

*Türkiye Cumhuriyeti'nin 100.
Yılına İthafen*

FİLOLOJİ VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

3

Editörler

**Zhyldyz İSMAİLOVA
Saidbek BOLTABAYEV**

T.C. KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
CENGİZ AYTMATOV TÜRK DÜNYASI UYGULAMA VE ARAŞTIRMA MERKEZİ

ÖZBEKİSTAN CUMHURİYETİ ALFRAGANUS ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100. YILINA İTHAFEN

FİLOLOJİ VE KÜLTÜR ARAŞTIRMALARI

3

KARABÜK - 2024

**TURKIYA RESPUBLIKASI
KARABUK UNIVERSITETI
CHINGIZ AYTMATOV NOMLI TURK DUNYOSI AMALIYOT VA TADQIQOT
MARKAZI**

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
ALFRAGANUS UNIVERSITETI**

FILOLOGIYA VA MADANIYAT MASALALARI
(ilmiy-uslubiy maqolalar to‘plami)
№ 3

TURKIYA RESPUBLIKASINING 100 YILLIGIGA BAG‘ISHLANADI

KARABUK - 2024

Kitabın tüm hakları Karabük Üniversitesine aittir.

Karabük Üniversitesi Yayınları - 94

ISBN 978-605-9554-90-9

Ocak 2024

Editör:

Prof. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV

Yayın Danışmanı:

Dr. Öğr. Üyesi Deva ÖZDER

Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayın Kurulu:

Prof. Dr. Zhyldyz İSMAİLOVA

Doç. Dr. Şükrü MADEN

Doç. Dr. Saidbek BOLTABAYEV

Dr. Öğr. Üyesi Deva ÖZDER

Dr. Öğr. Üyesi Gulzoda MAKHMUDJONOVA AKAY

BİLİM KURULU:

Prof.Dr. Kasımcan SADIKOV (Özbekistan)

Prof. Dr. Nefes ŞADMANOV (Özbekistan)

Prof.Dr. Nodirkhon KHASANOV (Özbekistan)

Doç. Dr. Şerzodhon MAHMUDOV (Özbekistan)

Doç. Dr. Rihstilla ALİMUHAMEDOV (Özbekistan)

Doç. Dr. Zuhra AKBAROVA (Özbekistan)

Doç. Dr. Asror MUHAMMEDOV (Özbekistan)

Doç. Dr. Hülya UZUNTAŞ (Türkiye)

Doç. Dr. Kayrat BELEK (Kırgızistan)

Dr. Alimcan DAVLATOV (Özbekistan)

Dr. Sabohat BOZOROVA (Özbekistan)

Dr. Avazkhon UMAROV (Türkiye)

Dr. Ergash JUMAYEV (Türkiye)

Dr. Aitmatamat KARİEV (Kırgızistan)

Dr. Hamidulla TADZHİYEV (Kazakistan)

Dr. Marlen ADİLOV (Kazakistan)

Her hakkı mahfuzdur. Bu makaleler kitabında yayımlanan makaleler ve yazılardaki görüş ve düşünceler müelliflerinin görüşleridir. Kitapta yer alan yazıların dil, üslup ve bilimsel mesuliyeti yazarlarına aittir

İletişim

Karabük Üniversitesi Cengiz Aytmatov Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi
78050, Karabük, Türkiye
www.atam.karabuk.edu.tr

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	7
Абдыкерим МУРАТОВ, Нигора АЛИСУЛТАНОВА Кыргыз Професионал Жазуучуларынын Чыгармаларында Кошок Жанрынын Колдонулушу	10
Anvar ERQO`ZIYEV Yevropa-O`rta Osiyo savdo aloqalarida Usmonli davlatining tranzit ahamiyati xususida (XVI- XVIII Asrlar)	24
Azad ALİMOV Alî Şîr Nevâyî'nin <i>Hamsetü'l-Mütehayirîn</i> Eserinin Tenkitli Metni Üzerine.....	34
Dilfuza TURDALIYEVA Xalq maqollarining lingvistik xususiyatlari	47
Dilorom SALOKHIY The Role of Creative Heritage of Alisher Navoiy in The Development of Spiritual Reflection in The East.....	54
G`ulom BOBOJONOV Sharq mumtoz adabiyotining taraqqiyot tamoyillari	79
Gulbahar TOKIMBETOVA Common Sources That Influenced The Formation of Uzbek and Karakalpak Classical Poetics	94
Guljahan ERKINJONOVA Ethno-Cultural Education: Its Concept, Historical and Pedagogical Foundations.....	102
Gulnara ESHCHANOVA Hedonism in Modern Uzbek Literature.....	112
Gulnora NIYAZOVA, Nafosat ZARIPBOYEVA Badiiy dialogik diskursning verbal va noverbal xususiyatlari.....	122
Gulnoz BAKHODIROVA, Dilfuza YARASHEVA Linguistic And Cultural Features of Joy And Sorrow Concepts in Uzbek and English	133
Gulnoz RUZMATOVA Maurice Merleau-Ponty's Philosophy of "Phenomenological" Man	138
Husniddin NAIMOV Features of Stratification of Anthropogenic Landscapes in The Mountainous Regions of Northern Fergana.....	156
Jahongir TURDIYEV Uyg`ur Yozuvli "Me`rojnomâ" asarida leksik va morfologik birliklar masalasi.....	167

Laylo RAUPOVA, Shoxina BAXADIROVA Ingliz tilini onlayn darslar yordamida o‘qitishning nazariy asoslari	180
Lolaxon AMINOVA Asarlarda voqealarni ramzlar vositasida tasvirlash	190
Maftuna NEMATOVA Lakunarlik hodisasining lingvokognitiv tahlili.....	196
Mahzuna KAMALOVA Jadidlar faoliyatida ayollar ishtiroki	208
Maksudaxon XALLOKOVA Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida bolalarga ingliz tilini o‘rgatishning pedagogik asoslari	218
Mohitabon KOMILOVA O‘zbek tilidagi xitoycha o‘zlashmalarning leksik qatlamga ta’siri xususida	226
Nafisa JURAYEVA The Role of Shrines and Cemeteries in Forming The Historical Topography of Bukhara City	234
Nazmiya MUXITDINOVA Mirhasan sadoiy she’riyatida irfoniy mavzularning badiiy talqini.....	244
Nozima QAZAQOVA, Dilarom BABAXANOVA Badiiy diskursda pragmatik omillarning o'rni	258
Odiljon AKBAROV Chingiz Aytmatov asarlarida maktab mavzusi va ta’lim jarayoniga munosabat	271
Rahima DAMINOVA Buyuk shayx va shoir she’riyatining badiiy latofati.....	285
Sabohat QAHHAROVA “Qadam ranjida qilmoq” frazemasining semantik xususiyatlari va tezaurusi.....	297
Sarvinoz MELIBOYEVA Voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishga oid tajriba-sinov ishlari samaradorligi	306
Sevara PULATOVA O‘zbekistonda ma’rifatparvar islom qadriyatlari rivojlanishida madaniy diplomatiyaning o‘rni	317
Shakhnoza ALIYEVA, Khurshidakhon ABDULLAYEVA Expression of Giants and Their Strange Living Places in English and Uzbek Fairy Tales ...	332
Shohista NAZAROVA Kamil Xorazmiy muxammaslarida shakl va mazmun uyg'unligi	339
Toji SAMANDAROV, Zarnigor NE`MATOVA From Short Narratives to Critical Thinking: Developing Efl Learners’ Critical Thinking Skills Through National Fairy Tales in Reading Classes	347

Valijon QODIROV	
Chingiz Aytmatov ijodida xalq pedagogikasiga oid qarashlar	354
Xurshida NISHONOVA	
A`zam O`ktamning “xabar” qissasida milliy ruh masalasi	366
Заравшан КАЛЕНДАРОВА	
Бошланғич синф ўқувчиларининг фикрлаш қобилиятини шакллантиришда муаммоли ўқитиш технологияси ва муаммоли вазиятларни яратиш методларининг аҳамияти	379
Zulfiya MARUFOVA	
Mumtoz badiiy matnlarda lingvomadaniy konseptlarning paremiologik vositalar orqali voqelanishi.....	395
Zuxra ACHILOVA	
“Malla savdogar” dostonida darvozabonlar va darvoza ramzi	406
Zuxraxan KASIMOVA	
Andijon viloyatida to’y marosimi folklori janrlar tarkibi va lokal xususiyatlari	413

SUNUŞ

Bir milletin varlık sebebi dildir. Dil, milletin devamlılığını sağlayan, onu birleştiren, nesillerin yetişmesini sağlayan en önemli unsurdur. Türk milletinin asırlar boyunca en yüksek mertebede yer almasına vesile olan da köklü bir geçmişi bulunan dilidir. Türk dili bugün yirmiden fazla yazı dili, yüzlerce ağız ve konuşma diline sahiptir. Türk ve Türk dili dendiğinde yalnızca Türkiye coğrafyasında değil, Avrupa'dan Balkanlara, Büyük Okyanus'a, Kuzey Buz Denizinden Tibet'e kadar çeşitli coğrafyalarda kullanılan lehçe, ağız ve yazı dilleri kastedilmektedir.

Türkçe, yüzyıllardır bu geniş coğrafyada kullanılmakta olduğundan her zaman farklı kültürlerle etkileşim halinde bulunmuştur. Türk milleti gittiği her yere kültürünü taşımış, dilini ve milletini medeniyetin en yüksek mertebesine ulaştırmıştır. İlimde, siyasette, sanatta, bilimde her daim yeniliklere öncülük etmiştir. Bu yenilikler Orhun Abidelerinden başlayarak Türk dilinin bir imparatorluk, bir medeniyet dili olmasına vesile olmuştur. Türkçenin ilerlemesinde ve bir medeniyet dili olmasında Kaşgarlı Mahmud, Dede Korkut, Yusuf Has Hacip ve daha pek çok önemli şahsiyetin yazdığı ve kök metin olarak tabir edilen eserlerin rolü büyüktür. Bu eserler Türk milletinin hafızasını, düşüncesini ifade eden önemli eserlerdir. Kaşgarlı Mahmud'un "Divan-ı Lügat'it-Türk" adlı eseri diğer milletlere Türkçe öğrenmeleri gerektiğini anlatırken, Dede Korkut anlattığı hikâyelerde, Türk milletinin yaşam tarzını, fikirlerini, yansıtmış, Yusuf Has Hacip'in "Kutadgu Bilig" adlı eseri Türk milletinin savaşçı, güçlü, sabırlı yanlarını ortaya koymuştur. İşte bu millet şimdilerde 100. yılını kutladığı, yüz yıldır dalgalanan bayrağının altında Türk dilini korumuş, geliştirmiş, onu kimsenin insafına, boyunduruğuna bırakmamıştır.

Türkçe hali hazırda geniş bir alana yayılarak farklı yazı dilleri ve resmi diller ile varlığını devam ettirmektedir. Türkiye Cumhuriyeti ve diğer Türk Cumhuriyetleri arasında birlik ve beraberliği sağlayan en önemli unsur Türkçedir. Türk devletleri her ne kadar ayrı coğrafyalarda olsalar da dilleri, kültürleri, fikirleri bakımından bir bütündürler. Dil birliğinin yanında aralarındaki kardeşlik bağlarının da kuvvetli olması Türk devletlerinin kendi dillerinin devlet dili olarak kabul edilmesi, bağımsızlıklarının kazanılması yolunda atılmış en önemli adımdır. Bu beraberlik Ahmed Yesevî, Yunus Emre, Ali Şir Nevâyî, Mahtumkulu, Cengiz Aytmatov gibi düşünürlerin eserleriyle daha da pekişmekte, Türk halkları arasındaki uzaklık yakın olup Türkçe ortak bir dil konumuna gelmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılını kutladığımız şu günlerde bize kalan en güzel miras olan dilimizi hem milli şuur, vatan sevgisi hem de İslami ve Tasavvufi değerlerle birlikte daima ileriye taşımak amacımız olmalıdır.

Özellikle dil ve kültür konusunda birliğin sağlanması adına kitaplar kaleme alınması, farklı eserler hazırlanması, bildirilerin yayınlanması sıkı olan millet bağlarımızın daha da sağlamlaşmasına vesile olmaktadır. Bu tür çalışmalar yeni nesle ilham olarak gençlerin de bu birlik ve beraberlik için yapacağı çalışmalara öncülük ederek onlara yol göstermektedir.

Elinizdeki Uluslararası Filoloji ve Kültür Araştırmaları 3 Kitabı, bu yıl Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. yılına ithafen hazırlanmıştır. Sosyal bilimlerin çeşitli dallarında görev yapan akademisyen ve araştırmacıların hazırladığı uzun bir çalışma ve emeğin ürünüdür. Amacı, Türk halklarının ihtiyaç duyduğu dil, edebiyat, kültür ve sanat konularında insanlara katkı sağlamaktır. Eser, farklı üniversite ve enstitülerde faaliyet gösteren akademisyen ve genç araştırmacıların yazıları toplanarak hazırlanmıştır.

Türk cumhuriyetlerindeki yüksek eğitim ve araştırma kurumlarının akademisyenleri ve araştırmacılarının 37 makalesinin yer aldığı eserde manevi hayatımızın rengarenk yönleri farklı boyutlarda kaleme alınmıştır. Türkiye Türkçesi, Özbek Türkçesi, Kırgız Türkçesi veya İngilizce olarak hazırlanmış olan makalelerin Türkiye Türkçesiyle geniş özetlerine yer verilmiştir.

Kitabın hazırlanmasında önemli desteklerinden dolayı Karabük Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Fatih Kırışık'a, Özbekistan Alfraganus Üniversitesi Rektörü sayın Prof. Dr. Muhammadismoil Mahmudov'a ve makaleleriyle kitabın oluşmasına yardımcı olan akademisyen, araştırmacılara şükranlarımızı sunmaktan mutluluk duyuyoruz.

MAKALELER

КЫРГЫЗ ПРОФЕССИОНАЛ ЖАЗУУЧУЛАРЫНЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДА КОШОК ЖАНРЫНЫН КОЛДОНУЛУШУ

KIRGIZ YAZARLARININ ESERLERİNDE AĞIT TÜRÜNÜN KULLANIMI

The Use of The Elegy Genre in The Works of Kyrgyz Authors

Абдыкерим МУРАТОВ*
Нигора АЛИСУЛТАНОВА**

Аннотация

Бул адабият таануу багытындагы макалада кыргыз элинин салттуу маданиятынын бир көрүнүшү болгон адам өлгөндө аны жоктоо катары аялдар тарабынын аткарылган кошок жанрынын профессионал жазуучулар тарабынан колдонулушу тууралуу сөз болот. Кошок – байыркы жанр, анын жанр катары өзгөчө табияты элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири көрүнсө да, жазма адабияттын өкүлдөрү да өз чыгармаларында турмуш чындыгын чагылдырууда, каармандарынын образын ачууда кошоктордун мүмкүнчүлүгүн колдонуп келет. Макалада Ч.Айтматов, С.Жусуев, С.Тургунова, А.Муратов ж.б. жазуучулардын чыгармалары талдоого алынат. Бул пикирлер кыргыз маданиятына кызыгуучуларга арналат.

Ачык сөздөр: кошок, кошокчу, профессионалдык адабият, фольклор, көркөм чыгарма, трагедия, көркөм образ, адабий каарман.

Аннотация

Ушбу адабиятшуносдук ийналишидагы мақолада кыргыз халқининг анъанавий маданиятининг кўринишларидан бири бўлган одам ўлганда уни йўқлаш қатори аёллар томонидан ижро этилган мотам жанрининг профессионал ёзувчилар томонидан фойдаланиши ҳақида сўз бўлади. Мотам қадимий жанрдир, гарчи унинг жанр сифатида ўзига хос табиати оғзаки халқ ижодиётида кенг намоён бўлса-да, ёзма адабиёт вакиллари ҳам ўз асарларида ҳаёт ҳақиқатини акс эттириши, ўз қаҳрамонлари образини очиши учун марсиянинг имкониятидан фойдаланадилар. Мақолада Ч.Айтматов, С. Жусуев, С. Турғунбоев, А. Муратов в.х. ёзувчиларнинг асарлари таҳлил қилинади. Бу фикрлар кыргыз маданиятига қизиқувчилар учун мўлжалланган.

Калит сўзлар: марсия, марсиячи, профессионал адабиёт, фольклор, бадиий асар, фожиа, бадиий образ, адабий характер.

* Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары, И.Арабаев атындагы кыргыз мамлекеттик университети, педагогика илимдеринин доктору, профессор

Prof. Dr., I. Arabayev Adli Kirgiz Devlet Universitesi, bashredaktor@mail.ru

** Андижан мамлекеттик педагогика институту, (PhD)

Doç. Dr., Andican Devlet Pedagoji Enstitüsü, nigoraalisultonova@mail.ru

Abstract

This article in the direction of literary studies talks about the use by professional writers of the genre of mourning performed by women in order to lose a person when a person dies, which is one of the manifestations of the traditional culture of the Kyrgyz people. Mourning is an ancient genre, although its unique nature as a genre is widely visible in oral folk art, representatives of written literature also use the opportunity of mourning to reflect the truth of life and reveal the image of their heroes in their works. In the article Ch. Aitmatov, S. Jusuev, S. Turgunboev, A. Muratov v.kh. authors' works are analyzed. These ideas are intended for those interested in Kyrgyz culture.

Key words: *Martian, Martian, professional literature, folklore, artistic work, tragedy, artistic image, literary character.*

Genişletilmiş Özet

Makale, Kırgız edebiyat araştırmalarının güncel sorunlarından biri olan halk geleneklerinin bir ifadesi olan ağıtın (mersiyenin) yazarların eserlerinde kullanımının manevi-etik ve estetik olanaklarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Ağıt, kişinin ölümünden sonra geride kalan kızları, kız kardeşleri veya eşi tarafından gerçekleştirilen, ölen kişinin olumlu insani niteliklerini ortaya koyan geleneksel bir halk edebiyatı türüdür. Kırgızlar lüm yerinde daima ağıt okurlardı, ağıtın hüznölü tonu ve kafiyeli metni köyün her yerinde duyulurdu. Her köyün kendi ünlü ağıtı vardı ve ölen kişinin şerefi, haysiyeti, merhum adına söylenen ağıtının içeriğine ve sayısına göre değerlendiriliyordu.

Kırgızların hayatının ayrılmaz bir parçası olan bu ağıtlara yazarların eserlerinde de rastlanmaktadır. Yazarlar, kahramanlarının dilinden bir ağıt okuyarak eserlerinin imgeselliğini güçlendirir, hikâeyi daha etkili hâle getirir, metnin ifadesel, duygusal rengini arttırır. Ayrıca Yenisey taş yazıtları da Kırgız yazılı edebiyatının ilk kaynakları olarak ağıt motifleriyle ilişkilendirilmektedir.

Kırgız yazarların sanatçı olarak oluşumunda ağıtı büyükannelerin özel rolü vardı. Makalede Cengiz Aytmatov'un büyükannesi Ayimhan'ın gelecekte yazar olmasını etkileyen faktörler gösterilmiştir. Yazarın "Beyaz Gemi", "Saman yolu", "Gülsarat", "Yüz yüze", "Dağlar Yıkıldığında", "Gün Olur Asra Bedel" adlı eserlerinde kahramanların diliyle ifade edilen ağıtların trajediyi aktarmanın araçlarından biri olarak sanatsal işlevi ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

T. Kasımbekov, "Kırık Kılıç" adlı romanında halk arasında geniş çapta yayılan Kurmancan'ın ağıtının özel bir varyasyonunu yapmış ve sadece romandaki karakterlerin imajını derinleştirmekle kalmamış, aynı zamanda eserine tarihsel dönemin belirli özelliklerini, milletin etnografik kimliklerini de katmıştır. Bu ağıtta

*...kızıldan makmal endeydi,
kıyıru çalkar köldöydü
kırgız kıpçak elingin emi
kızdarı tuubayt sendeydi...*

*...karadan makmal endeydi,
kaykıgan tereng köldöydü
kırgız kazak curtungun emi
katını tuubayt sendeydi...*

diyerek Alimbek'in yerini doldurabilecek kişinin artık ne Kırgızların ne de Kıpçakların arasından çıkabileceğini, Alimbek'in Hokand Orda'sındaki yeri, ve yönetimin düşeceği konusundaki kişisel üzüntüsünü dile getirmekle yetinmeyip tüm milletin, dinin, dilin, devletin üzüntüsünü anlatmaya geçiyor.

Kazat Ahmatov'un "Munabiya" adlı öyküsünde yazar, yas tutma geleneklerine çok etkili ve ustaca başvuruyor. Canuzak ve Munabiya birbirlerini seviyorlardı ama birlikte yaşayamıyorlardı. Çünkü onların kendi hayatları ve aileleri vardır. Sonunda Canuzak'un ölümünün yasını tutmak için siyah bir elbise giyip gelen Munabiya, merhuma olan sevgisi de dahil olmak üzere bütün geçmişi ve biyografisini ağıtında dile getiriyor. Burada yazar, karakterlerin görüntülerini daha derinden ortaya çıkarmak, sıradan bir köy Kırgız kadınının daha önce dile getiremediği iç duygularını tam ve net bir şekilde ifade edebilmek için bir ağıta ihtiyaç duymuştur. Yazar, ağıttan kadının dünyasını ortaya çıkarmanın ruhsal-estetik, ahlaki olanaklarını ön plana çıkarmaktadır.

Ağıtın, milli geleneklerin ve folklor çalışmalarının doğasıyla birleşerek bedii edebiyattaki yansımasının bir başka örneği de Abdikerim Muratov'un "Dul Yengemin Ağıtı" hikâyesidir. Hikâyede yazar, söylemek istediği düşüncelerin doruk noktasını, karakterlerin iki kutupsal karakterinin zirvesini bu ağıt içine yerleştirmiş ve özetlemiştir. Ağıt, eserin temelinde yer alan çekirdektir ve o olmadan adlandırılan hikâyeye, çekirdeğini tutamaz.

Makalenin vardığı sonuç şu şekildedir: Kırgız halkının hayatında yaygın olan ve halk edebiyatının türlerinden biri olan ağıt, Kırgız yazarların eserlerinde hayatın gerçeklerini anlatmak amacıyla kullanılmakta ve bir nevi imajı derinleştirmenin, kahramanın psikolojik durumunu ustaca aktarmanın, eserin duygusal-ifade edici doğasını güçlendirmenin bir yolu olarak başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Киришүү

Кошоктор – жакындары каза болгондо ошол орду толгус жоготууга кайгырып, маркумду жоктоп, анын асыл сапаттарын өзгөчө белгилеп, атайын кайгылуу обондору менен коштолуп ырдалуучу, лирикалык маанайдагы оозеки чыгармалар. Мындай ый чыгармаларын негизинен аялдар аткарган, ошол аялдардын арасында ар кандай курактагы кыздар да болгон. Кошокту аялдар курагына карабай кошо берген жана ар бир айылдын да атактуу кошокчулары сөөк чыккан жерге атайын чакыртылып алынып турган жана алар өзгөчө сыйга татыктуу болгон. Кошоктор ички кайгыны чагылдырган, жеке адамдын өлүмү менен байланышкан кошоктор адам өмүрүн жамандык да коштоп жүрөрүн, жакын адамга болгон ысык мамилени, өлүмгө баш ийинүү насааттаган. Жаш балдар жана кыздар кыргыз элинде кандай сапаттар оң сапаттар экендигин, адам өлгөндө артында айтылуучу инсандык идеалдар кайсылар экендигин, кайсыл кесиптер эл тарабынан жогору бааланарын дал ушул кошоктор аркылуу да таанып билишкен.

Макаланын максаты – кыргыз жазуучуларынын чыгармаларында кошоктордун пайдаланылышын, алардын чыгармалардын идеялык-эстетикалык салмагын көтөрүүдөгү ролун жана авторлордун кошокторго кайрылуусунун мотивдерин жана жазуучулардын бул багыттагы чеберчилигин көрсөтүү.

Макаланын милдеттери – кошоктордун адабий чыгармаларда образ ачуу кызматын чагылдыруу; профессионал жазуучулардын чыгармаларында кошокторду колдонуу мүмкүнчүлүгүнө баа берүү.

Макаланын методдору – адабий чыгармаларды талдоо жана баалоо; сын жана адабият таануу материалдарына анализ жүргүзүү; адабиятчылардын эмгектерин колдонуу; адабий көрүнүштөрдү типологиялык салыштыруу; анализ жана синтез, жекелештирүү жана жалпылаштыруу ж.б.

Кошоктор элдик адабияттагы көөнө жанр, байыркы Орхон-Эне-Сай таш жазуулары да кошоктук мотивде, алар кыргыз жазма адабиятынын башаты катары эсептелет. Биздин замандын VII-VIII кылымдарында Эне-Сай суусунун баш жагындагы түрк уруулары колдонгон бул жазуулар Орхон дарыясынын (азыркы Монголияда) жана Борбор Азиядагы элдерге да тарап кеткен, демек ал арибдерди эң көп аймакты ээлеген түрк уруулары пайдалаган деп айтууга негиз бар. Бул байыркы түрк алфавитинде 38 тамга болуп, алар 8 үндүү, 16 үнсүз, бардыгы 24 фонеманы туюндурган жана ондон солго, же жогортон төмөн карай жазылган. Тамгалар негизинен түрк элдеринин уруулук эн тамгалары менен окшош. Дал ушул жазуулар V-VIII кылымдардагы түрк тайпаларынын тарыхын, үрп-адатын, карым-катышын, маданиятын чагылдыруу менен биздин ата-бабалардын байыркы адабиятынын жана элдик педагогикасынын да

баштапкы үлгүсү болуп эсептелет. Түркий уруулар VI кылымдын ортосунан Сол-Түштүк Монголия аймактарынан жылып-жылып отуруп Батышы Каспий деңизине, Чыгышы Корей аралдарына чейин согулган улуу Түрк империясын түзөт, кийин алар Батыш Түрк жана Чыгыш Түрк, Түргөш, Хазар кагандыктарына ажырайт. Көк Түрктөр (Экинчи Түрк кагандыгы) түптөлөт. Биз сөз кылып жаткан жазма тамгалар дал ошол мезгилдеги бир нече мамлекеттердин расмий тили, баарлашуу каражаты болгон. Байыркы, же көнө түрк жазууларын «рунь», «руна» жазуулары деп да аташат. Эстелик жазуулар 10-15 саптан 1-2 сапка чейинки көлөмдө. Алардын ирилери «Кутлыг каган», «Билге каган», «Култегин», «Тонукөк», «Күлү Чор», «Мойын Чор» эстеликтери. Орхон-Эне-Сай, Талас жазма эстеликтеринин поэтикасын изилдеп чыгып И.В.Стеблева «VI-VIII кылымдагы түрк поэзиясы» деген эмгек жаратып, анда жогорудагы жазууларды түрк элдерине таандык поэтикалык адабий мурас деп атаган. Чынында эле аларда бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпой келе жаткан чечендик сөз үлгүлөрү менен жоргологон ыр сыяктуу саптар, макал-ылакаптар, арноолор, кошоктор, керээздер, баатырдык дастандардын айтылышы менен үндөш поэтика менен кездешебиз. Демек ал эстеликтер байыртадан бери көптөгөн муундарды сөз өнөрүнүн поэтикасы менен тааныштырып, эстетикалык табитин көтөрүүгө да салым кошуп келди. Эстеликтер элдин таш бетине жазган эпитафия-кошогу сыяктанат, «бул эстеликтер, жеке эле өздөрү жөнүндө кабар бербестен, алар, өздөрүнөн мурунку бабалар жөнүндө да бизге кабар берет» деп Т.Сыдыкбеков айткандай [1, 28-29], алардын кошоктук мотив өзөктүү лейтмотив болуп өтөт.

Кыргыз оозеки чыгармачылыгын бай мурасы болгон «Манас» дастаны баатыр каза болгондо Каныкей менен Арууке баш болгон алтымыш аялдын, «Курманбек» эпосу Айганыштын күйөөсүнө арнап чыгарган кошокторунан уланып кеткен сыяктанат. Ал эми «Карагул ботом» дастаны жана күүсү билбестен өз баласын кайберен экен деп атып алган мергенчинин кошогу өңдөнөт.

Кыргыз балдары төрөлгөндө эле аларды бешикке салып, бешик ырын ырдап терметип турса, ал адамдын өлүмү да ыр – кошок менен коштолот. «Кошок» деген зат атооч сөз «экспромт менен даярдыксыз эле сөзгө сөздү улаштырып ырдай бер», «ырларды кош», «кошуп ырларды айт» дегендей маанилерди билдирет.

Эл турмушунда кошок кошуп жаткан аялдар өлүмдүн оор трагедиясын, башына түшкөн кайгыны, ичинде толуп калган бугун ый аралашкан ыр менен сыртка чыгарып турган, бул өзүн өзү жеңилдетүүнүн, стресстен аз да болсо чыгуунун амалы. Кошокчулар – адамдардын мүнөзүн, жүрүш-турушун эң мыкты өздөштүргөн психологдор, инсандардын адамдык сапаттарын ар тараптан үйрөнө алган элдик

социологдор жана сөз гүлдөрүн терип, ойлорун ыр формасына салып айтып берүүгө жөндөмдүү чыгармачыл адамдар болуп, алардын бир кишиге айткан кошоктору башка кишиге карата экинчи жолу кайталынып айтылган эмес.

Ар бир айылда сөзсүз өлүм-житим болуп турган, өзгөчө мартабалуу адамдар, колунда байлыгы жана бийлиги бар инсандар болуп, алар кошокчулардын өнөрүнө муктаж болуп турган. Атактуу кошокчулардын алдына ат тартып, алардын кызматы үчүн аттап-тондоп айылына кайра узатып келген. Энелер кыздарына «мен өлгөндө андай деп кошосуң, мындай деп кошосуң» деп тирүү турганда эле өлүм кошогунун эскизин даярдап берген. Кимдир бирөөнүн өлүмүндө кыздары кошок кошо албай калса, шылдың болушкан. Кошоктордун өзүнчө мундуу обону, куюлушкан ыргагы, сап аягында кайталоолору болгон. Сөзү менен обону айкалышкан кошоктор айтылганда маркумдун казасына келген көпчүлүк көзүнө жаш алган, сөздүн күчү кандай гана мерез адам болбосун көкүрөгүн жибитип, көөдөнүн жумшарткан.

Атамдын же энемдин казасына түкүнчө айылдан баланча деген кошокчуну алдырып келгенбиз деп балдары ата-энесинин өлүм зыйнатынын даназасын кошоктор жана кошокчулар менен да көкөлөтүп турган.

Адабиятчы Сонор Егембердиева кошокторду төмөнкүдөй тематикаларга бөлөт: 1. Тарыхта белгилүү өмүр баяны бар инсандар жөнүндө кошоктор. 2. Улгайып калган адамдарга арналган кошоктор. 3. Аялдарга, энелерге айтылган кошоктор. 4. Жаш балдарга багышталган кошоктор ж.б.

Ал эми каармандарынын көз жумушунун себептерине карата мындай өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт: 1. Карылыгы жетип каза болгон адамдар жөнүндөгү кошок. 2. Киши колдуу болуп өлгөн адам жөнүндө кошок. Аны өлтүргөн адамдын бетин ачуу. 3. Тагдырдын калыссыздыгынан капысынан каза болгон адам тууралуу кошок. 4. Согуш майданында курман болгон киши жөнүндө кошок ж.б. [2, 14-15] Мындай чыгармалардагы элдик идея – адам өлсө да анын артында калтырган изги иштери, бирөөлөргө кылган жакшылыктары унутулбай тургандыгы, демек, бул жашоодо элге, туугандарга, мекенге кызмат кылуу зарыл экендиги, үлгүлүү адам бул дүйнөдөн көчсө да тирүүлөр арасында ал маркум тууралуу жакшы сөз насаатталып айтыла берерлиги. Ушундай кошокторду, андагы даңкталып, урматталып жаткан келбеске кеткен адам тууралуу угуп балдар ошолордой үлгүлүү адам болууга, артында кошокко арзыр сөз калтырууга аракет кылышкан.

Элдик кошокчулардын чыгармачылыгы профессионал жазуучулардын ой жүгүртүү жана жазуу маданиятына өзгөчө таасир эткен. Мисалы, Чыңгыз Айтматовдун чоң энеси Айымкан айылдагы айтылуу кошокчулардын бири болгондугун мындай

эскерет: «Катсабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээриминен менен өттү» [3, 13]. Мына ушул энеден өткөн элдик кошоктор кийин жазуучунун чыгармачылыгын кирди. «Ак кемеде» байыркы кыргыз салттары менен азыркы адамдардын жүрүш-турушу параллель салыштырылган учурлар бар. Тайгада бир куш пайда болот да, ал «Алаамат болор» деп таң атканча боздоп чыгат. Бул куш эмне деген куш? Анын эскертүүсү эмне деген эскертүү? Бул адамдардын жашоосунда кан, бири-бирин өлтүрүү, элдин тукумун азайтуу иши күчөп кеткен үчүн жиберилген эскертүү эле. Кийин да Момун менен Орозкул жашаган доордо да ушундай адамдардын бири-бирине кыянатчылыгы күчөп кетти, аларга эскертүү келе баштады. Ошол куш айткандай эле ошол күндөрдө алаамат болуп, өлүк көмүү салты бузулду. Эл башкарган, журт коргогон баатырдын сөөгүн ошо күнү коймок. Анын расымы: «сөөгүн өөдө көтөрүп, төгөрөктүн төрт тарабына көрсөтмөк: «Алдыңда өзөнүң калды жайкын. Үстүндө Теңир ээлеген көгүң турат. Өзөктүү өз тукумуң, калың журтуң сөөгүңдү көтөрүп, башын ийип астыңда турат азалуу. Жаткан жериң жайлуу болсун, топурагың торко болсун!» Ошентип баатырдын сөөгүн жерге берип, көрүнүн башына өткөндөгү баатыр Ата, баатыр Бабалардын жолун жолдоп, чулу корум таштан Таш-Баба орнотмок» [4, 306]. Ушул күнү кыз-келиндер чурулдап кошок кошуп, уландар жер дүңгүрөтө өкүрүп коштошмок, баатырдын кара ашына чалынар төрт түлүк мал тогуздап байланып турду. Мындайда эл башына күн түшүп, эл баатырын жерге берер учурда эч качан сырткы жоо басып кирбейт эле. Бул жолу ошол салт бузулат. Демек, кошок кошуп жаткан учурда эч бир душман ал элге басып кирмек эмес. Ал салтта жок жорук. «Ак кемеде» кошокко өлүм трагедиясына байланышкан бир катар түшүнүктөр символикалуу мааниде берилет: кыздардын кызыл кийиниши, катындардын кара кийиниши (кара, кызыл кийимдердин символдук маанилери); сөөктү бийикке коюу; Таш-Баба орнотуу; кыркаар тартып үй тигүү; ак асаба найзаларга кара түпөк байлап түндүктөн чыгарып коюу; сөөктү алып өтүп баратканда асаба-тууну баатырга баш ийдирүү; кыз-келиндер кошок кошуу, уландар өкүрүү; дөбөнүн чокусуна жеткенге чейин ар бир үйдүн оропарасында баатыр менен коштошмок; түпөктүү найзалардын сөөк чыгар ооздо эки бет катар тизилиши; баатырдын жоо жарактарынын алып чыгылышы; баатырдын аргымагынын белен турушу; аргымакка кара жабуунун жабылышы; сөөктү алып чыкканда жоого кирген салтындай кернейлердин озондоп, добулбастардын дүңкүлдөшү; кошокчулардын чачтарын жазышы; чоролордун табытка ийин тосуп, сыңар тизелей укуюп отурушу; кара ашына чалынар төрт түлүк малдын тогуздап байланып турушу ж.б.

«Ак кемедеги» Марал-Эне тууралуу уламышта кошоктук мазмун өтө терең психологиялык-эстетикалык функция аткарып, миф азыркы коомдогу адамдардын жосунсуз жоруктары менен байланышып турат.

Ч.Айтматовдун «Саманчынын жолу» повести – күйөөсүн жана уулдарын согушка жиберип, ошол бойдон аларды жоктоп калган Толгонай-эненин жана өз атасынын кайда көмүлгөнүн билбей калган баланын кошогу. Бул чыгарма бүтүндөй кошоктук мотив менен жазылган. «Гүлсарат» повестинде ботосун жоготкон ингендин трегедиясы Жайдардын темир комузу аркылуу күү болуп чыгат. «Тоолор кулаганда» романында Кызкайып менен анын антташкан жигитин жоктогон аялдардын от боюнча кошкон кошоктору чыгарманынын бүтүндөй духу менен байланышып турат.

*«Кайдасың сен, кайдасың сен, мен сүйгөн,
Кай жердесиң акыреттик жан биргем.
Куугун келет кууратпасын, жолуккун,
А мен сенин акыреттик колуктуң.*

Кайдасың сен, кайдасың сен, жан биргем?..» – деп кошок айткан Арсен Саманчин, «бу кошокто бүт дүйнөнү багынтып, бүт мезгилди карытып, өмүрдөн өмүргө улам кайра жаралып өтүп турган жандүйнөнүн азабы менен дил муну жана да ак сүйүүнүн арылбас болгон арманы бар, ак менен каранын, чындык менен жалгандын кармашы бар» десе, анын сөзүн угуп отурган Айдана «мен мындай бүт аалам чогуу кошкон кошокту биринчи жолу угушум» дейт [5, 365-366].

Жазуучунун «Кылым карытар бир күн» романында эмне үчүн Эне баладан үч жолу барганда тең өз атын, атасынын атын, уруусунун атын билишин талап кылды, үч жолу кайра-кайра ошону сурайт, бул роман үчүн эң маанилүү нерсе, өткөнүн билбеген адамдын келечеги жок, эгер маңкурт өз аты Жоломан, атасы Дөнөнбай экенин, уруусу Найман болорун билгенде Эне калганына ыраазы болмок, ошого шүгүр кылмак, андай болбой калбадыбы, тигил маңкурт ага жарабай калбадыбы. Ошондо Эне өзү үчүн ыйык деп саналган үч нерсеге – Күн-Эгеге, Кудай-Эгеге, Эне-Эгеге тил тийгизип кошок кошууга чейин барат. Кошок кошуу – бул кыргыз салтында өлгөн адамга айтылуучу мүрзө сөзү-оозеки эпитафиясы болсо, демек, Найман-Эне өз уулун өлгөн катары эсептөөсү. Чыгармадагы адамдарын өздөрүн өздөрү унутуп, маңкуртчулукка баш койгону байыркы аңыздагы Найман-Эненин Сары-Өзөктөгү каргыш-кошогу менен башталган сыяктанат. Романдагы кийинки азыркы доор окуясында Казанган каза тапканда кошок кошор аялдын табылбай жатышы Найман-Эненин баласын маңкуртка айландарып алган тагдыры менен кийинки адамдардын кошоксуз эле маңкурт болуп жашап калышы менен ассоциациялайт.

Кыргыз жазуучулары жаш чагынан кошоктор менен аралаша жүрүп, өздөрүнүн инсандык сапаттарын калыптайт. Түгөлбай Сыдыкбековдун энеси Айымкан он жети бала төрөп, бирок алардын ичинен жети уул, төрт кызы чечек деген дарттан каза болуп, алардын бир бирине кошогун кошуп отурган, Насирдин Байтемировдун энеси Арууке да Кегети айылындагы айтылуу кошокчулардын бири болгон.

Т.Сыдыкбеков «Көк асаба» романында Эр Текеш деген каармандын азасында келин-кызы, бир тууганы баатырдын өлүмүн күндүн тутулушу, шумкардын боосун тытышы, апанын чачын жайышы, көчкөн көчтүн тоого такалышы менен салыштырат [6, 89].

Кошок – бул трагедия менен байланыштуу жанр. Ошону үчүн да башкорт жазуучусу Мустай Каримдин «Ай тутулган түндө» деген трагедиясын жазуу үчүн бир уруунун башынан XVII кылымда болуп өткөн окуяны негиз кылып алып, ага элдик уламыштарды, эпикалык поэмаларды, арман-кошокторду кошуп чыккан [7, 350].

Тарыхый инсандарга арналган кошоктор адабиятыбыздын казынасын толтуруп, эл ичинде оозеки айтылып келсе (Алымбек датка өлгөндөгү Курманжан датканын кошогу, Кубат бий дайынсыз кеткенде Аксуусар карындашынын кошкон кошогу, Шабдан баатырга Сагынбай манасчынын кошогу ж.б.) кийин жазуучулар (Т.Касымбеков, К.Маликов, С.Жусуев, Э.Турсунов, Ж.Токтоналиев ж.б.) ал инсандар тууралуу тарыхый-биографиялык чыгармаларды жазганда ошол кошокторду пайдаланган. Профессионал жазуучулар эл арасында санжыра, ыр түрүндө оозеки тарап келген кошокторго өздөрүнүн интерпретациясын кошкон, б.а., элдик кошокторду акын-жазуучулар өз окурмандарынын кабылдоосуна ылайык иштеп чыккан. Мындай кошокторду пайдалануу менен акындар жана жазуучулар каармандардын образын гана тереңдетип калбай чыгармасына тарыхый доордун өзгөчөлүгүн, улуттун этнографиялык бөтөнчөлүгүн сиңдирген.

Т.Касымбеков «Сынган кылыч» романында эл арасына кеңири тараган Курманжандын кошогун мындайча вариациялап романга идеялык-эстетикалык баалуулук катары кошот. «Алымбектин тындым болгону угулган соң Курманжан дароо алейне өргөө тиктирип, түндүгүнө аза белгиси кара байлаган туу сайдырып, урук-тууганын жыйнап, өзү астейдил көзүнөн жаш төгүлүп, колундагы шакек-билеригин, кулагындагы сабагын чечип, кара кийип, кош бөйрөгүн таянып, элдин эң алдына өңгүрөп, акырын эки ооз кошок кошту:

*...кызылдан макмал эндейди,
кыйыры чалкар көлдөйдү
кыргыз-кыпчак элиңин эми*

*Кыргыз профессионал жазуучуларынын чыгармаларында кошок жанрынын колдонулушу
кыздары туубайт сендейди...*

*...карадан макмал эндейди,
кайкыган терең көлдөйдү
кыргыз-казак журтуңун эми
катыны туубайт сендейди...*

Тууган да, ичтен табалап турган кутум да чуу көтөрө өкүрүп, тоо арасы кошул-ташыл теңселди. «Кадырлуу бек айым, дозоку болгон кутумдардын колунан мерт болуп, кайран бегибизден айрылып калдык. Келип, өзүңүз башында туруп, бектин ариетин кылып кетиңиз...» деген «куш тилиндей кабар» алып, ордодон атайын чабарман келди, бирок аяр Курманжан өзү «баскан-турганы чектелүү аял» экенине шылтап, өзү барбай, «эл аксакалдарынан» жиберип, бектин сөөгү алынып келинген соң кокон ордосуна ыкпарлыктан ачык баш тартты...» [8]

Автор мына ушул кошоктун чакан бир үзүндүсүнө көп нерсени батыра алган, алардын эң башкысы – эми Алымбектин ордун басар адамдын кыргыз менен кыпчактан чыкпай тургандыгы, Кокон ордосундагы Алымбектин орду, эми ордонун кыйроого жакындап калгандыгы. Кошок аялдын жеке кайгысы менен чектелбей, жалпы элдин, диндин, тилдин, мамлекеттин кайгысын чагылдырууга өтөт.

Казат Акматов «Мунабия» деген аңгемесинде (айрымдар повесть деп да жүрүшөт) кошоктун мүмкүнчүлүгүн жазуучу абдан майнаптуу жана ыктуу пайдаланат. Айылдагы бир үй-бүлө, Жанузактын үй-бүлөсү, кадимки өз түйшүгү, өз жолу менен жашайт. Кожоюндун жумушу бар, балдары бар, оор жана бир сырдуу дүйнөсү бар. Ошол оор жана бир сырдуу дүйнөдө өз айлынан башка дагы бир дүйнөсү бар, ал – Мунабиянын дүйнөсү. Жанузак менен Мунабиянын бири-бирин түшүнүүсү, бири-бирин сыйлоосу эч ким билбес сыр болуп отуруп, бара-бара кеп-сөздөр эл аралап, Жанузактын туугандарына, үй-бүлөсүнө, балдарына чейин жетип, алар үчүн Мунабия бирөөнү бузуп аткан бети жок аялдын образы катары кирет. Жанузак менен Мунабия кыргыздын салтын аттап кете албайт, Жамийла менен Данияр боло албайт, армандуу күнүн өткөрө берет. Экөөнүн сүйүү мамилесин Жанузактын аялы Шааркан жыйырма жыл токтото албай, күйөөсүн тыя албай жүрүп көз жумат. Акыр ичер суусу түгөнүп Жанузак да оо дүйнө узап кетет. Боз үй тигилип, тууган-уругу, айыл эли сөөк чыгар үйдө котолоп турганда маселе чыгат: жакындардын айтуусунда Жанузак өлүм алдында мен өлгөндө сөөгүмө Мунабияны коё бергиле, кара кийип башымда отурсун деп керээз кылган экен деген бир пикир, ал эми абысыны Ажике баш болуп, ал аялды «азезил» атап, акемди «көк мээ» кылды деп жүрүп, жеңемдин керээзи боюнча ал аял танай

тукумуна жакын басып келбеши керек деген экинчи пикир. Аксакалдар, жалпы эле эркектер, алардын ичинде Асылбек иниси да байкеси менен коштошууга Мунабияны чакыртууга каршы эмес, ал эми Ажике баштаган аялдар ошол катын бул жакка басып келсе эле жеп-жута тургансып турат. Ушул дилемма, ушул эки өйүздө турган карама-каршылык салттуу кыргыз айылы үчүн оңой эмес нерсе – эки жакта эки адамдын керээзи, улуттук нарк-салт жана адамдык парз деген нерселер катарлаша тизилип турат. Сөөктү жууп, жаназасын окуп, алып чыгып кете беришке бир нерсе, тагыраагы бир адам жетишпей турат. Акыры аны да чакыртышат. Ана, кара жоолугун салынган бирөө келе жатат. Бул Мунабия эле, балким келе албастыр деген чечкиндүү келди. «Ыйлап демин суутуп алгандан кийин Мунабия да аялдарга кошулуп кошок кошо баштады. Адегенде көптүн ичинен анын үнүн биз ажырата алган эмеспиз. Бир убакта тыңшасак мурда биз угуп жаткандан башка бир муңайым үн өзүнчө бөлүнүп, башкалардан бөтөнчөрөөк угулат. Бара-бара ошол үн өстөндөгү улам арбып, улам арты түрүлүп аккан жазгы суу сыяктуу коюуланып, ичи толо арман күүгө шыкалып, барган сайын муңканып, чыйралып жүрүп отурду. Ыргагы да, сөздөрү да башкаларга окшобойт, кантсе да алар мурда-кийин жамандыкта айтыла жүрчү көнүмүш сөздөр эместей. Ошон үчүн боз үйдүн сыртында отуруп-турган эркектер да кобурларын токтотуп, алиги сөөк үстүндөгү чыккан жалгыз үнгө кулак төшөшкөнсүйт. Элди билбейм, менин бүт көңүлүм ири алды Мунабиянын ушул азыр атама айтып турган сөздөрүнө байланды. Бир отургуч алып алдым да үн чыккан тушка ыктай олтуруп, ысык жаш чалган көздөрүмдү бекем жумдум» [9]. Мына ушул жерде автордун каармандардын бейнесин дагы тереңирээк ачуусу үчүн, мурда айта албай келген айылдык карапайым кыргыз аялынын ички сезимдерин толук, ачык айтуусу үчүн кошок керек болду. Жазуучу кошоктон аял дүйнөсүн ачып берер руханий-эстетикалык, этикалык, гедонисттик мүмкүнчүлүгүн биринчи планга алып чыгат:

Жанузак, адашып келип дүйнөгө,

Жанузак, алдыбыз чырмао тор болду.

Жанузак, ажырым ойноп күлө албай,

Жанузак, алтындай өмүр кор болду.

Жанузак, жер астына сен кетсең,

Жанузак, артыңдан удаа жетермин.

Жанузак, жер алдында жок болсоң,

Жанузак, армандуу бойдон кетээрмин.

Жанузак, булуттуу көктө жок болсоң,

Жанузак, бул турмуштан кечээрмин.

Жанузак, жаземдүү тагдыр кор экен,

Жанузак, жазмыштын күчү зор экен.

Жанузак, жайыңа кеттиң күтүп ал,

Жанузак, о дүйнө бизге доор экен» [9].

Мына, кошоктун күчү – сөз менен жазуучу каармандарына айтыра албаган ички купия сырларын, армандуу жана ажарлуу да махабатын кошоктун керемет сөздөрү менен окурмандын дилин уютуу турган деңгээлде жеткирип берип жатат. Баяндоочу каарман ошол кездеги аппак болуп кардын жаап салганына таң кала, «кошоктун күчүнө мен ошондо айран болдум», «кошоктун сыйкыры менен табият өзгөрүп жаткансыды мага» деп таң калууда.

Улуттук салт менен фольклордук чыгарманын табияты сиңдирилген кошоктун профессионалдык адабиятта чагылдырылышына дагы бир мисал Абдыкерим Муратовдун «Жесир калган жеңемдин кошогу» аңгемеси. Шаардан келген кайниси агаларына топурак сала албай, кыркылыгы өткөнчө да келе албай жүрүп, парз боюнча эле көз көрсөтүп коюуга кирип калат. Келсе, жеңеси:

Агарган эй-эй кардын бетинде,

Алчадай болуп эй-эй кан жатат.

Ашууга жетпей эй-эй адашкан,

Асылым, көрдө эй-эй тим жатат... [10, 40], - деп кошоктун кошуп атат.

Ушул азыр аялы «береним», «бүркүтүм», «беш түлөгүм», «шаа мүйүзүм», «шаазададай сөлөтүм» деп не бир бул дүйнөнүн асыл баалуулуктарына салыштырып жаткан маркум күйөөсү аны «көгала койдой токмоктучу», «соём», «өлтүрөм» деп кууп жүрчү, мас болгон сайын жубайы качып жүрчү, ошону үчүн баяндоочу каарман «күйөөсү бир нерсе болсо, кошок кошмок түгүл, бир күн кара кийип аза тартпаса керек» деп ойлочу. Андай болбоду, далай жолу күйөөсү өлтүрүп коё жаздаган аял минтип салттуу кошоктун кошуп, күйөөсүн жоктоп боздоп турат.

Бул чыгарма тууралуу Бекташ Шамшиев мындай деген оюн айтат: «Алыстан келген кайнисин көргөнгө өрөпкүп кеттиби же ичине толгон букка ээ боло албай калдыбы, айтор ал күнү жеңесинин кошогу токтолчудай эмес. Акыры кошоктун бүтүшүн күтпөй куран окулуп бетке бата тартылгандан кийин, жеңеси менен кайниси, агасынын чоң уулу үчөө гана отурган чакта шаардан келген меймандын салт боюнча «Пенделик экен. Адам жакшы киши эле, жайы жаннатта болсун» деген салттуу сөздү айта албай, бөлмөдө кызыктай тынчтык туруп калды. Жалган сөздү айтууга батына албады. Аны айттырбай турган күч таарынычпы, кекпи – аны өзү да билбей абдаарып турду. Атасынын кызыл камчысын көрүп чоңойгон балдары анын акыркы зыйнатына

да келишпей, «куран окуп кой» деп акчасын жөнөтүп ийишиптир. «Арактан өлгөнгө жаназа буйрубайт» деп молдолор да жаназага келбей коюшуптур.

Бата окулуп тура беришкенде агасынын жарым жан баласы жыгылып, оозунан ак көбүгү чыгып, эки буту менен асман жакты тепкилеп жатып калат. Бул жанатан бери эзилип кошок кошкон аялдын күйөөсүнөн калган эстелиги эле. Баласы канчалык азап тарткан сайын энеси кошо кыйналып, бирок да эл алдында салтты сактап, кызыл камчы аракеч күйөөсүнүн айбан да жасабас кылыктарын жашырып, бул турмуштун өтө эле катаал жазасына туш келген аял дале улуулугунан, бийиктигинен тайбай, адамдык нарк-насилин толук жоготуп койгон күйөөсүнүн артынан бу жарыкчылыкты таштап кетерин ойлоп, ошого каниет кылып күн кечирип атканын баяндоо менен аңгеме аяктайт» [11].

Автор айтайын деген оюнун кульминациялык крeдосун, каармандардын эки уюлдагы мүнөз-аракеттеринин апогейин мына ушул кошокко топтойт. Кошок – бул чыгарманын тулку боюна сиңдирилген өзөк жана ансыз аталган аңгеме өз өзөгүн кармап тура алмак эмес.

Жыйынтык: Кыргыз элинин турмушунда кеңири учураган жана оозеки чыгармачылыктын бир жанры болгон кошок турмуш чындыгын чалгылдырууда профессионал жазуучулардын чыгармаларында да пайдаланылып, ал образды тереңдетүү, каармандын психологиялык абалын кылдат берүү, чыгарманынын эмоционалдык-экспрессивдик маани-маңызын күчөтүү үчүн өзгөчө каражат болуп эсептелет.

Адабияттар

1. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. Публицистикалык жана адабий макалалар. – Ф.: 1982. – 28-29-бб.
2. Егембердиева С. Сөз башы / Кошоктор. «Эл адабияты» сериясынын 21-тому. – Б.: 1998. – 352 б.
3. Айтматов Ч. Балалыгым. – Стамбул: 2003. – 158 б.
4. Айтматов Ч. 5 томдон турган чыгармаларынын жыйнагы: А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. 2-т. – Б.: Шам, 1999. – 306 - б.
5. Айтматов Ч. Тоолор кулаганда / китепте: Чыңгыз Айтматов. Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы. 6-т. – Б.: “Учкун”. – 2009. – 365-366-бб. 572 б.
6. Сыдыкбеков Т. Көк асаба. Роман. – Ф.: Адабият, 1989. – 89-б.
7. Карим Мустай Притча о трех братьях. – М.: 1988. – 350-б.

8. Касымбеков Т. Сынган кылыч: Тарыхый роман. – Кайрадан иштелип, 5-бас. – Б.: Кыргызстан, 1998. – 157-б. <https://new.bizdin.kg/media/books/syngan-kylych.pdf>
9. Акматов К. Мунабия. <http://ruhesh.kg/ky/category/show/adabiyat/53/kazat-akmatov-munabiya>
10. Муратов А. Арча түбүндөгү айдың кеч. Аңгемелер. – Б.: 2022. – 40-б. 360 б.
11. Шамшиев Б. «Зөөкүр күйөөсүн жоктогон жеңем...»
<https://www.azattyk.org/a/kyrgyzstan-novel-writer-abdykerim-muratov/30020914.html>

YEVROPA-O'RTA OSIYO SAVDO ALOQALARIDA USMONLI DAVLATINING TRANZIT AHAMIYATI XUSUSIDA (XVI-XVIII ASRLAR)

*OSMANLI DEVLETI'NIN AVRUPA-ORTA ASYA TİCARİ İLİŞKİLERİNDE TRANSİT ÖNEMİ
HAKKINDA (XVI-XVIII YY.)*

*About the transit importance of the Ottoman state in European-Central Asian trade relations
(XVI-XVIII centuries)*

Anvar ERQO`ZIYEV*

Annotasiya

Ushbu maqola O'rta Osiyo xalqlarining Yevropa mamlakatlari bilan olib borgan savdo-iqtisodiy aloqalarida Usmonli turklar davlatining tranzit ahamiyatiga bag'ishlangan. Buyuk ipak yo'li faoliyat ko'rsatgan davrlarda ham O'rta Osiyolik savdogarlarning Kichik Osiyo hududlari orqali xalqaro savdoda ishtiroki muntazam davom etib, mintaqalararo madaniyatlar almashinuvida muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Savdo-iqtisodiy aloqalar tovar ishlab chiqarish tajribasining almashinuvi va hunarmandlar tomonidan o'zlashtirilishiga olib kelgan. Levant savdo yo'li mavjud bo'lgan davrlarda ham iqtisodiy aloqalar qizg'in olib borilgan bo'lsa, XVI-XVIII asrga kelib ham O'rta yer dengizi sharqiy sohillarida olib boriladigan xalqaro savdoda o'rta osiyolik savdogarlar faol ishtirok etdilar. Bu borada markazlashgan Usmonli davlatining tashqi iqtisodiy aloqalarga qaratgan e'tibori tufayli, saltanat hududidagi karvon yo'llarining xavfsizligi mustahkamlandi, tranzit ahamiyati ortdi. Shuningdek, e'tiqoddagi yagonalik, muloqot tilining bir-biriga yaqinligi sababli Usmonli davlatiga o'rta osiyolik savdogarlarning tashrifi ko'paygan. O'rta Osiyo davlatlarining xalqaro maydonga chiqish, jahon mamlakatlari ishlab chiqarish yutuqlari bilan tanishish vositasiga aylangan Usmonli turklar davlati yo'nalishidan O'rta Osiyoga zamonaviy o'tochar qurollar, harbiy mutaxassislar kirib keldi.

Kalit so'zlar: *Buyuk Ipak yo'li, Levant savdo yo'li, feska, Bursa, Aleksandretta, Boyazid I, Aleppo, Volga, Don, Kaspiy dengizi, Xalil Inaljik, farangi*

Abstract

This article is devoted to the transit importance of the Ottoman Turks in the trade and economic relations between the Central Asian nations and the European countries. Even during the era of the Great Silk Road, the participation of Central Asian traders in international trade through the regions of Asia Minor continued regularly and played an important role in the exchange of interregional cultures. Trade and economic relations led to the exchange of experience in the production of goods and their appropriation by artisans. Even during the period of existence of the Levant

* Tarix fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti.
Doç. Dr. Nemangan Devlet Üniversitesi, anvar_ercouziyev@mail.ru

trade route, economic relations were actively carried out, and by the 16th-18th centuries, Central Asian merchants actively participated in the international trade conducted on the eastern shores of the Mediterranean Sea. In this regard, due to the focus of the centralized Ottoman state on foreign economic relations, the security of the caravan routes in the territory of the sultanate was strengthened, and the importance of transit increased. Also, due to the unity of faith and the closeness of the language of communication, the visits of Central Asian merchants to the Ottoman state increased. Modern mobile weapons and military specialists entered Central Asia from the direction of the Ottoman Turks, which became a means for the Central Asian countries to enter the international arena and to familiarize themselves with the production achievements of the world countries.

Key words: *Great Silk Road, Levant trade route, fescue, Bursa, Alexandretta, Bayazid I, Aleppo, Volga, Don, Caspian Sea, Khalil Inaljik, farangi*

Genişletilmiş Özet

1391 yılında Türk padişahı I. Bayezid (1389-1402), Anadolu'yu kuzeyden güneye geçen İstanbul-Konya-Aden-Halep ticaret yolunun kontrolünü ele geçirdi. Bunun sonucunda Osmanlı başkenti Bursa'yı güney ve doğu bölgelerine bağlayan yollarda tam kontrol sağlandı.

16. yüzyıla gelindiğinde Büyük İpek Yolu'nun önemli bir bölümünün geçtiği Anadolu'da Avrupa-Doğu ticari ilişkilerinde bir takım aksamalar meydana geldi. Ancak Avrupa ülkelerinin Asya ülkeleriyle kurduğu ticaret yolu üzerinden ticaret yapma çabaları sonucunda Osmanlı devletinin transit ülke olarak önemi arttı. Osmanlı Devletinin dış ticareti, Asya ve Afrika'daki komşu ülkelerle diplomatik ilişkiler ve Avrupa ile ticaret yoluyla sağlanıyordu. Bu nedenle Osmanlı Devleti, Avrupa ile Asya arasında ana geçiş ülkesi konumundaydı.

Doğu Hint Adaları'na deniz yolunun açılması nedeniyle güney Avrupa şehirleri Levent ticaret yolundan elde edilen önemli gelirlerden mahrum kaldı. Levent ticaret yolunun kara kısmına doğrudan bağlanan Astrahan şehrinin, Rus devletinin Doğu ülkeleriyle ticari ilişkilerinde önemi bu dönemde artıyordu. Bu nedenle 1566 yılında Osmanlı padişahı II. Selim (1566-1574), Astrahan'ı kendi devletine katmak amacıyla Don Nehri boyunca sudan ve karadan askerlerini Astrahan'a gönderdi. 1568-1569 yıllarında Türkler, Safevi İran'ına karşı kuzeyden Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birbirine bağlayıp donanmalarını Karadeniz'den Hazar Denizi'ne taşımayı planladılar. Ancak Rus hükümetinin karşı çıkması nedeniyle bu plan hayata geçirilemedi. Ancak bu planın hayata geçirilmesi için Osmanlı Türklerinin 1568 yılında Habsburg Avusturya ile yaptığı barıştan sonra asıl odak noktası Volga-Hazar su yolu üzerinden Avrupa'nın İran ve Orta Asya ile ticaretinin yapılmasıydı. Çünkü Osmanlı devletinde karşılıklı savaşlar sonucunda Avrupalı tüccarların bu devlet

topraklarındaki ticari faaliyetleri durmuştu. Bu nedenle Volga-Hazar su yolunun geçiş yolunu kendi ülkelerinin topraklarına yönlendirmek için Volga ve Don nehirlerini birleştirmeye çalıştılar.

17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında İngiltere, Hollanda ve Fransa arasında Osmanlı Devleti pazarlarına yün tedarikinde üstünlük sağlamak için yaşanan rekabet, Levent pazarının Batılı ülkelerin fabrikalarında üretilen ürünlerin satışı için çok önemli olduğunu gösterir. Osmanlı Devleti topraklarında ipek kumaşların doğudan batıya taşındığı Tebriz-Tokkat-Bursa kervan ticaret yolu, Osmanlı devleti ekonomisinin "ana damarı" olarak kabul ediliyordu. Türk tarihçi Halil İnalcık'a göre Tebriz'i Bursa'ya bağlayan bu ticaret yolunun ele geçirilmesi Osmanlı Türklerinin Ortadoğu'daki temel hedefiydi.

Avrupa'nın Levent ticaret yolunun sona erdiği Akdeniz'in doğu kıyılarında yer alan Ortadoğu ülkeleriyle olan ticari ilişkiler, Orta Asyalı tüccarlar için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Çünkü Orta Asyalı tüccarlar burada bulunan şehirlerde Avrupalılarla doğrudan ticaret yapabildikleri gibi, Akdeniz üzerinden ticaret gemileriyle İtalya ve Fransa şehirlerine de gidebiliyorlardı. Bu tür ticari ilişkilerin gelişmesinde Orta Asya'yı Orta Doğu'ya bağlayan ticaret yolları büyük önem taşıyordu. A. Jenkinson'a göre bu ticaret yolları 7, Fedot Kotov 10'dan fazla, Mohan Lal ve A. Borns yaklaşık 40 ve Mir Izzat Ulla 22 olarak kaydeder. Buhara tüccarları, Levent ticaret yolunun son deniz noktası olan Suriye'nin İskenderun limanına da arada gelebiliyorlardı. Ticaret limanının gümrük yevmiyesinde Bağdat, Buhara ve Culfalı tüccarların Marsilya'ya sıradan yün ve bazı doğu ülkelerinde giyilen başlık (fes, takke) ve kırmızı yün ile ticaret yapmak için gittikleri, Venedik'e ise Venedik'e ayna ticareti için seyahat ettikleri kayıtlıdır.

16. yüzyılın ortalarında Orta Asya'da ateşli silahlar ortaya çıktı. Bu silahlardan ilki Buharalı yerel hükümdar Said Burhaniddin'in ordusunda görev yapan Romalı (Türk) askerleriydi. 16. yüzyılda Şeybani devletinin askeri gücünün artmasıyla birlikte II. Abdullah Han döneminde Derbend silahları ve ferenk (Avrupa) silahları Buhara'ya getirildi. Kaynaklarda, 16. yüzyılın ikinci yarısındaki savaşlarda, Avrupa tarzı metal zırhlı bir araçla korunan at sırtındaki savaşçıların çok sayıda karşılaştığına dair bilgiler var.

Orta Asya hanlıklarının askeri alanda Osmanlı Türkleriyle ilişkileri sonraki yüzyıllarda da devam etti. *Tarih-i Azizi* adlı esere göre, 19. yüzyılın ortalarında Hokand Hanlığı'nda zayıflamış bir devletin tahtına çıkan Hudayar Han (1845-1875), "... askerlerin sayısını büyük ölçüde artırdı ve iyi toplar sağladı ve iyi tüfekleri İslambul'dan (İstanbul'dan) getirtti".

Osmanlı devletinden geçen ticaret yolları, okyanuslar arası dünya ticaretinin geliştiği dönemde bile Orta Asyalı tüccarların dünyaya açılan kapısı olma özelliğini korumuş, böylece

XIX-XX yüzyillarda O'rta Asya'nın uluslararası ticarete katilabilmelerinin önemi haiz olmuştur.

Kirish

Sharq va G'arbni o'zaro tutashtiruvchi Buyuk Ipak yo'li faoliyat ko'rsatgan davrda, ushbu yo'lda joylashgan mamlakatlar aholisi o'zaro siyosiy-iqtisodiy va madaniy aloqada bo'lib kelgan. Aynan shu yo'l orqali hududda yashagan turli xalqlar nafaqat o'zaro iqtisodiy, madaniy aloqa o'rnatib, uzoq va yaqin xorij mamlakatlari hamda xalqlari bilan bevosita bog'langanlar. Bu yo'l Markaziy Osiyo xalqlarining iqtisodiy, madaniy sohada qo'lga kiritgan yutuqlari Sharq va G'arbning turli mamlakatlariga tarqalishiga xizmat qilgan. O'z navbatida bu boradagi xorijiy tajriba Markaziy Osiyoga kirib kelgan.

O'rta Osiyo hududini Yevropa mamlakatlari bilan bilvosita va bevosita bog'lagan savdo yo'llari XI-XVI asrlarda uch xil yo'nalish bo'ylab faoliyat ko'rsatgan. Dastlabki yo'nalish yevropaliklarning Osiyo hududlari bo'ylab missiyalarida muhim o'rin tutgan janubi-sharqiy Yevropadan Xitoyga olib boruvchi savdo yo'li. Ikkinchi yo'nalish savdo aloqalarining keyingi taraqqiyotida muhim o'rin tutgan Rossiya davlatining vositachiligiga asoslangan shimoli-sharqiy savdo yo'li. Uchinchi yo'nalish quruqlik va dengiz savdo yo'llarini o'zida birlashtirgan Levant savdo yo'li.

Asosiy qism

1391- yilda turk sultoni Boyazid I (1389-1402) Kichik Osiyo yarim orolini shimoldan janubga tomon kesib o'tuvchi Konstantinopol-Ko'nya-Adan-Aleppo savdo yo'lida hukmronlikni qo'lga kiritgan. Natijada usmoniylar poytaxti Bursaning janubiy va sharqiy mintaqalar bilan bog'lovchi yo'llardagi to'la nazorati o'rnatilgan, Bursa esa yevropalik savdogarlarning Sharq mamlakatlari savdo mollari sotib oladigan asosiy bozoriga aylangan (Инальдджик, 1970). Bursaga O'rta Osiyodan olib boriladigan savdo mollari ichida xitoy chinnisi, rovoch va mushk asosiy o'rinni egallagan.

XIII – XIV asrlarda O'rta Osiyo hududlaridan Yevroosiyo savdosining uch yo'nalishdagi karvon savdo yo'li o'tgan bo'lib, ulardan biri, Kichik Osiyo shaharlari – Kaspiy dengizining janubiy qirg'og'i (Sheroz–Tabriz) – Qoraqum – Xorazm – Movarounnahr hududlarini bir-biri bilan bog'lagan. Bu yo'l orqali 1249 yilda fransuz qirolu Lyudovik IX (1214–1270) elchisi Andre de Lonjumo Mo'g'ulistonga borgan edi (III., 2000).

Buyuk ipak yo'lining muhim qismi o'tgan Kichik Osiyoda XVI asrga kelib, turklar istilosi tufayli Yevropa – Osiyo savdo aloqalarida jiddiy to'siq paydo bo'ldi. Ammo, Yevropa

davlatlarining Osiyo mamlakatlari bilan Levant savdo yo'li orqali savdo qilishga intilishi natijasida Usmoniylar davlatining tranzit mamlakat sifatidagi ahamiyati yuksalib borgan. Usmoniylar imperiyasining tashqi savdosi Osiyo va Afrika qit'asining qo'shni davlatlari bilan o'zaro diplomatik munosabatlar orqali, Yevropa bilan esa tovar ayirboshlash orqali yo'lga qo'yilgan edi. Shu sababdan Usmoniylar imperiyasi Yevropa va Osiyo o'rtasidagi asosiy tranzit savdo mamlakatiga aylanib, mamlakat hududidan o'tuvchi transosiyo savdo yo'lidan Erzurum va Bag'dod shaharlari orqali Eron, O'rta Osiyo, Hindiston hamda Xitoy savdo mollari – paxta matolari, ipak mato, teri, gilamlar va chinni buyumlar Yevropa bozorlariga chiqarilgan (M.C, 1991).

Usmoniylar davlati orqali o'tadigan asosiy tranzit savdo yo'lidan Xitoy va Eronning ipak matolari Yevropaga olib o'tilsa, Florensiya va Flandriyadan Sharq mamlakatlarida yuqori qadrlanadigan to'q qizil rangli bo'yoq Sharq mamlakatlariga olib o'tilgan (Инальджик, 1970)

Sharq va G'arb o'rtasidagi o'zaro mollar almashinadigan Stambul (Konstantinopol), Izmir (Smirna), Trabzon, Xalab (Aleppo), Damashq, Bayrut, Edirna (Adrianopol), Plovdiv va Belgrad shaharlarining Usmoniylar davlati hududida joylashganligi Yevropa savdogarlari uchun transkontinental ahamiyatga ega edi (Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в.), 1989).

Eron bilan Turkiya o'rtasidagi Yevropa bilan savdodagi tranzit mamlakat huquqiga ega bo'lish yo'lidagi o'zaro ziddiyatlar natijasida savdo yo'llari faoliyati o'zgarib turgan. Turk hukumati Safaviylar Eronining Kichik Osiyodan Yevropaga o'tuvchi yo'lidan voz kechib, Yevropa bilan Volga – Kaspiy yo'li orqali savdo qilishini hohlamas edi. Shu sababdan Shirvon beklarbegi inglizlarga Shemaxada o'z savdo faktoriyalarini ochishga ruxsat bergan (Ф., 1985).

Bu bilan Kaspiy dengizining g'arbiy qirg'og'i orqali Rossiyaga yo'l olgan tranzit karvonlarni nazorat qilish va ularni Usmoniylar davlati hududi orqali harakatlanishini ta'minlangan.

1516-1517 yillarda turklar tomonidan Eron va O'rta Osiyoning ipak matolari Yevropaga chiqariladigan Aleppo shahrining ishg'ol etilishi bilan Osiyoning Yevropa bilan savdo olib boradigan barcha bozorlari turklar nazoratiga o'tgan.

Hindistonga dengiz yo'lining ochilishi tufayli janubiy Yevropa shaharlari Levant savdo yo'lidan olinadigan muhim daromaddan mahrum bo'lgan. Levant savdo yo'lining quruqlikdagi qismi bilan bevosita tutashadigan Astraxan shahrining Rossiya davlatining Sharq mamlakatlari bilan savdo aloqalaridagi ahamiyati bu davrda ortib borayotgan edi. Shu sababdan 1566-yilda usmoniylar sultoni Salim (1566 – 1574) Astraxanni o'z davlatiga qo'shib olish maqsadida Don daryosi bo'ylab suvlikdan va quruqlikdan o'z askarlarini

Astraxanga yuborgan. Ammo, rus askarlarining qarshiligi, Mojar dashtliklarida ochlik va suvsizlikdan bu maqsad amalga oshmagan (M., 1841). Bu harakatlardan asosiy maqsad Astraxan qo'liga kiritilgach, Volga Don daryosi bilan birlashtirilib, Sharq mamlakatlari bilan bevosita suv yo'li orqali savdo olib borishga qaratilgan edi.

Turklar ana shu maqsad yo'lida, 1568-1569-yillarda ham Don va Volga daryolarini kanal orqali birlashtirib, o'z flotlarini Safaviylar Eroniga shimoldan zarba berish uchun Qora dengizdan Kaspiy dengiziga olib o'tishni rejalashtirgan edilar. Ammo, bu reja rus hukumatining qarshiligi tufayli amalga oshmagan Shuningdek, ushbu rejani amalga oshirish maqsadida 1568-yilda usmoniy turklarning Gabsburglar Avstriyasi bilan tuzgan sulhidan so'ng asosiy e'tibor Volga-Kaspiy suv yo'li orqali Yevropani Eron va O'rta Osiyo bilan olib borayotgan savdosini qo'liga kiritishga qaratilgan. Chunki, Usmoniylar davlatidagi o'zaro urushlar natijasida bu davlat hududida yevropalik savdogarlarning savdo faoliyati to'xtagan edi. Shu sababdan Volga-Kaspiy suv yo'lining tranzit yo'lini o'z davlatlariga hududiga burib yuborish uchun Volga va Don daryolarini birlashtirishga uringanlar (Ə., 1955).

XVII asr oxiri – XVIII asr boshlarida Usmoniylar imperiyasi bozorlariga movut yetkazib berishda hukmronlikni qo'liga olish uchun Angliya, Gollandiya va Fransiya o'rtasida raqobat kurashi shuni ko'rsatdiki, g'arb davlatlari manufakturalarida ishlab chiqarilgan mahsulotlarni sotish uchun Levant bozori juda muhim edi. Shu bois Levant bozorlariga venetsiyaliklar ipak va kimxob matolar, oyna va qog'oz, gollandlar-movut va metall buyumlar, inglizlar-kiyim-bosh, mis, soatlar, teri va qo'rg'oshin chiqarib turganlar (M.C, 1991).

Umoniylar davlati hududida sharqdan g'arbga ipak matosi tashiladigan Tabriz-Tokkat-Bursa karvon savdo yo'li Usmoniylar davlati iqtisodiyotining "asosiy tomiri" hisoblangan. Turk tarixchisi Xalil Inaljikning ta'kidlashicha, Tabrizni Bursa bilan bog'lovchi ushbu savdo yo'lini egallash Usmoniy turklarning Yaqin Sharqdagi asosiy maqsadi bo'lgan (огли., 1989).

XVI-XVII asrlarga kelib, O'rta Osiyo va Eron Yevropa bozorlariga ipak yetkazib beruvchi asosiy o'lkaga aylangan edi. Shu sababdan O'rta Osiyoning Rossiya va Eron orqali Yevropa bilan savdo aloqalari rivojlanib borgan sari, o'zaro bevosita savdo aloqalari olib boriluvchi yangi savdo yo'llari kashf etildi. Ushbu yo'llar o'rta osiyolik savdogarlarni va ularning savdo tovarlarini Rossiya va Yaqin Sharq davlatlari orqali Yevropa bozorlariga chiqishini ta'minlar edi.

Yevropaning Levant savdo yo'li yakunlanuvchi O'rta yer dengizining sharqiy qirg'oqlarida joylashgan Yaqin Sharq davlatlari bilan olib borilgan savdo aloqalari O'rta osiyolik savdogarlar uchun muhim daromad manbai bo'lib kelgan. Chunki, O'rta osiyolik savdogarlar bu yerda joylashgan shaharlarda bevosita yevropaliklar bilan savdo-sotiq

qilishlari, shuningdek, O'rta yer dengizi bo'ylab savdo kemalarida Italiya, Fransiya shaharlariga ham borishlari mumkin edi. Bunday savdo munosabatlarini rivojida O'rta Osiyoni Yaqin Sharq bilan bog'lab turgan savdo yo'llarining ahamiyati katta bo'lgan. Bu savdo yo'llarning yo'nalishlarini A. Jenkinson 7 ta, Fedot Kotov 10 dan ortiq, Moxan La'l va A.Borns 40 ga yaqin, Mir Izzat Ulla esa 22 ta ni tashkil etadi deb, qayd etadilar (H.B., 1964).

O'rta Osiyolik savdogarlarning bevosita yevropaliklar bilan savdo aloqalari ularning Yaqin Sharq mamlakatlari bilan olib borgan iqtisodiy aloqalari tufayli rivojlanib borgan. Masalan, Suriyaning Aleksandretta porti Levant savdo yo'lining dengizdagi eng so'nggi manzili bo'lib, Buxoro savdogarlari ham bu shaharga tez-tez kelib turganlar. Savdo porti bojxona jurnalida qayd etilishicha, Bag'dod, Buxoro va Julfa savdogarlari oddiy movut va ba'zi Sharq mamlakatlarida kiyiladigan popukli bosh kiyimi (feska, xojido'ppi) bilan savdo qilish uchun Marsel shahriga, qizil movut va oynalar bilan savdo qilish uchun esa Venetsiyaga qatnab turganlar (Д., 1969). Aynan shu yo'l orqali O'rta Osiyoda XIII asrdan beri boqib kelinayotgan Angor echki turining terisi Yevropaga chiqarilgan. Shuningdek, Buxoro ipagi Eron va Turkiya hududi orqali Yevropaga nemislar qo'liga, Astraxan orqali Moskvaga yetib borgan (A.B., 1927).

O'rta Osiyoning jahon savdosida ishtiroki natijasida hududga kundalik turmush uchun zarur mollar bilan birga, zamonaviy Yevropa harbiy qurol-aslahalari, ularni yasash usullarining ham kirib kelgan. Jumladan, XVI asr o'rtalariga kelib, O'rta Osiyo hududida o'q otar qurollar paydo bo'lgan. Ushbu qurollarning trubasimon o't ochish qismi misdan ishlangan bo'lib, bu qurollardan ilk bor buxorolik mahalliy hukmdor Said Burhoniddin qo'shinlari foydalangan. Ayni shu paytda O'rta Osiyoda temir stvolli o'tochar qurollarga ega askarlar ham mavjud bo'lib, ular rumlik (turk) askarlari edi (Pauc., 1963). Ularning O'rta Osiyo qo'shinida xizmat qilishi tufayli Yevropaga asosiy ko'prik vazifasini o'tovchi Usmoniy turklar davlati bilan harbiy, savdo-iqtisodiy aloqalar mustahkamlangan. Keyinchalik Shayboniylar davlati harbiy qudratining oshib borishi bilan turli mamlakatlardan harbiy qurol-yarog'lar olib kelingan. Hofiz Tanish Buxoriyning ma'lumot berishicha, XVI asrda Darband sovutlari va farang (Yevropa) qurol-aslahalari Abdullaxon II hukmronligi davrida Buxoroga olib kelingan. Shu davrda Buxoro xonligi harbiy qo'shinining birinchi saflarida turadigan jangovar otlar tanasi mustahkam sovut vositasi bilan himoyalangan. Bunday vositalar yevropaliklardan o'rganilgan bo'lib, "farangi" deb atalgan. Manbalarda metall sovut yordamida yevropa andozasidagi vosita bilan himoyalangan ot mingan jangchilar XVI asr ikkinchi yarmidagi janglarda ko'plab uchrashi haqida ma'lumotlar berilgan (Г., 1976).

O'rta Osiyo xonliklarining Usmoniy turklar bilan harbiy sohadagi aloqalari keyingi asrlarda ham davom etgan. "Tarixi Aziziy" asarida yozilishicha, XIX asr o'rtalarida Qo'qon

xonligida kuchsizlangan davlat tepasiga chiqqan Xudoyorxon (1845–1875), “...sallotlari (askarlari) sonini juda ko‘paytiradi va yaxshi to‘plarni mavjud qilib, yaxshi miltiqlarni Islambul (Istambul)dan oldirib keladi” (Марғилоний., 1999). Arxiv hujjatlarida Xudoyorxon hukmronligi yillarida Qo‘qon xonligida xorijlik mutaxassislar tomonidan qurol-yarog‘ tayyorlanganligi haqida qisqacha ma'lumotlar saqlanib qolgan. Shulardan birida 1860-yilda Ismoil ismli savdogar Toshkentda bo‘lgan vaqtida Qo‘qonda fransuz va inglizlardan iborat bir necha kishi qurol-yarog‘, aynan to‘p quyish bilan shug‘ullanayotganligi haqida ma'lumot bergan va Yevropa uslubida tayyorlangan 12 ta mis to‘plarni ko‘rganligini yozgan (ЎзР МДА, И.715- фонд, 1- рўйхат, 23- иш, 105- варақ.).

O‘rta Osiyo savdogarlarining O‘rta dengizning sharqiy sohillarida joylashgan shaharlaridagi qizg‘in savdosi tufayli, o‘sha shaharlarda mahalliy hukmdorlar e‘tiboriga sazovor bo‘lganlar. Misr hukmdori Muhammad Ali Posho (1805–1849) saroyida o‘rta osiyolik, jumladan, qo‘qonliklar ham yuqori mansablarda faoliyat yuritganlar. O‘z davrida Qo‘qon xonligi siyosat maydonida mashhur Kashshof afandi ham Muhammad Ali Posho saroyida xizmat qilgan. Misr hukumatida o‘rta osiyoliklarning faoliyat yuritishi ikki mintaqa manfaatlari yo‘lida savdo aloqalariga xizmat qilgan. Misr poytaxti Qohira bozori va Iskandariya shahri portida ko‘plab, o‘rta osiyolik, jumladan buxorolik va qo‘qonlik savdogarlarni uchratish mumkin edi. Iskandariya porti Janubiy Yevropaga jo‘natilayotgan Osiyo mollarining asosiy bandargohi hisoblanib, bu yerdan O‘rta Osiyoga olib borilgan oynalar, gilam, echki terilari Yevropaga chiqarilgan. “Muntaxab ut-tavorix” asari muallifi Muhammad Hakimxon to‘ra Misrga qilgan safari chog‘ida Qohira bozorida tijorat ishi bilan yurgan ikki qo‘qonlik savdogarni uchratgan (Энвер., 1987).

Natijalar va muhokama

Yevropaliklarning O‘rta Osiyo hududida bevosita savdo olib borishlari XIII – XIV asrlarga to‘g‘ri kelib, Urganchda ularning tijorat do‘qonlari bilan birga diniy muassalari ham tashkil etilgan. XVI asrga kelib, Buyuk Ipak yo‘lini o‘z ahamiyatini yo‘qotishi va qit‘alararo iqtisodiy aloqalar yo‘nalishining Sharq-G‘arb yo‘nalishidan shimol-janub yo‘nalishiga o‘zgarishi natijasida O‘rta Osiyolik savdogarlarning Yevropa mamlakatlari bilan bevosita savdo aloqalari to‘xtab qolgan. Shuningdek, suv yo‘li orqali Yevropaga yetkazilayotgan savdo mollari narxi quruqlik karvon yo‘llari orqali savdo mollari narxidan arzonligi quruqlik savdo yo‘llari ahamiyatini pasaytirgan. Shimol-janub yo‘nalishidagi savdoda O‘rta Osiyo bilan mustahkam savdo aloqalari o‘rnatishga intilgan markazlashgan Rossiya davlatining vujudga kelishi bilan O‘rta Osiyo–Yevropa mamlakatlari savdo aloqalari bilvosita xarakter kasb eta boshladi. Bunday vaziyatda transkontinental savdoni rivojlantirishda muhim

ahamiyatga ega bo'lgan karvon yo'llari mahalliy tarmoqlarining ahamiyati o'sdi. Bu yo'llar orqali qit'alararo aloqalar Rossiya, Eron, Turkiya, Hindiston mamlakatlarining tranzit savdo markazlari va yarmarkalarida olib borildi. Bilvosita xarakterdagi savdo aloqalariga tranzit mamlakatlardagi bozor qoidalari, bojxona to'lovlari va karvon yo'llari xavfsizligi masalasi to'siq bo'lib kelgan.

Xulosa

Buyuk ipak yo'li o'zining transkontinental ahamiyatini yo'qotganidan so'ng, Usmoniylar davlati xalqaro transit savdo yo'lining mahalliy ahamiyatini boy bermagan savdo yo'llari bo'ylab o'rta osiyolik savdogarlar Yevropa davlatlari bilan dengiz savdo yo'llari orqali iqtisodiy munosabatlarni amalga oshirganlar. Ummonlararo jahon savdosi rivojlangan davrda ham O'rta Osiyo savdogarlarining dunyoga chiqish yo'lagi sifatida ahamiyatini saqlab qolgan bo'lsa, bu yo'lining XIX-XX asr boshlariga kelib O'rta Osiyoning xalqaro savdodagi ishtirokida ahamiyati ortdi.

Adabiyotlar

- A.B., П. (1927). *Панков А.В. К истории торговли Средней Азии с Россией. // В.В. Бартольд. Туркестанские друзья и ученики и почитатели. .* Ташкент: Наука.
- Внешнеэкономические связи Османской империи в новое время (конец XVIII – начало XX в).* (1989). Москва: Наука.
- Г., М. Р. (1976). *Очерки по истории ремесла в Самарканде и Бухаре в XVI веке.* Ташкент: Фан.
- Д., К.-Н. (1969). *Данные к истории Левантийской торговли в начале XVII столетия. // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной Центральной Европы. .* Москва: Наука.
- Инальджик, Х. (1970). *Международные торговые пути и Османская империя.* Ленинград: Наука.
- М., Р. (1841). *Записки об Астрахани. .* Москва: Типография Селиванского.
- М.С, М. (1991). *Османская империя в XVIII веке. Чёрты структурного кризиса. .* Москва: Наука.
- Марғилоний., М. А. (1999). *Тарихи Азизий. .* Тошкент.
- Н.Б., Б. (1964). *Россия билан Шарқ ўртасидаги иқтисодий алоқалар тарихидан. .* Тошкент: Фан.

- Огли., М. Я. (1989). *Взаимоотношений государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейским странами (Вторая половина XV-начало XVII века)*. . Москва: МГУ.
- Раис., С. А. (1963). *Мират ул мамолик. Таржима ва изоҳлар муаллиф Ш.Зуннуновники*. . Тошкент: Фан.
- (б.д.). *ЎзР МДА, И.715- фонд, 1- рўйхат, 23- иш, 105- варақ.*
- Ф., А. (1985). *Азербайджано-русские отношения*. – Баку.: Элм, 1985. Ч.1. – С. 35. Баку: Элм.
- Ш., К. М. (2000). *О.роле Хорезма в Евразийской торговле XIII–XV веков // Общественные науки в Узбекистане*. . Ташкент: Наука.
- Э., Ш. (1955). *Дипломатические отношения Испании с Сефевидским государством во второй половине XVI века. / Ученые записки Азерб ГУ*. Баку: Учение записки Азерб ГУ.
- Энвер., Х. (1987). *Ҳакимхоннинг ҳаёти ва саёҳатлари*. Тошкент: Фан.

ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ'NİN *HAMSETÜ'L-MÜTEHAYYİRÎN* ESERİNİN TENKİTLİ METNİ ÜZERİNE

About Creation of The Scientific-Critical Text of "Hamsat al-Mutahayyirin" Ali-Shir Nava'i

Azad ALİMOV*

Özet

Klasik edebiyatımızın büyük bir temsilcisi olan şair Alî Şîr Nevâyî'nin edebi mirasının kapsamlı incelemesi, günümüzde edebiyat alanında metinsel eleştiri alanının en temel konularından biri olarak duruyor. Beş yüz yıldan fazla bir süredir şairin eserleri insanları çekiciliğiyle büyüledi. Türk halkları bu eserlerin yazıldıkları tarihten bugüne büyük bir coşkuyla okumaktadır. Bu durum litograflarda da bulunabilir. Çünkü litograf kitaplar kendi zamanında belli bir elyazmasının modern bir ürünüdür. Ancak, yazarlar tarafından kopyalanan tüm eserler, eseri yaratan yazarın mirası olarak kalır.

Metinsel eleştiri alanının temel görevlerinden biri, mümkün olduğunca yazarın orijinal metnine ulaşmaktır. El yazmalarının karşılaştırmalı analizi sonucunda, eserin metni mükemmel bir şekle ulaşabilir durumdadır. Bu da klasik Türk dili ve edebiyatı çalışmalarında önemlidir.

Makalede, Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinden biri olan Hamsetü'l-mütehayyirîn'in bilimsel-tenkitli metinlerinin oluşturulmasına yönelik denemelerin bir eleştirisi sunuluyor. Hamsetü'l-mütehayyirîn'in altı temel yazma nüshasının karşılaştırmalı analizi yoluyla metinsel farklılıkların bazı örneklerine değinilmektedir.

Anahtar Kelimeler: yazma eser, nüsha, Çağatay Türkçesi, tenkitli metin, Nevâyî.

Abstract

The comprehensive analysis of the literary legacy of the great poet Ali-Shir Nava'i, who is a great representative of our classical literature, remains one of the most pressing issues in the field of textual criticism today. For more than five hundred years, the poet's works have captivated people with their charm. While people read these works with great enthusiasm from the moment they were written, writers read them from the poet's life to the beginning of the last century. This situation can also be found in lithographs. Because lithograph books are a modern product of a certain manuscript in its time. However, all works copied by the authors remain the legacy of the author who created the work.

One of the main tasks of the textual criticism are to restore the author's original text as possible. As a result of comparative analysis of manuscripts, the text of the work is found in perfect shape. It is important in the study of classical Turkish language and literature.

* Özbekistan Cumhuriyeti Uluslararası İslam Akademisi öğretim üyesi

In the article is given about the principles of scientific-critical texts of "Hamset-ul-mütehayyirin", one of the works of Ali-Shir Nava'i. It is reflected in some examples of textual differences through comparative analysis of six unique manuscripts of "Hamsat-ul-Mutahayyirin".

Key words: *manuscript, copy, Chagatai Turkish, critical text, Nevâyî.*

Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerinde kâmil insan ilkelerinin maharetle dile getirilerek işlenmesi, onun eserlerinin geniş coğrafi hudutlara yayılmasına sebep oldu.

Batıda Nevâyî'nin kişiliği ve eserleri hakkında ilk bilgiler 1697 yılda Fransa'da yayınlandı. O tarihte Fransız bilim adamı Artolome d'Erbelo'nun "Doğu Kütüphanesi" adlı ansiklopedisinde Nevâyî'nin biyografisi ve eserlerinin isimleri gösterilmiştir (Siraciddinov, 2011: 9-11).

Rus oryantalistler P. Sevelev (1835), M.Nikitsky (1856), N.I.Ilminskiy (1861) ve Avrupalı oryantalistler E.Bloch, E.Browne (1969) da şairin kişiliğini ve bilimsel mirasını incelemişlerdir. Alman oryantalisti Joseph fon Hammer- Purgstall (1774-1856) tarafından incelenen Nevâyî şahsiyeti, İran edebiyatının bir temsilcisi olarak ele alındığı dikkat çekicidir (Satimov, 1996: 11).

1948'de Nevâyî'nin 500. yıldönümü vesilesiyle Moskova'da, şairin lirik eserlerinin Rusçaya yapılan çevirisi E.Bertels tarafından yayınlandı.

1963-67 yıllarında Özbekistan Bilimler Akademisi tarafından Alî Şîr Nevâyî'nin yeniden basılan 15 ciltlik "Eserleri", 1987-2003'de yayınlanan 20 ciltlik "Mukemmel Eserleri Toplamı" ve sonrasında yayınlanan 10 ciltlik "Tam Eserler Toplamı"nın da bu tür yayınların listesine ekleyebiliriz.

Son yıllarda Alî Şîr Nevâyî'nin mirasının araştırılması ve tanıtılması konusunda kapsamlı çalışmaların yapıldığını belirtmek gerekir. Şairin bilim dünyası tarafından bilinmeyen eserlerinin elyazma nüshaları dünya kütüphanelerinde bulunarak bilimsel kullanıma sunuluyor. Bunların arasında Nevâyî'nin *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eseri de yer alır. Eserin farklı yıllarda istinsah edilen nüshaları ve basımları bilinmektedir. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* ile ilgili olarak çok sayıda bilimsel çalışma da yapılmıştır. Ancak genel araştırmanın bir parçası olarak eserin bilimsel önemi ve metinsel tahlili üzerine monografik bir çalışma yapılmamıştır.

Hamsetü'l-mütehayyirîn Câmî ve Nevâyî'nin şahsiyeti ve ilmi mirasının incelenmesi açısından önemli bir kaynak olduğundan, eserin araştırılması ve yayınlanması üzerinde Özbek ve yabancı bilim adamları tarafından birtakım çalışmalar yapılmıştır. E. Bertels, S. Aynî, A. Mirzayev, A. Maniyazov, A. Afsahzad, S. Vahidov, Muhammed Nahcivanî, Abdullah Ruyin, V. Zahidov, V. Abdullayev, P. Shamsiyev, H. Sulayman, A. Urunbayev, A. Kayumov, Ş.

Şamuhamedov, E. Şadiyev, B. Velihucayev, S. Ganiyeva, H. Hamidî, R. Vahidov, S. Rafiddinov, F. Alimov, Ş. Hucaniyazova gibi bilim adamları eser üzerinde araştırmalar yaptılar, konu dairesinde bildirilen sonuçlar ve eserin Özbekçe, Rusça ve Farsça tercümeleri önemlidir.

Hamsetü'l-mütehayyirîn Batı alimlerinin ilgi odağı olmaktan uzak değildi. Fransız oryantalist François-Alphonse Belin (1817-1877), Nevâyî'nin 1649 (hicrî 1059) yılında Meşhed'de istinsah edilen, içerisinde *Hamsetü'l-mütehayyirîn*'in de yer aldığı Herat "Külliyat"ı hakkında bilgi vermiştir ve onun 1526 (hicrî 930-933) yılında Herat'ta istinsah edilen ve şimdiye kadar Paris'te Milli Kütüphane'de muhafaza edilen nüsha kadar mükemmel olmadığını yazmıştır. Ayrıca o Silvestre de Sacy (1758-1838), Étienne Marc Quatremère (1782-1857), Charles Schefer (1820-1898), Barbier de Meynard (1827-1908) gibi Fransız oryantalistleri tarafından Doğu halklarının tarihi, kültürü ve edebiyatı üzerinde yapılan araştırmalarına dayanarak Nevâyî'nin eserlerini incelemeye ve araştırmaya başlamıştır (Halbekov, 2017: 51-52).

Belin'in *Notice biographique et litteraire sur Mir Ali-Chir-Nevaii* ("Mir Alî Şîr Nevâyî'nin hayatından ve eserlerinden kesitler") başlıklı ilk araştırması, 1861 yılının Şubat-Mart ve Nisan-Mayıs aylarında *Journal Asiatique*'te yayımlandı. Bu çalışma iki bölümden oluşmakta olup, ilk bölümü Nevâyî'nin hayatı ve edebî çalışmalarının kapsamlı bir incelemesidir. İkinci bölümde müellif Nevâyî'nin *Mecalisü'n-Nefais* ve *Hamsetü'l-mütehayyirîn* eserlerinden alıntılar yaparak bunları Fransızcaya tercüme etmiş ve izahlar yazmıştır (Belin, 1861: 281–357).

Ayrıca eser Adana Çukurova Üniversitesi öğretim üyesi Ayşehan Deniz Abik tarafından incelenmiş ve yayımlanmıştır (Abik, 2006). Eseri esasen dilbilimsel açıdan inceleyen Abik, yayınında eseri üç yazma nüsha temelinde karşılaştırmış olarak araştırdığını kaydetmiştir. Bu yayın alanda önemli çalışmalardan biri olup bir boşluğu doldurmaktadır. Ancak yazma nüshaların karşılaştırılmasında bazı eksiklikleri görülebilmektedir.

Buradan bilimde Nevâyî'nin *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eserinin sadece metinsel-eleştirel araştırma kaynağı olarak özel olarak incelenmediği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu eserin özel bir kritik-metinsel çalışmasının yapılması, öncelikle *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eserin neşri ile ilgili sorunlara gün yüzüne çıkarmak için lazım olsa, ikinci olarak da bu eserin klasik edebiyatın parlak bir örneği olarak manevi hayatımızdaki yerinin ve eserin tarihi öneminin tespit edilmesi açısından önem arz etmektedir.

Bu yüzden, Alî Şîr Nevâyî edebî mirasının mükemmel akademik yayınlar temelinde tüm eserlerinin edisyon kritik metinler olarak yayımlanması gerekir. Ne de olsa, kritik metne dayanılan yayınlar güvenilir ve çeşitli şüphelerden uzak olur. Bilimsel yayınlarda, Arap

alfabesinden mevcut alfabeyle çevrilen her kelime, kaynak metne dayanan ve elyazmalarının karşılaştırma sürecinde açıkça delillenen olması gerekir. Böylece metin araştırması, yazmaların bilimsel karşılaştırma sürecinde gereksiz ve uygunsuz farkları ortaya çıkarır, kaybolan mısraları, beyitleri veya şiirleri, metne herhangi bir sebeple giren ve şairin düşüncesinin ötesinde olan kelime ve deyimleri ortadan kaldırır. Yani, eserin metnini “temizler” ve onu yazarın orijinal versiyonuna yaklaştırır.

Metin incelemeleri alanı, edebî olayları yansıtan ve yazar ile okuru birbirine bağlayan kaynak ve metinleri incelediği sürece, bu konuda tarihsel ilkelerin dışında hareket etmek mümkün değildir. Bunda metinsellik sorunlarından biri, belki de en önemlisi, eser metnini analiz ederek orijinale yaklaştırma ilkesidir. Metni analiz edebilmek için yazarın laboratuvarında oluşan zihinsel özelliklere de dikkat etmek gerekir. Bunun için eserin tarihini öğrenmek, metin tarihinin tüm ayrıntılarını dikkate almak gerekir.

Bununla birlikte, şu ana kadar Nevâyî'nin mirası ne kadar incelenmiş ve yeniden yayınlanmış olmasın, bu kaynakların incelenmesinde hala sorunlar var. Alî Şîr Nevâyî'nin eserlerini Arap alfabesinden günümüz alfabesine aktarmak, bilimsel seviye ve kaliteyi kökten yenilemek, günümüzde kullanımda olmayan kelimelerin doğru okunması ve anlaşılması, bazı kelime ve dini terimler izah edilmesi, eserin transkripsiyonlu metinlerinin yapılması tektoloji çağında Nevâyî çalışmalarının güncel meselelerinden biridir.

Manzar Abdulhayrov bunun nedenini şöyle açıklıyor: Bunun başlıca nedenlerinden biri, şair eserlerinin çevirisinin iyi hazırlanmamış olması ve metnin açıklayıcı sözlüğünün eksik olmasıdır (Abdulhayrov, 2020: 25). Bize göre bu fikirler sağlam temellere dayanmaktadır ve şairin eseriyle ilgili araştırma kaynaklarının ciddi bilimsel açıdan incelemesini gerekir.

Bu nedenle, yayınların oluşturulmasında temel kaynak olan elyazmaların belirlenmesi, seçilme kriterlerinin belirlenmesi, mevcut olan yayınlar amacının belirlenmesi, onların tarihi kriterler temelinde incelenmesi ve anlatılması gerekir. Bu açıdan yaklaşarak, modern Nevâyîşinaslık araştırmalarında ortaya çıkan bazı problemleri aşağıdakilerdir:

- Nevâyî'nin eserlerinin mükemmel akademik baskılarının olmaması;
- Eserlerinin kritik-edisyon metinlerinin olmaması;
- Yazıçevriminde yapılan veya yayından yayına geçen hatalar;
- Popüler yayınlar konusunda uzmanlara danışılmaması.

Bilindiği gibi elyazmayı istinsah eden katipler kendi derecesi, mahareti bakımından birbirlerinden ayrılır. Katipler herhangi bir eseri istinsah etme esnasında bazı sebeplere göre metinde hata, eksiklikler yapar ya da ona bazı kelime veya ifade dahil etme durumları ortaya çıkar. Bu durumu biz basılmış yayınlarda görüyoruz. Çünkü onlar muayyen bir elyazmanın

kendi devrindeki çağdaş mahsulüdür. Böyle ise de bu müstensihler tarafından hazırlanan eserlerin hepsi o eseri yaratan müellifin mirası olarak kalacaktır.

Bu yanlış ve hatalardan uzak olmamız için müellifin kalemine mensup olan nüshayı aramamız lazım. Ama Alî Şîr Nevâyî'nin kendi eli ile yazdığı eserleri şimdiye kadar soyut meselelerdendir. Demek ki, metin çalışmalarının başlıca vazifelerinden biri de müellif metnini ortaya çıkarmaktır. Bunun için müellif yaşayan zaman ya da o devre yakın zamanda istinsah edilen elyazmalarını aramak lazım. Zira, böyle elyazma kitaplar bulunsa, onlardaki farklar, katkılar, hata ve eksiklikler bilimsel açıdan öğrenilmesinden sonra eser sahibinin kalemine yakın olan metni ortaya çıkarmak ve onların neşrini yapmak mümkün olabilir. Bu tür yayınların birçok bilim adamı tarafından yapıldığı bilinir: P.Şamsiyev. *Alî Şîr Nevâyî. Hamse.* 1948; A.N. Kononov. *Alî Şîr Nevâyî. Vozlyublenniy serdets (Mahbubü'l-Kulub).* 1948; I.Sultanov. *Alî Şîr Nevâyî. Mizanü'l-Evzan.* 1949; H.Süleyman. *Alî Şîr Nevâyî. Hazayinü'l-Meânî.* 1959; S.Ganieva. *Alî Şîr Nevâyî. Mecalisü'n-Nefais.* 1961; P.Şamsiev. *Alî Şîr Nevâyî. Hamse. Ferhad ve Şirin.* 1963; Ş.İşanhodcayev. *Alî Şîr Nevâyî. Lisanü't-Tayr.* 1965; M.Raşidova. *Alî Şîr Nevâyî. Nazmü'l-Cevahir'in metinsel incelemesi.* 2011). Ancak Nevâyî'nin bütün eserlerinin metni bilimsel-kritik açıdan yayımlanmamıştır. Bu sebeple *Hamsetü'l-mütehayyirîn* eserinin edisyon kritik metni hazırlandı.

Hamsetü'l-mütehayyirîn eserinin edisyon-kritik metni hazırlanırken aşağıdaki 6 adet elyazma seçilmiştir:

1. *İstanbul, Topkapı Sarayı müzesi, Revan koleksiyonu 808. Külliyyat nüshası.*
2. *Fransa Milli kütüphanesi. Suppl. Turc. 317. Külliyyat nüshası.*
3. *İstanbul, Süleymaniye kütüphanesi. Fatih 4056. Külliyyat nüshası.*
4. *Sankt-Petersburg. Rusya Devlet kütüphanesi. Dorn 558. Külliyyat.*
5. *Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Alî Şîr Nevâyî Devlet Edebiyat Müzesi. 9 numaralı elyazma.*
6. *Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Bîrunî Şarkşinaslık Enstitüsü. 2242 numaralı elyazma.*

İstanbul, Topkapı Sarayı müzesi, Revan koleksiyonu 808. Külliyyat nüshası. Ana kaynak, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Revan Kütüphanesi'nde bulunan 808 numaralı elyazmadır. Bu elyazma bilimde Nevâyî'nin yaşadığı dönemde (h. 901-902, m. 1496/97-1498/99) ve onun doğrudan denetimi altında yazılmış orijinal bir külliyyat olarak bilinmektedir. Külliyyat Herat'ta Sultanali Meşhedî'nin öğrencilerinden biri olan Derviş Muhammed Taki tarafından istinsah edilmiştir. Bu "Külliyyat" ve Süleymaniye'de muhafaza edilen bir diğer "Külliyyat" hakkındaki ilk bilgilere ünlü Türk bilgini Agah Sırrı Levend'in çalışmalarıyla rastlanıyor (Levend, 1958; 1966: 3-4). Derviş Muhammed Taki tarafından

kopyalanan bu yazmanın mikrofilmi, Hamid Süleyman'ın girişimi ve Türkiye'den Emil Esen'in yardımıyla Ali Şîr Nevâyî adlı Devlet Edebiyat Müzesi'ne getirilmiştir. H. Süleyman elyazmayı inceleyerek onun kompozisyonunu belirlemiş ve bilimsel tavsifini yapmıştır (Süleyman, 1973: 85). Bu Külliyyat'ın tıpkıbasımı Türkiye'de Günay Kut tarafından 2020 yılında yapılmış olup araştırmamızda bu yayından yararlanılmıştır.

Külliyyat, Nevaî'nin 26 eserini içermekte olup, "Külliyyat"ın 24 eseri olan *Hamsetü'l-mütehayyirîn* 758b-773a sayfalarında yer almaktadır. Metin, Horasan'ın ipek kağıdı üzerine siyah mürekkeple orta incelikte yazılmıştır. Kağıt ölçüsü: 23,5x32,1 cm. Metin 16,8 x 25,6 cm, her sayfada 27 satırdır. Her bir yeni eser güzel şekilde hazırlanmış bir ünvanla başlıyor. H.Süleyman, Nevâyî'nin bu külliyyat hazırlanırken haberdar olduğunu belirtmiştir: "Sultan Hüseyin'in saray kütüphanesinin yetenekli ve önde gelen hattatlarından biri olan Derviş Muhammed Taki tarafından istinsah edilen bu Külliyyat nüshasını Nevâyî'nin bizzat gördüğüne şüphe olmamalıdır. Çünkü bu elyazma, şairin bizzat yazdığı Külliyyat'ın bir nüshasıdır ve bizzat Nevâyî'nin külliyyat için yazdığı "Münacat" ön sözünü içermektedir (Süleyman, 1973: 85).

Bu kaynakla ilgili olarak filoloji bilimleri doktoru merhume Mevlüde Hamidova, araştırmasında şu noktaları dile getiriyor: "Destanın metni çok iyi kopyalanmış olmasına rağmen kusurlu elyazmalardan biri olarak kabul ediliyor..." (M.Hamidova. 1994. 57).

2. Fransa Milli kütüphanesi. Suppl. Turc. 317. Nevâyî Külliyyatı. Tenkitli metin için bu elyazma esas kaynaklardan biri olarak seçildi. Nevâyî külliyyatları arasında yüksek sanat değerine sahip olan önemli bir nüshadır. Elyazmanın sonundaki kayıtlara göre külliyyat h. 932-933, m. 1526/27 yıllar arasında katib Alî Hicrânî eliyle Herat'ta kopyalanmıştır. Alî Hicrânî'nin elinden çıkan bu nüsha şimdiye kadar bilim dünyasının bildiği bu müstensihe ait tek Külliyyat'tır (Hakimov, 1991: 17).

Araştırma esnasındaki incelemeler şunu gösterdiği, Topkapı ve Paris nüshaları neredeyse birbirine benzer, metin birbirine son derece yakın. Her ikisi Herat'ta hazırlandığını dikkate alarak Paris nüshası aynen Topkapı nüshasından kopya edilmiş ya da her ikisi de aynı nüsheden kopyalanmıştır diyebiliriz. Hamid Süleyman 1973 yılında *Edebî Miras* adlı dergide "*Alî Şîr Nevâyî külliyyati elyazmaları araştırmasından*" makalesindeki karşılaştırmalı tabloda gösterdiği gibi Nevâyî'nin h. 896'da yazdığı *Divan Dibaçesi*, 898'de yazdığı *Risale-i müfredat*'ı ve 906'da yazdığı *Mahbubü'l-Kulub* eserleri her nüshada da yer almaz, her ikisi de 26 eseri içerir. Sadece kitabet esnasında eserlerin sırası değişmiştir (Süleyman, 1973: 83-92).

Külliyyat Nevâyî'nin 26 eserinden ibaret. Metin siyah renkle, başlık sözler ise renkli mürekkeple gayet güzel, Horasan'ın seçkin nestalik yazısında biraz parlatılan aç sarı renkli ipek kağıdına yazılmış, her sayfada 25 vardır. Elyazma Fransızlar tarafından kırmızı renkli

deri cilde yeniden yerleştirilmiştir. Her bir eserin başlangıcında süslü bir unvan var olup sahifeye çeşitli renklerle cetveller yapılmıştır. Elyazma kağıt ölçüsü 26,5x37 cm. Cilt üzerine şöyle yazılmıştır: *Bibliothèque nationale. Oeuvres complètes de Navai. Tome II. BF.* Yine onun alt kısmında elyazmanın envanter rakamı daire şeklindeki kağıda yazılı olup yapıştırılmıştır. Elyazmanın tavsifi ilk önce Belin'in çalışmasında, daha sonra Blochet kataloğunda verilmiştir. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* eseri külliyyatın 286b-301b (16 varak) sahifelerine yerleştirilmiştir.

3. İstanbul. Süleymaniye kütüphanesi. Fatih 4056 numaralı yazma, Külliyyat nüshası. Agah Sırrı Levend'in tavsifinden anlaşıldığı gibi mezkur külliyyatın ne zaman, nerede ve kim tarafından yazıldığı bilinmemektedir. Levend'in tavsifine göre, nüsha tahminen 16. yüzyılın birinci yarısında istinsah edilmiştir. Nevâyî'nin 26 eserini içermektedir. Metin ufak nestalik yazısıyla yazılmış olup, her sayfada 27 satır vardır. Elyazma 787 varaktan ibaret olup, ölçüsü 24x36 cm. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* bu elyazmanın 14 varağına (692b-706b) yazılmıştır. Sayfalara Arap imlasında rakamlar yazılmış olup, onların altından yine modern yazıyla da sayfa numaraları yazılmıştır. Bu rakamlar Arap rakamlarından üç rakama fark eder.

4. Sankt-Petersburg. Rusya Devlet kütüphanesi. Dorn 558. Rusya'da bulunan kütüphanelerdeki külliyyatların en eskisi ve en mükemmeli olarak kabul edilir. İstinsah tarihi h. 1004-1007, m. 1595/95-1598/99 yıllardır. Azerbaycan'ın Kızılağaç'ında istinsah edilmiştir. Katibi - Nazar Alî Feyzî. Elyazma Ferhadhan'ın Saray kütüphanesi için yazılmıştır. Bu bilgiler külliyyatın 325b sahifesinde belirtilmiştir. Külliyyatta Nevâyî'nin 21 eseri vardır. S.L.Volin tavsifinde onların sayısı 17 olarak gösterilmiştir. Külliyyat kaliteli ipek kağıdına güzel nestalik yazısıyla kopyalanmış olup, başlık sözler mavi, sarı ve yıldızlı olarak yazılmıştır. Metin her sayfada 25 satır olarak yerleştirilmiş, renkli cetvel içine alınmıştır. Elyazma içerisindeki her eser çeşitli renklerle güzel nakışlar ile süslenen gayet nefis unvanlarla başlar. Külliyyat tek bir ciltte olup, 722 varaktan ibarettir. Ölçüsü 24x39 cm. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* nüshanın 695b-709a (14 varak) sahifelerine yerleştirilmiştir. Sanatsal önemi haiz olan bu elyazmanın cildi deriden yapılmış ve onda altın renkli damgalar mevcuttur, damgalar ile av manzarası tasvir edilmiştir.

5. Taşkent. Özbekistan Bilimler Akademisi Alî Şîr Nevâyî Devlet edebiyat müzesi. 9 numaralı elyazma. Bu elyazma mecmua şeklinde olup, onda Nevâyî'nin *Arbain*, *Nazmü'l-Cevahir*, *Hamsetü'l-mütehayyirîn* ve *Vakfiye* eserleri yer alır. Müstensihî belli değildir. İstinsah tarihi elyazma kağıdına, yazısı ve sanatsal süslerine göre 16. yüzyıla aittir. Elyazma çağdaş kırmızı renkli deri cilt içindedir. Nestalik yazısıyla siyah mürekkeple, başlıklar ilk sahifede altın yıldızlı, diğer varaklarda ise kırmızı mürekkeple yazılmıştır. 40b sahifeden başlanan bu eser nefis altın renkli unvana sahiptir. Metin yıldızlı cedvel içine her

sahifede 15 satır olacak şekilde yerleştirilmiştir. Şiirler iki sütun olarak yazılmıştır. Elyazmanın başından sonuna kadar olan sahifelerde su lekeleri mevcut olsa da lekeler metine pek zarar vermemiştir. Elyazma tamir görmüştür. *Hamsetü'l-mütehayyirîn* eseri 45 varağa (40b-84b) yerleştirilmiştir. Metin hacmi 6,5x13,5 cm. Elyazma ölçüsü ise 11x19 cm.

6. Taşkent. Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Bîrunî Şarkşinaslık Enstitüsü. 2242 nolu yazma. Kütüphanenin nadir elyazmalar bölümünde bulunur. Eserin başlangıcı nefis unvanla süslenmiş olup, eser 1b sahifesinden başlar. Unvanın orta kısmındaki yaldızlı yazı zamanla silinmiştir. Metin yaldızlı cetvel içine güzel nestalik yazısıyla siyah mürekkeple, başlıklar kırmızı mürekkeple her sehifeye 11 satır olarak yerleştirilmiştir. Sadece *Hamsetü'l-mütehayyirîn* eserinin yer aldığı bu nüsha 87 varaktan ibaret. Varaklara rakamlar elyazmanın yukarı sol kısmında Arap yazısıyla kırmızı renkle ve modern yazıda kurşunkalemle kaydedilmiştir.

Metin Herat'ın ipek kağıdına yazılmıştır. Müstensih belli değil, ama elyazmanın sonunda ferağ kaydı vardır: h. 1029. Birinci varakta eserin adı ve müellifinin adı yazılmış olup, aynı sayfada mühür bulunmaktadır. Mühür silik olduğu için okumanın imkanı olmadı. Elyazmanın 73-76. varaklarında kahve rengi leke mevcut, aynı leke 28. varakta da vardır. 26. varakta ise mavi renkli lekeler mevcut olup, onlar metne pek kadar zarar vermemiştir. Elyazma siyah renkli deri ciltli olup, onun ortasında 3 tane damga ve etrafında 12 tane damga mevcuttur. Damgaların birinde “Muhammed sahhaflın işi” anlamındaki yazı kayd edilmiştir. Cildin gerdişi (etrafi) kırmızı deriden yapılmıştır. Onun arka tarafındaki derinin bir kısmı yoktur. Elyazma cildinin ön tarafının sağ kısmına ve kenar alt kısmına enstitü tarafından envanter numarası yapıştırılmıştır. Kitap ölçüsü 12x18,5 cm.

Hamsetü'l-mütehayyirîn eserinin tenkitli metni hazırlanırken aşağıdekilere dikkat edildi:

1. *Hamsetü'l-mütehayyirîn*'in tenkitli metni oluşturulurken mümkün mertebe eski, tam ve mükemmel nüshalar seçildi.

2. Ana nüsha olarak Fransa Millî kütüphanesindeki Külliyyat seçildi.

3. Tenkitli metin oluşturulurken her bir nüshaya tenkit nazarıyla bakıldı.

4. Eserde getirilmiş olan hikayeler ana nüshaya dayanılarak düzenlendi.

5. Tenkitli metin için seçilmiş kaynaklara onların bulunduğu yere göre ilk harfleri kısaltma olarak kabul edildi: Revan nüshası – R; Paris nüshası - P; Fatih nüshası - F; Sankt-Petersburg (Leningrad) nüshası - L; Taşkent (Edebiyat Müzesi) - T₁; Taşkent (Doğu araştırmaları Enstitüsü) - T₂.

6. Bunların yanında, herhangi bir nüshada bir söz veya ifade düşmüş ise o sözü dipnota alarak o nüshanın kısaltması yazıldı ve ardından (–) tire işareti konuldu. Mesela: ²F

– .

7. Eğer düşmüş olan ifade iki ya da ikiden fazla kelimedenden ibaret ise mevcut olmayan kısım öncesinden (*) yıldız işareti, sonunda ise rakam yazılarak dipnotta nüsha adının kısaltmasıyla, ardından (-) işareti verilerek gösterildi. Mesela: ${}^{4*}T_1 -$.

8. Eğer yukarıdaki durumun aksi olursa, yani fazladan eklenmiş söz varsa, böyle hallerde artırılan sözden önceki kelimeye rakam yazıldı, dipnotta o nüshanın kısaltması yazılarak ardından (+) artı işareti kullanıldı. Mesela: ${}^3L + \text{هم}$.

9. Eğer ilave edilen söz iki ya da daha fazla olursa, böyle hallerde artırılan sözler veya kelime öncesinde gelmiş söze rakam yazılarak dipnotta açıklandı. Mesela: ${}^{25*}L + \text{الار هم}$.

10. Sözlerin yeri değişmiş olarak verildiği durumlarda (*) işaretinden istifade edildi ve dipnotta diğer nüshalardeki şekilleri de verildi.

11. Nühsalarda cümledeki herhangi bir sözün başka bir sözle karşılandığı söz konusuysa doğru olarak kabul edilen söz metne alınıp, yanlış bulunanı dipnotta gösterildi. Mesela: L توخسان.

12. Bir kelimedede iki türlü durum varsa, birinci rakamla gösterilen farka tek yıldız (*) işareti, ikinci sıra numarasıyla gösterilen farka ise (**) çift yıldız işareti konuldu.

13. Eğer metinde mevcut olmayan kısım hacmen büyük ise, bu kısmın başlangıcında (◇◇) işareti yazıldı, dipnotta sıra numarasından sonra gösterilen işaretler yazılarak kaydedildi. Mesela: ${}^{29◇◇}T_2 -$.

14. Eserin başlangıcına elyazmaların hiç birinde bulunmasa da “Besmele” yazıldı ve ([]) işaretiyle belirlendi. Bildiğimiz gibi, çoğu elyazması nüshalar Allah'ın ismiyle, yani “Besmele” ile başlar. Bazı nedenlerden dolayı bizim tarafımızdan incelenen herhangi bir nüshada besmele geçmemektedir. Biz bunu müstensihlerin hatası olarak düşünmüyoruz. Yine de hadis-i şerif'te belirtildiği gibi, “Akıllı kişinin her hareketi Allah'ın mübarek ismiyle ve Ona hamle başlanmıyorsa onun sonu kesilir ve sonuç alınamaz” uyarısına göre “Besmele” yazmayı uygun gördük. Böyle durum yine birinci makalatın 12. hikayesindeki “huştab(i)” sözünde de var. Bu durum tarafımızca şu şekilde yazıldı: [خوش طبع] ی . Bu sözdeki “ya” harfi hiçbir nüshada yok. Ancak burada bir ya olması gerekir, böylece anlam bütünlüğü olur. Bu sebeple “ya” harfinin metne eklenmesi gerektiğini tespit ettik ve onu yukarıda belirtilen şekilde gösterdik.

15. Elyazmalarda “Heft evreng” sözü هفتو رنگ olarak yazılmıştır. Sadece Sankt-Petersburg nüshasının tek bir yerinde (702b sahife) bu durum هفت اورنگ şeklinde yazılmıştır. Mezkur nüshanın diğer yerinde ve tenkitli metin için kullanılan diğer nüshaların hepsinde هفتو رنگ şeklinde istinsah edilmiş ise de tenkitli metne onun هفت اورنگ yazılışı seçildi.

16. Tenkitli metin yapmada sözlerin imlasına da dikkat edildi. Mesela, *Hamsetü'l-mütehayyirîn*'in önceki makalatının üçüncü hikayesinde şöyle cümle mevcut:

اول حضرت داغی کاهی کیلیب مبارک خاطرلاری تشحیذی اوچون بیرار زمان اندا بولور ایرمیش لار

“Ol Hazret dağı gâhi kelip, mübarek hâtırları teşhîzi üçün birer zaman anda bolur ermişler”.

Bu cümledeki “teşhîzi” sözü tenkitli metin için kullanılan elyazmalarda farklıdır. Paris nüshasında (ض) harfiyle تشحیضی şeklinde, İstanbul nüshasında تشحیصی şeklinde yazılmış ise Sankt-Petersburg nüshasında ise tamamen farklı تسکن نی sözüyle gösterilmiştir. Yardımcı nüsha olarak Topkapı nüshasında daha önce belirttiğimiz gibi bu kısım bizde mevcut olmadığı için bilemiyoruz. Taşkent (T₂) (Şarkşinaslık Enstitüsü) nüshasında ise bu sözün bulunması gereken kısım büyük bir boşluk olarak bırakılmıştır. Taşkent (T₁) (Edebiyat Müzesi) nüshasında bu söz تشحیذی şeklinde yazılmıştır. Belki katip hata olarak (ح) harfinin üstüne nokta yazmış olabilir. Bu durumu biz P.Şamsiev ve S.Ibrahimov’un “Nevâyî eserleri sözlüğü” ve B.Hasanovun “Nevâyî eserleri için kısaca sözlük” kitaplarından istifade ederek tespit ettik (Şamsiyev, İbrohimov, 1972: 603; Hasanov, 1993: 275).

–Mezkur makalatın altıncı hikayetindeki bir karakterin ismi üzerinde de biraz durmak gerekir. Özbekistan’daki yayınlarda bu isim Mahmud Habib şeklinde verilmiştir. Taşkent nüshalarının her ikisinde bu isim “Habib” şeklinde, diğer dört nüshada ise “Ceyb” şeklinde yazılmıştır. Nevâyî zamanında insanların ismine onların yaptığı mesleğe göre bir kelime birleştirilmesi durumu vardır. Mesela, şarkıcılara Hafız Basir, Hafız Mir, Hafız Hasan Alî, Hafız Camî, Şah Muhammed hanende, Hafız Türbeti; müzisyenlere Hasan Neyî, Kul Muhammed Udî, Mütahheri Udî, Ahmed Gıccекî, Ali Temburî vs. (Boldırev, 1946: 134).

Alî Şîr Nevâyî *Hamsetü'l-mütehayyirîn*’de bu şahsın yapmış olduğu işleri “*divaneyi fasık-ı ebterî şehride bar erdi kim daim mest yürür erdi ve yolukgan elge teşniler ve safahatlar kalur erdi*” diye belirtir. Böyle insanların kendilerinin üst başlarına, giyim kuşamlarına pek dikkat etmediği anlaşılmaktadır. Bu sebeple yukarıdaki fikre dayanarak bu şahsın ismi Mahmud Ceyb (yani, Mehmud Yaka) olması ihtimale yakındır. Çünkü “ceyb”in “yaka” manasını karşılaması sözümüzü tasdik edebilir (Şamsiyev, İbrahimov, 1972: 217; Fazilov, 2013: 817).

– Önceki makalatın son hikayetinde birkaç cümle bağımsızlık sonrasında yapılan yayınlarda şöyle verilmektedir:

“*Ta bir kün anı bir buzukda taptı kim Kur’an okuydur erdi. Ança turdı kim ol Kur’an okumakdın fariğ boldı*” (MET, 1999: 28; TET, 2011: 750).x

Kur’an-ı Kerim alemleri yaratan yüce Allah’ın habibi ve resulü Hz. Muhammed’in vasıtasıyla bütün insanlığa hidayet, düstur olmuş mucizesidir. Bu mübarek kitaptaki bütün ayetler insanlığı rezaletten hidayete, yanlıştan doğruluğa, beşeriyeti kemale sevkedecek, onu tilavet etmek de ibadet derecesine yükseltilmiştir ve her bir harfine sevap vadedilmiştir.

Demek ki, Kur'an okumak kişinin kalbine zevk bahşeder. Metindeki "bozuk" sözü yerine "bu zevk" sözünü kullansak, mana kesin olarak anlaşılıyor. Bu söz Taşkent 1 (Edebiyat müzesi) nüshasında "بو ذوق دا" şeklinde yazılmıştır. Doğru, "bozuk" sözü "harabe" anlamına da gelir. Ama, İmam Yusuf bin al-Hüsey'nin "harabe"de değil, belki mescidde olduklarını beyan eden belge de vardır. Bu sebeple, bu cümle bu şekilde okunsa, amaç yerini bulacaktır:

تا بیر کون انی بیر بو ذوق دا تاپتی کیم قرآن اوقویدور ایردی آنچه توردی کیم اول قرآن اوقوماق دین فارغ بولدی

17. Tenkitli metin oluşturulurken önemli olan eksikliklere dikkat edildi. Önemli olmayan eksikliklere, küçük müstensih hatalarına dikkat edilmedi. Çünkü tenkitli metin yapmaktan amaç müstensih hatalarını bulmak değildir. Ama, çoğunlukla بیر - بیر - ینه gibi sözlerin aynı nüshada iki türlü yazılması durumları görülebilir. Bu durumu dönemin yazım özellikleri olarak kabul edip metne bunun gibi sözlerin sadece bir şekli yazıldı. Yine bazı elyazmalarda aynı sözler teşdidle ve teşdidsiz yazılmış ise metne teşdidsiz yazılan şekli dahil edildi ve bu durum dipnotta gösterilmedi. Mesela: ایتمیم (ayttım) sözü. Onun teşdidsiz yazılan şekli ایتمیم yazıldı. Ama bu kullanım yedi (7) sayısının karşılığındaki "yetti" sözünde görülmedi.

Araştırma neticesi gösteriyor ki, elyazmaların mukayeseli tetkik ve tahlil edilmesi neticesinde eserin metni tam ve mükemmel duruma gelebilir. Bunda seçilmiş kaynakların mükemmeliği, onları istinsah eden katiplerin bilim derecesi, istinsah maharetinin yukarı olması ehemiyetli amillerdendir. Eserin altı tane elyazma nüshasına göre mukayeseli tetkik edilmesi eser metninin tam olmasına, yayınlardaki hata cümle ve sözlerin düzeltilmesine sebep olmuştur. Bu elyazma kaynakları müellif kalemine yakın olan metnin oluşturulmasında kıymetli kaynak olarak hizmet etmiştir. Nüshaların mukayeseli tetkik edilmesi neticesinde Alî Şîr Nevâyî'nin *Hamsetü'l-mütehayyirîn* adlı eserinin müellif kalemine yakın olan metni

oluşturulmaya çalışıldı. Bu ise klasik Türk dili ve edebiyatı çalışmaları için bir katkı olacağını düşünüyoruz.

Kaynaklar

- Nevâyî, Alî Şîr. *Külliyat*. Fransa Milli kütüphanesi. Suppl. Turc. 317 numaralı elyazma.
- Nevâyî, Alî Şîr. *Külliyat*. Süleymaniye kütüphanesi. İstanbul. Fatih fondu 4056 numaralı elyazma.
- Nevâyî, Alî Şîr. *Külliyat*. Rusya Devlet kütüphanesi. Sankt-Petersburg. Dorn 558 numaralı elyazma.
- Nevâyî, Alî Şîr. *Hamsetü'l-mütehayyirîn*. Özbekistan Bilimler Akademisi Alî Şîr Nevâyî Devlet Edebiyat Müzesi, 9 numaralı elyazma.
- Nevâyî, Alî Şîr. *Hamsetü'l-mütehayyirîn*. Özbekistan Bilimler Akademisi Ebu Reyhan Bîrunî Şarkşinaslık Enstitüsü, 2242 numaralı elyazma.
- Nevâyî, Alî Şîr. (1967). *Eserler*. C. 14. Taşkent: Gafur Gulam yayınevi.
- Nevâyî, Alî Şîr. (1999). *Mükemmel eserler toplamı (MET)*. C. 15. Taşkent: Fen yayınevi.
- Nevâyî, Alî Şîr. (2011). *Tüm eserler toplamı (TET)*. C. 5. Taşkent: Gafur Gulam yayınevi.
- Bertels, E., L. Penkovskiy. (1948). *Ali Şîr Nevâyî. Lirikası*. Moskova: Nauka yayınevi.
- Siraciddinov, Ş. (2011). *Alî Şîr Nevâyî. Kaynakların karşılaştırmalı tipolojik, metinsel analizi*. Taşkent: Akademnashr.
- Saveliev, P. (1835). "Ali Şîr Nevai". *Ensiklopediçeskiy leksikon*. C. 1. Sankt-Peterburg.
- Nikitskiy, M. (1856). *Emir Nizam ed-Din Ali Şîr v gosudarstvennom i literaturnom ego znaçenii*, Sankt-Peterburg.
- Ilminskiy, N. (1861). *Materialı k izuçenyu kirgizskogo nareçiya*, Kazan.
- Browne, E.A. (1969). *A literary history of Persia*. Vol. III. Cambridge.
- Satimov, U. (1996). *Alî Şîr Nevâyî'nin hayatı ve icadının Batı-Avrupa Şarkiyat araştırmalarındaki incelenmesi*, Doktora tezi. Moskova.
- Halbekov, M. (2017). "Fransa'da Hazrat Navoi'nin Mirası" *Ali Shir Nevai icadi mirasının dünyanın manevi ve marifî gelişimindeki yeri" uluslararası bilimsel konferans bildirileri*. Taşkent.
- Belin, M. (1861). "Notice biographique et litteraire sur Mir Ali-Chir-Nevaii", *Journal asiatique*, Arpil-mai.
- Abik, Ayşehan D. (2006). *Ali Şîr Nevayi. Hamsetü'l-Mütehayyirîn, Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin*. Ankara.
- Abdulhayrov, M. (2020). *Navoi'nin eserlerinin metin çevirisinin yöntemleri, prensipleri ve pratik konuları*. Doktora tezi. Taşkent.

- Şamsiyev, P. (1948). *Alî Şîr Nevâyî. Hamse*. Taşkent: Fen yayınevi.
- Şamsiyev, P. (1963). *Alî Şîr Nevâyî. Ferhad ve Şirin. Kritik metin*. Taşkent.
- Şamsiyev, P., İbrahimov, S. (1972). *Nevâyî eserleri sözlüğü*. Taşkent: Gafur Gulam yayınevi.
- Kononov, A.N. (1948). *Alî Şîr Nevâyî. Vozlyublenniy serdets (Mahbubü'l-kulub)*. Moskova-Leningrad: AN yayınevi.
- Sultanov, I. (1949). *Alî Şîr Nevâyî. Mizanü'l-Evzan. Kritik metin*. Taşkent: UzFA yayınevi.
- Süleyman, H. (1959). *Alî Şîr Nevâyî. Hazayinü'l-Meânî*. Taşkent: UzFA yayınevi.
- Süleyman, H. (1973). "Alî Şîr Nevâî külliyyatı elyazmaları araştırması", *Edebî miras*. Taşkent: Fen yayınevi.
- Ganiyeva, S. (1961). *Alî Şîr Nevâyî. Mecalisü'n-Nefais. Kritik metin*. Taşkent: UzFA yayınevi.
- İşanhocayev, Ş. (1965). *Alî Şîr Nevâyî. Lisanü't-Tayr. Kritik metin*. Taşkent: Fen yayınevi.
- Raşidova, M. (2011). *Alî Şîr Nevâyî. Nazmü'l-Cevahir'in metinsel incelemesi*. Taşkent: Mümtaz söz yayınevi.
- Levend, A. S. (1958). "Türkiye kitaplıklarındaki Nevai yazmaları", *Türk dili araştırmaları yillığı Belleten*. Ankara.
- Levend, A. S. (1966). *Alî Şîr Nevai*. C. II. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi.
- Hamidova, M. (1994). *Alisher Navoi'nin bilimsel-eleştirel metni ve "Saddi Iskandari" destanının metinsel analizi*. Doktora tezi. Taşkent.
- Hakimov, M. (1991). *Alî Şîr Nevâî'nin eserlerini yazan hattatlar*. Taşkent: Fen yayınevi.
- Hasanov, B. (1993). *Nevâyî eserleri için kısaca sözlük*. Taşkent: Fen yayınevi.
- Boldırev, A.N. (1946). *Alî Şîr Nevâî çağdaşlarının öykülerinde (Алишер Навои в рассказах современников)*. Moskova-Leningrad.
- Fazilov, E. (2013). *Alî Şîr Nevâî eserleri sözlüğü*, C. I. Taşkent: Nisa poligraf yayınevi.

XALQ MAQOLLARINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

ATASÖZLERİNİN BAZI DİL ÖZELLİKLERİ

Some Linguistic Features of Folk Proverbs

Dilfuza TURDALIYEVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada xalq maqollari qo‘llanishidagi grammatik va leksik o‘ziga xos jihatlarning keng miqyosda uchrab turishi nazariy jihatdan asoslab berilgan. Maqolada mumtoz adabiyot namunalariga murojaat qilingan.

Kalit so‘zlar: *maqol, adabiy tur, mumtoz, grammatika, leksika, morfologiya, vazn, qofiya, matn, tovush*

Abstract

In this article, the widespread occurrence of grammatical and lexical features in the use of folk proverbs is theoretically justified. The article refers to examples of classical literature.

Key words: *proverb, literary type, classic, modern, grammar, lexicology, morphology, weight, rhyme, text, sound*

Genişletilmiş Özet

İnsan dünyasını tanıma süreci atasözlerinde ve atasözlerinde belirgindir, yani sonuçları atasözlerinin içeriğinde gizlenir. Halkımızda yaşam deneyimleri bütünü atasözü, deyimlerle ifade edilir, onları insan yaşam deneyimlerinin aynası diyebiliriz. Atasözleri bu yüzden basit, özlü ve güzeldir.

Atasözleri içerik olarak kısa, basit olabildiği gibi anlam olarak karmaşıktır. İçerik kabuğunda hikmet ve ibret anlamları toplanmıştır. İbret fikirleri uzun yaşam tecrübelerinin ürünü olarak sahaya çıkmıştır. Bu nedenle atasözleri nesilden nesle aktarılmış ve değerini kaybetmemiştir.

Atasözleri insanımızın zekasının nadide bir meyvesidir. Bu yüzden özünde insanın aklına gönderme ibret dolu alt anlamlara sahip atasözleri vardır. İçinde çeşitli kelimeler yer alır ve duruma uygun anlam, çeşitli yollarla seçilir. Atasözleri halk sanatının nadide bir hazinesidir ve bu hazine rengarenk zenginliklere sahiptir.

* PhD, QDPI doktoranti
Dr., Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü, dturdaliyeva79@gmail.com

Atasözleri şekil ve içerik bakımından ilgi çekicidir. Atasözlerinin dış görünüşü seslerin sıra ve uyumuna göre güzel, muhtevası ise birçok manaya gönderme yaptığı için ayrıca güzeldir. Bu nedenle onları akılda tutmak, ezberlemek kolay olacaktır. Atasözlerinde, fikrin kısa, öz ve etkili bir şekilde ifade edildiği mecazi dil araçları yaygın olarak kullanılmaktadır.

Bu makalede Ali Şir Nevâyî'nin *Sedd-i İskenderî* destanında geçen bazı atasözlerinin pragmatik özellikleri kısmen anlatılmıştır. Onların vezin ve kafiye gereksinimleri nedeniyle gramer değişikliklerine uğrayan varyantları örnek olarak gösterilmektedir. Bazı atasözleri kafiye ve vezin şartı aranarak leksik, söz dizimi ve morfolojik olarak metne uyarlanmıştır. *Müşk isin yaşursa bolmas,; Ve ger arpa hem saçsa bolmkka tok, Anga buğday ormagining imkanı yok; İt ürer kervan keçer; Ming kargaga bir kesek; Az baht köp husndın yahşırak; Bilür yıl kelişini nevrızdın* gibi atasözleri bu yazıda yukarıdaki açılardan irdelenmiştir.

Bazı atasözleri birçok benzetmenin varlığını ortaya koymaktadır. Kafiye zorunluluğu nedeniyle değişikliğe uğrayan atasözlerinde ara anlamın genişlediğini görmekteyiz. Görünüşe göre tek sanatsal gereklilik - kafiye, öncelikle metnin biçimini mükemmelleştirmeye hizmet etmiş ve ikinci olarak kelimenin anlamının genişlemesini sağlamıştır. Bazı atasözleri başka bir versiyonda yeniden şekillendirilerek metindeki düşünceye ilave estetik çekicilik kazandırdığı gözlemlenmektedir.

Antitez yöntemiyle oluşturulan atasözlerinde sıfatların karşılaştırma derecesi kullanılır. Atasözünün içeriği metodolojik olarak şairin görüşünü doğrulamak için kullanılır. Atasözlerinde rücu sanatı kullanılmış olup, sonraki mısralar atasözünün anlamını güçlendirmektedir. Bazı atasözleri günümüz Özbek dilinde kullanılmaz ve bunlara arkaik atasözleri diyebiliriz.

Gördüğümüz gibi atasözünün farklı versiyonları var ve hayatın birçok yönünü yansıtıyor. Atasözlerinin biçim ve içeriğinde bir denge varsa yapısında da bir dengesizlik olduğu yukarıdan açıkça görülmektedir. Yani biçim olarak kısa olsa bile içerik olarak karmaşık olacaktır. Basit bir biçim, karmaşık bir içeriği ifade eder, bu orantısızlığın dilsel ve dilsel olmayan nedenleri vardır ve bunlar farklı şekillerde ortaya çıkar.

Atasözleri farklı anlamlara dayalı olarak alt anlamları ifade eder. Sanatsal ifade araçları, eş anlamlı, eş yazılılık ve zıt anlamlı ilişkiler alt anlamın oluşturulmasına yönelik araçlardır. Atasözleri ve deyimlerin dilbilimsel analizi bu alandaki boşluğu doldurabilir. Çünkü pragmatik analiz atasözlerinin sanatsal değerini ve etkisini belirlemeye yardımcı olur ve atasözlerinin özünü ortaya çıkarır.

Kirish

Xalq maqollari qo‘llanishidagi grammatik va leksik o‘ziga xos jihatlar keng miqyosda uchrab turadi. Buni matnning mumtoz yoki zamonaviy ekanligidan emas, balki nutq turi hamda adabiy turning o‘ziga xosligi nuqtayi nazaridan baholash lozim.

Maqollarning grammatik o‘zgarishlar asosida qo‘llanishi keng miqyosda uchraydigan jihatlardan biridir. Masalan, mumtoz asarlarga murojaat qilsak, Navoiy o‘zining “Badoye ylbidoya” devonida “Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi” maqolini “Mushk isin yoshursa bo‘lmas” tarzida qo‘llagan:

Chun masal bo‘ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud,

Mushk isin yoshursa bo‘lmas, – bu masal mashhur erur.

Mazkur kontekstda asl morfologik shakllar -ib, -maydi matnda -sa, -mas badiiy variantlarida qo‘llangan. Hozirgi o‘zbek tilida bu maqol ushbu ko‘rinishda qo‘llanmaydi va uni arxaik maqol deyish mumkin. Mushk so‘zi ko‘proq badiiy uslubga xos bo‘lib, bugungi kunda xalq orasida “Kasalni yashirsang, isitmasi oshkor qiladi” tarzida grammatik va leksik jihatdan o‘zgarishga uchragan. Ayrim maqollar qofiya va vazn talabi bilan leksik, sintaktik hamda morfologik jihatdan matnga moslashtirilgan:

Ki, dehqon nekim dona mazru’ etar,

Ani – o‘q o‘rar, chunki vaqti etar.

Qachon sochsa tufroqqa bug‘doy birov,

Yo‘q imkonkim, yl arpa qilg‘ay darav.

Va gar arpa ham sochsa bo‘lmoqqa to‘q,

Anga bug‘doy o‘rmog‘ning imkoni yo‘q.

(Alisher Navoiy, “Saddi Iskandariy”)

Maqolning bugungi kundagi “Arpa ekkan arpa, bug‘doy ekkan bug‘doy o‘radi” shaklida qayta qurish mumkin. Matnda uchragan qachon, birov, darav, yo‘q imkonkim birliklari vazn va qofiya talabi bilan kiritilganligi isbot talab etmaydi. Ulardan qachon, yo‘q imkonkim birliklari vazn, birov va darav so‘zlari qofiya talabi bilan matndan o‘rin olgan.

Keyingi misralarda (Va gar arpa ham sochsa bo‘lmoqqa to‘q, anga byg‘doy o‘rmog‘ning imkoni yo‘q) maqol boshqa variantda yana qayta shakllantirilib, matndagi fikrga qo‘shimcha estetik joziba bag‘ishlagan.

*Xas agar o‘t bila sitez aylar,
Ham o‘zidin ul o‘tni tez qular.
Asru mashhurdir bu so‘zda bali:
“It urar, korvon kechar” masali.
Kelu mundin nori taabni unut,
O‘zni u fikrdin muarro tut.*

(Alisher Navoiy, “Sab’ayi sayyor”)

Matndagi, “It urar, korvon kechar” maqolining asli “It hurar, karvon o‘tar” shaklida bo‘lib, matnning vazni o‘tar so‘zi o‘rnida kechar tarzida qo‘llashni talab etgan. Bunga birinchi sabab kechar so‘zining kamiste’molligi bo‘lsa, ikkinchisi o‘ (bir tovush) unlisiga nisbatan ke (qo‘sh tovush) fonetik tizimi vazndagi yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan saktalikning oldini oladi.

Asosiy qism

Hozirgi kunda xalq tilida “Ming qarg‘aga bir kasak” maqoli qo‘llanmaydi. Mumtoz adabiyotimizning nodir namunasi hisoblangan “Saddi Iskandariy” dostonida Navoiy bugungi kunda bir o‘q bilan ikki qarg‘ani yrmoq, bir o‘q bilan ikki qushni yrmoq, maqolini:

*Hamul go‘y otulg‘och qochib yak-bayak,
Masaldurki: “Ming qarg‘aga bir kesak” tarzida qo‘llagan.*

Maqolda qo‘llangan kesak so‘zi uning tugallanmasi sifatida birinchi misradagi yak-bayak so‘ziga qofiyadosh ekanligi bilan xarakterlidir. Shuning bilan birga, qarg‘a so‘zi salbiy bo‘yog‘i bilan ham oldingi misradagi sub’ektiv munosabatni kuchaytirgan.

Quyidagi matnda qo‘llangan maqolni ham arxaik yoki tarixiy deyish mumkin. Matn ma’lum ma’noda hasbi hol mazmunida – ijodkor kayfiyatini ifodalaydi.

*Vale muncha afsonadin ne asig‘,
Ki, shah komig‘a keldi shahdim achig‘.
Ne xush debdur ul dardmandi firoq,
Ki: “Oz baxt ko‘p husndin yaxshiroq”.
Shikoyat manga yo‘qturur shohdin,
Ki, shikeam erur baxti gumrohdin”.*

(Alisher Navoiy, “Saddi Iskandariy”)

Antiteza usulida shakllantirilgan maqolda sifatning qiyosiy darajasi qo‘llangan. Maqoldagi mazmun metodologik jihatdan omad o‘zida mavjud xislatlardan ulug‘roq, degan qarashni, fazilatlarimdan ko‘ra shohning himmati ulug‘roq degan fikrni asoslash uchun qo‘llangan. Maqol yakunlanmasi oldingi misra bilan och qofiyani tashkil qilgan. Yana ruju san’ati qo‘llanib, keyingi misralarda maqol mazmunan kuchaytirilgan, ifoda jihatidan esa kengaytirilgan.

Yoki quyidagi maqolga e’tibor qilsak:

*Falak surtub jabinlar himmatingg‘a,
Quyosh deb ofarinlar niyatingg‘a,
Ki ko‘zni bas rafe‘ ayvong‘a solding,
Biyikrak to‘raning tuprog‘in olding,
Agar tuprog‘ tutsang bo‘lsun oltun.
Oqizsang qatrai xay–durri maknun.
Kishikim ichsa himmat bazmidin jom,
Topar ul jomdin komin saranjom.*

(Alisher Navoiy, “Saddi Iskandariy”)

Bu misralarda hozir ham yehrab turadigan “Tuproq ko‘tarsang, katta tepadan ko‘tar” maqolini o‘xshatish asosida irsoli masal usulida qo‘llangan. Maqol badiiyat talabi bilan ancha o‘zgargan holda ishlatilgan. Uning faqat mazmuniga ishora mavjud deyish mumkin. Shuningdek, “Tuproq olsang, oltin bo‘lsin” duo-tilagi ham qo‘llangan bo‘lib, u yuqoridagi maqolning mazmunini namoyon qilgan. Aniqrog‘i, maqol shaklan butun matnga “sochilib ketgan”. Biyik to‘ra antroponimi maqolning asl shaklidagi “baland tepa” uzvining namoyon qiluvchisi bo‘lsa, maqol mazmunidagi “oqibati yaxshi bo‘ladi” tagma’nosi mazkur duoda yuzaga chiqqan.

Natijalar va muhokama

Quyidagi maqolda esa mutafakkir Husayn Boyqaroning taxtga o‘tirishini lirik chekinish sifatida “Saddi Iskandariy” dostonida berap ekan, forslardagi “Soli nek az bahor ma’lum ast”, o‘zbeklardagi “Yil kelishi bahordan” maqolini badiiy ifoda etadi:

*Kichik yoshliq, ammo ulug‘ qadrliq,
Hilolida ma’lum o‘lub badrliq.*

*Necha sher bo'lsun kichik, gar ulug',
Eryr savlati birla el qayg'ulug'.
Ulus chehrai olam afro'zidin,
"Bilur yil kelishini navro'zidin".*

Maqolda bir necha o'xshatishlar mavjud: kichik she'r, hilol, navro'z so'zlarini shohni sifatlash uchun qo'llaydi. Bunda navro'z so'zi ko'proq qofiya talabi bilan qo'llangan (afro'zidin – navro'zidin), shuning uchun ham unda okkazional ma'no kengayishini ko'rishimiz mumkin. Boshqacha aytganda, bu erda navro'z so'zi bahorning boshlanish kunini emas, balki butun bahorni ifodalash uchun ishlatilgan. Ko'rinadiki, birgina badiiyat talabi – qofiya, birinchidan, matnni shaklan mukammallashtirishga xizmat qilgan bo'lsa, ikkinchidan, so'z ma'nosining kengayishini ta'minlagan.

Yana bir omil ham borki, bu mantiqiy omil bo'lib, bahorni yilning ibtidosi sifatida hilolga qiyoslash ma'lum cheklanishlarni keltirib chiqaradi. Navro'z yilning ilk kun(lar)i ekanligi, bahorning yilning ilk fasli ekanligidan hilolga mantiqan ko'proq o'xshash. Bu ham ushbu maqol tarkibida navro'z so'zining qo'llanishini taqozo etgan. Aytish mumkinki, misralarda qo'llangan Shohi g'oziy, nuri ayn, Muzaffar Husayn ibni Sulton Husayn, asry ajab zot, farrux, pok zoti, mehri aflok, gavhari pok, jannat gulidin nasim, hilol, kichik sher kabi ifodalar navro'z so'zi bilan bir guruhni tashkil etib, shaxsni turli tomondan tavsiflashga xizmat qilgan. Navro'z so'zi ular bilan bahor leksemasiga qaraganda ko'proq matniy, mazmuniy va mantiqiy jinsdosh bo'la oladi.

Xullas, adib yilning yaxshi-yomon bo'lishi bahorning kelishidan ma'lum bo'lgani kabi xalq "qadami qutlug' shohning olamni yorituvchi yuzidan ko'r umidvordir"¹ degan pragmatik mazmuni ushbu maqol zimmasiga yuklagan.

Izlanishlarimiz davomida turkiy tilli xalqlar maqollapiga ham murojaat qilib ko'rdik. Masalan, turk tili haqida gap ketganda, o'zbeklar va turklar bir daraxtning ikki shoxi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Daraxtning shoxlari bir xil bo'lmasada, ildizi birdir. Turk va o'zbek tilidagi maqollarni tahlil qilish jarayonida ikki xalq maqollari o'rtasida mazmunan yaqinlik mavjudligi ma'lum bo'ldi. Bu bizga ikki xalqning madaniyati, urf-odatlarini, yashash tarzining yaqinligidan dalolat beradi. Garchi, bu masala chog'ishtirma tilshunoslikka tegishli bo'lsada, ayrim turk xalq maqollari pragmatikasini ham qisman bo'lsada, yoritib berishga harakat qilib ko'rdik.

Masalan, "Ağilda oğlak doğsa ovada otu biter" (Qo'yxonada uloq tug'olsa, tekislikda o't o'sadi) maqolida, Olloh taolo har bir jonzotni yaratar ekan, uning rizqini ham yaratishi,

¹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. Йигирма томлик. Ўн биринчи том. Хамса. Сади Искандарий. – Тошкент: Фан, 1993 // www.ziyouz.com kutubxonasi

ammo ba'zi odamlar ochko'zlik qilib, kimlarningdir haq-huquqlarini o'zlashtirib, ularning rizqini tortib olishga harakat qilishi, shuning uchun ham ba'zi odamlar och va qashshoq qolishi, agar odamlar birovning haqiga xiyonat qilmasa, hammaning tirikchiligi yaxshi bo'lishi kabi pragmatik mazmun seziladi. Bu maqol o'zbek tilidagi "Rizq kamaymas, banda ochidan o'lmas" yoki "Umid o'lmas, rizq kamaymas" maqollariga mazmunan yaqin bo'lib, rizqni berilishi bandasiga emas, Ollohga bog'liq ekanligi, birovga tegishli bo'lgan rizq birovga buyurmasligi, Olloh har bir bandani rizqi bilan yaratishi kabi ma'nolar yashiringan. Ikkala maqol ham leksik-semantik jihatdan mazmun ifodasi kuchaytirib berilgan.

"A'g'lamayan çocuğa meme vermezler" (Yig'lamagan bolaga ko'krak berishmaydi) maqolida ba'zan huquqlar poymol qilinsada, indamay, oqibatiga ko'nib ketaverish to'g'ri emasligi, jim, ovoz chiqarmasdan turaverilsa, harakat qilinmasa, hech kim yordam qo'lini cho'zmasligi anglashiladi. Bu maqol o'zbek tilidagi "Bola yig'lamasa, ona sut bermaydi" maqoliga mazmunan yaqin bo'lib, ikkala maqolda ham insonning o'zi uchun o'zi harakat qilish kerakligi ta'kidlab o'tilgan. Ushbu maqollar tarkibidagi leksemalarning struktur va semantik jihatdan o'xshash tomonlari matn mazmunidan anglashiladi. Har ikki maqolda ham inson o'zi uchun harakat qilish kerakligi pragmatik jihatdan sezilib turibdi.

Adabiyotlar

1. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'n birinchi tom. Xamsa. Saddi Iskandariy. – Toshkent: Fan, 1993.
2. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to'plami. Yigirma tomlik. O'ninchi tom. Xamsa. Sab'ayi sayyor. – Toshkent: Fan, 1993.
3. Türker Acaroglu. Türk Atasözleri. İstanbul, İletişim Yayınları, 1993.

THE ROLE OF CREATIVE HERITAGE OF ALISHER NAVOIY IN THE DEVELOPMENT OF SPIRITUAL REFLECTION IN THE EAST

*DOĞU'DA MANEVİ DÜŞÜNMENİN GELİŞİMİNDE ALİ ŞİR NEVAYÎ'NİN EDEBÎ
MİRASININ ROLÜ*

Dilorom SALOKHIY*

Özet

Makalede seçkin şair ve düşünür Ali Şir Nevayî'nin sanatsal becerisi ve eserlerinde İslam maneviyatının yorumlanması konularını ele alınmaktadır. Ali Şir Nevayî, bir filozof olarak düşünerek her şeye gücü yeten Allah'ın mutlak bir güç olduğunu imgelerle ortaya koyar, mantık kavramlarıyla ilgilenmeye çalışır. Müslüman bir insan olarak İslam'ın diğer tüm dinlerden üstün olduğunu düşünür. O dönemde Nakşibendilik düşüncesinin hâkim olmasına rağmen Ali Şir Nevayî kendisini çeşitli kısıtlamalarından tamamen kurtarabilmiştir. Makalede Ali Şir Nevayî'nin manevi düşünmenin gelişimine katkısı tartışılmaktadır.

***Anahtar kelimeler:** yaratıcı tarz, kaynak, gelenek, yorumlama, hümanistik fikirler, sanatsal ifade, şair, sanatkar.*

Abstract

The article deals with the issues of poetic craftsmanship distinguished poet and thinker of Alisher Navoi and interpretation of Islamic Spirituality in his works. Navoiy tries to deal with images, not with logic notions as philosopher for him all-power God is seen in a new and mighty strength. As a Muslim man he considers that Islam is higher than all other religions. Though Nakshbandia Ideology dominated at that time, Alisher Navoiy completely sets himself free from religions restrictions. Asked to be unique the truth Philosophical thoughts of Navoiy about the world, his nations, men and their fortune were not put within the framework of Islam shariat.

***Keywords:** creative style, source, tradition, interpretation, humanistic ideas, artistic expression, poet, creator.*

Introduction

The creative heritage of the great thinker, scholar, and statesman Alisher Navoiy became grand spiritual wealth of the whole mankind, and interest in him and his creative activity grow day by day. The thoughts of Alisher Navoiy, of that great statesman about improving political basis of the state, his ideas dealing with the sphere of perfect society and bringing up harmonic, developed, self made men are noted in his scientific – creative works:

* Dr. Professor of Samarkand State Institute of Foreign Languages, dsalohiy@gmail.com.

1. The works of Navoiy which reflect romantic thoughts peculiar to the Middle Ages, his philosophy and paltry got together, and obtained a single language. As the result, all problems of the society of that time found their reflections and solution in the literary activities of Navoiy.

With his verses which made the men think, he brought realistic spirit to romanticism and changed poetry into active, humane power. As it was said by Navoiy, “art of words is an immense power, it can both, impart a pure soul into a dead body, and can destroy the soul in the body”. A Human soul strives for spiritual perfection, despising physical pleasure.

Following this ideas and ideological – the magic point of view, Navoiy completely renewed the traditional eastern poetry.

Navoiy wanted the poetry to be a pledge of the social-political life of a man, satisfy his material ethics, and applied his ideas his own practice besides love lyrics he created gazelles which had been enriched whit enlightenment of time and actions.

2. In order reflect spiritual needs of the men of his time, he turns essence of life, writes about cognitive abilities of people, their beliefs, morality. In his opinion all religious dogmas and discrimination would lose their significance; all king of religions would be taken as the single essentiality.

Navoiy tries to deal with images, nut with logic notions as philosopher for him all-power God is seen in a new and mighty strength. As a Muslim man he considers that Islam is higher than all other religions. Though Nakshbandia Ideology dominated at that time, Alisher Navoiy completely sets himself free from religions restrictions. In his opinion all kind as religious helrefs even the most primitive ones as polygod, heathenism, fire worshiping have equal rights, all religions are considered to be the single essence, and none as them diseur to be doesn't find Asked to be unique the truth Philosophical thoughts of Navoiy about the world, his nations, men and their fortune were not put within the framework of Islam shariat, His beliefs were entirely against Sufism mystery and asceticism. (According to the history about Sheykh Abul Vafayi Khorezmi and a thief in the work named “Nasoyim ul-mukhabbat”).

3. The poet deals with one as the most important problems conserving mankind; it is the problem of freedom of personality. As Navoiy considers, Firstly a person has to the free both; in social and political spheres. Freedom can he gained in the motherland, which dwells far from his native land, parts from it, can't be free. Secondly, alien ideological pressure, or unconscious dependence to the whole mass culture deprives the man of freedom. Thirdly, in order to become a harmonious self-made man, he must aspire for spiritual purifying, get rid of all negative features with his own efforts these reflections were noted in his big dostons

(“Farhod and Shirin”, “The Wall of Alexander” and in the text of one gazel. There was given the image of one man who dwells in an alien land and symbol’ gets-the man who has not got his homeland. Drinking water handed by an alien hand symbolized obeying strangers. The post underlines: it’s better to drink poison of death with help of his own hand, than to take elixir of life from the stranger’s hand.

According his convection, the dog lying in his own kennel is worth than the man of mercenary, slaver of his patient.

4. Navoiy made analysis of historical-chronological information which had been collected before him with scientific exactness and left valuable historical materials to fallowing investigates (done on the basis of samples of his tractates and two anthologies).

On more importance of scientific-creative legacy of Alisher Navoiy is in that, that he describes the events dealing with lives of great men of the west and east, who had left their bright trace in the history of humanity in their prosaic works. Representing prophets and learned men, he aspires to re-create their images with maximum exactness, demonstrating his deep knowledge. So, he approaches to giving an account of state with big responsibility (unlike from Gendgaviy who wrote that ruling period of Alexander 60 years, and Khosrov Dehlaviy lengthened it to 500 years. Navoiy gives exact information: he reined 16 years, lived 36 years). And in his scientific-historical works also Navoiy glorifies humanity and his value, calls people to fallow humanism.

5. The great past knew very well that it was impossible to satisfy spiritual requirements of men only with creating scientific and literary works. He aspired to gain his goal, and strived for dealing with practical activity. As mecent Navoiy patronized science, culture and art. Owing to his assistance and sponsoring a famous work of Husayin Voiz Koshifiy “Tasviri Husayni” and other samples of literature, art and calligraphy were created and printed.

6. “Hayrat ul-abror” (“Wanders of men of good”) Navoiy’s creative work explains that there is notable task, aim to make men happy, develop society. The ways of making men satisfied, happy are shown in the work. The story about king Goziy and Tilla, an aged woman tells that owing, to a just, fair padishakh, the state world is powerful, society world develop.

For the sake of living in peace, the King has to be ready to endow even his children. He tells historical storey about the padishakh of Khurasan, Sultan Khusayin Boykaro to prove his idea. “Hayrat ul-abror” is said to be treasure of ideas.

7. The main demand was to strengthen the state, develop society. In order to carry out such works it was necessary to bring up princes and educate future statesmen. There are several letters written by Navoiy to Sultan Khusayin Boykaro, to Prince Badiuzzamon Mirzo

in which the poet advises now to rein, how it deal with state affairs. The poet draws their attention to bringing up young man, namely princes.

Nowadays much attention is given to bringing the young generation up, a lot of works are being carried out to educate them, and there Alisher Navoiy's creative works, enlightened thoughts advices and notes display themselves. As bringing up self made men, high-spirited youth are said to be the main task of the government.

8. One of the great representatives of the world classic literature Nizamiddin Mir Alisher Navoiy's life and his creative activity, especially his poetic legacy had been investigated by western and eastern men of pen. Scientists had been working at that theme for more than five centuries and are still researching this most valuable source. But at that very time there were some shortcomings, mistakes even errors in those investigations. Some of those mistakes had been done by eastern authors; they brought to light only general ideas of works of great Navoiy. As for western scientists, because of not knowing the source language (we think so) as it was needed they had not been able to understand, interpreter Navoiy's creative works, his brilliant lyrics.

The main reason of endearment shown by people to Navoiy's lyrics is in that, that the poet esteems highly human race. He fairly and truly descrambles men's souls, men themselves, their joy and sorrows. Every poem written in gazel genre being enriched with humanism imparts such essential notes as love, compassion, pity, pride, devotion, complacency, into each soul. Navoiy's poems which deal with Sufism differ from philosophical, spiritual reflex ions. The poet speaks out about the world, shows hi love to him and to his all mighty creator. At that very time he turns to men and wants them to live a happy life, bids them love and be beloved.

Example:

Behold, I weep shedding blood in my ruins, cry for a sweetheart.

O friends, get a joy walking midst dales with fond lovers.

(Sultonova 2015: 49).

As we know such poets as Fariddin Attor, Khoja Ahmad Yassavi, Sheykh Nizomiy Genjavi, Hisrav Dehkaviy, Hofiz Sa'diy, Nuriddin Abdurahmon Jomiy and other poets dealt with Sufism according requirements of time and religion which dominated within many years. Accoding Navoiy's stand point, literature, namely poetry writing activity must serve for welfare of men; help them to obtain physical and spiritual purifying. The poet shows his altitude towards the material world and callers the people to seek for happiness in

the material world. And that very call makes Navoiy's creative poetry be different from other poets' works which had been soaked up with Sufism. Navoiy had been convinced of men's being in contact with material world, as he could satisfy his needs only being. Living in that real world. If a man ignored it he might draw as the fish which looked for water in the ocean, as it had been described in "Saddiy Iskandariy".

The idea of faithfulness, truthfulness was further in his verses.

Example:

Knew not, not came across whether there was complete faithfulness.

O Heavens, tile I lived my life longing for such endearment I wished.

(Sultonova 2015: 33)

9. At the same time Navoiy cared of problems of his society, state, human rights, development of his government, peace, freedom, friendship, so we can say in all spheres and layers as scientific and statesman.

10. Navoiy lived and created in the middle Ages in the period of Renaissance, i.e. at the time when "a man" became the main subject of philosophy of life. A beautiful appearance has to match beautiful soul. Outward things, deeds must correspond to inner world of humanity, thus, Navoiy brought the realistic tone to romantics, turned poetry into active, mighty power such kind of creative activity was demand of the time and life. And Navoiy did well in that field as the man of state and past in Khurasan.

1. And in what is peculiarity of Navoiy's poetic style, so that the beauty of his lyrics enchants his readers, scientists, pen of letters of different time and various nations more than five centuries?

At the present time investigation of the process of getting perfected of the composition of classical gazel is founded to be the task in studying Turkish literature.

It is known that the main lyric genre of the classical poetry is said to be gazels which took their source from ancient Arabian poetry. Before the prime time of classical Turkish poetry there existed the practice which had dealt with composing poems in that genre. One of outstanding creator of gazels was Alisher Navoiy, whose works had been studied rather widely by scientists, yet, the problem of compositional formation of his literary creations draws much more attention, and makes take interest in it.

Alisher Navoiy himself attached much importance to that problem. We can prove it with his statements given in the preface of the collection named "Badoye ul-bidoya" ("Rarity of beginnings"). Compositional peculiarities of lyric works, their original semantic structure

directly connected with their contents and express the poet's artistic conceptions and they correspond to general concepts of Navoiy, concepts dealing with completeness and being in harmony.

Comparative interpretation of contents of gazels of Navoiy gave a chance of revealing one of properties which define uniqueness and peculiarity of composite perfection of his poetry writing activity. So, in some of his gazels, working out the semantic structure of his gazels, poet uses the method of stage model in depicting artistic image soaked up with spiritual pathos. The main point of the given artistic way of usage is that, the poet developing his thought with the help of different properties of description, step by step, from bait to bait enriches emotional colors in describing psychological state of the lyric character, and displays the idea and conception of his creative writing. It makes such impression, getting to the definite point, vector of semantic-emotional expression as it changing its direction; it gradually reverts to its primary position. By using such construction of forming gazel Navoiy attaches the main meaning to the point which forms the harmonic centre of the work. This way one comes across lyric gazels, where the poet by means of lexical elements with complicated stylistic structure, and with corresponding artistic means strengthens individual emotional manifestation of the literary image.

On getting to culmination (reaching harmonious point of a gazel), it seems as if it begins symmetric deviation, that's deviation of emotional tension, and lyric character gradually comes back to his original state.

After all that there comes conclusions are made on the basis of concept, theme and content of the verse.

Such shape of description of an image is also met in more voluminous poetic genres as kasida (description of historical events, persons, kings with high flown words) which resembles "ode", hamriyat and works with satiric character created by Arabian authors in the middle ages. The works written in such compositional style were defined by investigators of Arabian classical literature as creative writing based on principals of harmony. The researches of Arabian literature make an effort to ground that phenomenon coming from such consideration, that with their existence and activity the world, (universe), society and personality must strive for achieving harmony and order. It is the word, namely, artistic word is said to be the only (sole) quality which differs human being from the animal world. Therefore both, a thought and word must be directly formed and uttered coming from that principle. In oriental study that given principle named the term "gradation". "This system of composing is peculiar for both, prose genre and poetic genre, and especially for messages and for works dealing with satire" (Shidfar 1979: 108).

Such type of compositional system can be observed in some lyric-epic works and in poems of Navoiy which are based on the definite subject. Textual investigation of verses of Navoiy, the verses which were included into his early divan, show that above mentioned compositional style, obtained more perfective form in his latest collections of verses.

One can often meet gazels of Navoiy, where he so deeply, with artistic vision, skillfully desirably inner world of his lyric hero, closely connecting it with the aim and idea, and with perfect compositional structure.

In connection with it we will consider one gazel of the poet, which has drawn out attention, for that reason, that the poet himself made some corrections in it by using means of gradation, aiming at improving description of his hero's feelings by the method of stage by stage (step by step).

This gazel takes place in his early divan in place 175 (Navoiy 1991: 244).

And in his latest divan named "Navodir un-nihoya" ("The end of rarity") in place 248 (12, II volume p. 264). In both variants gazel consists of 8 baits. But in his the very latest devan named "Garoyib us-sigar" ("Mirrades of childhood") the gazel appears in place 183 and consist of 9 baits. Gazel begins with description of the mistress, beloved ones cruelty, and heartlessness and up to the forth step bystep grief of that one who fell in love work that maiden becomes more vivid and pain full:

1st bait. The beloved maiden calumniates, charges devoted lovers with painfulness.

2nd bait. She makes their soul be sorrowful, forces them to be hopeless, and charms them with misery of separation.

3rd bait. The rived discloses thousands of shortcomings and sin of woeful lovers.

4th bait. The mistress doesn't care of punishment tortures into which her lovers would be put. And how dreadful it looks if one watches it from aside, for she allows their enemies to deal with her lovers as they want.

Then poet introduces new bait, where painful tortures became unbearable for lyric hero, as they are getting up to the highest spot.

If in the first and second baits are stated relations between the cruel beloved maiden and tormented lover, in the third bait we come across one more character, it is a rival or an enemy. The poet goes on describing a new character in the forth bait. New fifth bait is characterized with its masterly description of each acting personality, their characteristic tracts:

Beloved one is not satisfied only with forcing her lover to suffer, with her ill intentions; she puts her lover face to face with his foe.

Lover is at a loss, he is indignant with act of his enemy who overcame him owing to the cruelty of his sweetheart.

The enemy – a stony hearted one, watches the defeated lover with contempt.

In our opinion, this bait deals with depicting unbearable emotional state of the hero, his experience, and it goes without saying, it's there the culmination point of the gazel speaks:

Let me he slain with my own hands – I don't fear, but their misery is felt,
Being defeated by enemies and are – I am a victim tortured with their gangs.

In the next bait the poet deals with description of emotional state of his lyric hero. Further the author relying on his vital experience gives corresponding conclusion.

Poet states his opinion on social significance of love as highest felling of humanity. The eighth bait is soaked up with deep social philosophical thoughts of the author.

Been bended as if a bow by fate, back bones by its arrows been hurt,
And shakh shows a false pity with his false favorable note.

In the final ninth bait which deals with conclusion lyric hero's feelings, his experience are not reflected vividly, and it makes an impression as if they digress from the main point.

And on this very background the poet makes logical inference based on the content of the gazel:

And death could stand victor by Navoiy, when there a hope didn't him.

Boredom caused by deprival, in a flash threatens it decay him from inward.
Translation of the gazel into Russian was model by as an S. Ivanov.

That given compositional principle based on gradation and degradation, on depicting emotional state of lyric hero are often met in the verses which contain nine, eleven or more baits, those facts have been proved with investigations.

In number of poet's lyric verses we often came across stylistic devices as comparison, metaphor epithet where the author praises highly the beauty, character, clothes and other

qualities of a lover. In this case description of psychological state of a hero performed is monotonously.

For example as in the below given gazel:

The gazel which as translated into English is joined in the article.

It is well known that in creation of his lyric works Navoiy used arooz system (oriental type of versification based on alternation of long and short syllables and grouped in particular form in the line). The poet was very well aware of theory and techniques aroos.

That gazel which being is being discussed based on compositional structure “refection”, the refection of parallel constructions. The poet using such type of parallelism aims at revealing philosophy of love, emplacing that love is delight and torment. There are different opposite feelings but the phenomenon of one case often they occur together as in Navoiy’s two lines but in the one bait.

Example:

Of tortures of love I’d care or of parting from lover I’d care.
Or off from given by her cure so delicate should I care?

Navoiy did brilliantly in feeling understanding

Oriental music, imparted so much melodious tone into his lyric verses namely, into gazels, paid peculiar attention to the musical, sound effect of each bait joining them in corresponding semantic and emotional content.

Above mentioned poetic methods used Navoiy there meant to reveal ideological conception of the content more concretely. Besides with such semantic-descriptive combinations there was shown width and diversity of poetic possibilities of the oriental lyrics. We came to such opinion on using comparative of Navoiy lyrics which is said he the most valuable legacy left to him. We hope his poetic heritage; his style of creation would be more deeply learnt and become a new subject of scientific works.

Of her eyebrows bowed or of her eyes so dark as night I’d care,
Or of smart and pains given by each them to my heart should I care?

Of her eyes-fury or her lashes poisoned I should I care,
Or delight given by her queen matching sight should I care?

Of tortures of love I’d care or of parting from lover I’d care,

Or off from pains given by her cure so delicate should I care?

Of tortures of love I'd care or parting from lover I'd care,

Or off from pains given by her cure so delicate should I care?

Of her ringlets curled I should care or for lips so sweet I'd care,

Or of first one's grace, or of the latter's torment should I care?

Of her prettiest mole or of her slender waist I should care,

Or of her heavenly blue cope with flowerets flattered should I care?

Misdeeds of the Earth I have to bear or trails of fate I'd bear,

Or sorrows driven by each of them in my heart should I bear?

Hey Navoiy don't praise highly her eyebrows and eyes only tell:

For that eyebrows bowed or for her eyes so black as night should I care?

2. It is known Alisher Navoiy dealing with epical genre followed literary aesthetic and ideological principles of Nizami Ganjaviy and Khisrav Dehlaviy. And is the influence of Nizamiy's poetic style on formation of romantism observed in the oriental poetry, namely, in the epical poetry of Navoiy?

In X century in the states of Iran and Central Asia because of weakening of the Abbasid's "Khalifat" there was restored the author, by of their own by local aristocracy, and as a result the status of the Persian Language and literature gained the most notable position. That circumstance had an influence upon Azerbaijan state too.

Creative works written in the Persian language became more fashionable in Bukhara, Samarkand and in the Northern Khurasan, and made their influence on the literature of Transcaucasia. Until that period in this territory there existed such types of literary art which dealt with the life of court, but the information conserving that fact almost not been preserved. As it was underlined by Bertels, the first poet, who Khorasan style of creation inculcated into the literature sphere of Azerbaijan was Katran Ibn Mansur: "That's why in the firm belief we can confirm that Katran consciously made orientation in the Khorasan poetry school" (Bertels 1960: 30) But that new creative spirit which was inculcated into literary sphere didn't make

an importance, as it was aimed, for widening and enriching local poetry. Katran created wonderful samples of kasida which met demands of traditional oriental poetry. His creative tradition was followed by other poets and therefore we could see kasida genre in the divans. In that school such genres as kasida, satire dominated, and the samples of mystic and didactic literature were very few, and Sufi lyrics and epos genres had not been formed yet. In spite of poets striving for innovation in literature, imitating the representatives of Khorasan School as Rudakiy, Nosir Khusrav, Manucher, Farrukiy, Unsuriy who recreated bright and joyful images, literature in Transcaucasia became old-fashioned, monotonous and dull. The poetry had to create taking into consideration the ruler's mood and interests.

In that very literary conditions there came, appeared Nizamiy in the creative branch, which was said to be owner of extraordinary talent, who with his so valuable creations imparted new spirit into literature.

Great scientist E.E. Bertels, who profoundly learnt the creative activity of Nizamiy in his monograph "Nizamiy and Fuziliy", marks that creative activity of Nizamiy in Russian and European oriental studies had been shown one-sidedly and criticizes those investigators. He reveals and shows shortcomings of the author of the first monograph of V. Bakher who had dealt with creative writings of Nizamiy, Bertels charges him of not knowing perfectly the Persian language and not being able to work with source materials. He particularly underlines below given drawbacks by noting, "The most trouble is that, that the life of Nizamiy is learnt completely out of touch with historical conditions and with literary ties, which bring his poems closer to the literature of Far East. And as a result Nizamiy appears before eyes of readers as isolated, out of touch with a live environment person. We demand from history of literature to show the all ties of the poet with his epoch and with previous culture. And it is completely can be done; as Nizamiy's grand valuable statements give a chance to carry this job out" (Bertels 1960: 30).

And now was a peculiarity literary – aesthetic and ideological principle in Nizamiy's poetry shown and why did his creative activity come out of the frame of traditions?

It's Nizamiy who drew his attention to epos which was used very little in his literary sphere.

Only one poem named "Tukhfat ul-Ipokayn" by Khakoniy was written in the epos genre before Nizamiy. Till that time the two directions existed in epos writing in the poetry of Near East: the first one dealt with writing of heroic eposes as "Shakhsname", the second one dealt with composing by taking after knight novel's as "Vis and Romin" by Fakhriddin Gurganiy. The work of Gurganiy had not been crowned with success and already in XV century practically was not mentioned. In that period even the famous poets of Khorasan and

Khorezm didn't address to epos, the most active literary genre was lyrics. The poet who wanted to write epic works in such conditions, had to consider that he would create a poem not only for widening opportunities of that given genre to make it serve to satisfy social life's demands and artistic delight, but also for satisfaction of social spiritual requirements of men.

And Nizomiy managed to decide those problems and found the way of solutions of them already in his first poem. He expressed his social and enlightening thoughts not in dull didactic form, but by artistic, vivid, immortal images.

His creative artistic approach was close to the style of the creators of European Renaissance, who aspired for seeing perfectness beauty in men's nature. Bertels wrote "...if Nizamiy's poems formally still have the signs of literature of Middle Ages, yet, in formation they have notable similarity with the best creations of European Renaissance" (Bertels 1962: 172) But, it is necessary to note that Nizamiy's poems definitely differ from the Western Knights' novels which filled with ancient legends, with images of fairies and ghosts, with various fantastic episodes. Nizamiy's creative writings are enriched with realistic spirituality, vitality and nationality.

Investigators of the creative activity of Nizamiy, particularly Bertels were not able to get out of the limits which had been determined by political system of their epoch.

Betels having been a scientist, who did well in understanding Sufism and Sufiy literature, doesn't think deeperto verify the essence of given images, philosophical thoughts of Nizamiy.

Bertels criticizes V. Bakher in his monograph in the chapter, "Political views of Nizamiy", saying "He describes Nizamiy as hermit, who renounced from material world "and analyzing profoundly proved that Nizamiy with his perfective world outlook did his best in achieving harmonic development of man in his society, and did much for welfare of the society. But in some cases where V. Bakher describes Nizamiy as a man from his childhood felt fear before God and was yield to ascetics, V. Bakher was right. But Bertels had not been agree with him and attacked him sharply. V. Bakher writes that Nizamiy getting aware of Sufism became more softened and opened way to creation of poetry.

Critiquing those thought, Bertels calls them "idealistic ideas" of Bakher.

Scientific analysis which is free from political views and judgment of these two scholars can be solved with following way. V. Bakher pays attention to the fact and considers that influence of "material" on external life is primary importance.

As for Bertels he expresses his protest with following way: "ideological concept of Bakher is that – possibilities of creative work" from him to himself; without using, taking materials from outward world. But the author doesn't make an altempt to go deeper to

understand the problem, to correct Bakher. Because in some instance it seems that Bakher is right. As it was mentioned, the great Nizamiy creating immortal works inserts “material” of the outward world into his soul, and looks at it through prism of his soul and estimates it.

Of cause this a polemical theme which demands to be researched profoundly.

Analyzing the poem “Khosrav and Shirin” Bertels expresses his opinion that in creating the image of ShirinNizamiy could use the sample taken from a Georgian maid dwelling in Ganj: “Of cause for creating the image of ideal woman, Nizamiy could find samples in “Shakhname” of Firdavsiy, where one can find such beauteous ones as Rudabe or Manije. But as we consider in creating the image of Shirin Nizomiy in some considerable way was influenced by Christianity range. The poet could not be aware that women in Ganj which was neighboring Georgia were free and were not put to humiliation as it was usually done in Muslim lands”. We think that Bertels made a mistake to say so, as in the poem devoted to historical personality Khosrov Parviz, one of the main characters had he Shirin, beloved of Khosrov. Secondly, Bertels striving for spreading the ideas of Islam enlightenment came to know that muslim women “are not humiliated” as they had been represented by representabives of other religions.

It might be so, that, Nizamiy was aware of useful knowledge of Christian men For example in Christianly it is demanded to get know medicine perfectly well. Under the influence of that circumstance, a well know representative of Islam religion Shekh Nizamiy advises his son Mukhammed turning him.

Content of the verse:

Though lyrics are said to the noble, you have to learn that science which would be useful to you...

If you have not been able to become a man who cures people as Jesus don't become a doctor killer doctor who decays the health of people.

If you a not able to become a humble, well educated legist, then don't become a lawyer crafty.

If you learn these two sciences, you will become a noble man and would stand higher than your coevals.

If we compare those wetly words to the wise words told by great Uzbek poet Alisher Navoiy in Chapter 53 in his poem “Farhad and Shirin”, which had been addressed to Shokhgarip Mirzo, a son of Sultan Khusain Boikaro, than it would be clear, that world out-

looks of the two poets were formed under the influence of society and social to which they belonged.

In Navoiy's time Islam enlightenment go to its highest point of propaganda which had been also carrying out by such humane trend as Nakhbandia. And just for that reason Navoiy. Addressing to his pupil notes that if anyone wants to achieve perfection he has to "travel along the territory of the science which deals with religion, and it is said to the real science".

The content of the baits created by Navoiy where he tells: learn all science, but when you have got to the board of science of religion, make a pause. That one is said to the padishakh whose slogan bids learn the science dealing with religion. Because it is an actual science. Let you master hundred paragraphs in textbooks –all of them are said to be the ray which lightens your life.

But the religion is considered to be the mighty beam .science of religion, about which I am speaking it is jurisprudent of Islam, dictum of the prophet of Islam and commentary given to the book of Islam.

Exposition of religious mystic thoughts of Nizomiy unlike thoughts of Navoiy can be estimated coming from peculiarities of time and social life.

That problem was studied in history of literature the articles done in "Makhzan ul-aror" deal with such religious mystic moments as "Unsteadiness of life", "Punishments (tortures) of the Doomsday".

Such contradictory thought are said be completely natural for the representative of XII century in which Nizamiy lived. (Mallayev 1985: 17). At the present time such kind of judgments have to be studies by having chosen a new direction and taking into consideration demands of contemporary science. Realistic foundation dealing with matter of events have taken in history of Islam are shown by Navoiy very clearly.

Image of Khusrav Parvez, the ruler of Sassanid's' in Iran within 590-628 A.D., with artistic skill is worked out by two poets in poems. From the history of Islam it is known that Prophet Muhammad (let peace be with him) sends Khusrav a letter, preaches him to be a man of Islam religion. But Khusrav showing his arrogance, tears the letter of prophet. After that the prophet (let peace be with him) foretells him immediate death. Prophecy, indeed, is realized.

Creating his own Khusrav, Navoiy endows him with absolute negative trends, and in this way portrays historical reality. It shows that, that "ripened" method of Romanism is over crowing to realism. As for Nizamiy, who is one of founders of method of Romanism in the East, describes Khusrav's image taking into consideration demands of Romanism joining it in

utopia. That's why, namely, Nizamiy's characters are pictured dynamically with constant inward struggling and contradicting.

Nizamiy colors enlightening ideas penetrated with nobility with very interesting vital stories.

And Navoiy carrying out the same work searches prototypes for his heroes. Pushes forward the ideas that labor is basis of life. Nizamiy makes citation of parable about aged man, who was laying brick with so difficulty, and the fellow who was bringing a protest to the old man. The moral of that parable is praising lab our. For Romanism literature it was enough to write about the wreath of creation, of a man. But a penetrating reader of Navoiy pays his attention more to the vital truth. Therefore in the chapter which is dedicated to generosity and charity in the poem (Confusion of civil men) turning to (The storey about a woodcutter and Hotamtoy) the poet creates an artistic image on the basis of some historical event or personality. As it is seen romantic heroes of Nizamiy find their prototypes in the creative activity of Navoiy.

Researchers of Nizamiy's creative activity, in particular Bertels come to the conclusion of (Panj ganj) makes one monumental work on the whole.

That judgment has got a profound scientific foundation. But as it is noted by Bertels this phenomenon happens not acceding plan but "mechanically". "This consolidation, of course, was made on basis of unity of ideas, and this idea penetrates to the poem and makes the two poets join" (Bertels 1947: 282).

Foundation of "Khamsa" in such situation, enlighten of the same ideas in the works dealing with various topes and contents served as the source for socialization of the creative method of Navoiy in his "Khamsa". That way Navoiy made a notable contribution to the development of epos genre and in its becoming socially active genre. It must be fairly mentioned; the great Navoiy looking forward to creative "Khamsa" strived for showing more completely problems of his time and society. He tried to find out ways of their solution by his works joining them in 1whole ideological content. In his poem "Hayrat ul-abror" he praises highly a man in twenty articles, explains him haw to find the way towards perfectness, and then furthers the idea conserving means, must live a happy life".

In his second poem "Farhod and Shirin" the poet casts his acute look at his society, at lives of men dwelling in it. In the society, in which he lives there are such fellows as Farhod and girls, whose shah can be taken as an example for creating the image of Shirin. Then, and why are they not happy?

The poet makes an effort to answer that question in his poem "Layli and Majnun" says that it happens because of social inequality, as the society is divides into castes. In

consequence in that society egoism, haughtiness, indifference develop and with those negative traits been nursed public don't care of humane sufferings. The poet puts the next question; and who has to be blamed for it?"

In the poem "Seven planets", the great thinker gives the reply: Egoistic rulers taking after Bahrom are guilty in it.

After all that a reader turns to the poet with question: what must be done then? The poet gives such answer to that question in the poem (The wall of Alexander). The man who is considered to be pride of universe can live a happy life on the Earth in case if the stakes would be reined by rulers as Alexander, by the ruler who has obtained perfection.

Such composition which had been well completed, perfectly worked out gives a chance of verifying "Khamsa" of Navoiy. As the integral, monumental creative work. This grandiose cultural-instructive creation is not only the fruit of activities of the genius poet, but it is the progress of that epoch within which Navoiy lived. If Nizamiy had not created his "Khamsa", before Navoiy, then it might happened so that Navoiy would have been written the work which would be aimed for formation of Romanism method owing to samples used by Nizamiy. Consequently, if Nizamiy's "Khamsa" had been the fruit of initial, just being formed Romanism, then, "Khamsa" of Navoiy is the progress which had got to the highest level of Romanism from which the spirit of realism beamed.

This way, immortality and generality of the creative activity of Alisher Navoiy are manifested in raising problems of society and men who aspire for perfectness. The poet shows the solutions of those problems in the peculiar way in his unique creative writings.

3. The Enlightenment Interpretation In Navoi's Novels

The issue of upbringing mature individuals in every way is the one of main propagandized ideas by the Islamic religion and in the history of humane society, only the religion found its solution. Because Islamic religion invites all people who worship the religion to be good behavior, knowledgeable and to have all supreme virtues in human being.

One of the basic factors of supplying worldwide importance of Alisher Navoi's creation that he was aware from the Islamic religion, interested in religion, enlightening outlook of Sufism and he belonged to Sufi. Mehmet Suymen who was one of the Turkish wise men was said that: "The Islamic religion is not only the religious of one congregation or one nation, but also the Religion of mankind. In addition, it is the latest religion together with the religion of intelligence, knowledge and ethics; it is the religion of discipline and living with belief" (Suymen 1993: 8).

Alisher Navoiy searched the key of his all philosophical and educational curiosities from the Islam religion, the reason why it was honored the service of the education of humanistic and mature society. Differently from the religious individuals, Alisher Navoiy comprehend that Allah's beauty, power and wisdom were spread out in the world where we are living and comprehend which was emphasized in pantheism doctrine. So, according to Navoiy's doctrine, if people try intently, they can reach to Allah in the world. For it, their outer and inner outlook should be the same and aspire only to honours and goodness.

It is known, Hamd and Na't (the praise for Allah and Prophet Muhammad) in the Alisher Navoiy's lyrical and epic genres his works' religious appearance come into sight, but it was reflected differently in his prose genres. There are some creative works which propagandized the Islam religion and poet's argument about it; in the gist of the great thinker's well-educated prose works.

Alisher Navoiy used the endless possibility of active types of art which gives knowledge to human being and in his lyrical, epic and prose works he delivered skillfully the basements and dogmas of humanitarian religion to mankind.

There were some important ideas about his Islamic-religious belief in his contemporaries' mind which was created when he was young.

The Majesty propagandized and was the defender of Islam religion who was an apprentice to Shayhul-Islam Abdurahman Jamiy (he belonged to the belief of Nakshbandiya which was spread out in the Middle Ages) and got his blessings by means of his work called "Tuhfatul-afkor". One of the interesting information is that in the information the great poet appeared as a devotee of Islam religion and according to the information, the popular thinker, Husayn Voiz Koshifiy who was one of the famous representatives in XV century, and popular as an immoral genius began to write commentary about Karan under the order of Navoiy and devoted his "Mavokhibi oliya" to the Majesty. The great Excellency emerged as a great Islamic scientist in his social-political and scientific-creative activity, it promoted him at a degree of "Nizomiddin" (it means that he knows the norms of the religion perfectly and he never allows to disrupt it).

Alisher Navoiy wrote in his chapter 53 of "Farkhod and Shirin" which was devoted to Shokh Garib Mirzo who was one of Sultan Husayn's children:

...Learn knowledge, if there is how much
And, stop at destination if you reach.
Shakh knows knowledge and religions
Not only know but devote yourselves.
If you learn million lessons within a death

The pure lesson is considered to be the best.

The knowledge of religion is appeared

Which are law, hadith then surah?

The lines mean Navoiy's devoted outlook and his lifestyle which is related to the religion.

Alisher Navoiy had scientific, philosophical and theoretical outlook. From the VIII centuries BC, Islam religion in all oriental countries where Islam religion had been Sufism doctrine combined with the development of society and developed as different ways and influenced to social and political life together with the development of enlightenment.

Alisher Navoiy's incomparable omnipotence appears that he associated the doctrine.

In Alisher Navoiy's period the Nakshbandiya played an important role because it was believable and met requirements of society. After learning deeply, he tried to get acquainted with the demand of social life.

According to the "Nasoyim ul-mukabbat min shamoyim ul-futuvvat" which was written by Alisher Navoiy and devoted to Sufi religious men, he achieved their conversation and was made a prayer: "I was ascended and took blessing from them, also when I go, they make a pray for me";... I achieved their conversation at this honorable place; "...they considered a child".

According to Navoiy's theory, although human satisfy their physical needs they cannot achieve their perfect fortune, because this kind of needs are unlimited. Human body consists of not only physical world but also moral, spiritual world which helps to distinguish from other living things. Trustful source of fortune is the spiritual world.

So, he is eager not only for wealth, but also He has always been anxious about obtaining human qualities. Spiritual satisfaction and mental calmness are the quality of, firstly, Moslem then, an open-minded man who spent his whole life for worship.

According to the Naqshbandiya's belief, which Navoiy had great faith in it; it is inadmissible to be condemned loneliness by ignoring the world of matter. It is worth considering that humanity should use the good things of life given by the God cleverly and try to enrich his spiritual experience on lie. The doctrine expresses the slogan that "Always works thinking of God's word".

Bakhouddin Naqshband propagandize to live honestly, slandered evil deed and took interest in wealth, moreover, ignored greed who worked on human maturity mystery deeply. He greeted to live independently with God mercy, hope and without reproach, as well.

The great saint's thoughts like abovementioned ones are famous among people.

I have neither wealth nor estate

Neither I am an ordinary representative
Every night as if a miserable dog,
I would sleep putting my head on my tail.

Or: I have neither wealth nor cattle,
I am neither an ordinary one
Whole night wandering alone,
I am not able to have a nap.

Bakhouddin Naqshband disliked the idea of living out of social life and abandoning, his main slogan was that loneliness is with gathering, travel is with homeland, manifest is with public, secret is with the God.

This education has been good example for humanity and the whole character of the world for a long time which was suitable for Navoiy character and his points of view.

Alisher Navoiy's spiritual poetries like his other works in various genres are enriched by spiritual thoughts of Islam and Naqshbandiy's points of view from the beginning up to the end. So, it is directly connected with Middle Ages Eastern moral thoughts and the tradition of literature.

Like contemporaries of Navoiy he defended justice integrity and great behavior and in his prosaic work.

Like "Makhbub ul-kulub" ("The love of sweethearts"), "Nasoyim ul-mukhabbat" ("Winds of love"), "Tarikhi anbio and hukamo" ("The history of Saints and Scientists"), "Munojot" ("The tune").

He emphasized how people's character is molded as perfect ones by their thinking skills.

He also described masterfully what kinds of personality people need to keep down and need to obtain human qualities.

In "Nasoyim ul-mukhabbat" which the description of some great saints given all human qualities, Islam propagandized were given like honesty loyalty, generosity mildness mercy the quality of openhanded being good mood modesty endurance patriotism, strong truth conviction and other personalities.

Moreover, in the aforementioned work in the chapter modesty edifying stories are given about highly – educated Sheikhs.

According to Khazrat such peer group think highly about Islam.

What kind of proprieties is it? Navoiy wrote that it is such king of propriety which suitable for good and bad behavior old and young people. They submit all people.

Even if they are not respected by their children and servant they never show their bad behavior. They give them pleasant talk even thief as well.

After that Navoiy narrated a story. We will give full version of the story. It is because of story has good meaning.

Majesty Khoja Abul Vafoi Khorazmiy was standing in the light garden and reading suddenly a thief came toward to him and pulled his turban. Both of them pulled turban's few sides. Vafoi Khorazmiy said that a feeble man, it is torn and old. It is unworthy the thief never heard and again pulled it. After considering himself incapable Khoja did not touch and said that I told you many times it is unworthy. But you refused to listen to me, check it.

The thief went over there. He was convinced that it was old.

Khoja taught that after gaining away he threw it and I would take.

Khoja set it his own head and said there are some people who do not believe in anything until they see it themselves.

Khazrat Navoiy gave some advice in "Makhbub ul-kulub". Polite person is always pleasant for every notion. He is more respectable and lovely than functionary and wealthy people. Modesty closes the doors of villainies and it keeps people away from mockery and humiliation. Navoiy also mentioned that every person should have the personality of modesty. There is the surah of Koran which says that Muslims color shows their faith. According to some scientists, by the word of Muslim's color, it is realized Muslim's morals. That is to say, Islamic people should have good conduct and morals. There are a number of hadiths in Koran about morals and ethics. For instance, In Koran's 25th surah "Furqon" 63th hadith, it is said "The lovely slaves of God who has good character, and even they are disagreement with ignorant people, they always say "God will save you all". (Koran 1992: 261). In hadith 34 of the surah "Fussilat" it is said "There is no equality between goodness and badness. You try to avoid from any badness with your good behavior.

It is said that "Reaching to goodness depends on person's level of wisdom as well as intelligence" (Koran (1992: 261) In The book "The characters of City inhabitants' Scholar City" by Abu Nasr Farobiy who was one of the moral development's representatives in the Central Asia before Alisher Navoiy. Those ideas of Farobiy are the same as Navoiy's. The exemplary opinions were written in the "Lesson chapter" which was devoted to high human quality in the novel "Makhbub ul-kulub" and those opinions became proverbs. For example: "if you do a favor to the wronged person, you feel save from enemy";" wise people get themselves away from becoming enemy and try in order to agree". Also: " Proper behavior is decoration and polish for love, in getting rid of Proper behavior is danger for friendship" ; "Proper behavior and respect polish the mirror of friendship so as to become bright".

The novel of “Makhtub ul-kulub” was written in the rhyming prose genre. Although this mature work of art was written in prose genre, the novel also consists of all literary genres. There are also many literary genres namely rhythm, rhyme and other genres:

“Whoever lies, he becomes liar”

“The false legends make people sleep, false sleep gives relax”. In The line there are such words in order to make poet beautiful. He used words namely “false” and “false” – “sleep” and “sleep” that organize rhyming prose and repetition genre in the line of poetry. There is clear meaning in it. It is clear that if people speak during sleep, no one believes in it, but the case is sign of sickness. So, healthy and serious person never lies. He speaks false properly. What does properly mean? Proper means that one speaks something and he thinks other things.

So liar people can see anything physically but he could not with heart.

The ideas in the novel are connected with meaning and contend and they fill out one another logically and make clear meaning of ideas: great author concluded that “liars are unaware”.

Alisher Navoiy expressed that lying and hypocrisy lead to bad consequences in social life and he criticizes this sickness. There are a lot of verses in the Koran about lying and hypocrisy. Mukhammad Alayhissalom said that “liars are not my followers”. Alisher Navoiy used beautiful simile genre, hyperbole, exaggeration with help of decoration.

“There is a story about a sheikh who is afraid of lying in the novel “Nasoyim ul-mukhabbat”.

Sheikh Ruzbekhon Balkhiy lived in Mecca city and he kept Allah in his heart. Suddenly a singer felt in love, he was alone in the district. Sheikh does not want to keep secret that he was in love with Allah. “He went to harem originators of proverbs and dropped his habit in front of them. And he said that I do not want I will be liar and I want the singer’s politeness. The singer knew that how Sheikh is, his love.

From the book “Sakhikhi Termiziy” by Abu Iso Termiziy, Rasulullokh (s.a.v.) advised to his followers and said: “Keep in touch with the truth, because the truth leads you to kindness, and the kindness leads to the paradise. If a man tells the truth and searches the truth, he will be noticed as loyal during the presence of Allah”. In another hadith was said: “If a human says a lie angels go away from him for miles from his bad smell”.

According to evidences of Rasulullokh (s.a.v.), his followers and people he was the best at behavior.

In the book “Shamoili Nabovia” (“The appearance and characters of the Prophet”) by Imom al-Bukhoriy there are a lot of reliable facts are given. Because of Prophet alayhisalom was honest, believable, keep his promise, one of his names was Amin (believable).

In Islam the most important spiritual characters are faithfulness and chaste so In prose of Alisher Navoiy these details plays great role in stories, based on real life,volumes. “Faithfulness, is pureness, that only pure soul can possess it. “Faithfulness is such a pleasant feeling, created as purity itself, it goes along with one who has a pure heart. He wished to bless the faithfulness to a pure heart only” was written in “Makhbub ul-kulub”.

In the book “Nasoyim ul-mukhabbat” in the section was devoted to Sufi Abu Khomid Duston is described in real life story as the most faithful among times and nations: Once upon a time I was going with a friend of mine on a way. The friend said: stay here I have some important things somewhere here. I will be back. He had come and did not come. The friend was standing here, yesterday around here was snow. I saw him going wigwag under the snow. He melted the snow and said: are you still here? He said that had not you said, I would come, stay. Dear friends save faithfulness.

Navoiy compared faithfulness to welkin, saying that it is gem of humanity and pearl of wealth a crown onto the head.

The opinions about faithfulness and shame are written in “Makhbub ul-kulub” and the opinions have great position effect on emotions of reader and made them think over. Words such as faithfulness and shame come together in the line. Then the preparation of them allows to be read easily and give rhythm.

“Faithfulness is connected with shame and it also is connected with faithfulness” that’s to say “faithfulness and shame are connected with each other – like as shame are connected to faithfulness”.

If you pay attention, at the beginning of sentences firstly “faithfulness” then “shame” come in the order. But in the second line the worlds’ order changed conversely. Firstly “shame” comes then “faithfulness “person has no shame – shameful person has no faithful person has no faithfulness” in the above mentioned line “faithful and shame words come like this. The word order in the poetry in named “Tardi aks”(repetition of words in the line).

In the second example using twice of the word “no” created the style of repetition and smoothly of idea, typical music and supplied the perfection of rhyme and rhythm.

With the means of this style great poet delivered to the reader with having burning desire emphasizing every word and in brief form .He replied to many questions with single phrase and concluded logical deduction.

Who is avoided from these two dignifies? – Faithless

Who person is faithless?

– disloyal and barefaced!

So, faithless person is created by god and it is useless hoping faith from him.

Many Islamic intellectual functionaries propagandized to their society in this way.

Main dignify of Muslims is that solidity of their faith. One being nonreligious namely, faithless are idle and have no aim.

So, this is a catastrophe for human being. In his prosaic poem “Munojot” was requested from god to keep him away from faithless people’s conversation.

– Hey, Allah! Safe us from misbelieves’ conversation.

– One of the awesome works in the middle century Navoiy’s described educational point and perfection of this idea.

In the work imaginative spirit is in the first place and he requested from god dispense with him from prohibited things in Islam religion.

My god! I beg you, never obey to rascals and never faced me to human less.

Braveness and nobles are regarded as which people should gain them.

When there is a speech about brave and generosity scholars who lived in Central Asia, such as Alfraganus, Beruniy, Akhmad Yassaviy, Abdurakhmon Jomiy as well as Alisher Navoiy are vivid examples of generosity.

In that time they gained the fame as generous men.

One of the contemporary of Khusain Voiz Khoshifi wrote a special book named “Risolai Khotamia”.

He gave more details about “high magnanimity” and generosity .In his brochure scholar equalized the generosity to kingdom.

Famous scientist wrote about generosity and humanity and these were important in Islamic world. Because sacred book of Islam religion “Koran” demonstrated about donation and charity.

It is known that being generous and openhanded is belonged to Muslims.

How the donation is to be given, and what way for.

There was given in sacred book in “Bakara”.

Muslim thing which we given you and found you give to people as a charity

Don't choose a soiled person who doesn't make a donation! And you should know that Allah is worth to unnecessary and praising!

Such divide directions in Koran are main part of works of Alisher Navoiy and this unanimity and connection is reflected in his all works with poetic skills. "You call a generous person who divides some bread into two parts and gives one of them to a hungry person, and

you may call as a friend who gives the whole bread to a hungry person instead of eating it himself.

On writing about generosity and magnanimity, as well as open-handed and liberality, Hazrat Alisher has used with such a beautiful simile and hyperbole, If these supreme human aspects are high, beautiful and magnificent “The mean are the same as the jewellery without a pearl. The jewellery without a pearl is the same as a shell without pearl. The generous are cloud which gives harvest, the mean are ants which picked up grain”.

There are a lot of stories about generosity in “Nasoyim ul-mukhabbat”, for example following story was told in the section which is devoted to Abdurrahim Istakhariy that he inherited two thousand dirams but since he was used to helping people, he handed out a thousand dirams them. He deeply thought about either making commers, or doing with farming until the morning then he spread it over his neighbours' yards at dawn.

At a day, it is through that the money has fallen down he shocked the dish down and there is only a half diram in the dish and it fell and he said that it is for bread. The people said "look at this mad, he spread a thousand diram then for resting a half dirham, he was so happy.

It is reminded repeatedly in Koran that divine directions were said "do a favour your lovely object as a gift" in hadis of prophet Muhammad allayhisalom is reflected in works of Hazrat Alisher Navoiy and it is given whoever wants education and propagandized.

Conclusion

Actually generosity is a feature which has been glorified among The East population. Tasavvuf inherited it and raise it to level of human moral and combining with generosity, loyalty, compassion, difference it made the collection of only moral of Darvesh. So person who has these features of moral are called as “akhloqi makhmuda” (“praised moral”), in contrast, addictions such as conceit, bad desire, oppression, ignorance, amusements are called as “akhloqi mazmuma” (“addiction”). Because people in the way consider that "fano" is not a biological death, it's to get rid off addictions because the addictions are taken shape by greedy and bothers human's spiritual maturity. Exemplary behaviors of Sufi shaykhs who's both inside and outside were pure and bright praised in the chapter about gentleness and patriotism of the book. Namely, famous saint shaykh Najmiddin Kubro from Khorazm joined battle against Mongol conquerors and perished in the battlefield. While he was dying, he caught the enemy's flag. Dozens of enemies tried to get the flag but they couldn't, so they cut the rest of the flag from the honorable person's hands.

To research Islamic culture and education which were expressed through interesting stories, unique symbols, colorful examples in prosaic-scientific works by Khazrat Nizomiddin

Amir Alisher Navoiy helps elucidate the poet's religious outlook and opinions. To glorify humanity, value, honesty and good features in the sacred divine book was a source of inspiration for Navoiy's works. So, all of his prose and poetry works related to divinity. To begin with hamd and na'ts of his works demand to learn clearly the author's personality, scientific outlooks, wishes and intention.

Obviously, Islam is the most humane and international religion. For this reason the most popular writers and poets get it as a main theme of their works. Indeed, Great Khazrat Alisher Navoiy's all works have contributed heavily for Islamic spiritual treasury.

References

- Bertels, Yevgeniy (1960). *History of Persian*. Moskva: Nauka.
- Bertels, Yevgeniy (1962). *Selected works. Nizami and Fuzuli*. Moskva: Nauka.
- Bertels, Yevgeniy (1947). *Nizami*. Moskva: Nauka.
- Koran (1992). Tashkent: Chulpan.
- Mallayev, Natan (1985). *Heritage of Nizami Genjavi and his educational-instructive essence*. Tashkent: Ukituvchi.
- Navoiy, Alisher (1991). *Perfect collection of works. XX volumes*. Tashkent: Fan.
- Shidfar, Betsi 1979. *Picturesque system of Arab classic literature (VI-XII centuries)*. Moskva: Nauka.
- Sultonova, Dinara (2015). *Selected gazels of Navoiy*. Samarkand: SamDU.
- Suymen, Mehmet (1993). *About the bases of Islam religion*. Tashkent: Uzbekistan.
- Turar Osman. (1997). *Tasavvuf tarixi*. Tashkent: Uzbekistan.

SHARQ MUMTOZ ADABIYOTINING TARAQQIYOT TAMOYILLARI

DOĞU KLASİK EDEBİYATININ GELİŞİM İLKELERİ

Principles of Development of Eastern Classical Literature

G‘ulom BOBOJONOV*

Annotatsiya

Maqolada Sharq mumtoz adabiyotining yuzaga kelish omillari, shakllanishi hamda tarixiy takomili xususida so‘z yuritildi. Hozirgacha jahon adabiyoti shohsupasini egallab kelayotgan eng sara asarlarning yaratilishi uchun bois bo‘lgan nazariy asoslarga e‘tibor qaratildi. Ularning badiiy adabiyot takomilidagi ahamiyati tahlil qilindi. Shuningdek, Sharq-Isлом adabiyoti yuzaga kelishidan oldingi tarixiy voqelik, o‘sha davr she‘riyatining o‘ziga xos xususiyatlari, badiiy so‘zning mavqe-martabasi xususida fikr yuritildi. Mazkur davr she‘riyatidagi ijobiy va salbiy xususiyatlar tahlilga tortildi. Isлом adabiyotining qadimgi arab adabiyotiga ta‘siri masalasi ko‘rib chiqildi. Bunda johiliyat davri arab adabiyotining o‘ziga xos xususiyatlari atroflicha tahlil etildi. Mazkur davr adabiyotida yetakchilik qilgan adabiy hodisalar, ularni yuzaga keltirgan omillar, badiiy so‘zga munosabat, she‘r va shoirning mavqei hamda qabila kishilari orasidagi martabasi masalasi o‘rganildi. Johiliyat davri adabiyotining jahon adabiyotiga qo‘shgan hissasi ko‘rib chiqildi. Tahlillar, munozaralar va chiqarilgan xulosalarda Sharq mumtoz adabiyotining jahon adabiyoti tadrijidagi o‘rni va ahamiyati masalasi tadqiq etildi. Natijada, Sharq mumtoz adabiyoti keyingi davrlarda va hozirgacha insoniyat tamadduniga ulkan hissa qo‘shib kelayotgan adabiy ta‘limot ekaniga urg‘u berildi.

Kalit so‘zlar: *mumtoz adabiyot, johiliyat, ilk Isлом, naqdush she‘r, shoir, nazariy asoslar, genezis, Sharq-Isлом adabiyoti, oyat, hadis, shakllanish, tadrij, takomil.*

Abstract

The article talks about the factors of emergence, formation and historical development of Eastern classical literature. Attention was paid to the theoretical foundations that were the basis for the creation of the best works that have occupied the podium of world literature until now. Their importance in the development of fiction was analyzed. Also, the historical reality before the emergence of East-Islamic literature, the specific characteristics of the poetry of that time, and the status of the artistic word were discussed. The positive and negative features of the poetry of this period were analyzed. The influence of Islamic literature on ancient Arabic literature was considered. In this, the characteristics of Arabic literature of the Jahiliyyah period were

* Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, Yangi asr universiteti dotsenti
Doç. Dr. Yangi Asr Üniversitesi, Özbekistan, anzurut@mail.ru

thoroughly analyzed. The literary events that led the literature of this period, the factors that created them, the attitude to the artistic word, the position of poems and poets, and the issue of their career among tribal people were studied. The contribution of the literature of the Age of Ignorance to world literature was considered. In the analyses, discussions and conclusions, the issue of the role and importance of Eastern classical literature in the development of world literature was studied. As a result, it was emphasized that Eastern classical literature is a literary doctrine that has been making a great contribution to human civilization in later times and until now.

Key words: *Key words: classical literature, ignorance, early Islam, naqdush poetry, poet, theoretical foundations, genesis, Eastern-Islamic literature, verse, hadith, formation, development, improvement.*

Genişletilmiş Özet

Yaklaşık bir buçuk bin yıllık geniş bir tarihsel kapsamı olan, insanlığın sanatsal ve estetik düşüncesine en büyük edebi anıtları sunabilen, podyumda yer alan eserlerin yaratılışının bilimsel temelleri sorunu Dünya edebiyatının günümüze kadar pek çok kişinin hayranlık ve ilgisini çeken eserinin mutlaka geleceği de kesindir. Dolayısıyla bu konunun bilimsel olarak araştırılması, günümüz dünya edebiyat araştırmalarında ciddi bilimsel konulardan biri olarak kabul edilmektedir.

Bu konu Orta Çağ'da Türk, Rus ve Avrupa edebiyat araştırmalarında ayrıntılı olarak incelenmiştir. Özellikle 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupalı ve Rus edebiyatçıların ana ilgi odağı haline gelmiştir. Günümüze kadar oluşturulan araştırmaların çoğunun doğrudan ya da dolaylı olarak yukarıda sayılan kaynaklara dayandığı görülmektedir. Klasik çağdaki bilimin bütünlüğü ilkesinden farklı olarak, sadece kurgu edebiyatını araştırmaları ile diğerlerinden ayrılmaktadırlar. Diğer bilimler sistemi. Ayrıca bu çalışmalarda edebi normların belirlenmesinde ağırlıklı olarak toplumsal-sübjektif görüşlere önem verildiğine şahit olmak mümkündür.

Aslında edebiyatın bütün İslami ilimler sistemi içerisinde bir bütün olarak incelenmesi meselesi önemlidir. Bu yön esas olarak Türk bilim adamlarının çabalarıyla geliştirildi. Abdülkahir Cürcanî, Ebu Yakub Yusuf Sekkâkî, Celaleddin Kazvinî, Sadeddin Teftezanî, Seyyid Şerif Cürcanî gibi bilim adamlarının yaptığı teorik bakımdan incelemek, doğru, tarafsız ve bilimsel bir bakış açısı olabilir. Bu yazımızda Doğu-İslam bilimini bir bütün olarak araştıran Türk bilim adamlarının eserlerine dayanarak bazı bilimsel gözlemlerimizi aktarmaya çalıştık. Onlar Doğu İslam edebiyatının doğuşu ve tarihsel gelişimi hakkında bazı ipuçları veriyorlar.

Klasik Doğu edebiyatı içerisinde en eskisi sayılan Cahiliye dönemi Arap edebiyatı geniş bir yer tutar ve pek çok başarıya imza atmasıyla tanınır. Arapların bir bakıma birçok

kavimlere bölünmüş olarak yaşamaları, göç veya ticaretle bağlantılı olarak yaptıkları geziler onların maneviyatını etkileyen faktörler arasındadır. Arapların günlük hayatta bile bu tür iletişim ve alışverişlerde çok fazla kelime dağarcığına sahip olması o dönemin atmosferi açısından şaşırtıcı değildi. Kabilenin en güzel konuşanı, becerikli ve sözleriyle başkalarını etkileyebilen kişi, prestijli kabul edilir ve kabilenin en büyüğü olarak tanınır.

Cahiliye devri Arap edebiyatının, insanın amacına şiir yoluyla ulaşması için çok elverişli fırsatların kapısını açtığı söylenebilir. Ancak amaca ulaşma yolunda başkalarının onurunu, saygınlığını, soyunu vb. aşağılayıcı tavırlar göze çarpıyor. Kabile soyluları, soylular ve zengin tüccarların menfaati için samimiyetsiz dalkavukluk, yalvarma, dalkavukluk, kur yapma gibi çirkin durumlar için sanatsal kelimelerin kullanıldığı da görülmektedir. Bu Cahiliye döneminin, Arapların sanatsal yaratıya, söz sanatına ve şiire karşı tutumunu tam anlamıyla ifade eden tezahürler düzenlediğini söylemek abartı olmayacaktır. Böyle bir ilişkinin insan onuru ve sanata saygıyla bağdaşmadığı açıktır. Bu duruma açık ve makul çözümler bulmaya büyük ihtiyaç vardı.

İnsanlığa indirilen ilahi kitapların sonuncusu olan Kur'an-ı Kerim, 7. yüzyılın başlarından itibaren insan yaşamının her yönünü eksiksiz ve doğru bir temele oturtmaya başlamıştır. İnsanın sanatsal söze karşı tutumu da düzenlenmiştir.

Doğu İslam edebiyatı ilk olarak Araplar arasında ortaya çıkmış olsa da tarihsel gelişiminin tek bir kavmin edebiyatıyla sınırlı olmadığı görülmektedir. Arap-Müslüman yaratıcıların Doğu-İslam edebiyatının teorik temellerine iyice hakim olmaları ve tüm hayatlarını ve çalışmalarını, özellikle de çalışmalarını bu teori üzerine inşa etmeleri, sanat alanında büyük başarılar elde etmede eşsiz bir faktördür. Artık sanatsal metin teorisine ilişkin kriterlerin incelenmesinde bu edebi eserlerin etkili bir şekilde kullanılması, büyük bilimsel ve teorik sonuçlar getirebilir.

Bir takım tarihsel ve sosyo-politik faktörler edebi gelişimin Arap edebiyatı düzeyinden Fars edebiyatına doğru ilerlediğini göstermektedir. İslam edebiyatının gerçek özü, ayet ve hadislerin anlamları, kişisel gelişim ve manevi eğitimle ilgili hususlar edebiyatın ana konuları haline gelmiştir. İslami edebiyatın fikirleri içerik ve biçim olgusuna yansdı. Özellikle Feriduddin Attar ve Celaleddin Rumî gibi yazarlar İslam edebiyatını en yüksek seviyelere taşımışlardır.

Bu edebiyatın doruk noktasına ulaşması ve tamamen gelişmesinin şüphesiz Türk halklarının yaratıcılığıyla bağlantılı olduğunu belirtmek gerekir. Temel olarak Osmanlı döneminden itibaren İslam edebiyatının en güzel örnekleri Türk dillerinde oluşturulmuştur. Pek çok Türk milletinin büyük yaratıcıları, hem Farsça hem de Türkçede aynı anda insanoğluna büyük yaratıcılık örnekleri sunmuşlardır. Ali Şir Nevâyî, Türk edebiyatını ve

genel olarak dünya edebiyatını tamamen İslami teorik esaslara dayalı olarak yaratan ve eserlerini küresel ölçüğe taşıyan şahsiyettir. Sadece edebiyat değil, dil ve diğer alanlar da Nevâî'nin çabaları sayesinde eşi benzeri görülmemiş bir düzeyde gelişti. Türk dilinde ilk kez büyük ölçekli bir destan mecmuası olan *Hamse* kaleme alınmış, divan kompozisyonu geleneklerinde ve türlerinde ciddi değişiklikler yapılmıştır. Kısacası Doğu-İslam edebiyatı, yüzyıllar süren edebî tecrübenin ardından zirveye ulaşmıştır.

Bugün büyük ecdadımızın başlattığı şerefli faaliyetin hakkıyla devam ettirilebilmesi için bin yıla yakın bir tarihi tecrübeye sahip olan Doğu-İslam edebiyatının teorik temellerine dayanan kurgu örneklerinin incelenmesi gerekmektedir.

Kirish

Badiiy adabiyotning asl manshai qayerdan boshlanishi va qanday yuzaga kelgani bir necha asrlardan buyon jahon adabiyotshunoslarining diqqat markazida bo'lib kelmoqda. Bu jarayon poetik tafakkurning asliy mezonlarini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi. Adabiyotning chinakam mohiyati xususida fikr yuritishda, avvalo, uning asl o'zagini to'g'ri ajrata olish, o'zgaras qonuniyatlarini farqlab tasniflash hamda tadrijiy takomilini kuzatish e'tiborlidir.

Badiiy adabiyotning manshai xususida bir-biridan jiddiy farq qiluvchi turli qarashlar mavjud (Rabg'uziy, 2013, 34). Ammo ular orasida aniq va to'g'ri ilmiy dalillanganlari ko'p deb ayta olmaymiz. Sababi, bu fikrlarni asoslash uchun manbalar bilan bog'liq muammolarning mavjudligi aniq, xolis va haqqoniy xulosa chiqarish uchun to'sqinlik qiladi. Shunday bo'lsa-da, qo'limizdagi aniq manbalar asosida Sharq-Isлом adabiyotining paydo bo'lishi, shakllanishi va taraqqiyot tamoyillari haqida bahs yuritish uchun yetarli imkoniyatga egamiz. Qariyb bir yarim ming yillik katta tarixiy ko'lamga ega bo'lgan, insoniyat badiiy-estetik tafakkuriga eng buyuk adabiy yodgorliklarni tuhfa eta olgan hamda bugungacha jahon adabiyotining shohsupasini egallab turgan asarlarning yuzaga kelishidagi ilmiy asoslar masalasi ko'pchilikning hayrat va qiziqishiga bois bo'lib kelayotgani shubhasizdir. Shunday ekan, bu masalani ilmiy tadqiq qilish bugungi kun jahon adabiyotshunosligidagi jiddiy ilmiy masalalardan biri hisoblanadi.

Sharq-Isлом adabiyotining nazariy asoslarini o'rganish va ilmiy tadqiq etish borasidagi harakatlar mazkur adabiy namunalarning paydo bo'lishidan boshlanadi, desak mubolag'a bo'lmaydi. Ilk davrlarda og'zaki holda boshlangan bunday harakatlar keyinchalik yozma tarzidagi katta ilmiy tadqiqotlarga asos bo'ldi. Badiiy matnlarni alohida o'rganish borasidagi

izlanishlar “naqdush she’r” – adabiy tanqid yo‘nalishidagi ishlar bilan boshlandi (Kılıç, 1992, 380-381; Taşdelen, 2015, 219). Bu yo‘nalishda ijod qilgan adabiyotshunoslar sifatida Abdulloh ibn Mu‘toz, Quddoma ibn Ja’far, Amr ibn Bahr kabi arab; Rashididdin Vatvot, Shams Qays, Umar Roziyoniy kabi fors adabiyoti namoyandalarini sanab o‘tish mumkin. Shuningdek, bu mavzu o‘rta asrlarda turk va yevropa adabiyotshunosligida ham atroflicha o‘rganildi. Ayniqsa, XIX – XX asrlarga kelib, Yevropa va rus adabiyotshunoslarining asosiy e‘tiborida bo‘ldi.

Ta’kidlash kerakki, bugungacha yaratilgan tadqiqotlarning aksariyati yuqorida sanab o‘tilgan manbalarga bevosita yoki bilvosita tayangani kuzatiladi. Bular mumtoz davrdagi ilmning yaxlitligi tamoyilidan farqli ravishda faqat badiiy adabiyotni boshqa fanlar tizimidan ajratib olib tadqiq etgani bilan farqlanib turadi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda adabiy me’yorlarni belgilash masalasida asosan ijtimoiy-sub’yektiv qarashlarga katti o‘rin berilganining guvohi bo‘lish mumkin. Xususan, Islom davri adabiy manbalari sifatidagi tadqiqotlarda davr va adabiyot uchun tegishli mezonlar belgilash va xulosalar chiqarishda ko‘pincha Ka’b ibn Zuxayr, Hasson ibn Sobit, Jarir, Ahtal, Farazdaq, Bashshor ibn Burd, Abdulloh ibn Muqaffa, Mutanabbiy kabi bir qator adabiy siymolar ijodi asos qilib olingani yaqqol ko‘zga tashlanadi (Ziyavuddinova, 2012, 41-44). Ammo Islom adabiyotining asl mohiyatini tashkil qiluvchi Ali ibn Abu Tolib, Abul Asvad Dualiy, Abdulloh ibn Muborak, Robiya Adaviyya singari buyuk shaxsiyatlar ijodi nisbatan kamroq tadqiq etilgani kuzatiladi. Aslida ularning ijodidan xoli ravishda Sharq-Islom adabiyoti namunalarini xususida xolis va haqqoniy ilmiy xulosalar chiqarish amri maholdir.

Adab ilmlarini o‘rganish borasidagi tadqiqotlarda ham xuddi shu holat uchraydi. Ularda badiiy matnni asosan faqat badiiyat talablaridan kelib chiqqan holda, shuningdek, sub’yektiv qarashlar vositasida o‘rganish yetakchilik qiladi. Adabiy me’yorlarni belgilash masalasida ham ayni shunday yo‘l tutilgani kuzatiladi (Husayniy, 1981; Taroziy, 1996).

Aslida adabiyotni barcha islomiy ilmlar tizimida bir butun holda kompleks o‘rganish masalasi muhim va e‘tiborlidir. Bu yo‘nalish asosan turkiy olimlar sa’y-harakatlari bilan takomil topdi. Bizningcha, badiiy matn qonuniyatlarini Abdulqohir Jurjoniy, Abu Yaqub Yusuf Sakkokiy, Jaloliddin Qazviniy, Sa’duddin Taftazoniy, Sayyid Sharif Jurjoniy singari allomalar ijod qilgan nazariy yo‘nalishdan tadqiq etish har tomonlama to‘g‘ri, xolis va ilmiy nuqtai nazar bo‘la oladi (Sakkokiy, 2002; Qazviniy, 2014).

Quyida biz Sharq-Islom ilm-fanini kompleks tarzda tadqiq etgan turkiy olimlar ishlariga tayangan holda ba’zi bir ilmiy kuzatishlarimizni ifoda etishga harakat qilamiz. Ular Sharq-Islom adabiyotining genezisi va tarixiy takomili haqida bir qadar tasavvur uyg‘otadi, degan umiddamiz.

Asosiy qism

Alloh taolo Odamni yashash uchun barcha sharoitlar muhayyo qilingan bir tarzda yaratdi va bani odamga to qiyomatgacha zarur bo'lgan barcha narsani ato etdi. Qur'oni karimning Ar-Rohman surasida Alloh taolo insonni yaratgach, unga bayonni ta'lim berganini bildiradi (Muhammad Yusuf, 2013, 5). Bayon inson hayotida eng muhim omillardan biri ekanini shundan bilishimiz mumkin. Bayon vositasida inson bilishi, o'rganishi, tanishi kerak bo'lgan hamma narsalarni o'z idrokiga joylay oladi. Bu – fikr yuritish va uni so'z vositasida izhor qila olish demakdir. Shu zaylda bani basharga bayon ta'lim berilib, u boshqa maxluqotdan afzal qilindi. Bu haqda Hazrat Alisher Navoiy rahmatullohi alayh) «Insonni so'z ayladi judo hayvondin, Bilkim, guhare sharifroq yo'q andin» (Navoiy, 1999, 8), deb yozgan edilar.

Bayonning ta'lim berilishi insonga ilm va odob o'rganish, aql va mushohada yuritish, fikrlash, o'z fikri, munosabati, his-tuyg'u va kechinmalarini boshqalarga muayyan shaklda ifoda eta olish kabi ko'plab imkoniyatlar eshigini ochib berdi. Shundan beri inson har bir narsa haqida mustaqil fikr yuritadi va o'z holini asosan so'zlar vositasida ifodalab keladi. Bu inson zotiga berilgan buyuk ne'mat sifatida qaraladi.

Qur'oni karim indirilishidan oldingi davrda arab adabiyoti ancha katta yutuqlarga erishgani bilan e'tirof etiladi. Bunda arablarning so'zga ustaligi, so'zamol va mohirligi ajdoddan-avlodga o'tib kelayotgan nasliy xususiyat sifatida qaralgan. Arablarning ko'plab qabilalarga bo'linib hayot kechirishlari, muayyan ma'noda ko'chmanchilik yoki savdo munosabati bilan qilinadigan safarlar ularning ma'naviyatiga ta'sir ko'rsatgan omillardan sanaladi. Tabiiyki, safarlarda boshqalar bilan muomalada bo'lib, ularning tili-shevasi, urf-odatlar, tutumlari, qadriyatlar, turmush tarzi va hokazolarning jonli guvohi bo'lib, ko'rib o'zlashtirish imkoni ham katta bo'lganini alohida ta'kidlash o'rinli. Bunday muloqot va muomalalar asnosida arablar oddiy kundalik maishiy hayotda ham juda ko'p so'z zaxirasiga ega bo'lishgani o'sha davr muhiti uchun ajablanarli holat bo'lmagan. Oilada ota-bobolardan o'tib, davom etib kelayotgan so'zga munosabat va so'z orqali hayotda muayyan maqsadlarga erishish masalasi arablar uchun muhim xususiyat edi. Ayni shu nuqtai nazardan, qabilaning eng so'zga chechani, mohiri va o'z so'zi vositasida boshqalarga ta'sir ko'rsataoladigani obro'e'tiborga ega sanalib, qabila oqsoqoli sifatida e'tirof etilgan. Uning sa'y-harakatlari – boshqaruvi, adolati, qabila ahliga munosabati va muomalasi, mazlumga yordam, zolimga had berishdagi jonbozligi kabi ko'plab jihatlar inobatga olinib, ular «qabilaning vijdoni» atalgan bo'lsa, ajab emas (Xodjaeva, 2015, 7).

Oqsoqolning yana bir muhim xususiyati o'z qabilasi, qavmi va urug'ining tarixini yaxshi bilgan va buni nazm vositasida avlodlarga yetib borishiga ham samarali hissa qo'shgan. Ana shu tarixiy qasidalar, ba'zan hikoyatlar orqali qabila ahli o'zlarining kim va kimlardan ekanini, ota-bobolari qanday insonlar bo'lishgani, qayerlarda yashashgani, qanday ishlarga qo'l urishgani, o'z qavmi erki uchun qanday qahramonliklar ko'rsatishgani, eng e'tiborlisi, qabilaning do'stlari kimu dushmanlari kimligini aniq-ravshan bilib olishgan. Bu esa, endilikda kimlar bilan qanday muomala qilish zarurligini belgilab olishda juda katta e'tiborga ega bo'lgan.

Qabilalar orasidagi ziddiyatlarda faqat qurol vositasida emas, so'z vositasida ham jang qilish an'anaga aylangan. So'z qo'llash va undan unumli foydalanish borasida johiliyat davri arablari o'ziga xos ulkan mahoratga erishishgan. O'zaro nizolardagi ziddiyatli to'qnashuvlar ba'zan so'z vositasida ham qarshi tomonga adolatsiz munosabatda bo'lishgacha borib yetgan. So'z orqali qarshi tomonni tahqirlash, kamsitish, haqorat qilish, aldash; o'zi va qavmini ba'zida yolg'on so'zlar bilan ortiqcha maqtash bilan faxrlanish; ajdodlar an'anasiga hech qanday mulohazasiz ergashish kabi bir qator salbiy holatlar ham yuzaga kelgan. Oqibatda, so'z mahorati bir qancha ijobiy va salbiy manfaatlar uchun xizmat qiluvchi vositaga aylangan.

To'g'ri, aniq va sof ta'limotga ega bo'lmagan, asosan, to'g'ri-noto'g'riligidan qat'iy nazar an'anaga tayanib ish ko'ruvchi johiliyat arablari o'z manfaati yo'lida – dushmanga zarba berish, undan qasos olish, o'z qabilasi ulug'laridan foyda topish kabi ilinjlar bilan gohida ortiqcha bo'rttirish, yolg'on, aldov, avrash kabilardan ham foydalanishi o'sha davr uchun odatiy hol sanalgan. Hatto har bir qabilaning– tosh, yog'och, xurmo yoki boshqa narsalardan o'z qo'llari bilan yasab olgan xudolarini ulug'lab qasidalar aytishi ularning badiiy tafakkuri har qancha yuqori bo'lsa-da, ayrim oddiygina aqliy-mantiqiy munosabatlarda ancha jo'n qarashda bo'lganlaridan dalolat beradi. Qadimgi arablardagi katta badiiy-estetik salohiyat odam va olam borasidagi munosabatning to'g'ri shakllanmagani bois ba'zan badiiy asarlarda mag'zi puch va bo'sh ma'nolar, mustahkam va barqaror tayanchga ega bo'lmalik hamda yolg'on va aldovga asoslanish kabi holatlar bilan namoyon bo'lgan edi.

Bularning barchasi keyingi davrlarda johiliyat davri arab poetikasini faqat gorizontallikda tadqiq etish mumkinligidan dalolat beradi. Johiliyat shoirlarining vatan himoyasida qahramonlik, o'tmish tarixini o'rganishga intilish, oliyanob insoniy fazilatlar tarannumi kabi mavzulardagi she'rlari keyingi davrlar uchun ham ahamiyatli sanaladi. Shuningdek, arablarning so'zni teran va nozik idrok etishlari, katta so'z zaxirasiga ega bo'lish hamda so'z qo'llash bilan bog'liq mahorati, xalq og'zaki ijodi namunalarini ajdoddan-avlodga og'zaki shaklda katta miqyosda yetkazib kelishgani, shu zaylda ulkan tarixiy voqelik haqidagi

ma'lumotlarni saqlab qolishgani o'ziga xos ijobiy hodisa sifatida bugungacha o'rganib kelinmoqda.

Insonning fikr yuritishi va uni so'z vositasida ifoda etishi bu unga Yaratuvchi tomonidan berilgan hodisa bo'lar ekan, endi inson qanday fikr yuritishi va uni qanday ifoda etishini ham aynan o'sha – insonni Yaratgan Zot belgilab berishini mulohaza qilish zarur. Inson to'g'ri fikr yuritish va uni to'g'ri ifoda eta olish bobida ham aynan ilohiy ko'rsatmaga tayanib ish tutishi muhimdir. Nimani va qanday ifoda etish masalasidagi ilk ko'rsatmalar VII asrdan boshlab, Islom ta'limoti asosida tartibga solina boshladi. Bu bevosita Qur'oni karimning nozil bo'lishi bilan bog'liq hodisadir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, Qur'oni karimda Alloh insonga bayonni ta'lim berganidan so'ng inson mustaqil fikrlab, o'z fikrini erkin ifoda etish salohiyatiga ega bo'ldi. Bu har qanday inson uchun xos bo'lgan xususiyatdir. Shu zaylda insoniyat to Odam atodan boshlab mustaqil fikr yuritish va o'z fikrini so'z vositasida ifoda etish kabi hayotiy zaruriy ehtiyojini amalga oshirib keldi. Shu bilan birga, so'zni qay o'rinda qanday ishlatish borasida bir qancha chigalliklarga ham duch kelindi. So'zning ta'siri va undan yuzaga keladigan manfaatlar inkor etib bo'lmas darajada ulkan bo'ldiki, mazkur hodisa ba'zan manfaatparastlik va xalq ong-shuuriga ta'sir o'tkazib, uni zo'ravonlik bilan boshqarish monipulyatsiya) holatlariga yo'l qo'yilishiga ham olib keldi. Ayniqsa, bu o'rinda badiiy so'zning salmog'i katta edi. Hatto katta harbiy to'qnashuvlarda ham birinchi navbatda badiiy so'z, jumladan, she'riyat orqali dushmanning ongi va qalbiga ta'sir o'tkazish, uni ruhiy va ma'naviy jihatdan mag'lub etish, shu yo'l bilan jangovor ustunlikni qo'lga kiritish odatiy holatga aylandi. Johiliyat shoirlaridan Antara ibn Shaddod jang boshlanishi oldidan dushman bilan ayovsiz she'r bahsi qilishi bu fikrga yaqqol misol bo'la oladi. Shuningdek, umrining teng yarmi – oltmish yilini johiliyat davri urushlarida kechirgan Hasson ibn Sobitning o'nlab janglarda qatnashgan bo'lsa-da, biron marta qo'lga qilich olmasdan barcha muhorabalarda faqat she'riy muhohasalar qilish bilan g'olib bo'lgani ham alohida e'tiborga molikdir (Xodjaeva, 2015, 36).

Bundan bilinadiki, johiliyat davrida she'rning ta'sir kuchi aniq-ravshan ko'ringan, hammaga ma'lum va mashhur bo'lgan. She'riyat inson hayotidagi muayyan ijtimoiy-siyosiy manfaatlarga xizmat qilgan. Avvalo, qabila kishilari orasida katta obro'-e'tibor, mavqe, shon-shuhrat hamda moddiy boylik keltiruvchi ijtimoiy faoliyat turiga aylanib qolgan. She'r vositasida yuzaga keladigan manfaatlarga ega bo'lish kishilarda havas uyg'otishi tabiiy edi. Shu ma'noda johiliyat davrida she'riyat misli ko'rilmagan darajada rivojlandi va badiiy so'z ahli keskin ko'payishiga sabab bo'ldi. Dunyoning boshqa o'lkalarida kuzatilmagan hodisa – she'r bozori tashkil qilindi. Ukoz she'riy bahslar uyushtiriladigan, sovrinli musobaqalar qilinadigan, Arabiston yarim orolining eng mashhur shoirlari to'planadigan joyga aylandi.

Hamma davrlarda bo'lgani kabi sovrin qancha katta ekanidan qat'iy nazar ishtirokchi har bir shoirni barchadan ustun bo'lish ishtiyoqi ko'proq qiziqtirgani shubhasiz. Nabig'a Zubayoni raisligida o'tkazilgan bunday she'riyat musobaqalarida qatnashish va g'olib bo'lish johiliyat shoirlari uchun katta mavqe hisoblangan. She'r musobaqalaridako'pincha A'sha, Hansa va Hasson ibn Sobit kabi shoirlar g'oliblar safida e'tirof etilgan (Mannonov, 2016, 27).

Qisqacha aytganda, johiliyat davri arab adabiyoti inson o'z maqsadiga she'riyat vositasida erishishi uchun juda qulay imkoniyatlar eshigini ochib bergan, degan xulosaga kelish mumkin. Ammo maqsadga erishish yo'lida boshqalarning sha'ni, obro'-e'tibori, nasl-nasabi kabilarga tahqirona munosabat ham ko'zga tashlanadi. Shuningdek, qabila ulug'lari, zodagonlar, savdogar-boylarga manfaat evaziga nosamimiy xushomadgo'ylik, tilyog'lamalik, yaltoqlanish, avrash kabi chirkin holatlar uchun badiiy so'zdan foydalanish avj olgani kuzatiladi. Bu johiliyat arablarining badiiy ijod, so'z san'ati va she'riyatga bo'lgan munosabatini tom ma'noda ifoda etuvchi ko'rinishlarni tashkil qilgan, desak mubolag'a bo'lmaydi. Bunday munosabatlar inson sharafi hamda badiiyatga ehtirom kabi bashariyat uchun ezgu sanalgan masalalarga nomuvofiq yondashuv ekani kunday ravshan. Bu holga jiddiy muolaja o'laroq aniq va asosli yechimlar topilishiga katta ehtiyoj yuzaga keldi.

VII asr boshlari, to'g'rirog'i, 611 yildan boshlab Islomning yuzaga kelishi johiliyat davri arab adabiyotining yechimini kutayotgan muammolariga ham uzil-kesil javob berdi. Insoniyatga indirilgan ilohiy kitoblarning oxirgisi bo'lgan Qur'oni karim inson hayotining barcha jabhalarini to'liq va puxta asoslarga qurishni yo'lga qo'ya boshladi. Dastlab inson qalbidagi mustahkam ishonch masalasi, amaliy ibodatlariga oid tartibotlar, islom jamiyatining axloqiy-ijtimoiy me'yorlari yigirma uch yil davomida muolaja qilib borildi. Shuningdek, insoniyatning badiiy so'zga munosabati ham tartibga solindi. Bunda Qur'oni karimning, asosan, Shuaro surasidagi 224 – 227-oyatlarga tayanildi. Barcha mufassir olimlar mazkur oyatlarni shoirlar haqida bildirgan diniy ko'rsatmalar sifatida tushuntirishgan (Oltinxon, 2002; Hindistoniy, 2006). Yana bir e'tiborli jihat shundaki, Alloh taolo shoirlar masalasiga o'tishdan oldin boshqa bir mavzuda so'z ochganining guvohi bo'lamiz. Xususan, shoirlar haqidagi oyatlardan oldin mazkur suraning 221 – 223-oyatlarida quyidagilarni o'qiymiz.

«221. Sizlarga shaytonlar kimga tushishini aytib beraymi? 222. Ular o'tauydirmachi va o'ta gunohkorlarga tushurlar. 223. Ular shaytonlarga) quloq osarlar. Va ularning ko'plari yolg'onchilardir...» (Muhammad Yusuf, 2013, 308-309)

E'tibor berilsa, sura davomida Alloh taolo, avvalo, to'g'ri yo'lda sobit va sodiq turuvchilar xususida so'z yuritib kelib, keyin shaytonga oshno bo'luvchilar haqidagi ma'nolarga o'rin berganini ko'ramiz. Oyatda shaytonlar payg'ambarlar, valilar, siddiqlar va solih bandalarga emas, o'ta uydirmachi va o'ta gunohkor kimsalarga tushishi aytilyapti.

Shaytonning ularga tushishi sababi ham bildirilib, ular shaytonga quloq osishi ta'kidlanayapti. Shaytonga oshno bo'lib, unga quloq osib gapirilgan gaplar yolg'on va uydirmadan o'zganarsa emas. Ularning o'zlari esa, faqat yolg'onchilardir.

Shu ma'nolar bildirilgandan keyin bevosita shoirlar xususida so'z boradi va ular haqidagi ilk oyat keltiriladi: «224.) Va shoirlarga gumrohlar ergashur...» Oyatning «va» bog'lovchisi bilan boshlangani ham bejiz emas albatta. Bu bog'lovchi ma'noni oldingi gaplar mazmuniga uyqash ekanidan xabar beradi. Shaytonning gapiga kiradiganlar, o'ta uydirmachilar, o'ta gunohkorlar, yolg'onchilar haqida xabar berilib, fikr shoirlar vasfiga yetib keldi. Ushbu o'rindagi oxirgi bog'lanish shunday: «...ularning ko'plari yolg'onchilardir va shoirlarga gumrohlar ergashur...» Mufasssirlar shu ikki jumla orasidagi nozik bog'liqlikka e'tibor qaratishgan. Natijada, shoirlarning ham yuqorida zikri o'tgan yolg'onchilardan ekanini ta'kidlashgan (Zemahseri, 2016, 1029).

Keyingi oyatda shoirlarning yana bir xususiyati haqida xabar beriladi: «223.) Ularning har vodiya daydinishini 226.) va o'zlari qilmaydigan ishlarni aytishini ko'rmadingmi?» (Muhammad Yusuf, 2013, 309)

Oyatlardan shoirlarning ko'plab sifatlarini bilib olish mumkin. Avvalo, ular gumrohlar va yo'ldan ozganlarning rahnamolari sifatida talqin qilindi. Ehtimol, bu shoirlardagi hamisha va har qanday vaziyatda qanday qilib bo'lsa ham boshqalardan ajralib turish va ustunlikka erishishni ko'zlash, shu yo'l bilan mansab-martaba, obro'-e'tibor va moddiy manfaat qozonishga qattiq berilish hirsidan yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. Yuqorida johiliyat arablarining aynan so'zga ustaliklari bois – badiiy so'z san'atini egallaganlari sababidan o'z qavmi va qabilasining yetakchisi, zodagonlar va hukmdorlarning maddohi, ulardan manfaat ko'ruvchi sifatidagi faoliyatlariga qisqacha to'xtalib o'tgan edik. Shuningdek, johiliyat shoirlari shu zaylda hayot kechirish va tirikchilik o'tkazishni o'zlariga kasb qilib olishganini ham ta'kidlash o'rinli. Ular qanday qilib bo'lmasin boshqalardan hamisha ustun bo'lishlari uchun badiiy so'zni ishga solishdi va maqsadga erishish yo'lida hech narsaning rioyasini qilib o'tirishmadi. Hatto yolg'on, aldov, avrash va tahqirlash ham ular uchun badiiy so'z zimnidagi manfaatlar quroli bo'lib xizmat qildi. Boshqacha aytganda, ular uchun poetik ijodning biron jiddiy va hal qiluvchi mezoni yo'q edi. Moddiy va ma'naviy manfaatparastlik yagona mezon darajasiga ko'tarilgandi. Ehtimol shu sababdan bo'lsa kerak, ularda sabot va qat'iyat kamyob hodisa sanalgan. Manfaat ustiga qurilgan faoliyatda bugun bir zodagon yo hukmdorni madh etgan shoir ertaga boshqa bir manfaatdorlik evaziga yana boshqa bir kimsaga maddohlik qilishi, kechagi gaplari o'rniga bugun umuman o'z so'ziga zid baytlar aytishi odat tusiga kirgandi. Aniq, barqaror va xolis mezonlarning yo'qligi ularni so'zning har vodiysida daydib tentirab yuradigan yo'lsiz kimsalarga aylantirgan bo'lsa, ajab emas. Tayanch mezonlarning

yoʻqligi esa, har qanday soʻz va maʼnoga istisnosiz oʻrin bergani kuzatiladi. Xususan, hech bir qonun-qoida, mezon va meʼyor yoʻq joyda hamma ishni qilish mumkin, har qanday gapni aytsa boʻlaveradi, qabilida oʻz-oʻzicha, oʻzbilarmonlik bilan ish tutiladi. Bunday vaziyatda rost va yolgʻon ajratib oʻtirilmaydi. Yaxshilik va yomonlik farqlanmaydi. Xayrli, ezgu ishlar va kabohat qorishib ketadi. Bu esa, chinakam gumrohlik, maʼnaviy koʻrlikdir. Bunday joyda yolgʻon urchib koʻpaya boshlaydi. Yolgʻon soʻz nafaqat oʻz sohibini, balki unga quloq tutgan va ishongan yana koʻplab odamlarni shak-shubhasiz yoʻldan ozdiradi.

Natijalar va muhokama

Yuqoridagi oyatlarda johiliyat davri va johiliyat shoirlarining toʻliq tavsifi berildi. Shu bilan birga, badiiy adabiyot, badiiy soʻz va sheʼriyatning ham shakl-shamoili maʼlum boʻldi. Ammo chinakam adabiyot va haqiqiy sheʼriyat ahlining vasfi keyingi oyatda aniq bayon qilindi.

Magar iymon keltirib, solih amallar qilganlar, Allohni koʻp zikr etganlar va mazlum boʻlganlaridan keyin nusrat qozonganlar unday emaslar.) Zulm qilganlar esa, tezda qaysi agʻdarilish joyiga agʻdarilishlarini bilurlar» (Muhammad Yusuf, 2013, 309).

Endi haqiqiy shoirlar sifatini koʻrib chiqamiz. Oyatda dastavval ularga iymon nisbat berildi va boshqa xislatlari sanab oʻtildi:

1. Iymon keltirganlar.
2. Solih amallarni qilganlar.
3. Allohni koʻp zikr etganlar.
4. Mazlum boʻlganlaridan keyin nusrat qozonganlar.

Oldingi oyatlardagi shoirlarning har vodiya daydishlari – tentirab yurishlaridan ularning xatti-harakatlari aniq va mustahkam asoslarga ega boʻlmaganini koʻrish mumkin. Mazkur oyat esa, oʻsha aniq, haqqoniy va xolis ilmiy asoslarni belgilab bermoqda. Unga koʻra, bashariyatga badiiy soʻz vositasida taʼsir yetkazadigan ijod ahli, avvalo, odam va olam haqidagi toʻgʻri tasavvur va ishonchga ega boʻlmogʻi shart qilindi. Ishonch – inson qalbini Yaratuvchiga bogʻlaydigan qatʼiy va mustahkam rishta vazifasini bajaradiki, qalb oʻtkinchi va asossiz uydirmalar toʻfonida qolib ketmasdan hamisha barqaror tarzda sobit turishiga erishish imkoni paydo boʻladi. Qolaversa, inson va uning hayot kechirishi uchun zarur boʻlgan eng asosiy xislatlar iymon tarkibidan oʻrin olgan boʻlib, ularga iymonsiz erishish – ega boʻlish amri mahol hisoblanadi. Shuning uchun birinchi va qatʼiy asos sifatida iymon keltirish shart qilindi.

Kishi qalbi toʻgʻri ishonchga bogʻlangan boʻlsagina nima yaxshiyu nima yomon ekani haqida xolis fikr yurita oladi. Shundagina aslida toʻgʻri va xayrli ishlar nimaligini anglab

yetadi va butun hayoti davomida shunday ishlar bilan mashg'ul bo'ladi. Agar qalb to'g'ri ishonchga mustahkam bog'langan bo'lmasa, ya'ni Yaratuvchi bilan to'g'ri munosabatni yo'lga qo'yib olmagan bo'lsa, barcha ishlarni qanday qilinishi kerak bo'lsa, shundayligicha emas, o'z bilganicha – o'zining qosir aqliga tayangan holda amalga oshiradi. Yaxshi-yomon, to'g'ri-noto'g'rini o'z bilganicha belgilashga o'tadi. Ba'zan yomonni yaxshi, qabihlikni xayriyat deb baholab qo'yishi ham ehtimoldan xoli emas. Bu kabi qarashlar o'zini zalolatga eltgani kabi unga ishongan va ergashganlarni ham xonavayron qilishi shubhasiz. Shuning uchun oyatda iymon keltirish shart qilingandan keyin shu iymon taqozosiga ko'ra, yaxshi ishlarni bajarib borish masalasi qo'yildi. Oldingi oyatlarda «o'zlari qilmaydigan ishlarni aytib yuradiganlar» mazammat qilingan edi. Keyingi oyat esa yuqoridagiga mutobiq ravishda «iymon keltirib, solih amallarni qiladiganlar» vafida bo'ldi. Inson o'z oldida turgan ikki yo'ldan birini rushd bilan tanlashida bu mutobiqlik katta ahamiyatga ega.

Bu oyat insoniyatni johiliyat shoirlarida bo'lgani kabi yomon ishlarni qilish va uni kasb qilib olishdan qaytarib, chin iymon sohibi bo'lish va solih amallarda g'ayrat ko'rsatishga undadi. So'zning, ayniqsa, badiiy so'zning kuch-qudrati uning samimiyati va to'g'riligidir. To'g'rilik esa, nafaqat tilda, balki eng avvalo, qalbda, barcha a'zolarida, butun fe'l-amallarda va nihoyat so'zda aks etmog'i lozim. Oyatga ko'ra, so'z va amalning birligi masalasi muallif shaxsiga qo'yiladigan talablardan biri sifatida qaraladigan bo'ldi. Ammo bugungi adabiyotshunoslikdagi ba'zi bir qarashlar bundan ancha farqli ekaniga guvoh bo'lishimiz mumkin. Badiiy matnni muallifning shaxsiyatidan butkul ajratib tadqiq etish bir qancha muammolarga sabab bo'lishi jahon adabiyotshunosligida ham teran mulohaza qilinganki, natijada, asarlarni biografik metod asosida tadqiq etish masalasi yuzaga kelgan. Bu fikriy qarash allaqachon Sharq-Islom adabiyotida naql bilan sobit bo'lgan qat'iy qonuniyat tusini olgan edi.

Shuningdek, insonning Yaratuvchini ko'p zikr qilishi hamda shu orqali yuzaga keladigan sinovlarga matonat ko'rsatishi ham adabiy me'yorlar doirasida qaraldi. Oyatlarida indirilgan umumiy ma'nolar keyinchalik hadislar vositasida aniq-ravshan tushuntirib berildi. Shu tariqa mumtoz adabiyotning nazariy qoida va qonuniyatlari bashariyatga taqdim etildi. Oyat va hadislar bilan sobit bo'lgan bu kabi jihatlar asrlar davomida Sharq-Islom mumtoz adabiyotining eng muhim va o'zgarmas nazariy qonuniyati va asosi sifatida qabul qilindi. Mazkur adabiyotning eng yirik va peshqadam vakililari ana shu mezonlar asosida ijod qilib, insoniyatga eng buyuk adabiy yodgorliklarni tuhfa etdi. Dastavval, arablar orasida joriy bo'lgan bu hodisa keyinchalik ajam olamiga ham keng yoyildi.

Arab adabiyotida hazrati Ali ibn Abu Tolib roziyallohu anhu) ijodida Sharq-Islom adabiyoti nazariy asoslariga mustahkam tayangan holda ijod qilish hodisasini yaqqol kuzatish

mumkin. Hazrati Ali karramallohu vajhahu)ning bugungi kunimizgacha yetib kelgan devonidan o‘rin olgan she‘rlar Sharq-Isлом mumtoz adabiyotining eng yorqin namunalari hisoblanadi (Hazreti Ali, 2013). Ular Isлом adabiyotida nazariy asoslarni belgilash va badiiy ijod qonuniyatlarni kashf etishda asosiy manba bo‘lib xizmat qildi. Keyinchalik mazkur an‘ana forsiy tilda ijod qilgan mualliflar tomonidan davom ettirildi. Jumladan, Farididdin Attor va Jaloliddin Rumi ijodida ana shu an‘anaviy davomchilikni kuzatish mumkin. So‘ng Sharq-Isлом adabiyotining ham nazariy, ham amaliy takomili turkiy adabiyot namoyandasi bo‘lgan Alisher Navoiy ijodi bilan chambarchas bog‘liq ekanini alohida ta‘kidlash zarurdir. Mazkur ijodkorning asarlari orqali badiiy ijod mohiyati, maqsad va vazifalari, janrlar xususiyati, devon tuzish an‘anasi, yirik miqyosdagi tafakkur mahsulini badiiy aks ettirish yo‘sini haqidagi nazariy qarashlar xususidagi ayrim juz‘iy bahslar uzil-kesil o‘z yechimini topdi.

Xulosa

Sharq-Isлом adabiyoti garchi dastavval arablar orasida paydo bo‘lganbo‘lsa-da, uning tarixiy takomili faqatgina bir xalq adabiyoti doirasida cheklanib qolmagani kuzatiladi. Dastlabki davrda Abdulloh ibn Ravoha, Ali ibn Abu Tolib, Abul Asvad Dualiy, Abdulloh ibn Muborak kabi ko‘plab ijodkorlar Isлом ilm-fani va adabiyotida katta o‘rin tutdi. Ularning Sharq-Isлом adabiyoti nazariy asoslarini puxta o‘zlashtirib, butun hayoti va faoliyatini, xususan, ijodini shu nazariyaga qurgani badiiyat borasida ulkan yutuqlarga erishishida beqiyos omil vazifasini o‘tadi. Ularning ijod namunalari devonlar, antalogiyalar va turli to‘plamlar shaklida bugungi kunimizgacha yetib kelgan. Endilikdan mazkur adabiy yodgorliklardan badiiy matn nazariyasiga oid mezonlarni o‘rganishda unumli foydalanish katta ilmiy-nazariy natijalar bera oladi.

Arab adabiyotida umaviylar davri hamda o‘rta asrlar adabiyotida biz yuqorida fikr yuritgan Isлом adabiyotining nazariy tamoyillariga to‘la tayanilmaslik hodisasi uchraydi. Ayni sababga ko‘ra, mazkur davrlar adabiyoti insoniyat tamadduniga ulkan hissa qo‘sha olmagan bo‘lishi mumkin. Ammo bu holat Isлом adabiyotining nazariy asoslari yetarli darajada pishiq va puxta ishlab chiqilmaganini ifoda etmaydi. Balki o‘sha davrlar adabiyotida badiiyatning asl mezonlaridan biroz uzoqlashish kuzatiladiki, bu adabiyotning umumiy maromiga albatta o‘z ta‘sirini ko‘rsatmay qolmagan.

Arab adabiyotining gullab-yashnagan davriga kelib, asrlar davomida to‘plangan boy tajribadan unumli foydalanish oqibatida adabiyotning ko‘lami bir qadar kengaydi. Bunda badiiy asarlar bilan birga, matn nazariyasi va adabiy tanqidga oid bir qancha asarlar yaratildi. Boshqa fanlar kabi adabiyot ilmi ham alohida va mustaqil ilm sifatida qaror topdi. Lekin bir

qancha tarixiy va ijtimoiy-siyosiy omillar adabiy takomilning keyinchalik arab adabiyoti sathidan fors adabiyotiga ko'chganidan darak beradi. Islom adabiyotining chinakam mohiyati, oyat va hadislar ma'nolari, shaxs kamoloti va ruhiy tarbiya bilan bog'liq jihatlar adabiyotdagi tayanch mavzularga aylandi. Mazmun va shakl hodisasida Islom adabiyoti g'oyalari o'z aksini topdi. Ayniqsa, Farididdin Attor va Jaloliddin Rumiy kabi ijodkorlar Islom adabiyotini yuqori cho'qqilarga olib chiqishdi.

Ta'kidlash joizki, mazkur adabiyotning avj nuqtaga chiqishi va to'la takomili, shubhasiz, turkiy xalqlar ijodi bilan bog'liqdir. Asosan, usmoniy davridan Islom adabiyotining sara namunalari turkiy tillarda yaratila boshladi. Bir qancha turkiy uluslarning zabardast ijodkorlari bir paytning o'zida ham forsiy, ham turkiy tilda katta ijod namunalarini insoniyatga taqdim etishdi. Turkiy adabiyot va umuman jahon adabiyotida sof islomiy nazariy tamoyillar asosida ijod qilib, o'z ijodini jahonshumul miqyosga olib chiqqan ijodkor bu Alisher Navoiy hazratlaridir. Bevosita hazrat Navoiyning sa'y-harakatlari bilan nafaqat adabiyot, balki til va boshqa sohalar ham misli ko'rilmagan darajada rivoj topdi. Ilk bor turkiy tilda katta miqyosdagi epik asar – "Xamsa" yaratildi. Devon tuzish an'analari hamda janrlar poetikasiga jiddiy o'zgarishlar kiritildi. Qisqacha aytganda, Sharq-Islom adabiyoti ko'p asrlik adabiy tajribalaridan keyin o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi.

Bugungi kunda badiiy adabiyot namunalarini qariyb ming yillik tarixiy tajribaga ega bo'lgan Sharq-Islom adabiyoti nazariy asoslariga tayangan holda o'rganish buyuk ajdodlarimiz boshlab bergan sharaflil faoliyatni munosib davom ettirish uchun zarurdir.

Adabiyotlar

- Abu Yaqub Yusuf ibn Abu Bakr ibn Muhammad Sakkokiy. Miftohul ulum. Qohira. Maktabatut tavfiqiyya. 2002.
- Ataulloh Husayniy. Badoyi' us-sanoyi' / Forschadan A.Rustamov tarjimasi. – T.: G'G'ulom nomidagi ASN, 1981.
- Navoiy Alisher. Xamsat ul-mutahayyirin. Holoti Sayyid Hasan Ardasher. Holoti Pahlavon Muhammad. Nazm ul-javohir. MAT. 20 jildlik. – T.: Fan, 1999. T.15.
- Nosiruddin Burhoniddin Rabg'uziy. Qissasi Rabg'uziy. Birinchi kitob. Nashrga tayyorlovchilar: E.Fozilov, A.Yunusov, H.Dadaboev. – T., Yozuvchi, 1990.
- Mualliflar jamoasi. Arab adabiyoti. Monografiya. –T., 2016.
- Xodjaeva R. Mumtoz arab adabiyoti janrlari tizimi va tipologiyasi. –T., 2015.
- Sayyid Mahmud ibn Sayyid Nazir at-Taroziy al-Madaniy Oltinxon To'ra) al-Qur'on al-karim. T., 2002.

- Qur'oni karim oyatlari ma'nolarining izohli tarjiması. Tarjima va izohlar muallifi: Shayx Muhammadjon mullo Rustam o'g'li Mavlaviy hoji Hindistoniy). – T., Movarounnahr, 2006.
- Qur'oni karim. O'zbekcha izohli tarjima. Tarjima va izohlar muallifi Alouddin Mansur. – T., Cho'lpon, 1992.
- Taşdelen, Hasan. Belâgat İlmı ve Tarihi.İslâm Medeniyetinde Dil ilimleri.Tarih ve Problemler. İstanbul: İSAM Yayınları, 2015.
- Hulûsî Kılıç, Belâgat, DİA. TDV. Yayını, İstanbul 1992, V, 380-381.
- Xatib Qazviniy Jaloliddin Muhammad ibn Abdurahmon. Talxisul Miftoh. Bayrut, Maktabatul asriyya, 2014.
- Ziyovuddinova M. Mumtoz arab adabiyoti. O'quv qo'llanma. –T., 2012.
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol.4-jild.T.: Hilol-nashr, 2013.
- Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Tafsiri hilol.6-jild.T.: Hilol-nashr, 2013.
- Shayx Ahmad ibn Xudoydod Taroziy. Fununu-l-balog'a. «Balog'at ilmlari») // Mas'ul muharrir B.Hasanov. / – T.: Xazina, 1996.
- Ebu'l-Kāsım Carullah Mahmud b. Ömer b. Muhammed el-Hārızmi ez-Zemahşeri. Keşşaf Tefsiri. İstanbul, 2016.

COMMON SOURCES THAT INFLUENCED THE FORMATION OF UZBEK AND KARAKALPAK CLASSICAL POETICS

ÖZBEK VE KARAKALPAK KLASİK ŞİİRİNİN OLUŞUMUNU ETKİLEYEN ORTAK
KAYNAKLAR

Gulbahar TOKIMBETOVA*

Abstract

In the article, the study of classic historical poetics is important in the literature of Turkic peoples, as well as a number of works related to this problem in Uzbek and Karakalpak literature. In the aspect of research aimed at the study of Uzbek and Karakalpak classical literature, we tried to compare the issues of classical poetics in literary studies, the common sources of Uzbek-Karakalpak classical poetics. Also, the opinions expressed in the collections, anthologies and articles on the history of Uzbek and Karakalpak classical poetics were analyzed from the point of view of historicity.

Key words: poetic thinking, mystical philosophy, art-aesthetics, classical literature, language, thinking, description, interpretation.

Özet

Makalede Türk halklarının edebiyatında klasik tarihi edebiyatın incelenmesinin yanı sıra Özbek ve Karakalpak edebiyatında da bu sorunla ilgili çok sayıda eserle ilgili konular ele alınmaktadır. Özbek ve Karakalpak klasik edebiyatını incelemeye yönelik araştırma kapsamında, Özbek-Karakalpak klasik edebiyatının ortak kaynakları olan klasik şiirin konuları karşılaştırılmaya çalışıldı. Ayrıca Özbek ve Karakalpak klasik şiirinin tarihine ilişkin araştırma, antoloji ve makalelerde dile getirilen görüşler tarihsellik açısından analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: şiirsel düşünce, tasavvuf felsefesi, sanat-estetik, klasik edebiyat, dil, düşünme, tasvir, yorum.

Centuries-old Uzbek classic literature, formed in the heart of Eastern poetic thought and Sufism, is a priceless spiritual and educational treasure that has greatly contributed to the development of world art and aesthetics. A deep study of this masterpiece heritage is not only related to the study of the spirit and history of the nation, but also serves for the development of the artistic thinking of other peoples of the world. The point is that, as in the process of researching the history of any nation and literature, in the 20s and 30s of the 20th century, the

* Associate Professor of Karakalpak State University, Doctor of Philosophy of Philological Sciences (PhD)

opinions were not uniform, and there were even views that were far from the essence. Sometimes ideology, biased point of view, sometimes shallow thinking contributed to this. Such a situation in the study of Uzbek classic literature was also observed in the views of world and some national literary studies.

It is clear from the experience of world literary studies that the study of the development principles and poetic problems of literary history has always been a complex field. In this case, the gradual study of language, thought, description, interpretation and traditions requires great potential from the specialist. From this perspective, in the 20s and 30s of the 20th century, Uzbek literary studies took serious steps in studying the poetics of classical literature. However, the ideology of the period, which was rapidly applied to life, did not always allow an impartial analysis of Uzbek classical literature based on new literary and aesthetic views.

Due to the fact that studying the issues of classic historical poetics is of great importance in the literary studies of Turkic peoples, a number of works have been carried out in the Uzbek and Karakalpak literary studies. At the beginning of the 20th century, Uzbek scientists A. Fitrat, A. Sa'diy, O. Sharafiddinov, and then I. Sultan, A. Qayumov, V. Abdullaev, A. Rustamov, A. Hayitmetov, B. Valikhojhaev, N. Komilov, I. Hakkulov, H. Boltaboev, D. Yusupova's works, the main laws of classical poetics, its place in Turkish poetics, poetic features of the work of Uzbek poets are seriously studied. The study of classical literature in Karakalpak literary studies N. Davqaraev, I. Sagiytov, M. Nurmukhammedov, Q. Ayimbetov, N. Japakov, A. Karimov, Q. Bayniyazov, A. Murtazaev, H. Khamidov, A. Pakhratdinov, S. Bahadyrova, J. Bazarbaev, A. Pirnazarov, Q. Kamalov, K. Qurambaev, B. Qurbanbaev, Q. Jarimbetov, K. Allambergenov, Q. Yusupov, Q. Turdibaev, Z. Bekbergenova, M. Khalmuratova were researched.

Over the centuries, Uzbek classical historical poetics has simultaneously carried out two tasks - updating aesthetic thinking in the methodology of stable science and mastering advanced scientific experience. Consequently, science, which originated from ancient Greek culture and relied on the traditions of Eastern culture, has changed radically at the current stage. The need for serious reform has become even more urgent, especially with the emergence of a national concept in perception. In fact, classical poetics "primarily reflects on the achievements and shortcomings of an artistic work, the secrets of skill, and the close connection of literature with life. Therefore, it embodies the philosophical, legal, and moral views of advanced intellectuals who worked in a certain social system and environment at the same time. In it, the harmony of art forms and aesthetics should be considered natural. This harmony serves to further expand the range of thinking based on the imagery of literature and art, and sometimes leads to the rise of literary thinking to the level of art" ¹. The renewal of

aesthetic perception is actually measured by mastering the psychological and philosophical foundations of the theoretical problem, the laws of literary development in the period, the literary-cultural and socio-political needs of the nation qualitatively change the general, common principles of creativity.

The art of words relies on the ratio of theoretical belief in the poetic appropriation of real reality. Therefore, the level of understanding of the essence in the restored artistic conditionality in the section of image and expression serves as a base center. In fact, "the philosophy of literature is the philosophy of the Word, its front and back, and the small and big worlds." If viewed through the eyes of fiction, a simple, inconspicuous sentence in a certain work, a description given to a hero can carry a great load of meaning and, like a magician's wand, can give a new look to a work of art" ². Several features are highlighted in the quote: firstly, fiction creates philosophy with the help of words, secondly, a new dimension of reality is nourished by the aesthetic power-memory of the event, and thirdly, meaning strengthens the connection of idea, text and logic.

Poetic speech is a product of mental state and conflict of meaning. The harmony of relational conflict is characterized by the uniqueness of allegory, the essence rests on the alternation of feelings and thoughts. The exchange of imagery and expression actually determines the mood of the image. In this sense, in the narrative technique, the real-imaginary comparison rises to the level of the main factor, in which the criteria of perception and evaluation complement each other. In the current situation, the inner speech connects the stability of positive attitude to the "foreign" point of view, the centralized nature of the discussion serves to control the cells of consciousness. Poetic memory is aimed at unifying the interests of the speaker and the listener, the author's and the reader's choice of destination and task creates formal, stylistic, and genre movements in concrete artistic practice.

Poetic speech is a system that moves from a universally binding literary language to a private independent expression, in the philosophy of reworked and enriched creativity, the perfection of logic takes priority. Simplicity-complexity-simplicity are interconnected in the narrative technique, which makes the change of form and content the main condition. The combination of image and imagination forms an artistic whole in it. The analysis, interpretation, description and inspection of the mood determine the basis of the poetic perception intuition, "therefore, firstly, unlike linguistics, artistic speech for literary studies is not a means - it is the goal; secondly, knowing how the artistic speech is built, its specific features, serves as a bridge to enter the poetic world of the work" ². The tendency to regularly

¹ Yoldoshev B. History of Uzbek literary criticism. - Tashkent: Science, 2023. - B.12.

² Suwon Meli. Word for word. - Tashkent: Sharq, 2017. - B. 9.

expand the capacity of artistic information determines the nature of the revolution. Speaking skills focus on depth of analysis and intensity of observation. At the same time, the shift of meaning and the movement of form create creative originality, the colorfulness of the attitude created in literary interpretation characterizes the idea.

The connection between concept and imagination materialized in the nature of the creator acquires integrity in the artistic speech. It shows the competence of the language reserve and the separation of the author's psyche. Developmental techniques highlight universal process features that are constantly evolving. For example, "the direct, usual meaning of the word shows new aspects in the text of the artistic work, its meaning capacity expands so much that it can be compared to the emergence of a large artistic generalization from the specific fact described in the artistic work" ¹. Usually, there is a strong connection between the literary language and the artistic speech: the difference between the original meaning and the secondary meaning creates the same logical harmony. Poetic interpretation aims at appropriate and productive use of language material for creative purposes.

In classical literature, the concept of literary genre has its own forms of expression. It has developed not so much from the point of view of the literary type, but from the point of view of the attitude to the genres and forms of expression. Although Aristotle Hakim's teaching about literary types based on the theory of mimesis entered Eastern literature through Farobi, in the Muslim East, literary types were mainly based on expression forms rather than classification.

In Fitrat's article "Poetry and Poetry" quoted above, "Turks lived a great cultural life even before Islam." I have accepted this saying that we cannot save ourselves from saying that "Turks had poems, poets, and literature even before Islam" ² applies not only to the development of fiction, but also to the development of literary and theoretical thinking. So, when studying classical literature from the point of view of literary types and genres, we should not forget about the genre features of pre-Islamic literary monuments. An important source for us in this direction is "Devonu Lugatit Turk" by Mahmud Kashghari.

Alisher Navoi also looked at the issue of literary types from the point of view of forms of expression and, calling it literary types, gave poetic genres with the term class: I made every class of the poem a number. Genre features of poetic forms are explained in Navoi's interpretations in connection with their expressive features. That's why we limited ourselves

² Kuronov D. Basics of literary theory. - Tashkent: Akademnashr, 2018. - B. 240.

¹ Kuronov D. Basics of literary theory. - Tashkent: Navoi University, 2018. - B. 244.

² Phytrate. Poetry and poetry. //Participation. -1919. - October 24.

below to giving some examples of the views of the great poet and scholar on literary types and genres in "Khamsa" and comments from "Mezonu - I - Avzon".

In the studies of the scientist R. Orzibekov, who is seriously engaged in classical lyric genres in Uzbek literary studies, the classification of lyric genres was carried out in three directions: 1) genres of lyrics in terms of content; 2) in terms of form and 3) according to the number of verses and the structure of the clause. In terms of form, the genres of lyric poetry are mustazad, muvashshakh, mushoara, shiru shakar, khita, ghazal, tuyuq, with the inclusion of khasbi hal, marsia, chiston, qasida, problem, wasf, yor yor, dedication, prelude, nazira, honor and testament poems. , ruba'i, masnavi, fard, taktabband and tarjiband are given. Finally, according to the number of verses and the structure of the stanza, musammats and their forms are meant. Although the scientist made this classification in his initial studies, he works on the basis of this classification in his latest monograph ¹. In our opinion, the first and second aspects of this classification do not fully justify themselves. Because the genres based on the scholar's content have certain characteristics in terms of form, and the so-called qita, ghazal, rubai, masnavi, fard, etc., which are built on the basis of form, also reflect the number of rhymes and clauses (the third classification). It is known that in classical poetics, band studies (strophics in Western terms) is not considered as a separate science . They are often described as part of the science of rhyme. Therefore, in our opinion, instead of reclassifying poetic genres according to such aspects, which are not sharply different in essence, studying the rhyming and rhyming factors that underlie them may give a result closer to the goal. This situation can be confirmed both by the samples presented in the collection and by the fundamental studies devoted to the history of Arabic poetics ². Although there are no special treatises on poetic genres in this regard, the views of Alisher Navoi and Fuzuli are noteworthy for the development of Turkish science.

In the history of Karakalpak literature , we compare the works of poets such as Yassavi, Navoi, Fuzuli, Babur, and Maktumquli, written in Turkish, with literary monuments in Arabic and Persian languages, and consider them as examples of classical commentary literature. In terms of classical literature, culture, and science, we consider the works of those times to be scientific works created in Arabic, Persian-Tajik, and Turkish languages since the second half of the first millennium AD. Also , written monuments, taking into account these historical paths, influenced the social and cultural consciousness of the peoples who are the ancestors of the Karakalpaks and developed the Karakalpaks as a people and a nation.

¹ Orzibekov R. Genres of Uzbek lyrical poetry. - T.: Science, 2006. - P. 9-10.

² Kudelin A. B. Srednevekovaya Arabskaya poetics (second half of VIII - XI century). - M.: Nauka, 1983.

Also, a close and middle interpretation, written in Arabic, Persian-Turkish languages as a sample of religious, scientific and fiction literature, after these landscapes passed to the Arabs in Central Asia, in the historical names of Mavaraunnahr, Khorasan, Khorezm and Kashgar, along the Volga or in Bulgaria. monuments became the basis of scientific research works that left a mark in the cultural history of many peoples in this region and beyond.

The books written in Arabic, which were widely distributed among Karakalpaks, were mostly religious books, and they were considered to be simple, grammatical tracts. However, in the process of researching these books, they are considered characteristic of the social environment of Central Asia. Among the books of religious content, among the works of the authors of the Arab and Turkic peoples, who teach the conditions of the Islamic religion, are "Aqayid Nasafi", "Mukhtasar al-o'aqaya", "Shashi o'aqaya", Fiqha Kaydani, etc. works are available and they are taught in madrasahs and schools. Among the grammatical tracts teaching the Arabic language, scientific works such as "Avamil", "Muvzi", "Janjani", "Kafiya", "Shorkhi molla Jami" and others are widely distributed.

In the schools of Karakalpak, students were taught the book "She'r kitab" for the first time with Persian-Tajik language literature. This book was taught in schools after the book "Sufi Allayor" written in Turkish. "She'r Kitab" consists of religious content in the Persian-Tajik language and consists of four sections.

In the 19th century, one of the religious books written in Persian, circulated among the Karakalpaks, was called "Miftakh ul-janan" ("The Key of Paradise"). Its author is Muhammad Mujir Najib Adib, who wrote this book describing the representatives of the religious class in the second half of the 14th century. This book consists of twenty-five chapters, ten of which have been published in front of him by collecting religious hadiths and stories described in many Arabic books.

The formation and development of classical poetic traditions in the East goes back to Sufism. The crisis of the Umayyad period, the process of reformation in the tariqa that began with the entry of the Abbasid dynasty into the scene of history prepares the ground for the widespread spread of mystical ideas. The debates between beliefs and requirements make it necessary to clarify the main concepts, and the growing socio-political conflicts have seriously undermined the unity of Islamic rulings. In this way, the doctrine leading to goodness and happiness was formed.

Karakalpak of the people political , social , and cultural get married rated classic from literature a philosopher from poets calculated Konkhodja , Ajiniyaz , Berdaq , Oteshning social , philosophical thoughts to himself hos properties rich was.

Classic a poet Let's go difficulty life according to know net society intelligence with democratic in content if he manages of the people condition will prosper that , social to marry to change input opinion with looks _ of the poet to his poetry interpretation by doing when we look at it , hardworking of the people interest of the eye as you see we will see . U own choose received from the way not at all assigned no , he hard worker of the people happy sought justice , freedom _ time forest did _ Let's go historical content in his poetry lyrical heroes himself living standing of the people interest for current has been issues , society of life from development come came out pulls soul with noticed , this issues about works created was human .

Also from the 19th century blackbird of the people historical - social , political - social conditions of the people cultural previous appearance folklore or folklore word profession instead of a lot genre , composite , colorful written literature benefit did _ He was crying environment , life , society participants collectivity thoughts with not the only one ie authorship thought , date - feeling through describe possible will be , of this for lyric genre xar bias convenient was _ Because , lyrics external environment , external the effect only authorship feelings , apologies , excitement and images with giving thin genre is considered Karakalpak orally of literature one row in the genres : epics , tales , salt - program poems and other poems, human poetry, dressing - joy , sadness - anger like feelings alone to a person hos has been road not , that is lyrical road with not the community nation to think the way with is given to the XIX century come artistic in creation such collectivism character people to his heritage individual authorship feelings, poetic in the poetry of the poets created during this period conclusions lyrical statement through is given

References

- Bainiyazov. Kh. (1977). *Altin aytqan har birsözim // Ámiwdár'ya* [Each of My Spoken Word is Golden]. Nukus, 1977. № 8. P. 85-95.
- Davkaraev. N. (1979). *Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı. 3-tom.* [Complete set of works]. Nukus: Karakalpakstan. Vol.3.
- Yoldoshev B. *History of Uzbek literary criticism.* - Tashkent: Science, 2023. - B.12.
- Suwon Meli. *Word for word.* - Tashkent: Sharq, 2017. - B. 9.
- Kuronov D. *Basics of literary theory.* - Tashkent: Akademnashr, 2018. - B. 240.
- Phytrate. *Poetry and poetry. //Participation.* -1919. - October 24.
- Orzibekov R. *Genres of Uzbek lyrical poetry.* - T.: Science, 2006. - P. 9-10.

Kudelin A. B. *Srednevekovaya Arabskaya poetics (second half of VIII - XI century)*. - M.: Nauka, 1983.

Sagitov. I. (1974). *Sahra búlbili [The Nightingale of the Oasis]*. Nukus: Karakalpakstan.

ETHNO-CULTURAL EDUCATION: ITS CONCEPT, HISTORICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS

ETNO-KÜLTÜREL EĞİTİM: KAVRAMI, TARİHİ VE PEDAGOJİK TEMELLERİ

Guljahan ERKINJONOVA*

Abstract

This article examines the development of children's ethno-cultural knowledge in preschool education. In the course of the research, the works of scientists who conducted scientific research in the field of ethnoculture were studied, and their opinions were expressed.

In particular, the works of Uzbek mutakafirs, Abu Nasr Farobi, Abu Rayhan Beruni, Abu Ali ibn Sina, Al-Farghani, as well as the ancient and unique monument of the history of the peoples of Central Asia and Iran, the work "Avesta", examples of folk oral creativity: "Dada Korqut", "Alpomish", "Manas", "Goroghli" were thoroughly studied and the ethno-culture of our people was analyzed.

To study the ethnopedagogical direction and problems, to understand ethnological concepts "ethnic", "ethnic culture" in a deeper way, the works of the world's most famous scientists were referred to.

The author acknowledges that by informing preschool children about the fundamentals of our ancient culture, they develop their sense of minority awareness and ensure the quality and effectiveness of education.

On the basis of the vitagenic concept of the influence of family conditions, values and traditions on the formation of a child's personality, attention is paid to the fact that the family is a formative factor in the assimilation of life and life experience in the development of ethnic-cultural knowledge of children. Ethnocultural education helps preschool children to socialize, develops their moral and aesthetic views, the child understands and respects the culture of his people on a scientific basis.

Key Words: *culture, ethnoculture, ethnos, people, value, tradition, ethnopedagogy, education, quality, efficiency, dialect*

Özet

Bu makale okul öncesi eğitimde çocukların etno-kültürel bilgilerinin gelişimini incelemektedir. Araştırma sırasında etnokültür alanında bilimsel araştırmalar yapan bilim adamlarının eserleri incelenerek görüşler ifade edilmiştir.

Özellikle Özbekistan topraklarında doğan düşünürler Ebu Nasr Farabi, Ebu Reyhan Biruni, Ebu Ali ibn Sina, El-Fergani'nin eserlerinin yanı sıra Orta Asya ve İran halklarının tarihinin eski ve eşsiz anıtı olan "Avesta" eseri, halk edebiyatı örnekleri: "Dede Korkut", "Alpamiş", "Manas", "Göroglı" gibi eserler kapsamlı bir şekilde incelenmeye çalışıldı ve halkımızın etno-kültürü analiz edildi.

Etnopedagojik yönü ve sorunları incelemek, etnolojik "etnik", "etnik kültür" kavramlarını daha derinlemesine anlamak için çeşitli bilim adamlarının eserlerine başvurulmuştur.

* Lecturer of the Education department of Kokand University, ms.guljahon92@gmail.com

Yazar, okul öncesi dönem çocuklarına kadim kültürümüzün temelleri hakkında bilgi vererek onların azınlık farkındalığı duygusunu geliştirerek eğitimin kalitesini ve etkililiğini sağladıklarını kabul etmektedir.

Aile koşullarının, değerlerinin ve geleneklerinin çocuğun kişiliğinin oluşumu üzerindeki etkisine ilişkin Vitagenik kavramı temelinde, ailenin, çocuğun gelişiminde yaşam ve yaşam deneyiminin özümsemesinde biçimlendirici bir faktör olmasına dikkat edilir. çocukların etnik-kültürel bilgileri. Etnokültürel eğitim, okul öncesi çocukların sosyalleşmesine, ahlaki ve estetik görüşlerinin gelişmesine, çocuğun bilimsel temelde halkının kültürünü anlamasına ve saygı duymasına yardımcı olur.

Anahtar Kelimeler: *kültür, etnokültür, etnos, insanlar, değer, gelenek, etnopedagoji, eğitim, kalite, verimlilik, lehçe*

Introduction

As a result of the development of science and technology, unique changes began to occur in all areas. People are increasingly interested in studying modern societies and cultures rather than ethnocultural views. The rapid globalization process in the world also has its influence on this. The process of globalization affects not only the activities of people in their relations with society, but also their spirituality and culture.

Due to this, in recent years, the interest in ethnoculture, which has become important in the personal education of peoples, has attracted the attention of society and people. Because an important factor of any nation's presence in the world and its uniqueness is its culture, which is directly related to its long past and language, and an important factor of self-awareness. It should be noted that the culture of a nation can be said to be an important tool that shows its presence in the world.

Fergana Valley, Southern Uzbekistan, Bukhara and Khorezm, which have a long history and have their own ethno-culture, specific local features, transformational, inter-ethnic processes in their material and spiritual culture, which are becoming extremely harmonious with each other. traditional and modern ethnocultural processes, factors of preservation of traditional national values in the modern urban environment are gaining urgent importance in modern education. Etoculture is important because it is a phenomenon related to life activities and social life of both adults and children. For this reason, the development of ethnocultural knowledge in children from preschool educational institutions, which is considered the first stage of education, is an urgent problem.

Literature Analysis

We can cite the works of Herodatus, Arrian, and Ptolemy in ancient Greece as the primary sources of our ethnoculture. In the works of Al-Tabari, Ibn Khorodbeh, Al-Balkhi, Al-

Istarkhi, Masudi, information is given about the lifestyles of the peoples, nations and peoples of the time they lived.

The first ethnographic written sources Ancient Greek and Roman authors Hecataeus of Miletus, Strabo, Herodotus, Arrian, Ptolemy and Ctesius, Diodorus of Sicily, Pompey Trogus, Tacitus wrote some information about the Sac-Massaget tribes, Khorezmians, Bactrians, Parthians and Sogdians in their works. who provided the information. Russian and Western sources on the history of the peoples of Central Asia are the great thinkers of Mowarunnah, the great encyclopedist scientist Muhammad al-Khorazmi, the great philosopher Abu Nasr Farabi, the encyclopedist scientist Abu Rayhan Beruni and the great scholar of medicine Abu Ali ibn Sina, the geographer and historian Al- Some aspects of the domestic life and culture of the Uzbeks and Central Asian peoples were described in the poems of our ancestors like Ferghani. In the work "Avesta", which is considered an ancient and unique monument of the world culture, including the history of the peoples of Central Asia and Iran, special attention is paid to the issue of personal perfection and its achievement, thoughts, good deeds and good words. The epics "Dada-Korqut", "Alpomish", "Manas", "Goroguli", which are excellent examples of folk art, skillfully describe the culture of the Turkic peoples.

American scientists R. Linton, E. Sepir, P. Burnchit, M. Mead, A. Cardiner explain the dynamics of ethnic differentiation and cultures in relation to the life and lifestyle of an individual. The well-known ethnologist Ruth Benedict expressed her views on the existence of a special group of individuals in different cultures in her works such as "Cultural Patterns" (1934), "The Configuration of Cultures in North America" (1932). According to Abram Kardiner, a person's personal views begin to be formed from the first days after birth, and it is formed based on the relationships of the people around him. Because of this, the period of childhood leaves a decent mark on a person's future life.[1]

Y.W. Bromley, L.N. Gumileva, V: A. Tishkov's research allows to study the ethnopedagogical direction and problems of education, to understand the ethnological concepts "ethnic", "ethnic culture" more deeply. Ethnopedagogical aspects of ethnic socialization, the problem of ethnic identification G.N. Volkova, Yu.V. Ivanova, I.S. Kona, I.L. Pozdeeva, A.A. Stepanyan, T.G. Stefanenko, V.K. Trofimova, Yu.V. Filippova, V. Yu. It is reflected in the philosophical, sociological, psychological-pedagogical studies of Khotinets and others.

The works of N.A. Berdyaev, I.A. Ilyin, M.S. Kagana, S.V. Luriye, who carried out research on the principles of harmonizing ethnic-cultural and universal principles in the educational system, serve as an important methodological guide in the field. L.S. Vygotsky,

V.T. Kudryavtseva, I. S. Kona, M. Mead, JI.A. The information given in the works of Paramonovas is important.

Scientist M.B., who identified the main components of the content of the regional-ethnic orientation of child education. Kojanova researches the ethno-pedagogical direction of preschool education from a regional point of view. The researcher emphasizes that getting education in one's native language, getting to know the culture and traditions of the native country is the basis of national education.

Contemporary Uzbek scientists are also conducting many studies on the material and spiritual culture, family life, values, and religious beliefs of the peoples of our country. As a result of these studies, I. Jabbarov. "Traditional life and culture of Uzbeks" (2004), "Treasure of ancient culture and spirituality" (1999), "Uzbek weddings" by H. Ismailov (1994), heritage from A. Ashirov's "Avesta" A number of works were published, such as Rasimilar (2001). In this and similar researches, family and family life rituals, household life, collective relations, ethnographic aspects of the history of home crafts, material and spiritual culture of our people, family and collective life, religious beliefs and rituals, day-to-day life and 'anas, inter-ethnic processes have been studied scientifically.

Research Methodology

The research carried out in the field determines the information necessary to solve the above issues, develops the method of information collection, manages and implements the data collection process, analyzes the results, and reports on the research process in order to explain the results. The purpose of the research on the development of ethnic cultural knowledge of preschool children is to identify prospective educational needs, evaluate their effectiveness, test the hypothesis of children's behavior and forecast. Since our research topic is devoted to the role of ethnoculture in the education of children of preschool age and the theoretical basis of its development, first of all, the scientific works of foreign and CIS scientists who conducted scientific research within the scope of the topic were studied, and methods such as observation, analysis, comparison and comparative analysis were used in the research process. .

Discussion

It is known that any social reality is important, especially in child education. In particular, ethnoculture, which has an incomparable role in the socio-historical development of our nation, is a leading factor in child education with its internal and external structure and signs of function. Because, as S. Shermammedov and A. Ochildiyev noted, "Society and

culture are not exactly, but culture exists in all spheres of society." Therefore, without understanding the influence on the cultural development of the society, in what forms this influence is realized, the essence of the huge social phenomenon called culture cannot be fully determined." [2] if applied to the ethno-cultural approach, the culture of the Uzbek people creates a retrospective connection with the formation process of the ethnos, because the formation process of the child's personality does not take place without ethno-culture.

In order to develop ethno-cultural knowledge in children, it is appropriate that we first focus on the concepts of culture and ethno-culture.

Culture is a certain level of historical development of society, human creative power and abilities. It is expressed in various forms of people's life and activities, as well as in the material and spiritual wealth they create.

Culture is divided into material and spiritual culture depending on the two main types of culture - material and spiritual production. Material culture. includes all spheres of material activity and its results (work tools, housing, daily life items, clothing, transport, means of communication, etc.). Spiritual culture includes areas of consciousness and spirituality (knowledge, ethics, education, law, philosophy, ethics, aesthetics, science, art, literature, mythology, religion, etc.).

Every society has its own type of culture. With the change of societies, the type of culture also changes, but this does not mean that the development of culture is interrupted, that the old culture disappears and the cultural heritage and past values are abandoned. Indeed, each new society necessarily inherits the cultural achievements of the previous society and incorporates them into a new system of social relations. [3]

"Ethno" is a Greek word that means nation, people, and also refers to a specific people or nation. Based on this, we can say that ethnoculture is the study of the rich and immortal history of peoples and peoples, regular introduction of such culture and national views to young people, as well as supporting their healthy worldview and passion for science in every way. In this way, it mobilizes the representatives of the broad strata of the society to improve education [4].

Ethnoculture covers the origin of a nation (in this regard, the Uzbek people), its culture, lifestyle, spiritual and educational characteristics, and its spiritual and cultural heritage, which has flourished in historical processes (periods) and is developing to this day. 5].

Ethnoculture, like culture, is divided into two types: material and spiritual, social, artistic-aesthetic, ethics, behavior, gesture, household life. S.A. Arutunov, while specifically researching ethnoculture, divides it into a system of spiritual and macrocosm material cultures

that take place with human participation. At the same time, combining these two systems, it shows that there is also a physical or human "culture of bodily behavior" that is dialectically connected. These systems perform normative functions of mastering and changing existence, self-awareness and formation of a person, consumption (from food to enjoyment of artistic aesthetic works), interpersonal relations and hierarchical connection in society. 6]

Uzbek scientist I.M. In Jabbarov's above-mentioned works, "The study of our historical heritage is not only scientifically significant, but at the same time it is an important factor in enjoying the spiritual treasure created by our great ancestors, in solving social and political problems, and in all-round development of a person" [7].It is not an exaggeration to say that ethnoculture, based on the above-mentioned ideas, is our culture, which, like culture, has experienced long historical processes, passes the tests of time, serves the welfare of the new society, and can be called the highest quality of national spirituality and culture. Informing our children about the fundamentals of our ancient culture, perfecting the qualities and principles of our ethno-culture and applying them to daily activities serves as a means of ensuring the quality and effectiveness of education. We should take the following principles as a basis:

First, the achievements of our ancestors during the historical evolution;

Secondly - the cultural and educational heritage, national values, customs and traditions of our people;

It should not be forgotten that the role of ethnic and cultural education in education and socialization of preschool children is incomparable. At this point, providing ethnic cultural education and training to children in pre-school educational institutions is considered the most suitable period, because as the child grows up in the family where he was born, family values and traditions settle in his memory. Because as the Russian scientist T.K. Volkov pointed out, "There is no tradition without memory, there is no culture without tradition, there is no culture without education, without education there is no spirituality, there is no person without spirituality, there is no nation without personality." [8]. Each nation and family has its own values that are closely connected with universal values. Any values and traditions are first formed in the family, then from the day the child enters the preschool education organization, these values are further developed.

Preschool age is the most favorable period for each child to develop a personal culture in accordance with universal and national values. If we take into account that preschool children have an extremely high desire to understand their "I", they have a high chance of developing national pride, self-awareness, patriotism and patriotism with the help of ethnocultural knowledge. For this purpose, appropriate use of folk traditions in pedagogical

processes in preschool educational organizations serves to expand their ethno-cultural knowledge. The Law "On preschool education and training", the decision "On approval of the concept of development of the preschool education system until 2030", "State standard of preschool education and training" also pay special attention to ethnic and cultural aspects of children's development. given In pre-school education, introducing children to the history, culture, and lives of famous people of their own region and the region where they live is of great importance in forming patriotism and social and moral qualities in them. It is necessary to cultivate love for the Motherland from childhood. It is appropriate to work directly on the spiritual world of children and their personal experiences.

Working on the basis of A. Belkin's "Vitagen education" concept is one of the most effective methods of developing ethnocultural knowledge in preschool children. Because the essence of this method is aimed at ensuring the quality and effectiveness of education by working directly on the child's life experiences.

When education in any educational organization is organized in a way related to life, it will certainly be effective as long as the knowledge given to children is directly connected with ideas about their personality. From this point of view, it is possible to talk about the formation of a certain concept of personality in the theory of Vitagenic education. Relying on the independent concept of the person makes it possible to determine vital educational tasks both in relation to children and in relation to the existing educational system, which is the subject of consideration of various areas of pedagogical knowledge. The main concepts for the theory of vitagenic education are the concepts of "vitality", "life experience", "life experience". The use of these concepts in the pedagogical process is the basis for the formation of the child's personality, in which it is necessary to define only one thing, that is, the generalized life concept of personality formation in the life process [9]. It is clear from this that in the development of children's ethno-cultural knowledge in preschool educational organizations, the influence of family conditions, values and traditions of children on the formation of a child's personality is formed based on the vitagenic concept, and the family is a formative factor in learning life and life experience for them.

Today, special attention is being paid to children as equal subjects of education. Therefore, as a result of carrying out pedagogical processes based on cooperative pedagogy, it is possible to develop ethnoculture by relying on the child's life experience based on an individual approach to the child's personality. Because the education and upbringing of the child in the family ensures the formation of him as a person, the national values and traditions stored in his memory reserves, family relations: mutual affection, politeness, adequate pedagogical concepts such as following the rules of sanitation and hygiene finds its

expression in the process. As a result of the fact that thoughts, knowledge, feelings, and actions collected by the child and considered very important for many people are applied in the educational process, it is easy for him to acquire new knowledge due to the integral connection of activities with life. New information merges with the child's mind, feelings, behavioral memory.

V.A. Krivenko: "Vitagenic life experience is the result of the process of accumulating life experience that is personally important for a person. Vitagenic experience is socially relevant and allows predicting and projecting the future. It is based on information that is strictly individual for each subject in terms of content and size," he says.[10]

Life experience considers the development of ethnic culture in children of preschool age as the process of the emergence of human existential worlds from the absolute constructive space that forms the spiritual and transcendental core of a person. M. Fedorov in his ontological anthropological concept of human existence.[11] So, since the child's ethnic cultural knowledge and views form the basis of his spiritual development, it is necessary to pay attention to the situations that correspond to his main life tasks (needs). These are: the child's relations with the outside world, i.e. integration, the child's unique, real, individual characteristics, the concept of "I". Taking into account these features, pedagogues and parents should help make this period unforgettable, while respecting the personality of the child in the educational process. Educators-educators can be very enthusiastic and competent in attracting children, establishing a close relationship with their parents, and making ethnic-cultural education more effective.[12] In particular, it is of great practical importance to ensure children's participation in trips to historical places, folk entertainments, festivals.

Various events organized in cooperation with the preschool education organization and the family are also a means of enriching ethnic cultural knowledge for children. Such events develop the sense of tolerance in children, develop feelings of pride in their people and national values.

Based on the above information, we think it is appropriate to use the following modern methods to analyze the role of ethnoculture in the education of preschool children and the theoretical foundations of its development: SWOT analysis - the internal capabilities of the educational institution (its strengths and weaknesses) and external variables provides an opportunity to choose the best tool combining conditions (partially reflected in opportunities and threats). Vitagen technology allows studying the following criteria related to the quality indicators of education of teachers and employees of MTT and children: - moral behavior of educators, children and their discipline; - communication skills of educators; - an atmosphere of mutual trust and understanding between children and educators; - the role of cooperative

pedagogy in solving children's problems; - high intellectual potential and level of knowledge of educators.[13] State requirements for the organization of high-quality preschool education, including revision, taking into account advanced foreign experience in the field of harmonious development of preschool children.

Conclusion

Ethnic cultural education develops children's love for family values and traditions, respect for parents and adults, interest in the social reality that they can perceive, feelings of belonging to social life. Ethnocultural education is an extremely important aspect of the pedagogical process in the preschool education system and helps the complete socialization of the child's personality. The collection of ethnic knowledge, values and ideas based on life experience along with the knowledge acquired on the basis of the experience of vitageny, which we have mentioned above, develops his moral and aesthetic views, provides practical application skills. Through ethnocultural knowledge, the child understands and respects the culture of his people.

The development of ethnic cultural knowledge ensures the comprehensive development of preschool children, instills in them the desire to learn, and prepares them for regular education.

References:

1. Kardiner, Abram. (1939). *The individual and his society*. New York: Columbia University Press
2. *Shermammedov S., Ochildiyev A. Madaniyat va sivilizatsiya. – T.: Yangi asr avlodi, 1999.*
Vikipediya
4. Mengliqulov U. O‘zbek etnomadaniyatining o‘ziga xos xususiyatlari
- 5 Mengliqulov U. O‘zbek etnomadaniyatining o‘ziga xos xususiyatlari’
- 6 А.С.Артунов . Традиционная птўа как вкражение этническое самознание. Наука. 2001г
7. Jabborov I. *Antik madaniyat va ma'naviyat hazinasi. -T.: O'zbekiston, 1999.*
8. Волков Г.Н. *Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений . -- М.: Издательский центр «Академия», 1999.*
9. Белкин Август Соломонович, and Вербицкая Наталья Олеговна. "Витагенное образование в системе педагогического знания (витагенная концепция личности)" *Педагогическое образование в России*, no. 1, 2007, pp. 26-32.

10. Кривенко В.А.. "Содержание и технология витагенного обучения учащихся" *Наука и школа*, no. 3, 2009, pp. 8-12.
11. Федоров, Ю. М. Сумма антропологии. — Кн. 1 : Расширяющаяся Вселенная Абсолюта. — Новосибирск : Наука. Сибирская издательская фирма, 1994.
12. Eshchanova, G. (2023). Sociology of preschool education: distinctive characteristics. *Science and innovation*, 2(B3), 333-337.
13. Eshchanova, G. N. (2023). Paradigms for solving problems of preschool education. *Science and Innovation*, 2(10), 424-428.

HEDONISM IN MODERN UZBEK LITERATURE

MODERN ÖZBEK EDEBİYATINDA HEDONİZM

Zamonaviy O'zbek Adabiyotida Gedonizm

Gulnara ESHCHANOVA*

Abstract

The article talks about the hedonistic function, which is one of the main functions of literature. The fact that the hedonistic function of fiction, which has been left out of the attention of many researchers, is directly related to the human mind, psyche, and intuition, was analyzed based on the historical approach, based on the study and research of the views of the oldest period. The issue of hedonism is comprehensively explored in Y. Y. Kuzmina's study of pleasure and pleasure derived from literary and scientific creation. However, in this research, the issue of enjoyment and pleasure that the reader gets from the literary work is not covered.

B. Rfhibvov, I. Gafurov, one of the modern Uzbek literary critics, approach the study and analysis of literary works from an artistic aesthetic point of view, but they do not pay particular attention to the issue of artistic hedonism. Among the tasks, the fun-hedonistic task was briefly touched upon. However, it should not be forgotten that the reader does not feel pleasure and pleasure when reading any work. For this, he should feel and enjoy the wonders of the world of art, and for this he should be able to perceive the events of the work artistically. Therefore, reading a work of art is not just an idle pastime, but a peculiar process - perception. it's hard work. This is a strange process, that is, at the core of the perception of a work of art, the reader is entertained by the work of art, his soul is nourished, and his soul gets infinite pleasure from the science of pleasure. During the reading of a work of art, the magic of the words in the work is revealed, the events in the artistic text are polished in different ways and show their impressive appearance, which gives the reader endless pleasure and delight. In this way, the hedonistic function of literature is fulfilled.

Key Words: *hedonism, Uzbek, literature, hero, reader, lyricism, literary, novel, artistic-aesthetic, paradoxical, literary*

Annotatsiya

Maqolada adabiyotning bosh vazifalaridan biri bo'lgan gedonistik vazifasi haqida so'z yuritilgan. Ko'pgina tadqiqotchilarning hazardan chetda qolib kelayotgan badiiy adabiyotning gedonistik vazifasi bevosita inson aqli va ruhiyati hamda sezgilari bilan hodisa ekanligi tarixiy yondashuv asosida eng qadimgi davrdagi qarashlarni o'rganish, tadqiq

* Kokand University, associate professor of the department of Education, Dr. PhD, gulnora.narimanovna@jmail.com

etish asosida tahlil qilingan. Gedonizm masalasi Y.Y.Kuzminaning ,adabiy va ilmiy ijoddan olinadaigan lazzat va zavq haqidagi tadqiqotida keng qamrovli tarzda tadqiq etiladi. Ammo, bu tadqiqotda ham badiiy asardan kitobxon oladigan zavq va lazzat masalasi yoritilmagan.

O'zbek zamonaviy adabiyotshunoslaridan B.Rfhbvov, I.G'afurovlar ,adiiy asarlar tadqiqi va tahliliga badiiy estetik jihatdan yondashgan bo'lsalar-da ular badiiy gedonizm masalasiga alohida e'tibor qaratishmaydi.Q.Yo'ldoshyevning "Badiiy asar tahlili" asarida adabiyotning ijtimoiy vazifalari qatorida zavqlantirish-hedonistik vazifasiga qisqacha to'xtalib o'tilgan. Ammo shuni unutmaslik kerakki, kitobxon har qanday asarni o'qiganda ham zavq va lazzat hissini tuyavermaydi. Buning uchun u badiiyat olami ajoyibotlarini his qilishi va zavq-shavq olishi, buning uchun asar voqelarini badiiy idrok qila bilishi lozim.Demak, badiiy asar o'qish shunchaki, bekorchi vaqt o'tkazish emas, balki o'ziga xos ajib bir jarayon - idrok zahmatidir. Mana shu ajib jarayon, ya'ni badiiy asarni idrok etish zamirida kitobxon badiiy asardan huzurlanadi, ruhi oziqlanadi, qalbi zavqlanish ilmidan cheksiz lazzat oladi. Badiiy asarni o'qish asnosida asardagi so'z sehri namoyon bo'ladi, badiiy matndagi voqealar turli xil tarzda jilolinib, ta'sirchan qiyofasini namoyon eta boradi Bu esa kitobxonga cheksiz zavq, lazzat bag'ishlaydi. Shu tariqa adabiyotning gedonistik vazifasi amalga oshadi.

***Kalit so'zlar:** gedoniz, o'zbek, adabiyot, qahramon, kitobxon, lirizm, adiiy, roman, badiiy-estetik,paradoksal, adabiy*

Genişletilmiş Özet

Makalede edebiyatın sosyal görevlerinden biri olarak kabul edilen hedonistik görevden bahsedilmektedir. Yazar, sanatsal hedonizm tartışmasını başlatıyor, tarihsel köklerine bakıyor ve hedonizm hakkında görüş bildiren filozofların, psikologların ve edebiyat eleştirmenlerinin görüşlerine karşı tavrını ortaya koyuyor.

Kurgudaki hedonistik görevin de diğer görevler kadar önemli olduğunu belirtmek gerekir. İçinde okuyucu, cezbedici gerçekliğin, karakterlerin deneyimlerinin ve ruhunun kalbinde ortaya çıkan gerilimlerin, üzüntülerin ve neşenin tadını çıkarabilecektir.

Toplumun gelişmesi bedii edebiyatın gelişimine doğrudan etki etmektedir. Bu etki toplumun gelişmişliğine göre değişmekte, ahlaki görevler her koşulda toplumda olduğu gibi kurguda da yüksek bir yer tutmaktadır ancak çekilen her şeyin yeni bir biçimde tecelli ettiğini de belirtmek gerekir. Okuyucunun kitaptan keyif alabilmesi için öncelikle sanat eserinin gerçekliğini zihnindeki gerçeklikle bir bütün olarak algılaması gerekir. Ancak bu durumda zaman ve mekan sınırları okuyucunun kişiliğini eserden ayıramaz. Bu anlarda sanat eseri onun üzerinde güçlü bir etkiye sahip olur ve sanat dünyasındaki oyununu kaybederek eserin gerçekliğinde yaşamaya başlar, anılar uyanır ve bundan sonsuz bir haz duyar. Sanat tarihine baktığımızda Özbek edebiyatında zamanın testinden geçmiş pek çok yüksek, tam teşekküllü

sanat eserini görürüz. Makale yazarı bu yazıda bunlardan bazılarının isimlerini ve müelliflerini zikretmektedir.

Edebiyattan alınan zevkin okuyucunun türüne, yaşına bağlı olduğu bir sır değil. Yaşı daha büyük olan okuyucular kitaptan aldıkları zevki daha uzun süre sürdürmek isterler. Bu nedenle büyük eserleri, özellikle de romanları okumak istiyorlar. Romanlarda gerçekliğin, birey ve toplum yaşamının birbirini olumsuzlamadığı geniş ölçekli, bağımsız bir dünya olarak analiz edildiği ve yorumlandığı açıktır. Aynı şey roman türünün içeriğinin özgünlüğünü de belirler. Ailesi, ailesi, ulusal, sosyal, kültürel ve tarihi çevresiyle uyumlu bir ilişki içinde olan belirli bir kişinin kaderinin betimlenmesi, roman türünün kapsamını ve ideolojik-sanatsal değerini ortaya koymaktadır. Yazar, genç yazar C. Cavliyev'in Özbek okurları tarafından büyük beğeni toplayan *Korkmak* adlı romanının bu özelliğinden kaynaklanan hazcı özelliklerini araştırıyor. Romanın okuyucuyu cezbedecek özellikleri, biçim ve üslup özelliklerine göre analiz edilmiştir. Eserde romantikleştirilmiş yaşam olayları okuyucuyu büyüler ve onda dünyayı kusursuz bir şekilde görme isteği uyandırır.

Yazar, herhangi bir sanat eserinin, yaratıldığı tür veya biçim ne olursa olsun, hedonistik bir temele sahip olduğunu, sadece okuyucuya değil, yazarın kendisine de estetik haz duygusu verdiğini ve bunun için de gerekli olduğunu belirtmektedir. Bunun için sanat eserini anlamak ve algılamak gerekmektedir. Basitçe okunan bir eser okuyucuya zevk vermez. Bu nedenle büyük filozoflar ve bilim adamları bu hazzı en yüksek haz olarak değerlendirmişler ve hedonistik görevin en üst düzeyde hissetmenin sonucu olarak ortaya çıktığını vurgulamışlardır.

Introduction

The variety of types and genres of fiction is of special importance in providing artistic pleasure to the reader. The emotionality, individuality, historicity of artistic text types or genre features, moving from form to content, brings the reader closer to the text, deepens his artistic perception, creates the ground for realizing the unique artistic-aesthetic essence of the work, and increases its emotional impact. After all, "The artistic-aesthetic essence of a literary work is its composition, i.e. its various characters, dissimilar scenes, special places, scenery, situation images, monologues, dialogues, thoughts, imaginations, dreams, etc. a complex arrangement of various components..."[10] attracts the reader. We can observe one thing in all the rare works from the literary treasury, regardless of the genre of these works, due to the fact that they are oriented towards spiritual and aesthetic nourishment along with examining

the complex mental world of a person, the reader is able to understand the content and idea of the work or without spending time to understand its educational value, he initially pays more attention to its artistic and aesthetic appeal. Most readers get into the content of the work directly through the aesthetic pleasure they get from it. In this way, he manages to find his identity and the essence of life from the work, and the meaning becomes richer as he realizes his identity [12]. In Edilik, he spends every moment of his life accompanying the events of the work and the lives and souls of the characters. He feels the responsibility of living in life, his artistic and aesthetic thinking is improving.

Literature Analysis

When we talk about the hedonistic function of literature, the views on the interaction of hedonism with moral categories such as goodness, kindness, and kindness were initially developed by Aristotle, Epicurus, L. Valla, F. Hutcheson, C.A. It is visible in the works of Gelvetsiy, D. Hume, I. Bentham and other philosophers.

So did Aristotle. Epicurus gives an important place to hedonism. When considering the problem of the interaction of pleasure and goodness, in Epicurus' teaching, reason is of special importance as the highest good given to man, with its help, man determines the measure for achieving pleasure. In spite of the call to follow the intellect in Epicurus' teaching, emotional pleasures play a major role in his philosophical structures.

At this point, hedonism, the views of Aristotle and Epicurus on hedonism attract attention. In them, hedonism is considered not just a thing, but as the highest good and the pleasure derived from it, that is, emotional pleasure achieved by following the intellect [6].

I.P. Pavlov, R. Chauvin, S.L. Rubinstein. If, like A. Smirnov, they responded to hedonism from the point of view of psychology, V.N. If Sirov identified the cognitive possibilities of hedonism on the example of history, A.B. Gulygi, A. Samieva, M.V. Nechkina, B.S. Mailaha, M.S. Kagan, A.K. Sukhotin and others studied the problem of the interaction of the cognitive process and art, the manifestations of artistic and figurative thinking in the field of scientific creativity. If we dwell on the problem of the hedonistic function of art, it should be noted that this problem was first raised in Russian literature by M.S. We find it in Kagan's works. M.S. Kagan covers the communicative, cognitive and educational functions of art in sufficient detail, and we observe that he tried to define the functions of art and the aspects of interdependence between its other functions [7]. Also Y.B. Borev and A.F. In Eremeev's research, we can observe the aspirations to clarify the tasks of fiction.

Russian philosopher A.B. Gulyg and M.G. Belinskyi N.M. Karamzin, A.S. Pushkin, M.Y. Lermontov, as an example of the analysis of his works, explained in detail the emotional characteristics of a certain experience in the perception of art [1].

Y.Y. Kuzmina in his study entitled "Hedonistic foundations of artistic and scientific creativity" touched upon the issues of hedonism's change over time or during the creative process. The author focuses mainly on the problems of determining the hedonistic foundations of art and scientific creativity, that hedonism is not only a specific moral doctrine, but also a more general phenomenon that covers art, science and other forms of consciousness, important features of hedonism and thoroughly researches its manifestations in art and science [8]

In Uzbek literary studies, the function of literature has been treated differently for many years. In the book "Theory of Literature" by Izzat Sultan, "The place and role of literature in social life is called its "social function" (in works on literary studies, "the role of literature" the concepts of "social role", "importance of literature", "ideological essence of literature" are also used in this sense)" [4]. Q. Yoldoshev says that "when determining and classifying the functions of literature, taking into account almost all aspects that can be included in the function of fiction, it is possible to come to an impartial scientific conclusion. For this, instead of denying different opinions, it is appropriate to combine the leading healthy aspects of them as much as possible," he says, adding that literature is "a) communication-communicative; b) assessment-axiological; c) educational and moral; g) pleasure-hedonistic; d) has cognitive and epistemological tasks. According to D. Kuronov, "in a truly artistic work, the creator always stands on the side of eternal values such as goodness, beauty, justice, and humanity."

From an aesthetic point of view, B.Karimov's views on the system of many new scientific views emerging on the concept of an artistic work are worthy of recognition. In a number of scientific researches related to the artistic-aesthetic function of literature by I. Gafurov, we can observe a rather comprehensive approach to the study of artistic works.

In the article "Postmodernism: Essence, Roots and Symbols" by Q. Yoldashov, devoted to the research of researches and innovations in modern Uzbek art, while researching modern literature, the scientist found that the roots of this direction are very deep. not only does, but also expresses his views on this matter. While researching the new direction in our modern literature, Q. Yoldashov said, "Until now, fiction literature is a phenomenon that should serve great intentions, such as changing society, improving the era, and setting people's lives on the right track. it was looked at in a way. In particular, we had the prevailing view that literature

is derived from "adab" and that it must teach the reader manners (this view has not lost its position even now).

Modernists rely on the view that the writer is also a slave who has been fed raw milk, and he can create his writings just to satisfy his inner need to write, without having in mind the universal goals as mentioned above.

In modernism, artistic creation is not for raising and solving social problems at various levels, but, firstly, for the artist to enjoy the writing itself and get rid of inner anxiety, and secondly, the recipient (reader, consumer) of the work that came into the world) is the main task of the creator to be able to perform the hedonistic function that gives pleasure to the artist" [5].

In the same place, the scientist's thoughts are in harmony with the views of Hesiod (a thousand years ago. 7th-6th centuries). "He who loves muses is blessed", "the song that flies from the lips of such a person is very sweet". If a person "suddenly covers his tongue with sadness, his heart is gnawed by sadness, it is enough to listen to the song of the servant of the Muses: he will forget all sorrows and longings" [3].

In today's information age, when a person is in various problems, it is certain that he wants peace of mind. Undoubtedly, many people seek peace of mind from art. Because fiction is a source of comfort and infinite aesthetic pleasure for the human soul. This source of pleasure is not just pleasure, but a reflection of hopes and intentions of delicate and powerful feelings wrapped in elegant content. That is why the human tongue finds what it seeks and rests even for a moment. Here Y. V. Borev's opinion that "the hedonistic function of art is based on a unique valuable idea of personality, it originates from this idea and realizes it, gives a person the unique joy of aesthetic pleasure" proves itself. it will be as if found[2].

Discussion

It would be a mistake to think that the enjoyment of a work of art is simply the result of the harmony of words. People feel artistic pleasure when they read masterpieces of centuries. Because such works are the result of tireless searches of the soul. The soul that seeks to understand the secrets of this world tries to find itself in it while perceiving the events in the work. Living in pursuit of endless dreams in the midst of events teaches the reader to love life and enjoy it. In the end, he found what he was looking for in the world of art, which was a game of imagination. The enjoyment of works of art is also related to the age characteristics of people. That's why people of different ages enjoy the same work in different ways. It is not related to their reading experience, but to their life experience. Most of the readers try to choose works that have a comprehensive unity when they start reading large

works in order to preserve the pleasure from fiction for a long time, because when the events have a unity, the reader begins to live inside the systematic events. In these moments, the reader gets aesthetic pleasure from the work of art, his senses and intuition are affected, he thinks about the events, observes, as a result, his thinking, worldview grows, he realizes his identity and the essence of life.

In particular, the scope of content typical of works of the epic type, the actions of heroes in the course of events, the abundance of images and characters, the search for emotions hidden in the essence of life conditions and events, the spiritual world of different people, conflicts and problems. the collision pulls the reader like an iron rod. Indeed, the relationship between the mental state of the heroes of the epic work and the reasons that created them, as well as thoughts about how it will end, bring the reader closer to the work. The reader does not want the pleasure he gets from the literary work to last longer, the events that take place with the characters in different situations, time and places, to end quickly. Readers will like to read works in the novel genre and the events in it have the same character. As the events of the novel develop consistently, the reader becomes a participant in them. Now he begins to live in the work, not in his life[14]. The seemingly insignificant things that he did not pay attention to in real life, now begin to appear to the reader in a different way, from the smallest detail in the work to major events. In the same way, a dialectical connection between the reader and the novel is created. It creates determinism between the reader and the work, who is mentally connected to the events of the work. As the story progresses, the reader begins to understand more deeply the concepts of beauty and rudeness, grandeur and depravity, elegance and poverty. The result of this is the creation of artistic taste as a result of the aesthetic pleasure of the reader from the work of art.

We can observe this situation in all the rare works from the literary treasury. Regardless of the type or genre these works are written in, due to the fact that they are directed to explore the complex spiritual world of a person and, as a result of this exploration, to delight the reader, the reader first sees its artistic and aesthetic appeal without spending time to understand the content and idea or educational content of the work. 'pays more attention. That is why most readers get into the content of the work directly through the aesthetic pleasure they get from it. In this way, he manages to find his identity and the essence of life from the work. At present, he spends every moment of his life accompanying the life and soul of the characters in the events of the work, his artistic and aesthetic thinking is improving. Living under the influence of pleasure from the reality in the work, he repeatedly communicates with the heroes, and when he leaves himself to the command of the heart, he achieves the union of spirit and soul. It is not an exaggeration to say that such a situation is

the transfer of life, personal psyche to literature, and this transfer, in turn, leads the reader to self-denial when the time comes, or the events of the work leads to the realization of evil. Such works keep the pleasure of the reader for a long time, and the reader becomes attached to art with a divine harmony under the influence of the work. He discovers a new spiritual world under the influence of the work. Among such works in today's Uzbek literature, the novel "Fear" by the young artist J. Jovliev can be included. The well-known poet Muhammad Salih said, "The change of seasons is a natural process, a product of the unchanging laws of nature. Even in the literary literature, the replacement of the enlightened generations by the modern generations is a spiritual-intellectual need, a requirement of the spiritual necessity. This means that new tastes and aesthetic levels always appear in artistic and aesthetic thinking. This is the art of explaining the phenomena of nature and society, the mysteries of Man and the universe in a new way, with new images and artistic means" [10]. Javlon Jovliev expresses life events through new interpretations and images. The reader returns to his childhood with the hero of the work and walks in the world of endless dreams, from which a person is moved by the mournful passions of his heart, and faces the sometimes sad and sometimes happy moments of the young heart. While reading the work, you will grow up with the hero, you will understand the secrets of the universe, that if human life and the world are full of worries, life will be so painful, if it is full of hopeful dreams, it will be extremely attractive and delicious. feels that.

At times when our hero withdraws from the worries of life and wanders in the world of imagination, the reader together with him draws unique paradoxical conclusions from contradictory events. The healthy aesthetic taste embedded in the essence of the work acts as a bridge between the history reflected in the work and today's life. The work, imbued with deep lyricism, initially appears in the form of the hero's experiences, and gradually becomes connected to history and captivates the reader. The combination of truths and injustices, the sufferings of love in the work is harmoniously alive, and the collection of gentle feelings creates a strange and delicious pleasure in the reader [9]. The romanticized life events in the work fascinate the reader and make him want to see the world perfectly. As we said above, the work seems to have found itself in reality. The events in the work do not take place smoothly, this is a result of the hero's lifestyle and spiritual world at a level that does not fit into molds. To be more precise, this work is a collection of unformed emotions of the hero. Because the spirit, free will, intellectual feelings in him do not fit into molds and forms. Because of this, the reader gets pleasure from the work. Because in the process of reading a work that has come out of form and mold, the reader will find the meaning and essence of the work in a way that he freely gives himself free will and leaves his soul. The appearance of

such works serves the development of artistic hedonism and the improvement of artistic thinking. After all, the new form and artistic expression in this work created a group of readers who "accept, assimilate and explain to others" artistic hedonism[9].

The Result

The hedonistic task, considered one of the social tasks of literature, has very deep ancient roots and was manifested in the literary and social activities of Plato and Aristotle. In this process, the main attention of the reader is to emphasize the emotional features of the work that determine the artistry of the work, the writer's skill, the aspects that show his unique style (images, artistic details, compositional elements, figurative expressions, language charm, etc.) focused on visible places, such an approach will provide readers with excellent information about the individual expression style, artistic-aesthetic thinking, and writing skills of each creator, and will also improve their reading culture. After all, literature is the art of words that discovers the human heart, the spiritual world and, in turn, reveals the beauty of the heart and the purity of the soul, so it is natural that the scope of its possibilities in this regard is unlimited.

In our opinion, hedonism derived from a work of art is to enjoy the great gift of the creative soul, to feel a high emotion by tasting the fruit of the mind, to realize a spiritual and intellectual feeling that is many times more complicated and intense than simple pleasure.

Conclusion

In the process of reading, there is a strange connection between the work of art and the reader. The process of reading a work of art, like the process of creating a work of art, has its own hedonistic basis: perception of the events of the work, sometimes approving the events of the work, sometimes denying it, understanding what is artistic texture, vitality and historical place. the joys of feeling, understanding the experiences of the heroes as a result of the suffering of perception and finding oneself in these perceptions; as a product of feeling and mental activity, feeling mental relief and being satisfied with the art of the work.

It should be noted that any artistic work has a hedonistic basis, regardless of the type, genre or form it is created in. Because, hedonism awakens subtle experiences in the human soul and consciousness through the art of hedonism; he gets to know the highest level of beauty [11]. It gives aesthetic pleasure not only to the reader, but also to the author himself.

References

1. Белинский. В.Г. Адабий орзулар. –Т.: Ф. Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1977.
2. Борев Ю.Б. Эстетика: Издательство: М.: Высш. шк. Год: 2002.
3. Гесиод. Теогония. труды и дни : поэма: художественная литература, 2004, Директ-медиа.
4. Izzat Sulton. Adabiyot nazariyasi. –Т.: “O’qituvchi”, 2005. 21- bet.
5. Yo‘ldoshev. Postmodernizm: mohiyat, ildizlar va belgilar. 22.02.2018йил. Ziyouz.uz
6. Yuldashev S.A. Antik falsafa. Toshkent-1990 yil. 84-b
7. Каган М. С. Введение в историю мировой культуры. Кн. 1. - СПб., 2000; - Кн.
8. Кузьмина Ю.Ю. Гедонистические основания художественного и научного творчества. Барнаул.2006г.
9. Муҳхаммад Солиҳю Иймон асири.
- 10.Тўхлиев В. Адабиёт ўқитиш методикаси. А.Навоий номидаги Ўзб.МК. нашриёти, Т.:2010, 69- б
11. Ҳақимов А. Чин санъатни излаб. (Ш.Абдурасулов суҳбати).Tafakkur jurnali.2022 yil.2-son
12. Гулнара Эшчанова. Гедонизм ва бадиийлик модуси. Тошкент Давлат Педагогика Университети Илмий Ахборотлари илмий-назарий журнал. № 3 (8) 2016 й32-35-бет
13. Адабиётнинг гедонистиик вазифаси. Ўзбек тили ва адабиёти. 2002йил, 2-сон.59-61-бет
14. Бадииятда гедонизмнинг намоён бўлиш хусусиятларию Педагогик таълим. Тошкент, 2011. 1-сон. 96-99-бет
15. Туйғу ва тафаккур уйғунлиги ҳосиласи. Илм сарчашмалари.Урганч, 2012. 5-сон. 38-43-бетлар
16. Hedonism in the combination of feeling and thought. International conference agtual problims and solutions of modern philogy. <https://doi.org/10.47100/v1i2.251>
17. Eshchanova G.N. A work of art written in Rano Guli's water. International Conference.Uzbekistan On The Way To Third Renaissance: Harmony Of Thnocultur. -18-19-pages, 2021-yil. DOI: <https://doi.org/10.54613/001043>

BADIIY DIALOGIK DISKURSNING VERBAL VA NOVERBAL XUSUSIYATLARI

SANATSAL DIYALOGİK SÖYLEMİN SÖZLÜ VE SÖZSÜZ ÖZELLİKLERİ

Gulnora NIYAZOVA*

Nafosat ZARIPBOYEVA**

Annotatsiya

Maqolada sotsial-nutqiy aloqada eng kop ishlatiladigan dialogik va monologik nutq shakllarining o'ziga xos lingvistik xususiyatlari, pragmatic mohiyati, lingvokulturologik tavsifiga tegishli masalalar xususida so'z yuritiladi. Maqola mualliflari dialog eng ko'p qo'llaniladigan nutq shakllaridan biri ekanligini, monolog esa, murakkab nutq shakli bo'lib jamoa tomonidan qo'llaniladigan ifoda formasi bo'lmasdan, balki individual shaxs tomonidan tuzilgan nutq formasi ekanligi to'g'risidagi taklifni ilgari surishadi. Shuningdek, maqolada dialogik nutq tahlili ob'ekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat bo'lishini, ya'ni: «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlik» ekanligi haqidagi ilmiy tahlillarni qo'llab quvvatlanilgan. Dialogik nutq ko'rinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va ta'sirchan yetkazish maqsad qilingan bo'ladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Muloqot jarayonida so'z, so'z birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsisga uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Tahlillar asosida dialogik matnlar kommunikantlar aloqalarlashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, to'ldirish, ta'kidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik o'rnida qo'llash) maqsadlarida foydalanishi mumkinligi haqidagi xulosalar berilgan.

Kalit so'zlar: dialogik nutq, monologik nutq, ekstralingvistik faktorlar, nutq vaziyati, situatsiya, mimika, jest, qo'shma gap, ellipsis, nutqiy intensiya, verbal va noverbal vositalar, sosiopragmatika

Genişletilmiş Özet

Makale, diyalojik ve monolojik konuşma biçimlerinin belirli dilsel özelliklerini, bunların pragmatik özünü ve dilsel-kültürel tanımlarıyla ilgili konuları tartışmaktadır.

* Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti dotsenti, PhD
Doç. Dr., Ali Şir Nevâyî Adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi,
niyazovagulnorakhon@gmail.com

** Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti magistranti
Ali Şir Nevâyî Adlı Taşkent Devlet Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi Yüksek Lisans öğrencisi, laylo-74@mail.ru

Makalenin yazarları daha önce diyalogun en yaygın kullanılan konuşma biçimlerinden biri olduğunu, monoloğun ise karmaşık bir konuşma biçimi olduğunu, bir grup tarafından kullanılan bir ifade biçimi değil, bireyin oluşturduğu bir konuşma biçimi olduğunu öne sürmektedir.

Ayrıca makalede diyalojik konuşma analizinin amacı ayrı cümlelerin analizi değil, metin analizidir, yani: "Diyalojik metin, biri diğerini tamamlayan, tanımlayan ve açıklayan iki kişinin tematik ve mantıksal birliğidir. Bir dizi cümleden oluşan bir konuşma birimi bütünü olduğu bilimsel analizlerle desteklenmektedir. Diyalojik konuşma biçiminde bilginin dinleyiciye hızlı, doğru, basit ve etkili bir şekilde aktarılması amaçlanır. Konuşmalarda eksiltme ve çeşitli jestlerin yaygın olarak kullanılmasının nedeni budur. İletişim sürecinde bir kelime, bir kelime grubu, bir cümle, hatta bazı durumlarda metinler bile eksiltilebilir veya sözlü olmayan araçlarla değiştirilebilir. Diyalojik konuşmanın güçlü duygusallığının özel biçimlerinin varlığı, kendi tonlaması, önyargılı biçimlerle konuşmanın güvenliğinin olmaması ana işaretleridir. Diyalog, edebî bir eserde yazarın anlatısının bileşenlerinden biridir ve olay örgüsü ile kompozisyonun birliğinin sağlanmasında ve yazarın anlatısının tam olarak ortaya çıkmasında önemli rol alır. Diyalojik söylem amaç ve içerik, biçim ve koşullar bakımından çok yönlüdür. Örneğin, bir çayhanedeki sıradan iletişimciler arasındaki söylemden başlayarak, bir amfideki bilimsel konferans veya bildiriye, TV/radyodaki özel amaçlı konuşmaya kadar iletişim-müdahale, söylemin çeşitli biçimleridir. Diyalojik söylem, kültürel özellikleri, iletişimcilerin birbirleri üzerindeki etkisi açısından diğer söylem türlerinden farklılık göstermektedir.

Diyalojik söylemin katılımcıları konuşmacı (iletişimci, bilgi veren) ve dinleyici (muhatap) taraflarıdır. Özel pratik öneme sahip ortak bir amaçları vardır. İletişim-müdahale sürecinde konuşmacının **amacı** bir şey hakkında bilgi aktarmak ve insanların ruhunu ve ahlakını etkilemek, dinleyicinin amacı ise dinlemektir. Ortak amaçları fikir alışverişinde bulunmaktır. İletişim kuranların konuşma durumları ise cinsiyet farklılıklarına göre, kültürel düzeylerine göre, sosyal statülerine göre, yaşlarına göre, eğitimlerine göre, uzmanlıklarına göre, sosyo-ruhsal dünyalarına göre, pragmatik özelliklerine göre farklılaşırken, diyalojik söylemdeki konuşma durumu da farklıdır: sokakta, telefonda, evde, otobüste (arabada) ve yazılı konuşmada (mektup) olmak üzere pek çok sosyal durumu dikkate alarak farklı diyalojik söylem türleri görünümler vardır.

Konuşmacı ile dinleyici arasındaki yaş farkı da ayrı toplumlar olarak kabul edilir. Aslında çocukların konuşmasıyla yetişkinlerin konuşması arasında pek çok fark vardır.

Kişi, düşüncesini ifade etmek için eşya ve olayları birleştirme nesnesini kendisine yakın ve tanıdık olduğu sosyal ve doğal ortamdan, halkın hayatından alır ve aynı zamanda

genelleştirilmiş bir ulusal renk kazanır. Diyalojik konuşma sözdizimsel yapısıyla da ayırt edilir ve sözdizimsel özellikleriyle monologdan ayrılır.

Monolog ve diyalog arasında yapısal, biçimsel ve dilsel biçimlerin katılımına göre farklılıklar vardır. Monolog, metodolojik olarak oluşturulmuş bir sosyo-konuşma biçimidir. Bunda sosyal, kültürel ve sözlü iletişim karmaşıktır. Diyalogun monolojik bir konuşmanın parçası da olabileceği bilinmektedir. Bunun birkaç türü vardır. Monolog üslup açısından tarafsızdır ve üçüncü kişiden ikinci kişiye yöneliktir.

Modern Özbek düzyazısındaki diyaloglar aynı görünüme sahip değildir. Bunlar arasında en yaygın üç diyalog türü ayırt edilebilir: canlı (gerçek), hayali (hayali), iç diyalog. Adlandırma açısından hayali ve içsel diyaloglar aynı görünmektedir. Bu yüzden bazı araştırmacılar onları karıştırıyor. Aslında yaratılış sürecine ve yapıya göre birbirlerinden temelde farklıdırlar. Diyaloglarda dil dışı faktörlere ek olarak bağlam, yani nispeten giriş niteliğindeki kopya çok önemli bir rol oynar. Bu bağlamdan dolayı bazı kısımlar çıkarılır. Bu nedenle, dil dışı faktörlere dayalı ihmalin aksine, yani ifade edilmemiş bir parçanın telafisinin aksine, cümlenin yapısından bir parçanın çıkarılması olasılığı açısından, bu tür bir ihmale bağlamsal eksiltme denir. Diyaloglarda genellikle önceki kopyalarda konuşulan kelimeler sonraki kopyalarda tekrarlanmaz. Çünkü canlı bir dilde, düşüncenin ifadesi için mutlaka gerekli olmayan her şeyi bırakma konusunda güçlü bir eğilim vardır. Ancak sonraki kopyalar, ilk kopyadan ayrı olarak anlamsız olur, açıklanamaz. Yani, ilk kopyanın varlığı ile sonraki kopyalarda bağlamsal eksiltmenin ortaya çıkması doğaldır. Başka bir deyişle, anlamın tamlığı ve iletişimin tamlığı, alınan bazı kopyalarla değil, bu kopyaların - belirli bir diyalojik birim - birleşimiyle temsil edilir. Dolayısıyla eksiltme, belirli bir kelimedede mecazi bir anlam ortaya koymada rol oynar. Dilsel eksiltme, bir bağlam ya da durum içinde değil, belirli bir sözcüksel birimin yapısı içinde ortaya çıkar. Bu, belirli bir kelimedede mecazi bir anlamın oluşması için önemlidir.

Konuşma eksiltmesi belli bir konuşma olanağına ve talebine bağlı olarak gerçekleştiğinden, yalnızca bu konuşma çerçevesinde anlaşılmalıdır. Dilsel eksiltmeler konuşmanın dışında belirli sözcük birimlerinde de ortaya çıktığı için anlaşılır hale gelir ve uygun konuşmada gerçekleşir, vurgulama, tamamlama, açıklama, telafi (dilsel birim yerine kullanma) amacıyla kullanılabilen sonuçuna varılmıştır.

Kirish

Tilda ikki xususiyat mavjud, shu sababli fikr ikki holatda: ogʻzaki va yozma bayon etiladi. Ular har doim bir-biri bilan munosabatda va aloqadorlikda boʻladi. Soʻzlashuv tili yozma adabiy tilning manbaidir. Soʻzlashuv tili dialogik diskurs shaklida namoyon boʻladi va bu diskurs hozirjavoblik asosida tuziladi. Lekin shuni unutmaslik kerakki, soʻzlashuv tili deganda, faqat dialogni tushunmaslik kerak. Albatta, ular bir-biri bilan bogʻliq hodisa, shu bois yozma va ogʻzaki adabiy til tarkibida har ikkala nutq shakli mavjuddir. L.V. Shcherbaning fikricha [1, 4 b.], soʻzlashuv nutqi dialog shaklida yuz beradi. Bu esa dialogning tabiiyligini taʼminlaydi. Til dialogdagina oʻzining haqiqiy borligʻini namoyon qiladi. Tilning ogʻzaki va yozma shakllarini bir-biri bilan taqqoslab koʻrsak, adabiy tilning asosida monolog yotganligini koʻramiz. L.V. Shcherba adabiy tilning belgilarini qoʻrib chiqib, ularni adabiy tilning turli shakllari va ish yuritish tilining turli koʻrinishlari deb ikki guruhga ajratadi. “Har bir shakl va har bir usul hayotiy zarurat talab qiladigan maʼlum vazifani bajarish uchun uning sintaktik xususiyati bilan bogʻliqdir”, -deb hisoblaydi [1, 4 b.].

Maʼlumki, sotsial-nutqiy aloqada **dialog** eng koʻp qoʻllaniladigan shakllardan hisoblanadi. **Monolog** esa, murakkab nutq shakli boʻlib jamoa tomonidan qoʻllaniladigan ifoda formasi boʻlmasdan, balki individual shaxs tomonidan tuzilgan nutq formasidir.

Dialogik nutq tahlili obʼekti alohida olingan gaplar tahlilidan emas, balki matn tahlilidan iborat boʻladi. «Dialogik matn ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini toʻldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yigʻindisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birlikdir» [2, 71 b.]. **Dialogik nutq** koʻrinishida tinglovchiga axborotni tez, aniq, sodda va taʼsirchan yetkazish maqsad qilingan boʻladi. Shuning uchun suhbat jarayonida ellipsisdan, turli imo-ishoralardan keng foydalaniladi. Mutaxassislar fikricha, “aloqa-aralashuvda soʻz, soʻz birikmasi, gap, ayrim hollarda matnlar ham ellipsisga uchrashi yoki nolisoniy vositalar bilan almashtirilishi mumkin. Dialogik matnlar tahlili shuni koʻrsatadiki, kommunikantlar aloqa-aralashuv jarayonida nolisoniy vositalardan lisoniy vositani izohlash, toʻldirish, taʼkidlash, aniqlik kiritish, kompensatsiya qilish (lisoniy birlik oʻrnida qoʻllash) maqsadlarida foydalanadilar” [2, 71 b.].

Asosiy qism

Dialog diskurs, acosan, soʻzlashuv nutqiga xosdir. Shuning uchun ham dialogni qandaydir umumiy mavzuda soʻzlashuvchi ikki yoki undan ortiq shaxsning suhbat maʼnosida tushuniladi. Ogʻzaki soʻzlashuvda uzundan-uzoq jumlar uchramaydi, yaʼni fikr imkoni boricha ixcham bayon qilinadi. Chunki jonli soʻzlashuvda soʻzlardan tashqari yordamchi komponentlar sifatida **ekstralingvistik faktorlar(tashqi omillar)**: nutq vaziyati, situatsiya,

mimika, jest, suhbatlashuvchi tomonlarning suhbat mavzusi bo'yicha umumiy ma'lumotlari, tajribalari kabilar ham ishtirok etadiki, mazkur omillar gap strukturasi, jumladan **qo'shma gaplarda ma'lum bo'laklarning ellipsisga uchrashi** uchun imkoniyat vazifasini o'taydi. **Ellipsis** (yunoncha – elleipsis – tushish, tushurilish) – nutq unsurining tushib qolishi [3, 116 b.].

Ellipsis badiiy matnlarda ham, jonli so'zlashuv nutqida ham ko'p uchraydigan holatdir. Bunda bir-biriga yaqin turib so'zlashuvchi tomonlarning o'zaro mimik harakati, ishoralari, bildirilayotgan fikrning ikki tomonga ham ma'lum ekanligi bilan bog'liqdir [4, 46 b.].

Ellipsisda matndagi bir bo'lak, ba'zan morfologik ko'rsatkich, ba'zan esa fonetik birlik ma'lum bir sababga ko'ra tushirib qoldiriladi. Tushirilgan birlik garchi tuzilishi jihatdan ma'lum bo'ladi. Demak, tushirilgan birlik matnga o'ziga xos badiiylik bera oladi. Chunonchi, adibning badiiy-estetik maqsadi, qahramonlarning psixologik holati, voqealar rivoji o'quvchiga jo'n, sodda holatda yetkaziladi. Masalan, Tohir Malikning «Shaytanat» romanidan olingan quyidagi badiiy parcha yuqoridagi fikrimizga dalil bo'la oladi:

“Qorovulxona temir panjara bilan ikkiga bo'lingan, panjara o'rtasida bir quloqli aylana temir eshikcha bor edi. Panjara ortidagi eski stol atrofida uch yigit davra qurib, choyxo'rlik qilib o'tirardi. Ular Zohidga bir qarab qo'yishdi-yu, indashmadi. Zohid ham ularga qarab turaverdi.

-Ha, ukaxon, xizmat bormi?-dedi qo'ng'iz mo'ylovli yigit.

-Qilich aka kerak edilar, - dedi Zohid.

Yaxshiki, qorovul “Nima ishingiz bor edi?” deb so'ramadi. So'rab qolganida Zohidning dovdurashi tayin edi.

-Qilich akamlar bugun ishga chiqmadilar. Toblari yo'q, dedi qorovul.

“Bilmaydimi yoki laqillatmoqchimi?”

-Sharif aka-chi?

Qorovul kulimsiradi.

-Sharif akangizga besh-o'n yildan keyin kelasiz, ukaxon.

-Nimaga? – dedi Zohid ajablanganday.

-Safarga ketganlar, - dedi gapga aralashmay o'tirgan qorovul yigitlardan biri.()

Ellipsis hodisasi qo'proq dialoglarda uchrab, u o'zaro yaqin masofada yoki yuzmayuz so'zlashuvchilar nutqida qo'llanadi. Bunda tilga olinayotgan voqea-hodisalar haqidagi fikr-mulohaza yoki ularning tafsiloti ikki tomonga ham ma'lum bo'lib, so'zlashuvchi tomonlar fikrlarini qisqa jumalalarda bayon etishga urinadilar.

Yuqoridagi dialogik parchada ham nutqiy ixchamlik mavjuddir. Jumladan, “Sharif aka-chi?” so‘roq gap aslida «Sharif aka ham bugun ishga chiqmadilarmi?» shaklida, “Sharif akangizga besh-o‘n yildan keyin kelasiz, ukaxon” gapi esa, «Sharif akangizni ko‘rishga bu yerga besh-o‘n yildan keyin kelasiz» tarzida, “Nimaga?” gapi «Nima uchun Sharif akamni ko‘rishga besh-o‘n yildan keyin kelishim kerak, hozir-chi?» shaklidagi to‘liq konstruksiyalar hisoblanadi.

Bu dialogda savol beruvchini javob qiluvchi qorovul yigitlar unchalik xushlamayotganligi, u bilan gaplashgisi, ma’lumotlarni batafsil aytgisi kelmayotganligi, Zohidning esa bo‘lib o‘tgan voqealardan hayronligini bildirish maqsadida adib ellipsisdan samarali foydalangan.

Dialogik nutqdagi ellipsis hodisasini ikki guruhga bo‘lib o‘rganish mumkin: *Vaziyatli ellipsis va kontekstual ellipsis* [5].

Nutq sharoiti, vaziyat, mimika kabi ekstralingvistik omillar nutqdagi ayrim bo‘laklarning tushib qolishi uchun imkoniyat vazifasini o‘taydi. Gap tarkibidagi ayrim bo‘laklarning aytuvsiz tushib qoldirilishi keng ma’noda vaziyat bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun, bu holatdagi tushish *vaziyat ellipsisi* deb yuritiladi.

Vaziyat ellipsisi hamma vaqt dialogik nutq doirasida bo‘ladi. Lekin bu dialoglardagi replikalar shaklidagi gap tuzilishida vaziyat ellipsisining sodir bo‘lishi dialogga bog‘liq holda kelib chiqadi, degani emas. Ya’ni gap replika shaklida bo‘lgani uchun biron-bir bo‘lak tushirib qoldirilmaydi, balki, mazkur tushirilmoqchi bo‘lgan bo‘lakning ma’nosi nutq sharoiti, vaziyatdan anglashiniladi, shuning uchun u bo‘lak tushib qoladi. Vaziyat bu ekstralingvistik –ob’ektiv hodisadir. Dialog esa sub’ektiv hodisa sifatida voqe bo‘ladi. Masalan, biron kishi bir joyda hech qanday harakatsiz **Qarang!** desa, eshituvchi hech narsa tushunmaydi. Agar so‘zlovchi hovligami, tomgami qo‘li bilan imo qilib yoki ishora qilib **Qarang!** desa, eshituvchi so‘zlovchining ishorasidan ifodalanmagan so‘zini tushunishi va mazkur vaziyat ellipsisli tuzilmaga ega gapni, masalan, **Siz hovliga qarang!** shaklini qabul qiladi.

Dialogik nutqni kuzatganda shu narsaga guvoh bo‘ldikki, ular savol-javob replikalaridan iborat bo‘lgan jarayonda javoblardagi bosh bo‘laklar va ikkinchi darajali bo‘laklar *kontekstual ellipsisga* uchraydi.

Dialogik nutqning situativligi uning strukturasi kuchli ta’sir qiladi. Tilning asosiy xususiyati uning kommunikatsiya vositasi ekanligidir. Kommunikativ aloqa esa, albatta, ikki yoki undan ortiq shaxs o‘rtasida bo‘ladi. Shuning uchun ham dialog nutqning ilk formasidirki, til taraqqiyotining dastlabki bosqichlarida kishilar o‘z so‘zlashuvlarida situatsiya, jest, mimika va shu kabi ekstralingvistik vositalarga suyanib, nihoyatda kam so‘z bilan fikr ifodalaganlar. Demoqchimizki, dialog til taraqqiyotining qanchalik ilk stadiyalari bilan bog‘liq bo‘lsa,

situativ ellipsis ham nutqning ixchamligini, soddaligini, emotsionalligini ta'minlovchi vosita sifatida til taraqqiyotining shunchalik ilk stadiyalari bilan bog'liqdir.

Natijalar va muhokama (tahlillar)

O'zbek tilshunosligida qo'shma gaplarning tadqiqi masalasida turlicha yondashuvlar mavjud. Tilshunos R.Sayfullayeva o'zining maxsus tadqiqotida qo'shma gaplarning lisoniy qoliplarga ajratgan holda tahlil qiladi [6, 358 b.].

[WP_m, WP_m]- teng munosabatli qo'shma gaplarda elliptiklik xususiyati uchraydi. Shu elliptiklik [WP_m, WP_m] teng munosabatli qo'shma gapning ta'sir doirasini kuchaytiradi. Tinglovchining diqqatini oshiradi, fikrni o'tkirlashtiradi. [WP_m,WP_m] qo'shma gapda, asosan, quyidagilar ifodalanmaydi:

1. Eganing ifodalanmaslik holati: *-Ayt, kirsin.(S.Ayniy)*
2. Kesimning ifodalanmaslik holati: *- U eshakni loyga tirishib, nariroq borsa- cho'l, cho'l o'rtasida ko'l, ko'l labida bog', bog' labida kichkina tog' bor ekan,- dedi ertakchi.*
3. To'ldiruvchi ifodalanmagan holat: *Akalarim qay ahvolda ekan – bilmadim. (“Shuni” so'zi tushib qolgan.)*
4. Bog'lovchi ifodalanmagan holat: *Osmonda na oy va na yulduz ko'rinadi – havo buzuq edi (“chunki” so'zi tushib qolgan)*
5. Nisbiy so'z tushib qolish holati: *- Olov sochaman – yonib ketasan.-Suv sepaman – o'chib qolasan. (“Natijada” so'zi tushib qolgan)*
6. Kirish bo'lak tushib qolgan holat: *- Qor yog'di- don yog'di (“demak” so'zi tushib qolgan)*

Dialoglarda, ekstralingvistik faktorlardan tashqari, kontekst, ya'ni nisbatan boshlovchi replika g'oyat muhim rol o'ynaydi. Ana shu kontekstga suyanilgan holda ayrim bo'laklar tushirib qoldiriladi. Shuning uchun gap strukturasiidan biror bir bo'lak tushirilishining imkoniyati nuqtai nazaridan ekstralingvistik faktorlar, ya'ni ifodalanmagan bo'lak uchun kompensatsiya sanalgan omillarga suyanib tushirib qoldirishdan farqlagan holda, bunday tushirishni kontekstual ellipsis, deb yuritiladi. Dialoglarda, ko'pincha, oldingi replikalarda aytilgan so'zlar keyingi replikalarda takrorlanmaydi. Chunki jonli tilda fikr ifodasi uchun mutlaq zarur bo'lmagan hamma narsani tushirish tendensiyasi kuchli. Ammo boshlovchi replikadan ajratib olingan holda navbatdagi replikalar tushunarsizdir. Ya'ni navbatdagi replikalarda kontekstual ellipsis sodir bo'lishi uchun birinchi, boshlovchi replikaning mavjud bo'lishi imkoniyatdir. Boshqacha aytganda, ma'no tugalligi va kommunikatsiyaning to'liqligini ayrim olingan replikalar emas, balki mazkur replikalarning qo'shilmasi —

muayyan dialogik birlik ifodalaydi [7, 20 b.]. Masalan, “**Ya’ni, nimani?**” ifodasi mutlaqo tushunarsiz. Agar butun dialogik birlik ichida bo’lsa, gap nima haqida ekanligi ayon bo’ladi.

— *O’rtoq Davlatbekov, siz «o’tdi — ketdi» degan xatolarning yomon oqibati hali ham bor. Oyko’l yana qaddini tiklashi uchun shuni tag-tomiri bilan yo’q qilish kerak.*

— *Ya’ni, nimani?— o’smoqchilab so’radi Davlatbekov (P.Qodirov).*

Ko’rinib turibdiki, ikkinchi replika, *Oyko’l yana qaddini tiklashi uchun nimani tag-tomiri bilan yo’q qilish kerak?* shaklida ifodalanishi kerak edi. Lekin boshlovchi replikada mazkur kontekstual ellipsisga uchragan bo’laklar mavjud bo’lgani uchun, ikkinchi replikada **nimani?** so’zining o’zi predikativlikni ifodalay oladi. Binobarin, ushbu dialogik birlikda, dialogik replikalar zanjirida ham ma’no tomondan, ham replikalar strukturasi nuqtai nazaridan zich bog’liqlik bor. Ayni paytda keyingi replikalar boshlovchi replikaga nisbatan tobedir, ya’ni boshlovchi replikasiz keyingi replikalar mutlaqo ma’nosiz. Shu ma’noda boshlovchi replikani hokim replika deyish mumkin. Shuning uchun ham hokim replikada deyarli barcha hollarda kontekstual ellipsis sodir bo’lmaydi. Ammo shuni aytish kerakki, nutq jarayonida (dialogda) ekstralingvistik faktorlar ishtirok etsa, ya’ni situativ ellipsis sodir bo’lish imkoniyati tug’ilsa, situativ ellipsis asosan boshlovchi (hokim) replika strukturasi sodir bo’ladi. Quyidagi misolga e’tibor beraylik:

Bir vaqt ko’cha tomondan mashinaning guvillagani, keyin otning dupuri, erkak odamning baqirib-chaqirgani eshitildi. Mahkam aka xotinini uxlagan deb o’ylab, sekin o’rnidan turdi, chiroqni yoqmay, kiyina boshladi

— *Qayoqqa?*

— *Tashqariga (R. Fayziy).*

Ellipsis, ko’pchilik tilshunoslar ko’rsatib o’tishicha, nutqda tushirib qoldirilib, kontekst yoki situatsiyada osongina anglashiladigan bo’lakdir. Aksariyat tilshunoslar ellipsis hodisasini til hodisasi sifatida ko’rsatishmaydi. Faqat fransuz tilshunosi Sh. Balligina «*Oqidan xohlaysizmi yoki qizilidanmi?*» gapini fransuz tilida berib, bu misol orqali ellipsis leksik xarakterda kelishini ko’rsatadi, bunda u *arog* va *vino* so’zlari qisqarib, *oq* va *qizil* so’zlari orqali o’z ifodasini topganligini nazarda tutadi [8, 176 b.]. Sh. Balli tomonidan mazkur til faktining keltirilishi ba’zi tilshunoslarning: «ellipsis — sof nutqiy hodisa» [10, 28 b.], degan fikrini rad etadi.

Xulosa

Demak, ellipsis ham nutqiy, ham lingvistik hodisa sifatida mavjuddir. O’zbek tilida ham xuddi shunday qaralishi kerak. Lingvistik ellipsis nutqiy ellipsisdan o’z mohiyati bilan farqlanadi. Nutqiy ellipsis nutqiy imkoniyatdan kelib chiqib, Sh. Balli ta’biri bilan aytganda,

ko'p kuch sarf qilmaslik, fikrni tezroq yetkazish maqsadida nutqda avvaldan ma'lum bo'lib kelgan bo'laklarni qisqartirish hisobiga sodir bo'ladi [10, 319]. Masalan, ko'pgina adabiyotlarda keltirilgan *bir stakan ichdim* gapidagi ellipsisni olib ko'raylik. Bu gapdagi *stakan* so'zi qandaydir suyuqlik ma'nosini ham ifoda etadi. Mana shu qandaydir suyuqlikni ifoda etuvchi so'z nutqda ellipsisga uchragan. Chunki u kontekst yoki situatsiyada avvaldan ma'lum edi. Shuning uchun ham uning o'lchov birligini ifoda etuvchi so'zni nutqda berish bilan cheklanib qo'ya qolingan. Suyuqlik ma'nosi esa o'sha o'lchov birligini ifoda etuvchi *stakan* so'ziga singdirib yuborilgan.

Lingvistik ellipsisda bunday bo'lmaydi. Uning sodir bo'lishi hech qanday kontekst yoki situatsiya bilan bog'liq emas. Lingvistik ellipsis tarkibli so'z, ibora kabi lug'aviy birliklarning komponentlaridan birining qisqarishi hisobiga sodir bo'ladi. Bu qisqargan komponentning ma'nosini ifodalash vazifasini saqlanib qolgan komponent o'z ustiga oladi. Bu esa shu komponent qanday ma'no bilan lug'aviy birlikni yasashda qatnashgan bo'lsa, o'sha ma'noga tobe bo'ladi. Demak, ellipsis ma'lum so'zda ko'chma ma'no hosil bo'lishi uchun rol o'ynar ekan. Lingvistik ellipsis kontekst yoki situatsiya doirasida emas, ma'lum lug'aviy birlik strukturasi sodir bo'ladi. Bu esa ma'lum so'zda ko'chma ma'no hosil bo'lishi uchun muhim ahamiyat kasb etadi.

Nutqiy ellipsis ma'lum nutqiy imkoniyatdan kelib chiqib, uning talabi bilan sodir bo'lar ekan, faqat shu nutq doirasidagina anglashilarlidir [11, 27-36 b.]. Lingvistik ellipsis nutqdan tashqari holatda ma'lum lug'aviy birliklarda sodir bo'lganligi uchun ham, u to'g'ri kelgan nutqda anglashilarli bo'laveradi, reallashadi. Yuqorida berilgan misollarga e'tibor bersak, fikrimiz yana ham aniqroq bo'ladi. Ya'ni nutqning old qismida suyuqlikning qandayligi haqida gap bormagan-da edi, uning davomida *bir stakan ichdim* gapi berilmagan bo'lardi. Albatta, *stakan* so'zi ketidan *suv*, *kofe* yoki *aroq* kabi so'zlardan biri berilardi. *Stakan* so'zi mana shu suyuqliklardan birini ham anglatishi uchun kontekst yoki situatsiyada imkoniyat bor. Aks holda, mazkur gap tarkibida *suv*, *kofe* yoki *aroq* kabi so'zlardan biri bo'lar va ellipsisga uchramas edi. *Stakan* so'zi mazkur jumlaning o'zida ham qanday suyuqlikni ifoda etayotganligi noma'lum. Qanday suyuqlik haqida xabar berilayotganligi esa nutqning umumiy holati, borishi bilan bog'liqdir. *Stakan* so'zining ellipsisga uchragan so'zdan qolgan ma'nosi esa shu nutqqa xos okkazional ma'no sifatida realdir.

Dialogik diskurs jarayonida yuqorida sanab o'tilgan mana shunday noverbal vositalar tushirilib qolishi natijasida ham ellipsis hodisasi yuz beradi. Shuning uchun ellipsis hodisasini ikki guruhga: verbal ellipsis va noverbal bo'lib o'rgangan ma'qul.

Dialogik diskursda nutqiy holat va nutqiy vaziyat muhim ahamiyat kasb etadi. Chunonchi nutqiy holat quyidagilarni: jinsiy tafovut, ishtirokchilar ning saviyasi, ijtimoiy

mavqei, yoshi, ma'lumoti, mutaxassisligi kabilarni o'z ichiga oladi. Diskursning og'zaki shaklda nutqiy vaziyat ko'chada, uyda, avtobus (mashinada), telefonda va yozma shaklida (xat) kabi ko'rinishlarga ega bo'ladi. Bu esa dialogik diskursning pragmatik omilini tashkil etadi.

Demak, **dialogik diskurs** ikki shaxsning mavzuiy va mantiqiy bir butunlikni tashkil etadigan, biri ikkinchisini to'ldirib, aniqlab, izohlab keladigan gaplar yig'indisidan tashkil topgan bir butun nutqiy birliklardir. **Ikkinchidan**, dialogik diskursda xalq hayotining moddiy sharoiti, ma'naviy turmush tarzi, mafkurasi, dunyoqarashi, e'tiqodi, ruhiyati, tarixi va dini, adabiyoti va san'ati, afsona va cho'pchaklari, xalqning o'ziga xos urf-odat va qadriyatlari, axloqiy aqidalari, hikmatli so'z-u maqol-matallari, o'zbekona odob va xulqning suhbatdoshlar nutqida milliy mental omil sifatida aks etadi. **Uchinchidan**, nutqiy holat va nutqiy vaziyat dialogik diskursda asosiy pragmatik omil rolini o'taydi.

Adabiyotlar

1. Щерба Л. В. Восточно-лужское наречие. Петербург, 1915, стр. 4.
2. Saidxonov M. Dialogik nutqning kommunikativ tahlili //O'zbek tili va adabiyoti , 2004, №2, 71-b.
3. Hojiyev A. O'zbek tili terminlarining izohli lug'ati. T.: O'qituvchi. 2000. 116-bet.
4. Lapasov J. Badiiy matn va lisoniy tahlil. T.: O'qituvchi, 1995. 46-b.
5. «Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati». Toshkent, 1967
6. Sayfullayeva R. Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini. – Toshkent: Fan, 1994. – 358 b.
7. Махмудов Н. Эллипсис в узбекском языке. АКН Ташкент, 1978 -20 б.
8. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка, М., 1955, стр. 176.
9. Гоголь Н. В. О литературе, М.. 1952, стр. 28.
10. Балли Ш. Французская стилистика, М., 1961, стр. 319.
11. Алисова Т.Б. Семантико-коммуникативный субстрат безличных предложений // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. М., 1969. стр. 27 -36.
12. Raupova L.R. Qo'shma gap diskursning tarkibiy qismi sifatida./ Monografiya. Innovatsiya-Ziyo",Toshkent, 2021.
13. Niyazova G.G. Diskursiv tahlilda gender munosabatlarning voqealanishi // Ijodkor o'qituvchi, 2023, №5, 698-703 bb.

14. Khursanov, N. (2023). Discourse and pragmatics: phenomena in linguistics. *Uzbekistan: Language and Culture, 1(1)*.
15. Niyazova G.G. Publisistik va xususiy muloqotlarning diskursiv xususiyatlari// in-academy.uz, 2023, Volume 3 Issue 4.
16. Khursanov, N. (2023, May). Correspondences, Analogies and differences of corpora. In «узбекские национальные образовательные здания теоретическое и практическое создание вопросы" Международная научно-практическая конференция (Vol. 2, No. 2).
17. Niyazova G.G. Badiiy tilning gender aspektida o'rganilishi. UZA| O'zbekistan Milliy axborot agentligi, 2023, №1.
18. Raupova, L., Khursanov, N., Khursanova, L., & Polatova, S. (2023). Development of world modern linguistics and discourse interpretation in it. In *E3S Web of Conferences* (Vol. 413, p. 03023). EDP Sciences.
19. Niyazova G.G. Pragmatic description of speech acts related to gender speeches // *Journal of Positive School Psychology*, 2022, 5/7, pp 5696-5700.
20. Давлетназарова, Л. Б. (2021). The notion of critical period hypothesis and its role in learning foreign languages. *Международный журнал искусство слова, 4(2)*.

LINGUISTIC AND CULTURAL FEATURES OF JOY AND SORROW CONCEPTS IN UZBEK AND ENGLISH

ÖZBEKÇE VE İNGİLİZCE SEVİNÇ VE HÜZÜN KAVRAMLARININ DİL VE KÜLTÜREL
ÖZELLİKLERİ

Gulnoz BAKHODIROVA*

Dilfuza YARASHEVA**

Abstract

This article explores the linguistic and cultural dimensions of joy and sorrow in the Uzbek and English languages. It delves into the lexical diversity, cultural significance, linguistic expressions, and nonverbal communication surrounding these emotions. The influence of technology, cultural exchange, and the importance of cultural sensitivity are also examined. The study underscores the richness of human emotional diversity and the significance of cross-cultural understanding in an interconnected world.

Keywords: joy, sorrow, Uzbek language, cultural significance, lexical diversity, linguistic expression, cultural exchange.

Özet

Bu makale Özbekçe ve İngilizcede sevinç ve üzüntünün dilsel ve kültürel boyutlarını incelemektedir. Bu duyguları çevreleyen sözcüksel çeşitliliği, kültürel önemi, dilsel ifadeleri ve sözsüz iletişimi araştırmaktadır. Teknolojinin etkisi, kültürel alışveriş ve kültürel duyarlılığın önemi de ele alınmıştır. Çalışma, insanın duygusal çeşitliliğinin zenginliğini ve birbirine bağlı bir dünyada kültürler arası anlayışın önemini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: sevinç, üzüntü, Özbekçe, kültürel önem, sözcük çeşitliliği, dilsel anlatım, kültürel alışveriş.

Annotatsiya

Ushbu maqola quvonch va qayg'u so'zlarining o'zbek va ingliz tillarida lingvistik va madaniy jihatlarini o'rganadi. U lug'aviy xilma-xillikni, madaniy ahamiyatni, lingvistik iboralarni va bu his-tuyg'ular atrofidagi noverbal aloqani o'rganadi. Texnologiyaning ta'siri, madaniy almashinuv ham ko'rib chiqiladi. Tadqiqot insonning hissiy xilma-xilligining boyligini va dunyoda madaniyatlararo tushunchalarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

* PhD in pedagogy, associate professor, Head of the Pedagogy-Philology Department of the Renaissance Educational University, gulnozbahodirova@gmail.com

** Ravshanovna, senior teacher of the Department of Pedagogy and Philology, Renaissance Educational University dilfuzayarsheva4@gmail.com.

Kalit so'zlar: *shodlik, qayg'u, o'zbek tili, madaniy ahamiyat, lug'aviy rang-baranglik, lingvistik ifoda, madaniy almashinuv.*

Introduction

Language serves as a powerful vehicle for expressing emotions, and different cultures have unique ways of conveying feelings of joy and sorrow. This article explores the linguistic and cultural nuances surrounding the concepts of joy and sorrow in the Uzbek and English languages. By delving into the linguistic and cultural dimensions of these emotions, we can gain insight into the distinct worldviews and values of these two diverse linguistic communities.

I. Lexical Diversity

One of the first things that stand out when comparing the concepts of joy and sorrow in Uzbek and English is the richness of vocabulary used to describe these emotions. In Uzbek, the word "sevinch" primarily represents joy, but there are numerous synonyms and related terms, such as "baxt," "qurbonlik," and "ko'tarinki kayfiyat," each with its unique connotations. Similarly, in English, "joy" can be expressed using words like "happiness," "delight," "euphoria," and "contentment."

On the contrary, sorrow in Uzbek is often expressed using the term "g'am," but there are also synonyms like "xafa," "xo'r," and "o'g'ri." In English, "sorrow" has a wide range of synonyms such as "grief," "sadness," "heartache," and "despair." This lexical diversity reflects the depth of emotional expression in both languages.

II. Cultural Significance

The cultural significance of joy and sorrow also varies between Uzbek and English-speaking communities. In Uzbek culture, joy is often associated with communal celebrations, family gatherings, and hospitality. The concept of "sevinch" is deeply intertwined with traditions like "Navruz" (the New Year festival) and "Kelin salom" (the bride's welcoming ceremony). These events highlight the importance of shared happiness and unity in Uzbek culture.

On the other hand, sorrow, represented by "g'am," is associated with moments of personal reflection and mourning. Rituals such as funerals and "ziyosat" (visiting graves) emphasize the communal support provided to those experiencing grief. This reflects the strong sense of community and solidarity in Uzbek society.

In English-speaking cultures, joy often centers on individual achievements and personal happiness. The pursuit of the "American Dream" or the idea of "self-made success" underscores the importance of individual joy. In contrast, sorrow is often seen as a more

private emotion, with grieving individuals seeking solitude and personal reflection. While communal support is still present, the emphasis on individualism is more pronounced in English-speaking cultures.

III. Linguistic Expressions

Expressions and idioms related to joy and sorrow provide further insight into the linguistic and cultural differences. In Uzbek, phrases like "yuzi qizarmoq" (to be as happy as a lark) and "g'amdan bosh chiqara olmaslik" (to suppress sorrow) reveal the cultural value placed on joy and resilience in the face of adversity.

In English, idioms like "on cloud nine" (extremely happy) and "cry over spilled milk" (worrying about something that cannot be changed) reflect the importance of individual emotional experiences and resilience in the face of sorrow.

The concepts of joy and sorrow are universal human experiences, but their expression and cultural significance vary across languages and cultures. Uzbek and English offer unique insights into how these emotions are understood, valued, and expressed within their respective linguistic communities.

Understanding these linguistic and cultural nuances is essential for effective communication and cross-cultural understanding. It reminds us of the rich tapestry of human emotions and the diverse ways in which language and culture shape our experiences of joy and sorrow.

While language plays a crucial role in expressing joy and sorrow, nonverbal communication also holds significant importance in both Uzbek and English-speaking cultures.

In Uzbek culture, nonverbal expressions of joy often involve warm smiles, enthusiastic handshakes, and even dancing during celebratory occasions. These physical gestures highlight the communal nature of happiness, where joy is shared and expressed openly.

Conversely, expressions of sorrow in Uzbek culture may include somber facial expressions, hushed tones, and physical acts of consolation, such as hugging or holding someone's hand. The emphasis here is on offering support and empathy to those experiencing grief.

In English-speaking cultures, nonverbal cues for joy typically involve individual expressions, such as wide smiles, laughter, and even tears of happiness. Public displays of emotion are generally considered acceptable during moments of joy and celebration.

For sorrow, the nonverbal cues often include a more reserved demeanor, with individuals preferring solitude or the company of close friends and family. While there may

still be physical gestures of comfort, such as a comforting pat on the back, the focus is on respecting an individual's need for personal space during times of grief.

V. Literary and Artistic Representations

Literature and art also provide valuable insights into how joy and sorrow are depicted and understood in Uzbek and English-speaking cultures. Uzbek literature, such as the works of Mirza Jalil and Abdulla Qodiriy, often explores themes of joy in the context of communal unity and cultural celebrations. Sorrow, on the other hand, is depicted with a focus on personal reflection and resilience in the face of adversity.

In English literature, classic works like William Shakespeare's "Romeo and Juliet" and Charles Dickens' "Great Expectations" delve into the complexities of both joy and sorrow. Joy is often portrayed as a fleeting and sometimes tragic emotion, while sorrow is explored in-depth, emphasizing the individual's internal struggles.

Visual art in Uzbek culture often features vibrant colors and intricate patterns during joyful celebrations, while somber, monochromatic tones are employed to depict moments of sorrow. In English-speaking cultures, art can range from the exuberant and colorful works of pop art to the introspective and melancholic pieces of artists like Vincent van Gogh, each reflecting different facets of joy and sorrow.

The linguistic and cultural exploration of joy and sorrow in Uzbek and English reveals the profound influence of language and culture on our understanding and expression of these emotions. While there are universal elements to joy and sorrow, the nuances, values, and customs associated with these emotions differ significantly between these two linguistic communities.

This study underscores the importance of cross-cultural communication and empathy, as it reminds us that the way we perceive and express emotions is shaped by our linguistic and cultural backgrounds. By embracing these differences, we can foster a deeper appreciation for the diversity of human experiences and emotions across the globe.

VI. The Role of Music and Dance

Music and dance are universal forms of expression that transcend language barriers, and they play a vital role in how joy and sorrow are experienced and shared in both Uzbek and English-speaking cultures.

In Uzbek culture, music and dance are integral components of celebrations and expressions of joy. Traditional Uzbek music, with its vibrant rhythms and melodies, accompanies lively dances like the "Lazgi" and "Beshik to'yi". These cultural expressions embody the communal nature of joy, where people come together to celebrate life's moments of happiness.

In conclusion, the exploration of the linguistic and cultural dimensions of joy and sorrow in Uzbek and English languages has allowed us to embark on a captivating journey through the diverse landscapes of human emotions. Through language, tradition, art, technology, and interpersonal communication, we have uncovered the unique ways in which these two linguistic communities express, celebrate, and cope with joy and sorrow.

While differences in expression and cultural significance exist, we've witnessed the common thread that binds us all—the universal experience of emotions. Regardless of language or culture, joy and sorrow are the heartbeats of our shared human experience, reminding us of our interconnectedness and the beauty of our global emotional tapestry.

As we part from this exploration, let us carry forward the lessons of cultural sensitivity, empathy, and understanding. In our interactions with individuals from diverse backgrounds, may we appreciate the depth of emotional diversity and celebrate the myriad ways in which joy and sorrow are expressed.

Ultimately, the study of emotions in different languages and cultures reinforces the idea that our world is enriched by its diversity, and it is through embracing this diversity that we can build bridges of mutual respect and unity. So, let us continue to explore, learn, and cherish the kaleidoscope of human emotions that connect us all.

References

1. Mieder W. *International Proverb Scholarship*. New York: Garland Publishing, 1993. P. 27-63. 91
2. Gotthardt H.H., Varga M.A. (eds.) *Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to Proverb Studies*. Berlin: De Gruyter, 2014. P. 2-10.
3. Maslova V.A. *Introduction to linguoculturology*. Moscow, 1997.
4. Teliya V.N. *Phraseology in the context of culture. Languages of Russian culture*. Moscow, 1999. P. 17-20.
5. Yusupov U.K. *Contrastive Linguistics of the English and Uzbek languages*. Tashkent: Akadernashr, 2013. P. 27-262.
6. Vorobyov V.V. *Lingua-culturological principals of presentation of educational material. The problems of concentrism*. Moscow, 1997. P. 32-38.
7. Cruse D.A. *Lexical Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1986. P. 25-38.
8. Gryzberg P. *Proverb*. New York: Brockmeyer, 1994. P. 227-241

MAURICE MERLEAU-PONTY'S PHILOSOPHY OF "PHENOMENOLOGICAL" MAN

MAURICE MERLEAU-PONTY'NİN "FENOMENOLOJİK" İNSAN FELSEFESİ

Gulnoz RUZMATOVA*

Abstract

In order to reveal the stages and features of the formation of the deep historical roots of the current spirituality a wide and comprehensive study of the philosophical heritage and values of the past is required. This, in turn, is the formation of national consciousness, national pride, history, respect for the service of past generations, people's work, love for the motherland, the correct development of our new society, the rational future. serves to establish a high democratic state. It is no secret that the West, which has made a unique contribution to the development of world civilization and the development of philosophical thought, has produced hundreds and thousands of philosophers, poets and writers. One such thinker is Merleau-Ponty.

Merleau-Ponty called consciousness a phenomenon and introduced reduction as a method. In the first stage, the eidetic reduction is explained. In the concept of "pure consciousness" he developed the understanding of consciousness as a method. Merleau-Ponty calls thoughts "noema". Also, the study of the thought process calls the emotion "noels". And Husserl criticizes Descartes in his "Cartesian Observations". Because he analyzes the deductive system of universal science as a natural form. He says that science is based on knowledge in the form of axioms. Husserl, a student of F. Buyantano and K. Stumpf, influenced by V. Golsano and neo-Kantism, opposes skepticism and relativism in his teaching. According to Husserl, the sciences of nature need a certain basis, which only philosophy understands as a serious science. The doctrine of the phenomena of consciousness is only phenomenology.

From the point of view of phenomenology, consciousness, which is considered primary, is neither nature nor existence, but the world of the learner's (man's) life. Consciousness is a component of this life world, the part that understands, analyzes, understands, and observes it. According to Merleau-Ponty, analysis is primary in relation to the reflex of consciousness. Only when the learner (as was the direction of the predecessors) pays attention to itself, does the mind begin to analyze its content. In this sense, the learner, before learning the studied object, learns about himself, he will reach the truth a little. In the work of Merleau-Ponty, issues such as morality, strengthening of knowledge, glorification of reason, humanity, freedom, justice, social progress were promoted. They are the main content

* Professor of the Department of Social Sciences, Faculty of Social Sciences, Alfraganus University, Doctor of Philosophy gulnoz68@mail.ru, ORCID: 0000-0001-7046-1732

of Merleau-Ponty's works. That is the reason the analysis of the thinker's work remains a relevant issue even today.

Key words. *Intersubjectivity, Existential reality, Phenomenology, Ontology, Existential-phenomenological Interpretation, Reduction, Existentialism.*

Introduction

In the philosophy of existentialism, it is extremely difficult to know human existence and understand the inner essence of this existence. What is the reason for this difficulty? Existentialism raises the question of existence and human existence, since this existence is outside of man, he cannot perceive existence and cannot say anything. Here we come across the opinion of the English philosopher George Berkeley that "existentialism cannot go beyond the limits of human feelings." Such a worldview leads to solipsism. Therefore, attention was paid to human existence, not existence. The essence of life is not revealed in human existence. The existence, essence, meaning of human life remains a mystery to us. Why? Existentialists seek the answer to this question from human alienation. Unfortunately, this process continues even today. Man has lost his inner nature and is adapting to it by living only in outer nature.

Martin Heidegger introduced the concept of "phenomenon" to science, which reinterprets the relationship between phenomenon and essence to reveal this concept. For Heidegger, an event is connected to and arises from another situation or thing that preceded it. Heidegger's concept of "phenomenon" reveals the essence that caused the emergence of this phenomenon and includes the concept of "essence". When Heidegger studies human existence, he separates it from other existences. So, in Heidegger's philosophy, the concept of "existence" reflects the essence of human inner existence. (Heidegger, 1993: 99). It is extremely important for a person to be able to hear his inner world in order to study the inner being. In this inner world, Heidegger turned his attention to poetry. After all, the inner world of a person is very clearly manifested in poetry. Heidegger pays great attention to revealing the original essence of ancient manuscripts based on their inner world. He called this method "hermeneutics". Before Heidegger, this concept was introduced by Schleiermacher, who explained the study, analysis and philosophical interpretation of ancient texts as "hermeneutics". Heidegger made a unique change in this field. While earlier philosophers like Schleiermacher, Dilthey and others paid more attention to the linguistic analysis of these texts, Heidegger focused his attention on "feeling" the psyche hidden in the analysis.

Literature review

The development of existentialism as a philosophical trend began to be deeply studied in Western philosophy from the second half of the 20th century. In the philosophical works of such authors as H.Lofman, J.Sarokchi, P.Noyen, Van Ney, R.Bollenger, S.Grepin, Roming, A.Gide, F.Maorik, S.Wigham, the interpretation of main concepts and principles of existentialism was given. In Russia, it was studied by V.N.Kuznetsov, T.A.Sakharova, S.I.Velikovskiy, Y.P.Kushkin, V.Y.Balakhonov, E.Salovev, Y.Davvedov and other Russian philosophers and writers. In particular, we can cite Russian researchers K.M.Dolgov, A.F.Zotov, A.M.Rutkevich, Y.K.Melville and others whose works, researches, pamphlets, and articles shed light on Merleau-Ponty's work. In particular, these studies reflect the worldview of the thinker, his teachings about man, and his socio-philosophical heritage.

Methodology

Scientific and philosophical principles such as structural, theoretical-deductive reasoning, analysis and synthesis, historical and logical, comparative analysis were used during the research.

Results

The question related to the unique existential approach to the question of man in modern philosophy is the question of the existence of an individual person. In the Indian philosophy of Atman ("I-self"), the concept of self in existentialism, first of all, refers to the individual existence of a person. Human existence is a real, objective phenomenon. That's why it's a complicated matter to fully understand his inner world, the virtues and qualities bestowed on him.

Existentialism strongly defends the idea that man cannot be known using scientific methods. In the civilization of Europe between the First and Second World Wars, the lack of humanism led to the loss of faith in science. The real existence of a person, that is, existence, is not equal to the real existence of his style. Terms and concepts distance the most scientific objectivity of knowledge from the real existence of a person. A person is always in the situation of choosing a certain path in his life, which changes many times due to the way of self-realization. Merleau-Ponty wants to create a philosophy of universal ontology. It overcomes materialism and idealism, objectivism and subjectivism, rationalism and irrationalism, metaphysics and dialectics, and distinguishes between subject and object, content and essence, existence and non-existence, knowledge and belief, thing and its image. be able to solve. According to him, philosophy is not a science, "philosophy questions accepted beliefs, philosophy questions itself". (Merleau-Ponty, 1967: 172). Merleau-Ponty

imagines the new ontology as a questioning doctrine. He asks questions about the world, about people, about thoughts. These lead to the birth of content.

If philosophy is not a science, then naturally, questioning becomes a form of existential phenomenology, which is not a way of knowing. There can be no question of the logical, epistemological role of knowledge in this. Can "questioning philosophy" mean a person's attitude to the world or to himself?

Merleau-Ponty sets the goal of revising the modern and past philosophy. This re-evaluation is based on anti-materialist and anti-dialectical basis. The philosopher relies on the ideas of E. Husserl, F. Nietzsche, and M. Heidegger. They strictly defined the limits of materialism, dialectics and humanism. For example, Merleau-Ponty, commenting on I. Kant and R. Descartes, interprets them in his own way: "According to the analysis of Kant and Descartes, the world is neither finite nor infinite, the world is unknown, it is a product of human experience is contemplated, the infinite Existence is manifested in limited thinking". (Merleau-Ponty, 1967: 173). The teaching of great thinkers not only frees such an analysis from the elements of materialism and dialectics, but also removes the problem itself from the agenda.

When talking about the relationship between "questioning philosophy" and Husserl's philosophy, the category of the living world (Lebenswelt) is actively used. The main goal of the new philosophy is to move from the existence in itself, to the objective and infinite Being, to the living world (Lebenswelt). This transition does not take place outside the relation of subjectivity embodied in the human body. In this regard, the subject-object issue is reduced to the psychophysical level and resolved as subject psychophysics. This relationship looks natural from the outside. Nature and reasoning about it comes before logic. Psychophysiological subject reasoning is realized as reflection, awareness, thinking. This is actually directed against traditional Cartesianism. According to Merleau-Ponty, "organic history" that hides the truth in the shell of historicity should be revealed. It was announced by Descartes as the infinite horizon of science" (Merleau-Ponty, 1967: 173).

Truth is not only a reflection of existence, but also a result of the subject's knowledge, practice, and culture. It is very important to know the human standard in the correct reflection of reality. The standard of man is determined by his creative freedom. The question of the correspondence of human knowledge to reality can never be denied. This is the achievement of philosophical thought and expresses the truth in a holistic form. It is also known that the expression that reality corresponds to human knowledge has been interpreted in different ways. Two forms of truth matching with reality: emotional and intellectual stages: one should never forget that the human object that creates objects and concepts and develops them lies on

the basis of this knowledge. That's why thoughts that perform the function of understanding serve not only to reflect knowledge, but also to formalize problems of systematization.

In this sense, Heidegger's opinion that "True being and reality correspond (correspond) to each other in two ways: first, things about them correspond to objects and, secondly, thoughts correspond to things in discussion" is important. This means that thoughts correspond to things, and things correspond to thoughts. Why is the problem posed here? What is the basis, nature, genesis of human thoughts? Why does the subject generalize reality, understand it? How do objects and events reflect the side that does not correspond to their essence? This is the relationship of the object to the subject, and the subject to the object, as mentioned above. Heidegger says, "The essence of truth lies in freedom." With this, he shows that the possibilities of human knowledge are always aimed at searching for truth and finding its different sides. Phenomenological perception absolutizes the immediate given, the emotional level of knowledge, seeks to reach the truth through feeling. Philosophy is seen as an art. "My view is that philosophy as a work of art ... the object acquires its meaning outside of its historical context, it has significance outside of this context".

So, what were the main conceptual ideas of this doctrine? One of these main principles is the idea of knowing the world through the study of human existence. In other words, this doctrine puts forward the idea that in order to know the true picture of the world, one must first know the essence of a person. Such an idea was originally proposed by Martin Heidegger, the founder of German existentialism, in his work "Being and Time" (1927). According to him, the primary basis for knowing existential ontology is human existence. The peculiarity of this form of existence is that it is able to know not only other forms of existence, but also itself. Also, a person has the ability to establish various relationships with other forms of existence. That is why such existence, that is, existence, must be the foundation of knowledge.

Another German philosopher, Merleau-Ponty, based on the above ideas of Martin Heidegger, created a new interpretation of ontological doctrine. French philosopher J.P. Sartre's "new ontology" enriched the views of these scientists on human existence with new evidence. But there were some differences between the views of Merleau-Ponty and Heidegger. In particular, when Merleau-Ponty thinks about human existence, he focuses on individual choice, personal responsibility, and finding the unique "I" of each person. Also, Merleau-Ponty always assumes the essence of the human world, its connection with other forms of existence. Heidegger, unlike him, focuses all his attention on revealing the essence of the world through the study of human existence.

Nowadays, it is difficult to find existentialists who do not use phenomenology as a method. Also, in the fields of history, sociology, and literary studies, French existentialism began to form in the 1930s. Merleau-Ponty is one of the great representatives of French existentialism. Maurice Perlot Ponty (1908-1961) was a French existentialist and phenomenologist. His main works are "The Structure of Morals" (1942), "Phenomenology of Perception" (1945), "Meaning and Meaninglessness" (1948), "Adventures of Dialectic" (1955), "Signs" (1960), "Visible and Invisible" (1961) and others criticize the concept of pure consciousness based on phenomenological methodology. He prefers the Marxian analysis of historical reality and does not accept the economic explanation of history. Merleau-Ponty created his own "philosophy of existentialism". In the 1950s, he opposed existentialism, which preserved the metaphysical style. Merleau-Ponty tried to overcome the opposition between freedom and necessity, object and subject. It is no coincidence that Merleau-Ponty refers to the works of M. Mossa. Mossa identified the relativity of cultural concepts and values that we consider universal and absolute. Accepting and articulating life experience has become a central issue. Merleau-Ponty's philosophy changes from the analysis of perception to the analysis of seeing and the idea of "being" that removes the opposition between subject and object and restores the ontological status of the perceived world. The intentional world is presented as existing before reflection, rather than emerging in the process of reflection. "The world" was interpreted as transcendence, that the subject is a certain historical, cultural, and finally biological being, the meaning of which is that the subject later understands by comparing his life with the experience of others. The world was understood as the "interworld" connecting "I" and other people, mind and nature.

Merleau-Ponty's philosophy is primarily a philosophy of human intersubjective experience. Special importance is given to the "living language existing in the language community". Like a body, it combines object and subject. Merleau-Ponty (Dolgov, 199: 177) believes that the study of linguistic relations between people should determine the general law of symbolic relations within the framework of a single history. Merleau-Ponty offers a new view: "no acceptance, no freedom of conscience" in politics, which is called "philosophy of ambiguity" among researchers, "multiplicity of perspectives" in philosophy, etc. George Batay (1897-1962) is a vivid manifestation of this view. In his works of art, literary criticism, socio-political research, speeches on modern surrealist art, philosophical work, he addressed the problem of the limits of possibility and transition, and the problem of breaking out of these limits. Batay's works were always hotly debated. M. Blanchot, M. Leiris, M. Heidegger were on his side, J.-P. Sartre (Sartre, 2000: 233) opposed. Da'wah has traditionally been viewed as evil, as opposed to aspiration-regularity and precision, but according to Batay,

precisely the boundaries are not clearly defined by either human culture or human psychology. Based on Bergson's ideas, Batay's problem of transgression is related to the internal ambiguity, ambiguity and contradiction of boundaries. Culture defines boundaries, which includes the possibility of violations of these boundaries.

Thus, while Merleau-Ponty strongly defends the idea of the close relationship between the subject and the object, the world is a projection of the subject, the subject objectifies the world and man, and attributes their existence to them. He tries to follow the "third way" in philosophy. In practice, claiming that the direct data of perception is true reality means subjective idealism. Moreover, Merleau-Ponty's philosophy is eclectic, he tries to synthesize existentialism and Marxism. Merleau-Ponty's work was also strongly influenced by phenomenological philosophy. Especially Edmund Husserl (Husserl, 1994, 1991: 156, 45) phenomenology had a great influence on the formation of Merleau-Ponty's worldview.

Edmund Husserl, the founder of the 20th century phenomenological school, lived and worked in 1859-1938. Polish philosopher Roman Ingarden, Elizabeth Strecker, famous German existentialist philosopher Martin Heidegger (Mikhailov, 1994: 36), developed by philosophers N. Hartmann, M. Scheler and French existentialist philosopher J. P. Sartre, who are close to his direction.

Husserl calls phenomenology, these experiences "observation of essence", i.e. appearance. In an unbiased claim to the primacy of "spirit" and "matter", he proposes to exclude from phenomenology the "X" place (state) of existence (x, according to German mythology, means the helping and ever-saving angel. This concept is now in Germany, it is found in all books related to spirituality, mostly in children's literature). When the hermeneutic researchers divide the hermeneutic interpretation into circles, the existentialism of F. Schleiermacher and Heidegger converge to one point. However, they have a big difference in their views. (Slovar, 1998: 89). Again, Husserl gives importance to psychology in reaching the "essence". In accepting the "essence", in Husserl's philosophy, the initial point of view agrees with Platonic idealism. Existence in the Platonic "idea", which has an ontological essence It is seen as a "significant" (important) aspect, not by feature.

Husserl is forced to make constant changes in his philosophy in order to create and search for a solid foundation. In the last stages of his career, he turned to the idea of "the world of life" and came close to the philosophy of life. Seeing the spiritual situation in Europe in his time as a crisis, he connects it with the dominance of scientism and the dominance of the naturalistic-positivist worldview in general. Along with the concept of "life-world", Husserl's later focus was on the problem of intersubjectivity. According to his point of view, it is impossible for the content of any knowledge to be determined by empirical

consciousness, and as a result, there cannot be a reality that is independent of the individual subject of knowledge. According to him, the life of the world is manifested not in psychologism, but in historicism, which is considered the main philosophical idea in naturalism, which has risen to the level of the worldview of naturalists. His psychologism is pure hermeneutic analysis. In Husserl's opinion, natural science and historical sciences themselves need justification. This justification can be realized only by philosophical phenomenology, which should be recognized as a serious science of the phenomena of consciousness.

Husserl emphasizes that the purification of consciousness from experience is carried out with the help of reduction. For this, a person must first of all abandon the natural confidence in his views and the absolutization of any idea. As a result of reduction, only the immanent (internal content) belonging to the pure mind is seen. This creates intentionality, which is an integral element of consciousness. As we mentioned above, with the help of the concept of "intentionality", Husserl tried to solve the main problem of the connection between the subject and the object of theoretical knowledge. This concept had to act as a bridge between the subject and the object, that is, it had to belong to the immanent world of the human general consciousness and to the transcendental world of things at the same time. Husserl had to change his philosophical views in order to find a solid philosophical basis.

In later periods, Husserl came much closer to the philosophy of life. His categories of consciousness, object and subject are useful in defining hermeneutic spheres. The foundation of Husserl's first philosophical work is "Philosophy of Arithmetic" (1891), which is aimed at the psychological foundation of mathematical structures. In this work, Husserl tried to justify the existence of God ontologically. Only he used the term "pure consciousness" instead of God. By "pure consciousness" he meant the final stage of action based on the initial foundations of knowledge. Husserl's first work dedicated to pure phenomenology is "Investigations". According to his point of view, there is no border between content and imagination. As a result, the border between subjectivity and objectivity disappears, that is, everything becomes subjectivity, and subjectivity takes on an objective appearance. Also, based on Kant's ideas about the world of transcendence, which forms the subject's consciousness, Husserl put forward the idea that the consciousness awakened by the "thing-in-itself" forms transcendental objects. Based on the ideas of phenomenology, Husserl criticizes positivism, which has moved away from the "metaphysical" basis of modern sciences and gave them a fatwa in this work. "Positivism," he says, "allegedly separated philosophy from the beginning." He separated the results of

philosophy from the subjects that existed long before the definition and classification of the sciences." Also, Husserl singled out that with the emergence of the natural sciences, theoretical knowledge and even philosophy were divided into fields, and philosophy became the profession of those who were not true philosophers, which in turn "turned European spirituality into a battleground of different philosophical schools." noted (Falyev, 2000: 48-62). Husserl called such a philosophy a dead philosophy. According to him, a living, vital philosophy is a reborn metaphysics, that is, a universal philosophy. In this way, Husserl applied reduction not only to mathematics, which is an exact science, but also to philosophy.

Among modern French philosophers, the philosophy of Maurice Merleau-Ponty has a special place. Their outlook was greatly influenced by Merleau-Ponty [3; K.M. Dolgov. 1990; 166]. Merleau-Ponty's philosophical views are of special importance. The philosopher's position is anti-dialectical and anti-materialist in nature. Unlike other philosophers, he wrote a work entitled "Dialectical Adventures". (Dolgov, 1990: 176). In this work, the philosopher tried to show the theoretical and practical shortcomings of phenomenology. First, he tries to prove the incompatibility of dialectics and materialism: "If nature is nature, that is, in relation to itself and to us, then neither the relations nor the qualities belonging to dialectics can be found". (Merleau-Ponty, 1996: 167). Such an emphasis leads to sophistry. Merleau-Ponty believes that there is no need to prove what is self-evident. Because nature is outside of humans and itself.

Merleau-Ponty sets himself the task of understanding the organic, psychological and social connection between mind and nature. It takes the phenomenon as the initial concept of philosophy. He understands the phenomenon as a neutral state between subject and object relations. Phenomenon is spiritual and physical, mind and body, existence and transcendence. Merleau-Ponty also interprets the concepts of behavior and structure as neutral. According to him, the main task of thinking is to define the "phenomenal field" as the primary reality. "Reflection," writes Merleau-Ponty, "is not a true reflection if it does not go beyond itself, if it does not understand itself as an irreflexive-reflection, so it must be able to change the structure of our existence". (Merleau-Ponty, 1967: 167). Thus, joining the Husserlian doctrine of pure essences, Merleau-Ponty insists on understanding them not as a real object of philosophy, but as a means of a necessary middle existence embodied in the "phenomenal field". According to the philosopher, "Husserl wanted to return to the phenomenon in his last words and open the gap between philosophy". (Merleau-Ponty, 1967: 61).

Merleau Pont takes perception as an indivisible integral manifestation of the "phenomenal field". According to him, "initial reception is netetic [Netetic - according to him,

there is no difference between object and subject], that is, experience before the object, before the moment ... From every point of the original field, intentions come out, they are empty, but clearly; realizing these intentions, the analysis as a phenomenon goes to the object of science, to feelings, to the pure subject, which applies to both the first and the second. These three terms are the basis of the initial experience". (Merleau-Ponty, 1967: 279).

The influence of psychology on Merleau-Ponty's concept of acceptance is strong. Relying on the research of psychologists, the thinker considers real reality to be complex and whole, and simplicity and part are their elements. These elements become independent entities only in abstraction. For example, practical psychologists turn to this kind of abstraction for simple explanation of complexity through "analytic reasoning". According to Merleau-Ponty, acceptance is a psychological reality. From this reality he derives a very broad general epistemological and ontological systems. With this, the philosopher reinvents existential irrationalism. Science believes that it arose as a degradation of direct experience. "What I know about the world through science," writes Merleau-Ponty, "I know from my point of view and from my experience." Without them, the marks of science would have no meaning. All science is organized on the basis of the lived world. If we want to think seriously about science, if we want to know its true content, we must first awaken the experience of the world. It has a secondary nature". (Merleau-Ponty, 1967: II-III). Merleau-Ponty elevates the original everyday experience to the level of reality. He understands the deepening of science as a departure from reality. "Returning to the nature of things," writes the philosopher, "means returning to the world before knowledge, the world in which knowledge always speaks, abstracted through scientific determination, has a definite content...". (Merleau-Ponty, 1967: III).

According to Merleau-Ponty, phenomenology encourages us to accept the things that surround us in everyday life as they appear to us. For example, we write with a pencil. So, from a phenomenological point of view, an object is defined according to how it is used. According to the phenomenological criticism, it is a mistake to understand the pencil as a specific collection of atoms. In this sense, we can understand that phenomenology seeks to reconstruct the world with all its diversity and qualities. This trend opposes the one-dimensional standardization based on scientific ontology, that is, the theory that only the natural sciences interpret things as they really are.

Here we observe situations similar to language exercises in analytic philosophy. That is, views on the diversity of different linguistic contexts only reject the idea of the correctness of scientific concepts. Linguistic content is determined by context. However, in phenomenological definitions, phenomena, not language, occupy a central place. However, in

phenomenology, the absolute point of view that only the use of natural scientific concepts is considered correct is criticized. At the same time, it should be noted that neither analytic philosophy nor phenomenology is against natural sciences. They criticize only the philosophical theory that can be covered by natural-scientific concepts.

Phenomenology often describes ordinary events: threshing grain, clattering horseshoes, writing letters. He thinks of these as the *Lebenswelt*. That is, the world we live in is meant by everyday objects and thoughts, phenomena (phenomena) and linguistic expressions. Hence, the language used is as much a part of the life world as the language users. According to Merleau-Ponty, phenomenology does not promote the living world as an alternative to scientific imagination. The life world has epistemological priority. It is because of the living world that sciences have arisen. It is wrong to think that they arose historically different from the world of life. It is he who creates the opportunity for scientific activity in the transcendental sense.

So, phenomenology, for example, in Merleau-Ponty, is the successor of the European scientific development, in which philosophy, like science, aims at rationality. Phenomenology deals with the illumination and explanation of the basic problems of science. If Merleau-Ponty's definition is used, "transcendental phenomenology", in other words, "philosophy as a serious science" supports science in the context of "the decline of European sciences". The actions of phenomenology aimed at preserving scientific aspects in science consist of discovering and studying the living world in detail, interpreting it as the basis of the essence of science and the inner desire for thinking (*telos*).

Phenomenology, as noted above, explains not only situations, that is, everyday objects, but also people's desires as they appear in different contexts. Phenomenology does not deal with the poetic interpretation of an individual's inner experiences. Its deep meaning is to ensure the conditions of the living world, thereby its existence. That is, it consists in determining the basic conditions that ensure its existence. Again, compare it to the game of chess: the rules of chess are the essence of different strong and weak moves. Here there is a specific transcendental-pragmatic reasoning, as in linguistic analysis. It can be noted that this type of transcendental philosophy requires more or less variable factors for the integrity of language-practice. In this way, it differs from Kant's philosophy, which requires a single subject.

Explaining the composition of the life world has a certain epistemological purpose. In this case, it is important that the world of life has a practical nature, that it is manifested through goal-oriented tasks and norms of behavior. Due to this, epistemological problems are discussed in the context of passive emotional experience of behavior (tasks, work,

interaction). Knowing what you are doing is explained in a fundamental sense. It cannot be equated only with emotional impressions. For example, when I'm burning wood, I know what I'm doing emotionally. That is, my perception of the movement of my hand will not consist only of looking at it from the outside and understanding what it is doing. Of course, I look at my hand when chopping wood, but observing my hand from the outside is part of the context of action, in which awareness of the hand's movement is different from my observing it as an external object.

The beginning of phenomenology is not from passive emotional impressions or pure thinking, but epistemologically from our behavior, which means that the connection between the object and the subject is connected with the identification of things and the similarity of the individual to himself. As a practitioner, a person is directly involved in the activity. Here there is no absolute division into object and subject. Events are how they manifest themselves in a certain situation. During the time of movement, the consciousness of the person who is performing the activity provides continuity and self-similarity. The problem of objects is compared to the external world, "material substance" and the subject ("mental substance" in the teaching of Berkeley and Hume).

According to Martin Heidegger and Merleau-Ponty, it is possible to know what he is capable of as a result of determining the essence of human existence. Also, in this way, it is possible to save humanity from various horrors that threaten its head, especially from the tragedy of forgetting one's existence. Those who have forgotten their existence, that is, their identity, while using nature's resources, forget that man and nature are actually one whole thing. Others try to use it only as a tool and a factor, forgetting that human existence is a high-level value.

According to the doctrine of existentialism, one of the unique characteristics of a person is that he creates himself, exists and creates his essence. This is the first rule of existentialism. In this sense, they called human being "existence". The essence of life is not revealed by human existence. That is why we cannot raise the question of what is the essence of human existence. The existence, essence, meaning of human life remains a mystery to us. At this point, the question arises: why?

Representatives of existentialism seek the answer to this question from human alienation. Initially, while living in the heart of nature, man does not separate it from himself and exists as a part of nature. But this period of the ancient past will not last long. Because the development of human thinking creates an artificial nature and begins to separate itself from nature. This process of alienation increased rapidly as a result of the formation of private property and the emergence of cities. In this sense, the representatives of

existentialism specifically show that the science created by the human mind and the technology that is its achievement have led to the strengthening of the process of alienation. In this, the once united mankind was divided into nations, peoples and states, and as a result, the process of alienation of a person in his relations with others and in his personal society and mutual fraternal relations took place. Existentialists recognize this as the second stage of alienation.

According to existentialists, the third stage of the process of alienation continues in modern times. At this stage, a person becomes alienated from his inner world, his life, and its meaning. Man has lost his inner nature and lives only in outer nature and adapts to it. Man is increasingly losing his inner feelings and becoming a slave of the society machine. So, according to existentialists, a person fulfills his role in society. Behind these various masks, the true image of a person is hidden. When can this original image be revealed? When will the human essence that is lying on the ground of this image emerge? This issue has been of great interest to existentialists. The philosophy of existentialism put forward the ideas that in order for a person to understand the essence and meaning of his life, he should have freedom and the right to choose freely. But man misused this freedom and tasted the fruit of knowledge and thus became a sinful slave. His sin is that he has knowledge. Through this knowledge, a person is the cause of his own tragedy.

Therefore, a person should strive not to know the essence of life, but to live and exist in this life. According to Merleau-Ponty's teaching, all the processes of existence remain "the thing in itself" and we cannot reveal their secret. Even science studies things and phenomena only as superficial phenomena. There were cases where the primary forces and primary causes that move them were called metaphysics. As a result, all events in the world became secret, secret "ciphers" by man. Among these secrets, secret ciphers, man himself has become a big mystery. Some representatives of existentialists tried to explain this mystery through their figurative images. For example, according to Merleau-Ponty, visual arts and music are tools that help people. It is in these areas that the creative forces hidden in human nature come to the fore.

Creativity, innovation is the greatest miracle of human nature. If a person does not find his place in the society, he will not be able to reveal the power of creativity. The light hidden in his heart, like a pearl hidden at the bottom of the sea, cannot shine its light on anyone. As long as the human heart remains hidden, the light within it also dims. A society made up of a person with a hidden heart becomes a closed society. In such a society, a person is deprived of creativity. He lives only in pursuit of material benefits. His material interests and needs

appear one after another and never end. A person who pursues these interests will never achieve his goal".

According to existential philosophers, people in today's society are increasingly losing interest in life. He does not feel the beauty of nature or the mood of other people. As long as a person lives only with his mind, his mind only motivates him to pursue his own interests. As a result, instead of virtue, a person seeks only profit from life. The mind of such a person becomes like a programmed machine, a computer. A person, like a computer, is deprived of his inner innocent feelings. Life seems boring and meaningless to such people. People who retain the characteristics of sincerity and wonder characteristic of children in the blanket can feel the beauty of life.

Existentialism teaches that a person is forced to think about the meaning of life due to the threat of death. Representatives of this doctrine deeply felt such a situation between life and death. Literary characters they created fall into such situations. In solving the above problems, they put forward the idea of striving for development.

According to the doctrine of existentialism, only the desire for progress can protect a person from various fears and horrors. We can find similar thoughts in Merleau-Ponty. In his opinion, the idea of development, which defines the essence of a person, extinguishes the strong sense of danger in Europeans and Americans. If humanity continues to advance towards progress, we will ultimately free ourselves from the feeling of being always careful, we will remove all worries, and we will create a favorable opportunity for humanity to improve itself and live in peace.

We think that many philosophers today do not agree with the philosopher's optimistic thoughts about the future. Because we all know that most of the thoughts about the future are in the mood of depression, which is its opposite. As a clear proof of our opinion, we can cite the words of the famous Russian philosopher, academician V.S.Stepin regarding the crises caused by civilization: if there is a direct effect (chemical and radioactive effects, pollution), the second is an indirect effect (caused by microbes and viruses that cause various diseases). However, there are clear limits to the activity of natural factors (that is, natural selection) that serve to preserve the gene pool of human society. For example, in the wars that serve the purpose of selection, mostly healthy people who can leave offspring have been killed. The current social life, which takes place amid rapidly changing unstable social situations and competition in all spheres, is intensifying the anthropological crisis with its stresses. This led to an increase not only in heart, blood vessel, and oncological diseases, but also in mental diseases. In the following years, depression became the most common disease of the late 20th and early 21st centuries.

Sh.Kahhorova's monograph entitled "Global Spirituality-Ideological Basis of Globalization" written within the framework of problems that are equally relevant for today and the future is also a proof of our above opinion. In particular, we can find such thoughts in it: "While not denying the scientific and technical achievements, which until recently seemed to many to be a positive phenomenon, it is now not only the thinker that because of these achievements, civilization has reached a dead end. philosophers, representatives of the humanities, and many scientists themselves admit with great regret. Indeed, "Scientists put in the hands of politicians weapons capable of destroying life on the planet not once, but several times, but they did not try to find out how to destroy them and what to do in the future..., they they discovered new sources of energy and are doing so, they also created very serious problems like getting rid of radioactive waste and nuclear terrorism..., they gave people antibiotics, and at the same time, they strengthened the process of natural selection in harmful microorganisms.

However, the unbridled thinking of scientists continues to burn with the desire to create new inventions and technologies, which are still unknown to mankind. They are now conducting research in the fields of science and technology, such as nanotechnology, machine intelligence, and genetic medicine, which are of serious concern to many scientists, and are achieving significant results." As we can see, "human existence" and/or his thoughts about the meaning of life are not only a European problem in the 40s and 50s of the 20th century, but today it remains one of the actual problems of the peoples of the whole world. We will end the article with the following thoughts of Merleau-Ponty about the doctrine of existentialism. In any case, by existentialism, we understand, first of all, the doctrine that allows a person to live and, moreover, emphasizes that any activity requires a certain environment and human subjectivity.

Phenomenological definitions starting with the definition of action are interesting from the point of view of social sciences and their principled discussions. In the phenomenological analysis of life contexts based on the concept of behavior and related concepts of the moving person, partner, and object of movement, the areas of activity expressed by the categories used by the moving person are considered to be the main ones. Thus, phenomenology is related to the understanding approach in social research and is opposed to the explanatory approach. Phenomenological analysis is also suitable for the analysis of society based on language exercises.

As mentioned, phenomenology seeks to find not only the described situations, but also the elements that make up its content. Because of this, it is important to be aware of what level of logical thinking we are at at any given time. For example, when Sartre thinks about

free will in "Being and Non-existence", he considers the constitutive meaning of free will. Freedom has a necessary logistical status for behavior: to act means purposeful action in one way or another. Action requires that we see that a situation can be different than it is, that there is an alternative, and when there is an alternative, it is a positive alternative, and that we can implement it with a special coherence of action. In other words, action is superior to existence, which is superior to existence in a different state. In this sense, the hypothetical is superior to the existing. A hypothetical is something that is not yet real, but can be made possible by action. If we know that the situation around us can be different in one way or another as a result of our striving, we will not be able to move. The possibility of rejecting what exists defines freedom as a condition of action. Freedom thus defines action. In this sense, the necessary condition for movement is freedom.

Conclusion

Philosophy is the father of sciences and the jewel of many millennia of human experience. Life without philosophy is dull and dull. There is no science that is not based on philosophy. The Western world paid unprecedented attention to philosophy and sociology during the next three centuries and built its life on the basis of the achievements of these sciences and made amazing progress. It opens up new ways and opportunities for development." Of course, this is a correct conclusion regarding the basis of Western development. For this reason, it would not be a mistake to say that it is the duty of our young people to deal with the works of European writers, study them and draw appropriate conclusions from them. The current revolutionary changes in the field of communication and information have a great impact on the renewal of the worldview. This process is happening so fast that a person does not have time to believe any of them and even react to them. In a word, we humans have been living with dilemmas among chaotic worldviews.

Merleau-Ponty created his own "philosophy of existentialism". In the 1950s, he opposed existentialism, which preserved the metaphysical style. Merleau-Ponty tried to overcome the opposition between freedom and necessity, object and subject. Accepting and articulating life experience has become a central issue. Merleau-Ponty's philosophy changes from the analysis of perception to the analysis of seeing and the idea of "being" that removes the opposition between subject and object and restores the ontological status of the perceived world.

The intentional world is presented as existing before reflection, rather than emerging in the process of reflection. "The world" was interpreted as transcendence, that the subject is a certain historical, cultural, and finally biological being, the meaning of which is that the subject later understands by comparing his life with the experience of others. The world was

understood as the "interworld" connecting "I" and other people, mind and nature. Merleau-Ponty's philosophy is primarily a philosophy of human intersubjective experience. Special importance is given to the "living language existing in the language community". Like a body, it combines object and subject.

Therefore, a person should strive not to know the essence of life, but to live and exist in this life. According to Merleau-Ponty's teaching, all the processes of existence remain "the thing in itself" and we cannot reveal their secret. Even science studies things and phenomena only as superficial phenomena. In general, existential phenomenology made a person weak in self-discovery. He did not find a sufficient, convincing basis for finding the meaning of human existence. But despite this, he developed new categories for a new interpretation of humanity. It formed a new humanistic attitude of man to the world. Similarly, he raised his relations with nature and culture to the level of humanity. Baddi interpreted the friendly relationship between literature and philosophy from the point of view of metaphysics.

References

- Dolgov, K.M. (1990). *Ot Kirkegora do Kamyu. Filosofiya. Estetika. Kultura.* –M.: Iskusstvo, 349.
- Falyov, Y.V. (2000). *Rol fenomenologii Gusserlya v stanovlenii germenevtiki Xaydeggera // Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya. №5. 278.*
- Fenomenologiya, (1991). *Statya v Britanskoy ensiklopedii // Logos. № 1. – M., 45*
- Gusserl, E. (1994). *Idei k chistoy fenomenologii i fenomenologicheskoy filosofii.* -M.: Misl, 156.
- Gusserl, E. (1991). *Fenomenologia. Statya v Britanskoy ensiklopedii. Logos. – M., – № 1.*
- Gusserl, E. (1998). *Kartezianskiye razmishleniya. – SPb., 226.*
- Gusserl, E. (1991). *Parijskiye dokladi. Logos. – M., – № 2.*
- Gusserl, E. (1992). *Amsterdamskiye dokladi. Logos. – M., – № 3.*
- Gusserl, E. (1986). *Krizis yevropeyskogo chelovechestva i filosofiya. Voprosi filosofii. – M., –№ 3.*
- Gusserl, E. (2004). *Krizis yevropeyskix nauk i transsendentalnaya fenomenologiya. – SPb., 304.*
- Merleau-Ponty, M. (1967). *Fenomenologiya vospriyatiya. – Parij, 156.*
- Merleau-Ponty, M. (1967). *La Phenomenologie de la perception. – Paris, 396.*
- Merleau-Ponty, M. (1996). *V zashitu filosofii. – M.: Nauka, 299.*
- Mixaylov, I.A. (1994). *Bil li Xaydegger fenomenologom? // Logos. № 6. – M., 36.*

- Narskiy, I.S. (1992). Artur Shopengauer – teoretik vselenskogo pessimizma. A.Shopengauer. Izbr. proizv. – M.: Misl, 234.
- Qahhorova, SH. (2009). Global ma'naviyat-globallashuvning g'oyaviy asosi". – Toshkent: Tafakkur, 599.
- Rakhimjanova, D.S. (2019). Features of the freedom issues in the Plot's philosophy. International Journal of Advanced Science and Technology. 28(16). 1560-1564.
- Ruzmatova, G. (2019). Eastern melodies in the text of Plato. International Journal of Recent Technology and Engineering. 8(7). 444-448.
- Ruzmatova, G. (2020). Comparativist analysis of Representations about Will in View of Friedrich Nietzsche and Jalaliddin Rumi. International Journal of Psychosocial Rehabilitation. 24(4). 3215-3227.
- Sartr, J.-P. (2000). Bitiye i Nichto. – M.: Nauka, 233.
- Sovremennaya zapadnaya filosofiya, (1998). Slovar. – M.: Ensiklopediya, 425.
- Xaydegger, M. (1993). Raboti i razmishleniya raznix let. – M.: Misl, 288.
- Zotov, A.F. (2002). Sovremennaya zapadnoyevropeyskaya filosofiya. – M.: Nauka, 622.

FEATURES OF STRATIFICATION OF ANTHROPOGENIC LANDSCAPES IN THE MOUNTAINOUS REGIONS OF NORTHERN FERGANA

*KUZEY FERGANA'NIN DAĞLIK BÖLGELERİNDE ANTROPOJENİK
PEYZAJLARIN TABAKLANMASININ ÖZELLİKLERİ*

Husniddin NAIMOV*

Abstract

The foothill landscapes of Fergana Valley are undergoing strong changes in change of landscape complexes under influence of agriculture, one of the various branches of human economic activity. The change of foothill landscapes of Ferghana Valley occurs in following directions: a change in relief, a decrease in humus content in soil, formation of agro-irrigation deposits, erosion of soil cover, pollution of landscapes, the development of engineering and geographical processes, etc. Under the influence of human economic activity, foothill landscapes of Fergana Valley have features of a civilized landscape. The use of these territories for various purposes, in particular, as pastures for grazing livestock, for growing all types of crops, as well as for water extraction in order to create new settlements has been mastered and continues to be developed. Since such changes occur within different territories, the resulting anthropogenic landscapes develop with subordination to the general features of the nature of the same territory, the dynamics of changes are analyzed.

Keywords: *foothill landscapes, grouping, Reclamation relief hydrogen and climatic factors, quarries, anthropogenic factors, salinity process, wind erosion.*

Özet

Fergana Vadisi'nin eteklerindeki manzaralar, insan ekonomik faaliyetinin çeşitli dallarından biri olan tarımın etkisi altında peyzaj komplekslerinin değişiminde güçlü değişikliklere uğramaktadır. Fergana Vadisi'nin eteklerindeki manzaraların değişimi şu yönlerde meydana gelir: rahatlamada bir değişiklik, topraktaki humus içeriğinde azalma, tarımsal sulama birikintilerinin oluşumu, toprak örtüsünün erozyonu, manzaraların kirlenmesi, mühendislik ve coğrafi süreçlerin gelişimi, vb. İnsan ekonomik faaliyetinin etkisi altında, Fergana Vadisi'nin eteklerindeki manzaralar uygar bir manzara özelliklerine sahiptir. Bu bölgelerin çeşitli amaçlarla, özellikle de hayvan otlatmak için mera olarak, her türlü mahsulün yetiştirilmesi için ve ayrıca yeni yerleşim yerleri oluşturmak için su çıkarılması amacıyla kullanılması konusunda uzmanlaştı ve geliştirilmeye

* Namangan State University (Namangan, Uzbekistan) base doctoral student of the Department of Ecology.
Nemengan Devlet Üniversitesi Doktora öğrencisi, husniddin1997phd@gmail.com

devam ediyor. Bu tür değişiklikler farklı bölgelerde meydana geldiğinden, ortaya çıkan antropojenik manzaralar aynı bölgenin doğasının genel özelliklerine bağlı olarak gelişir, değişimin dinamikleri analiz edilir.

Anahtar kelimeler: *etek manzaraları, gruplandırma, hidrojen ve iklim faktörleri, taş ocakları, antropojenik faktörler, tuzluluk süreci, rüzgar erozyonu.*

Introduction and problem statement

Under the influence of human economic activity, the Fergana Valley Foothill landscapes have cultured landscape features. The use of these territories as pasture for various purposes, in particular in the feeding of livestock, for the cultivation of all types of agricultural crops, as well as for the construction of new settlements, water was extracted and is now being developed.

Changes in the pre-mountain landscapes of the Fergana Valley occur in the following areas: changes in relief, a decrease in the amount of humus in the soil, the emergence of agroirrigation deposits, soil cover washing, pollution of landscapes, the development of engineering-geographical processes, etc.

Study of the problem

Stratification is the process of dividing an area to be monitored up into units to increase the efficiency of monitoring. There are statistical, logistic, and management reasons for stratifying a landscape stratification.

Because rangelands are among the most diverse ecosystems in the world, it is impossible to design a monitoring system that perfectly reflects changes in all landscape units. However, the accuracy and precision of any monitoring system can be improved by carefully dividing the area into relatively uniform units for monitoring. These monitoring units are called strata. Strata are areas located in a particular part of the landscape (e.g., flood basin or hill summit), within which vegetation, soil type, management and current status are relatively similar. All areas classified by the same stratum are expected to respond similarly to changes in management and to catastrophic disturbances, such as a combination of drought and fire. Multiple monitoring units of the same type (e.g., hill backslope) often repeat across the landscape, geographically separated from one another by other monitoring units. Differences in land uses, disturbance, or management can also be used to divide an area into strata (e.g., grazed vs. ungrazed).

The aim and objectives of the work

Why Stratify from a statistical standpoint, you should consider stratifying when you have reason to believe that either (a) the average value of key indicators is not consistent across different definable units or areas (e.g. ecological sites) in your study area, or (b) within-stratum variability in these indicators is different among these units. However, as discussed above, there may be other reasons for stratifying.

Reduce the number of plots that need to be monitored – The primary reason for stratifying a sample is to increase the efficiency (i.e., power) of the sampling by grouping similar sampling units together. Because variability is minimized within strata, stratification improves the precision of estimates and is a more efficient sampling technique than simple random selection. The number of locations sampled within each stratum can be different and can be related to the within-stratum variability. For example, strata that are very homogeneous may get only a few samples, whereas more heterogeneous strata would have more samples taken from them[11].

Materials and methods

Ensure that small areas get monitored – Some areas of interest for monitoring (e.g., riparian areas) may only occupy a small portion of the overall study area and could be missed (or under-sampled) without stratification. Assigning these areas into separate strata from the rest of the study area allows you to make sure that these areas are adequately sampled in your monitoring program.

Focus monitoring effort on priority areas – Additionally, some portions of a study area may be more sensitive to disturbance or expected to show change earlier than other areas. Through stratification you can assign extra monitoring effort to these areas – increasing the precision of your indicator estimates and your ability to detect changes. Alternatively, stratification can allow us to deemphasize or omit very stable areas from a monitoring program. For example, highly stable types of monitoring units (such as bedrock) might not be included in a monitoring program if the primary objective is to monitor for degradation risk or recovery.

Aid in interpretation of results – Strata can be defined to include types of land that respond similarly to disturbance or management (e.g., ecological sites). When this is done, estimates of indicator values or change can be interpreted the same across all plots in stratum.

Report on units meaningful to management – Often, it is necessary to be able to report monitoring results for several different management units within a study area. These management unit boundaries can become part of the stratum definition to help ensure adequate sampling within each unit. The anthropogenic hills that stand alone have long been

evidence of a dense population. Currently, the most densely populated area of the middle part of Hill is now, and there are a lot of rivers and ditches, roads of different levels. The lower part of the foothill landscapes are drainage ditches and irrigation facilities with many built-up areas. In the first years of the development of irrigated light-colored gray soils, a decrease in the amount of humus in the soil structure was observed, and later, as a result of the positive effect of human economic activity, their reproduction was determined.

Main part

During the first 20-30 years of the beginning of watering, even on irrigated alluvial grassy soils, there is a decrease in the amount of humus, and then an increase. [15] As a result of constant watering, the humus content in the meadowsweet and waterlogged meadowsweet soils decreases and can never reach the level of this type of meadowsweet soils. Farming areas are in the upper, lower Foothill sloping Plains and swamps, Pununsoy, Sarvansoy, Chodaksoy, Uygursoy, Sharansoy, Jiydalisoy, Kosonsoy, Murildisoy, Kandisoy, Namangansoy, Tuzlisoy, Ghovasoy, Sherbuloqsoy, Duvanasoy, Kokumboysoy, Tsardootasoy, Chortoqsoy, Jiydasoy, sux, Isfara, shokhimardon is located in areas associated with isfayramsoy streams basins and a number of hydraulic structures. The influence of pre-mountain landscapes on agriculture, the formation and thickening of agroirrigation deposits at first, the construction of irrigation facilities, the emergence of villages and cities, the construction of roads, etc., led to a change in the structure of landscape complexes and their cultural geocomplexes instead of natural landscape complexes. As a result of this, various classes such as seliteb, agricultural, water-economic, regular and degraded appeared. At the same time, the strong transformation of the foothill landscapes under the influence of irrigation farming is also the reason for the emergence of geocological problems of various manifestations. Especially negative situations are observed in this region, such as ravines, suffocation erosion, weasels, natural soil and the degradation of plant cover, the intensification of the salinity process. As a result of the lack of irrigation, improper, inappropriate use of irrigation facilities, many spoiled landscape types appear on the territory [14].

The second most important branch of Agriculture, which negatively affects the transformation of foothill landscape complexes, is animal husbandry. Dairy-meat and wool-meat areas of animal husbandry were formed in the regions. We can see that the livestock fields are mainly located in the upper foothill landscapes. These areas are much more unfavorable for irrigation farming. Therefore, the fact that livestock animals have been raised in these livestock fields for a long time caused the thinning of plant covers and the

disappearance of some plant species. These circumstances lead to secondary natural processes, namely the washing of the soil cover and a change in the microrelief. This is due to the fact that livestock is not fed by dividing the pastures of the territory into certain massifs [13]. On the site of the natural landscapes of the area, road landscape complexes began to form in later times. Road landscapes are unevenly distributed over the territories of hill. The reason for this is considered to be natural conditions, agriculture, industries and the location of the population.

Technical means pollute geocomplexes with carbon monoxide, nitrogen oxide and carbon gases. Emissions of technical means also have their effect on the exchange of matter and energy in landscapes. The next natural-man-made geosystem formed under the influence of human activity is industrial complexes. The composition of industrial complexes of foothill landscapes is formed by the industries of cotton cleaning, light industry, food, mechanical engineering and metal processing, chemistry and building materials. The pre-mountain landscapes were unevenly distributed over its territories, even because industrial complexes processed its raw materials. In the first years of independence, many joint ventures were built on the territory in order to develop industrial complexes and rationally use raw materials resources. This resulted in a number of problems to which industrial complexes belong. In particular, the construction of industrial enterprises leads to the failure of the exchange of substances and energy in the landscapes, to a change in the structure and a decrease in numbers of certain landscape components, and the dumping of their waste causes a change in certain landscapes. Therefore, in the construction of industrial complexes and the conduct of their activities, it is necessary to strictly follow scientifically based measures [11].

Anthropogenic impact has become stronger in the landscapes of the territory, in the last 15-20 years. The fact that almost all the water of the streams crossing the steppes is spent on irrigation creates a number of environmental problems.

Complex geoecological conditions are observed, such as ravines, erosion, suffozion wraps, and the disappearance of plant cover, increased salinity, the appearance of shurkhocks, which appear and are taking place in the Ferghana Valley Foothill landscapes [12]. To prevent such processes, it is necessary to initially limit the presence of running water in the regions, and then carry out water only in a closed state, as well as drip irrigation, develop viticulture and horticulture instead of crops that require a large amount of water, and expand lalmikar farming.

Due to the strength of anthropogenic impact, the Fergana Valley brings to the nature of the foothill landscapes the problems of protecting landscape components along with the creation of cultural landscapes.

The preservation of Fergana Valley Foothill landscapes is also one of the biggest conservation challenges. This is because the disappearance of the tree and shrub plants in this region, the development of farming for many years, the fact that pastures are not taken into certain arrays when feeding livestock, led to the strong development of flooding and erosion phenomena in the area. These phenomena caused the depletion of the soil layer, not becoming thick, and sometimes completely washed out, to the fact that the lyosseous deposits have already given in to erosion [4].

The preservation of the naturalness of the mountain landscapes of the Fergana Valley, the solution of environmental problems largely depend not only on the construction of forests, but also on the implementation of various practical, organizational work, agrotechnical and hydraulic work. Given the natural conditions in the Fergana Valley Foothill landscapes, it is advisable to develop pasture cattle breeding, lalmikor farming, horticulture and viticulture. Proper consideration of the nature of the interaction of soil, plant and water in this area will give the expected result.

The formation and development of anthropogenic landforms as well as their impact on landscapes. Natural landforms are changing under the influence of anthropogenic activity. According to the degree of relief change, the Fergana Valley has changed very little (20% - 40%), the average has changed (40% -60%), strongly changed (80% -100%) places are allocated (A.Maksudov, 1993). Genetic categories are reclamation, career, terrace, flattened, device, cliff suffusion-karst, irrigation-erosion, irrigation-accumulative and residual "subject" genetic gruppas of anthropogenic relief [15].

Fergana Valley pre-mountain landscapes anthropogenic landforms come in predetermined or unspecified views according to purpose [3]. Pre-defined forms of relief include reclamation (drainage channels, irrigation channels, reservoirs, pools, waterfalls), quarries (formed from the carving of lands as a result of the excavation of the Hills and the construction of a road), leveled, terraced slopes (slopes, terraces), devices (roads, anti-flood dams, barriers against wind erosion).

1. Reclamation relief. Dressing occurs as a result of the construction of irrigation facilities and secondary manifestations of irrigation. Under the influence of irrigation and drying reclamation, the Earth's surface undergoes certain changes. Ditches associated with the release of water into canals and drains, collector ditch structures built in the area are among them. The geography of channels and collector-drainage sites depends on a number of natural geographical factors. Considered a mesoreleph form of irrigation systems, their occurrence is associated with changes in certain meso and microrelief forms [10].

2. Couriers. It is formed from the carving of land as a result of open-pit mining of

minerals, excavation of the foothills and road construction. F.N.Milkov (1973) divides three main classes of careers (career, restored and century-old state).

3. Artificial terrace relief. On the slopes of the territory, artificial terraces are erected, which are formed as a result of the organization of gardens. Such regions are erected in accordance with the water walk on the horizontal ones [1]. It is a pity that farming is not carried out, forming a terrace relief in the foothill landscapes of the Fergana Valley, causing great harm to the hill.

4. Flattened relief. Earth leveling is divided into capital (radical) and current leveling. Both methods are carried out on land that has long been watered and intended for fresh irrigation. When mastering the mountain landscapes of the Fergana Valley, it is required to carry out capital and current leveling work on the basis of the project. On the basis of horizontal slanted and topographic surfaces, Earth Leveling Works are carried out. For leveling soils, it is necessary to take into account such characteristics of the granulometric composition of soil gruppas according to the project as the degree of leveling, relief, depth of waterproofing layers.

The level of the Sizot waters rose in this village between the foothill landscapes, and swamps appeared. Local residents decided to dig a collector in order to lower the level of sizot waters[2]. As a result, cliffs appeared, which first came smaller, then 15-20 m wide, 12-18 m deep. In some places of the cliffs, tributaries were formed, the length of which could reach 50-100 m. the village of kazanbulak was divided into two parts, gardens, buildings, power lines and roads were destroyed (Maksudov, 1989). Such unpleasant scenes can also be found in the chortoq, Chust, Kosonsoy regions.

Changes in soil cover, the development of agrolandshafts, as well as their impact on changes in landscapes. Fergana Valley Foothill landscapes as a result of changes in soil cover, landscape-ecological conditions also change, resulting in new landscape types as a whole. The Fergana Valley is the main land fund of foothill landscapes, and along with geoecological problems related to the agricultural sector in the area, changes in the soil layer are also observed. Its main directions are manifested in changes in humus, transformation into cultural soil, salinity, erosion and other manifestations.

The occurrence of such processes directly depends on the geological, geomorphological and soil conditions of the place, as well as mainly on the characteristics of the anthropogenic factor. On irrigated Gray soils, the thickness of the soil increases due to agroirrigation deposits, organic and mineral fertilizers, gypsum is washed down more and more, plant-absorbing forms of nitrogen increase, and the soil becomes more and more cultivated.

The soils in which the dispersed drains have an average slope of 8-15°, this slope is one of the main factors causing irrigation erosion. When watering crops on sloping terrain, the fertile part of the soil is washed off in the aftermath of an increase in the rate of water spread over the owners [7]. As a result, soils with different fertility and other characteristics are formed.

Judging by historical sources, the landscapes consisting of gravel were in ancient times covered with fine rocks. Their non-rational use led to the fact that the soft rocks on the surface of these soils were washed away. Typical and light-tinged gray soils are widely used in agriculture, including irrigation farming. As a result of their assimilation, typical and irrigated light-colored gray soil varieties were formed, which were watered fundamentally new.

Long-term farming on irrigated Boz soils led to the formation of Boz-Oasis soils. Humus of irrigated Boz soils went to a decrease in the first years of development, and then there was a backwardness. The continued absorption is caused by the washing away of carbonates and gypsum, and the fertile soil thickens, the amount of agronomic valuable substances increases. At the same time, washed carbonate and gypsum have shown their negative impact on other regions, causing the transition of some farmland of the lower territories into disrepair.

Irrigation (irrigation) erosion is common in irrigation farming areas. For this, all natural and anthropogenic factors have developed in the Hills. The risk of erosion in the regions is strong. As a result of this, the upper fine-textured layer of the soil is washed off, and the gravel layer remains exposed. As a result, the water-air regime and fertility of the soil sharply deteriorate, making it completely unsuitable for farming. Irrigation erosion reduces soil fertility, seriously hinders the timely conduct of agricultural work, reduces cotton crop and reduces its quality, causes the washed out of the applied mineral fertilizers[4].

Partial wind erosion (deflation) is observed in the south-west of the hills. The Aldi plains of Chust-Pop hill are shrouded in the action of wind erosion. The reason for this is not located in the direction of the Kokand-Bekabad wind, but the surface pressure of the Syrdarya turns a certain part of the wind in this direction. As a result, the front sloping plains of the foothill landscapes deteriorate completely due to the deflation of soils with light mechanical composition. One of the ways to combat deflation is the transverse placement of the owners of irrigation areas in the direction of the wind, the construction of Arboriculture from plants such as Willow, Acacia, Mulberry, Linden, Poplar, apricot.

Table 1

Soil of irrigation (irrigation) erosion impact on productivity

Of the soil washing level	Of the Earth slope (0⁰)	Asian layer thickness (CM)	Humus quantity (%)	Cotton harvest (ts /h)
Washed product place of accumulation	0 ⁰	More than 100	1,3-1,7	32,7
Poorly washed Light-skinned Gray soil	1-2 ⁰	50	1-1,2	28,4
Moderately washed	3-4 ⁰	25-30	0,8-0,9	25,9
Strongly washed	5-7 ⁰	15-20	0,4-0,6	23,0

Note: Table A. Prepared on the basis of Makhsudov data.

Improper use of water in foothill landscapes, i.e. deterioration of the state of collector-ditch systems, the use of salt waters in irrigation, creates secondary salinity.

The fact that Fergana Valley Foothill landscapes change under anthropogenic pressure is in turn associated with the features of the relief exposition (slope), density of rocks, water permeability and other factors. Mastering based on scientific recommendations that take into account the state of the relief, the composition of the rocks and the forms of the waterproofing layer, improving the agrotechnical method of preserving landscapes and watering, improving the reclamation of irrigation structures are considered important tasks[5].

Conclusions

In order to improve the level of cultivation of the mountain landscapes of the Fergana Valley, the development of measures for desalination of soils and the preservation of soil fertility, the Prevention of unpleasant geocological problems in anthropogenic landscape complexes, it is necessary to carry out the following work:

- Reduction of the scale of obicor cultivated areas in Ferghana Valley Foothill landscapes and increase the area of low-water demanding crops;
- effective use of existing hydraulic structures, stopping the construction of new ones;
- carry out repair work in existing collector ditches in regions subject to strong salinity;
- vs the placement of agricultural crops, adapting them to landscape types.

Measures such as the transformation of farms located in the Fergana Valley Foothill landscapes into viticultural and horticultural farms, and the expansion of the scale of low-demand crops also give the expected effect.

The development of agrolandshafts and their influence on changes in natural

conditions. Most of the natural-anthropogenic systems in the Fergana Valley's foothill landscapes are made up of agrolandshafts. They can be diverse in structure and characteristics. Fergana Valley pre-mountain landscapes agrolandshafts can be divided into irrigation farming, lalmi farming, pasture and Meadow landscapes. Also, the territory of agrolandshafts is divided into agroorchishe and agrofions, like natural landscapes. Agrolandshafts are characterized by low tolerance to natural-dynamic changes in relation to natural landscapes. Because in these landscapes, as a result of anthropogenic impact, there has been a certain change in the life of living organisms, in the water and heat regime, in the process of soil formation, in the exchange of biogeochemical substances, all of which, to some extent, lead to the emergence and development of various frustrating phenomena (erosion, deflation, secondary salinity, pasture

Irrigation farming landscapes were composed in conjunction with meridional branched stream Basin routes in the regions. These irrigated farming areas are well developed in the lower plains of Fergana Valley compared to the upper parts of the foothill landscapes.

lalmikar farming landscapes are much better developed in the upper parts of Fergana Valley's foothill landscapes.

Pasture landscapes include Hills in the upper parts of Fergana Valley's Foothill landscapes and lower sloping slopes.

References

1. Абдулкосимов А.А. Оазисные ландшафты Средней Азии и их морфологическая структура. // Вопросы антропогенного ландшафтоведения. –Воронеж, 1972. –С. 81-89.
2. Bichsel Ch. Conflict Transformation in Central Asia: Irrigation disputes in the Ferghana Valley. // Ch.Bichsel. -London: Routledge, 2009. – P. 192.
3. Боймирзаев К.М., Солиев И.Р., Мирзахмедов И.К. Экологическая оптимизация ландшафтов Кокандского оазиса (монография). –Наманган, 2019. -Б. 110.
4. Boymirzaev K. M., Mirzahmedov I. K. Oakh Landscapes And Their Creator Factors Study //The American Journal of Applied sciences. – 2020. – Т. 2. – №. 09. – С. 118-127.
5. Boymirzaev K. M., Registration of initial activities of civil geocological situation of northern fergana and issues of optimizing them //Journal of Geography and Natural Resources. – 2022. – Т. 1. – №. 1. – С. 41-49.
6. Дьяконов К.Н. Геофизические катены геосистем уровня. Ландшафтная география в XXI веке: материалы международной научной конференции «Третьи ландшафтно-

экологические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения Г.Е. Гришанкова». 2018, -с. 29-34

7. Линник В.Г. Ландшафтные методы в радиозоологии. Ландшафтная география в XXI веке: материалы международной научной конференции «Третьи ландшафтно-экологические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения Г.Е. Гришанкова». 2018, -с. 43-45
8. Mirzahmedov I. K. Soils of the kokand oasis and their ecological reclamation //Экономика и социум. – 2021. – №. 3-1. – С. 182-186.
9. Мкртчян А.С. Формализация пространственных отношений в ландшафтно-экологическом анализе. Ландшафтная география в XXI веке: материалы международной научной конференции «Третьи ландшафтно-экологические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения Г.Е. Гришанкова».2018,-с.118-121
10. Никанорова А.Д. Оценка водного дефицита на орошаемых землях в Ферганской долине в связи с изменением режима работы Токтогульского водохранилища / Никанорова А.Д., Дронин Н.М. // Вестник Московского университета. Серия 5, География. -2013. -№4. -С. 76-81.
11. Козибоева О.М. Микроразнообразие и ландшафтно-мелиоративная оценка конического распространения Соха. Автореферат диссертации кандидата географических наук. - Ташкент, 2006. -Б. 20-24.12.
12. Козиев Р.Қ. Почвы ледникового оазиса, их естественное развитие и плодородие. - Ташкент, 1991. -Б. 136.
13. Ретеюм А.Ю. Десять проблем ландшафтной географии. Ландшафтная география в XXI веке: материалы международной научной конференции «Третьи ландшафтно-экологические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения Г.Е. Гришанкова». 2018, -с. 62-65
14. Рахматуллаев А. Геоэкологические проблемы оазисных ландшафтов Узбекистана. // Информация географического общества Узбекистана. - Ташкент, 2003. –Том 23.-Б. 18-21.
15. Семенов Ю.М., Семенов М.Ю., Снытко В.А. Использование ландшафтно-геохимических принципов в классификации геосистем и их компонентов. Ландшафтная география в XXI веке: материалы международной научной конференции «Третьи ландшафтно-экологические чтения, посвященные 100-летию со дня рождения Г.Е. Гришанкова». 2018, -с. 65-67

UYG‘UR YOZUVLI “ME‘ROJNOMA” ASARIDA LEKSIK VA MORFOLOGIK BIRLIKLAR MASALASI

UYGUR HARFLI MIRAÇNAME ESERİNDE LEKSİK VE MORFOLOJİK BİRİMLER

Lexical And Morphological Units of The Language of “Mirajname” With Uyghur Script

Jahongir TURDIYEV*

Abstract

Mazkur maqola turkiy “Me’rojnoma” asarining til xususiyatlariga bag’ishlangan. Unda asar tilining leksik va morfologik xususiyatlari tilshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etilgan. Tilning tarixiy taraqqiyoti jarayonida so‘zning morfem tarkibi o‘zgarib turgani bois uni tahlil qilishda tarixiylik va hozirgi holat masalasini ajratish muhim ahamiyatga ega. Asar matnida turkiy adabiy tilga mansub barcha so‘z turkumlarini, so‘z yasashda, so‘z o‘zgartirishda ishtirok etuvchi turli morfemalarni uchratish mumkin. Asarning til xususiyatlarini yoritishda ana shu jihatlarga e’tibor qaratilgan. Maqolada asarda qo‘llanilgan shevaga oid so‘zlar, Islom dini bilan bog‘liq atamalarining qo‘llanilishi xaqida ham so‘z yuritilgan. Shuningdek, maqolada “Me’rojnoma” asarida qo‘llanilgan so‘z va morfemalarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga munosabatlari haqida bahs yuritilgan. “Merojnoma” asarining tili va matn xususiyatlarining leksikologik jihatdan tadqiqi shuni ko‘rsatadiki, asar o‘zining til xususiyatlari, leksikasi, gap qurilishi bilan “Nahju-l-farodis”, Rabg‘uziyning “Qisasur-Rabgvuziy”, Rushdiyning “Tazkiratu-l-avliyo” singari nasriy asarlarini yodga soladi. Tarjimon asarni ommaga foydasi tegishi uchun so‘zlashuv tiliga bir muncha yaqin, sodda va oson uslubda o‘g‘irishga asosiy e’tiborni qaratgan.

Kalit so‘zlar: *Turkiy til, leksikologik tadqiq, leksik birlik, morfema, affiks, Islom diniga oid atamalar, forscha so‘zlar, arabcha so‘zlar.*

Abstract

This article is devoted to the linguistic features of the Turkic work "Mirajname". It analyzes the lexical and morphological features of the language of the work from a linguistic point of view. Since the morpheme of the word changes in the course of the historical development of the language, in its analysis it is important to distinguish between historical and modern issues. These aspects are emphasized when highlighting the linguistic features of the work. The article also discusses dialect words and the use of Islamic terms used in the work. In addition, the article discusses the relationship of words and morphemes used in the "Mirajname" to the modern Uzbek literary language. The lexicological study of the language and text features of the "Merojnoma" shows that the work, with its language

* Oriental universiteti, Sharq tillari kafdrasi dotsent v.b, PhD.
Doç. Dr. Oriental Üniversitesi, Özbekistan, jahongirshoh15@mail.ru

features, lexicon, and sentence construction, is similar to "Nahju-l-farodis", "Qisasu-r-Rabguzi" by Rabguzi, "Tazkiratu-l-Avliya" by Rushdi. Reminds of his prose works. The translator focused on translating the work in a simple and easy way, somewhat close to the colloquial language, so that it would be useful to the public.

Key words: Türkic language, lexicological research, lexical unit, morpheme, affix, Islamic terms, Persian words, Arabic words

Genişletilmiş Özet

Kelime kontrolünün metodolojik yönü, metindeki sözcük biriminin makul kullanımı açısından incelenmesini gerektirir. Üslup biliminde kelimenin yalnızca yalın yönü değil aynı zamanda estetik işlevi de dikkate alınır. Belirli bir metindeki kelime seçiminin analizi, metnin yazıldığı dönemin toplumunun konuşma kültürünün ve edebî normlarının belirlenmesinde temel ölçü görevi görür. Bir metni araştırmak öncelikle onun sözlüğünün incelenmesidir. Kelimenin metni anlamanın temeli olduğu bilinmektedir. Kelimeye üslupsal bir yaklaşım, fikri açıkça ifade etmeye yardımcı olan bir kelime seçme problemini ortaya çıkarır. Doğru kelime seçimi sadece üslupsal bir kalite değil, aynı zamanda metnin bilgi aktarımının değerini artırır ve anlamsal etkisini güçlendirir. Uygunsuz kelime seçimi, mantık hatalarına yol açacağı gibi, fikrin anlaşılmasını da zorlaştıracaktır. Sözcük birimlerinin seçimi meselesini Doğu Türkçesiyle yazılmış *Miraçname* adlı eser örneğinde görebiliriz.

Bu makale Türkçe *Miraçname*'nin dil özelliklerine ayrılmıştır. Eserin dilinin sözlüksel ve biçimbilimsel özellikleri dil bilimi açısından analiz edilmeye çalışılmıştır. Kelimenin morphem bileşimi dilin tarihsel gelişimi sırasında değiştiğinden, analizinde tarihsellik meselesi ile mevcut durum arasında ayırım yapmak önemlidir. Eserin metninde Türk yazı diline ait tüm kelime gruplarını, kelime oluşumunda ve kelime değişiminde yer alan çeşitli biçim birimlerini bulabilirsiniz. Eserin dil özelliklerinin açıklanmasında bu hususlara dikkat edilmiştir. Makalede ayrıca eserde kullanılan ağız özellikleri taşıyan ve İslam diniyle ilgili kelimelerin kullanımına da değinilmektedir. Makalede ayrıca *Miraçname* adlı eserde kullanılan kelime ve biçimbirimlerin günümüz Özbek edebiyat diliyle olan ilişkisi de ele alınmaktadır. *Miraçname* eserinin dil ve metin özellikleri üzerinde yapılan sözlükbilimsel inceleme, eserin dil özellikleri, söz varlığı ve cümle yapısı itibarıyla *Nehcü'l-Feradis*, Rabguzi'nin *Kısas-ı Rabguzî*, *Tezkiratü'l-Evliya* gibi düzyazı eserlere benzediğini göstermektedir. Çevirmen, eseri basit ve yalın bir şekilde, biraz da konuşma diline yakın, halka faydalı olacak şekilde tercüme etmeye odaklanmıştır.

Eserin metninde Türk yazı diline ait tüm kelime gruplarını, kelime oluşumunda ve kelime değişiminde yer alan çeşitli biçim birimlerini bulmak mümkündür.

Eserde İslamiyet ile ilgili terimlerin çoğu tamamen Türkçedir. Mütercim bu eseri tercüme etme sürecinde Türkçede eski çağlardan beri kullanılan İslam ile ilgili dini terimler sisteminden geniş ölçüde yararlanmışır. Ayrıca Türkçe kelimelerin yanı sıra Arapça ve Farsça dillerinden alınan terimler de bulunmaktadır.

Karşılaştırmalı inceleme sonuçları, *Miraçname* eserinin Türkçe tercümesinde kullanılan kelimelerin esasının Karluk lehçesine özgü sözcük birimleri olduğunu göstermiştir.

Miraçname'nin söz varlığında biçim ve anlam ilişkisine göre aynı biçime sahip ancak farklı anlamlar ifade eden eş anlamlılar, aynı kavramı farklı şekillerde, farklı anlamda ifade eden eş anlamlılar, zıt anlamlı kelimeler, ayrıca birtakım ağız özelliklerine sahip kelimeler de bulunur. Eserin söz varlığının ağırlıklı Türkçe kelimelerden ibaret olduğunu görmek mümkündür.

Miraçname eserindeki Türkçe kelimelerin günümüz Özbek yazı diliyle olan ilişkisinden bahsederken, çoğunun artık bağımsız sözlüksel anlamda kullanıldığı ortaya çıkıyor. Ancak *Miraçname*'da yer alan Türkçe kelimeler, mevcut Özbek yazı dilinde kullanılan Türkçe kelimeler ve mevcut Özbek yazı dilinin kullanıldığı dönemdeki kullanım düzeyine göre, mevcut Özbek yazı dilinde kullanılmayan Türkçe kelimeler olarak gruplara ayrılabilir.

Miraçname'nin Türkçe tercümesinde kullanılan sözcük birimleri de kendi içinde birkaç gruba ayrılabilir. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Kişilik ve kişilik faaliyetiyle ilgili sözcük birimleri;
2. Eylem durumunu ifade eden sözcük birimleri;
3. Belirti, özellikleri ifade eden sözcük birimleri;
4. Zaman kavramını ifade eden sözcük birimleri;
5. Mekân kavramını ifade eden sözcük birimleri;
6. Hayvan adlarını ifade eden sözcük birimleri;
7. Ölçü kavramlarını ifade eden sözcük birimleri.

Kişiyeye ve kişinin faaliyetlerine ilişkin kelimeler de aşağıdaki sözcük gruplarına ayrılabilir:

1. Kişi adlarını ifade eden sözcük birimleri;
2. Vücudun bir kısmını ifade eden sözcük birimleri;
3. Kişinin dış görünüşünü temsil eden sözcük birimleri;
4. Kişinin karakterini yansıtan sözcük grubu;
5. Kişinin ruhuyla ilgili kavramları ifade eden sözcük birimleri;
6. Kişisel inançlarla ilgili kavramları ifade eden sözcük birimleri;
7. Akrabalık ve yakınlık kavramını ifade eden sözcük birimleri.

Miraçname'deki sözcük birimlerinin seçimi incelendiğinde bu eserin eski Türk yazı dilinin ses, sözcük ve gramer özelliklerini yansıtan nadide bir kaynak olduğu görülmektedir.

Türkçe *Miraçname*'de çok sayıda ağızlara ait tarihi sözcüğün bulunması, metnin tarihsel diyalektoloji açısından önemli bir materyal olabileceğini göstermektedir.

Miraçname'nin söz varlığı, tarihsel-etimolojik açıdan iç katman ve alıntı kelimeler (dış) katmanından oluşur. Eserde kullanılan Türkçe kelimeler XI-XV. yüzyıllara Türk yazı dilinin söz varlığının temelini oluşturmaktadır.

Eserin metninde günümüzde kullanılmayan kelimelerin kullanımını görmekteyiz. Eserde bu tür kelimelerin çoğu tamamen Türkçe olup, bazı durumlarda Arapça ve Farsçadan alınmış sözcük birimleri de bulunmaktadır.

Miraçname'de Karahanlı sonrası Doğu Türkçesi dönemine özgü alıntı kelimeler aktif olarak kullanılmaktadır. Farsça ve Arapça kelimelerin modern Özbek yazı diliyle karşılaştırılması sonucunda sözcük birimlerinin içeriğinde değişiklikler meydana geldiği görülmüştür. Eserin sözlüğünde yer alan alıntılar, güncel Özbek yazı dilinde kullanılan kelimeler ile güncel Özbek yazı dilinde kullanılmayan kelimelerden oluşmaktadır.

Kirish

So'z tekshirishning uslubiy jihati matndagi leksik birlikning asosli qo'llanilayotgani nuqtai nazaridan mulohaza bildirishni talab etadi. Stilistikada so'zning nafaqat nominativ jihati, balki estetik vazifasi ham hisobga olinadi. Muayyan matndagi so'z tanlashning tahlili osha matn bitilgan davr jamiyatining nutq madaniyati va adabiy normasini belgilashda asosiy o'lchov bo'lib xizmat qiladi. Biror bir matn ustida tadqiqot olib borish birinchi galda uning leksikasi ustida tekshirish olib borishdir. Ma'lumki so'z matni anglashning asosidir. So'zga uslub jihatdan yondashuv fikrni aniq ifodalashga ko'mak beruvchi so'zni tanlash muammosini keltirib chiqaradi. So'zning to'g'ri tanlangani yolg'iz uslub fazilati bo'lib qolmasdan, matnning axborot tashish qimmatini oshiradi va uning mazmun ta'sirini kuchaytiradi. So'zni o'rinsiz tanlash esa fikrni anglashda qiyinchilik keltirib chiqarish barobarida, mantiqiy xatoliklarni keltirib chiqarishi tayin. Leksik birliklarning tanlanish masalasini turkiy tildagi "Me'rojnom" asari misolida ham ko'rishimiz mumkin.

Asar matnida turkiy adabiy tilga mansub barcha so'z turkumlarini, so'z yasashda, so'z o'zgartirishda ishtirok etuvchi turli morfemalarni uchratish mumkin. Matnda "aytti", "dedi" fe'llari sozlovchilar nutqidan keyin keladi. Tilimizda payt va sabab ma'nolarini anglatuvchi ravishdosh yasovchi - gäch affiksi "Me'rojnom"da ishlatilmagan, uning o'rniga "ersä"

"bäsä" so'zlari istifoda etilgan. Asarda o'tgan zamon qo'shimchasi bo'lmish -di affiksi t bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda singormonizmga uchraydi va -t ga aylanadi: *aytti, qaytti* kabi.

Matnda hozirgi - dir ning qadimgi shakli – *türür* qo'llangan: *Jabrāil äytti: Bü Ādam payğambar türür. Ängä salām qilğil teb* (Courteille 1882, 7). (Jabroil aytdi: Bu Odam payg'ambardir. Unga salom qilgin deb).

Matnda kelgan jumalarda qaratqich kelishigi qo'shimchasi o'sha davrda yaratilgan ba'zi asarlarda kelganidek, bir nun tushib qolmasdan so'zga ng (نك) tarzida emas, balki to'liq –niñ (نينك)// niñ, nuñ, iñ shaklida qo'shiladi: *meniñ, ewniñ, biziñ. Bärça ewläriñiñ böyläri teñ erdi.* (Courteille 1882, 42). *Tamuqniñ eli äni yerläri;* (Courteille 1882, 34). *Yerdäki xuruzläri taqı münunıñ ünin eşitip äläri taqı çarlap tasbeh oqurlar. Rasuli alayhi-s-sallām bir keçä biziñ ewdä qonaq erdi.* (Courteille 1882, 8).

Jo'nalish kelishigi qo'shimchasi so'zlarga quyidagicha shakllarda qo'shilgan: -gä mengä, -kä kökkä, -qa alarqa, -ğa *farištağa*. *Ersä Täñri ta'äläniñ farmāni birlä avvalgi kökka yettük; Biz kirib ül farištağa salām qilduq.* "Me'rojnomasi"da tushum kelishigi qo'shimchasi -ni, -ni, -n tarzida ifodalangan: *Ersä Mikāil Burāqnı tüütüp türmüš erdi; Bu ül kişilär türürkim, musulmānlarni zālimlarqa çaqıp yavuzluq bilä mälların alur erdilär* (Courteille 1882, 9).

O'rin payt kelishigi qo'shimchasi esa matnda -da "*Jabrāil mengä Täñri ta'äläniñ farmāni bilä Qāf tağıda ikki šähär körgüzdi*". -dä *bir keçä kündüzdä*, tarzida so'zlarga qo'shilgan.

Asarda chiqish kelishigi qo'shimchalari so'zlarga -din "*Yänä bir darvāzadin bir darvāzaqa tegünçä bir yığaj yol erdi*"; -dın, yaqutdın ; -tin Täñri ta'älätin, -tın yaquttin tarzida qo'shilgan.

"Me'rojnomasi"da qadimgi yodgorliklar tilida mavjud ko'plik yasovchi -t, -n qo'shimchalari uchramaydi. Asarda ko'plik faqat -lar//lär qo'shimchasi bilan yasalgan: *Yänä adina küni hurlar bir-birini körmäk üçün tevalärgä minib, külä öynäyü yürür erdilär.* (Yana juma kuni hurlar bir-birini ko'rish uchun tuyalarga minib, kulib o'ynab yurar edilar).

Matnda so'zlarga sifat yasovchi qo'shimcha -lik qo'shilganda singormonizm holatini kuzatamiz: *misllik, qayğuluq, qalınliğı beş yüz yilliq yol erdi.* Yana sifat yasovchi qo'shimchalardan - güçi (eşitgüçi) qo'shimchasi so'zga qo'shilganda ham shu holatni kuzatamiz. Bu qo'shimcha -ğüçi ga o'zgarib, eşik saqlağüçi ko'rinishida ifoda etilgan.

Asarda sifatdoshlar ğan//gan, miš //miš qo'shimchalari yordamida yasalgan: *Ersä eşik saqlağan farišta kimsän tedi. Zumraddin dunyani qapsamış.*

Matnni tadqiq etar ekanmiz I shaxs birlik va ko'plikda egalik qo'shimchasidan keyik keluvchi o'rin payt affiksi oldidan bir -n orttiriladi: *Yänä havzniñ bir yänindä Abu Bakr, bir yänindä Umar, bir yänindä Usmān, bir yänindä Ali türmüš bolğay.*

Asarda so'roq olmoshidan ne (nima?), ne'uk (qanday?), kim, qa'can olmoshlarini uchratamiz.

Matnda bog'lovchilardan esa taqi (yana, ham), bila, birla (bilan) bog'lovchilarini uchratish mumkin. "Bu Yaqub payg'ambar bila Yusuf payg'ambar turur".

Matnda fe'ling buyruq shakli -gil qo'shimchasi bilan yasali, "Bu narbanqa cig'il tep". (Bu narvonga chiqin deb) jumlasida ketirilgan.

Yana -iz qo'shimchasi bilan yasalgan shaklni, "Siz imamatliq qilingiz" (Siz imomlik qilingiz) jumlasida ko'rishimiz mumkin. Bu jumlada ko'proq istak ma'nosi ifodalangan.

"Me'rojnomasi" matnida bir, ikki, uc, tort, bes, alti, yetti, on, yigirma, otuz, ellik, altmis, yetmis, yuz, miq, tumän, san-sagiz sonlarini uchratish mumkin: *Ersä ül esik saqlaguci farištägä mislik yänä tumän farištä kördüm.* (Keyin o'sha eshik qo'riqlaydigan farishtaga o'xshash yana o'n ming farishtani qo'rdim). *Ül kösk üzäsinda bir kisi kördim.* (Courteille 1882, 13). (U ko'shk ustida bir kishini ko'rdim). *Ül yig'achninq tubindin tort bulaq cig'ib tort ariqqa kirar.* (U daraxtning ostidan to'rt bulaq cig'ib to'rt ariqqa kirar) *Antaqkim uc yuz altmis künninq saväbi tamäm bolgay.* (Courteille 1882,17). (Shunday qilib uch yuz oltmish kunning savobi bo'ladi).

"Me'rojnomasi"da bir qator so'zlar hozirgi o'zbek shevalarida uchraydi. "O'zbek shevalari lug'ati"dagi 6 ta so'z aynan "Me'rojnomasi"dagi ma'noda qayd etilgan. Ayni ma'noda qo'llangan so'zlar: *ilg* - "qo'l", *sujuk* - "shirin", *qapig* - "eshik", *quyruq* - "dum", *sünäk* - "suyak" (O'zbek xalq shevalari 1971, 96).

Qiyosiy tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, "Me'rojnomasi" asarining turkiy tildagi tarjimasida qo'llanilgan so'zlar asosini qarluq lahjasiga xos leksik birliklar tashkil etadi.

"Me'rojnomasi" leksikasida shakl va ma'no munosabatiga ko'ra shakliy bir xil, ammo turli ma'no ifodalovchi omonimlarni uchratish mumkin: *ayaq* "oyoq" -*ayaq* "jom". Ushbu so'z "oyoq" ma'nosida "Yänä bir kitäbda quyruqi, ayaqlari tevägä oqshar erdi teb äytib turur" (Yana bir kitobda dumi, oyoqlari tuyaga o'xshar deb aytilgandir) jumlasida kelgan. *Ayaq* so'zi "jom" ma'nosida "Kökdaqi yüldüzlärdin artuqraq änin tegräsindä ältündin, kümüsdin, yaqut zabarjaddin, injüdin süv içmäk üçün masrabalar, ayaqlar bar turur" jumlasida kelgan. *Yig'ach* "daraxt" - *yig'ach* "masofa birligi" (Rabg'uziy, 1990, 221). (Yig'och - taxminan 9 km keladigan masofa birligi.). *Yig'ach* so'zi "daraxt" ma'nosida "Jabrail äytti: bü zaqqum yig'achi turur. Änin yemişi agudün ajiqraq turur" (Courteille 1882, 34). (Jabroil aytdi: bu Zaqqum daraxtidir. Uning mevasi zahardan achchiqroqdir). *Sidratu-l-muntaha degän bir uluq yig'ach turur.* (Courteille 1882, 17). (Sidratu-l-muntaho bir katta daraxtdir) jumlarida kelgan. Bu so'z masofani ifodalash uchun ushbu jumlada kelgan: "Besä bir möminninq bir çadiri bolgay.

Uluġluġi altmiš yig‘ač bolġay” (Yana har bir mo‘minning bir chodiri bo‘ladi. Kattaligi oltmish yig‘och bo‘ladi.)

Bir tushunchani turli uslubda, ma‘noviy bo‘yoqda, darajalab aks ettiruvchi (sinonim) *ešik - qapiġ* “eshik”, “darvoza”; *yüz – jamāl, el – xalāyiq*, ta‘sirchanlikni oshirishga xizmat qiluvchi (antonim) *yumšaq - qattiq, kečä-kündüz, yavuuq* “yaqin” - *yıraq* “uzoq”, *tün-kün* leksik birliklardan iborat. Asar matnida eski turkiy tilidagi sinonim, antonimlar bilan bir qatorda, boshqa tildan o‘zlashgan so‘zlar ishtirokida, sinonimik, antonimik leksik birliklar qo‘llangan: *dunya – āxirat* (arabcha – arabcha), *sabr-tāqat* (arabcha-arabcha), *döst-dušman* (forscha-forscha), *xuš-ma‘lul* (forscha-arabcha). Tarjimon matnni turkiy tilga o‘g‘irishda o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlam o‘rtasidagi sinonimik munosabatlarda turkiy so‘zlardan keng foydalangan: *Qapiġ* (turkiy) – *darvāza* (forsiy), *sevünč* (turkiy) - *xuš* (forsiy), emgāk (turkiy) –riyāzat (arabcha).

“Me‘rojnoma” asaridagi turkiy so‘zlarning hozirgi o‘zbek adabiy tiliga munosabati

Asar leksikasidagi turkiy so‘zlarning ko‘pchiligi hozirda mustaqil lug‘aviy ma‘noda qo‘llanadi.

“Me‘rojnoma”dagi turkiy so‘zlar hozirgi o‘zbek adabiy tili davridagi iste‘mol darajasiga ko‘ra quyidagicha ajratildi:

1. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanadigan turkiy so‘zlar.
2. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydigan turkiy so‘zlar.

Asarda kelgan hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanadigan turkiy so‘zlar: *Qutluq, čarlamaq, el, keč, ertä, tün, qizil, tegirman taš* kabilar.

“Me‘rojnoma”da kelgan hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydigan turkiy so‘zlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

Abušqa (kari, xo‘jayin), *učmaq* (jannat), *tamuq* (do‘zax), *ilg* (qo‘l), *bäsä* (shundan so‘ng), *ariġsiz* - nopok, iflos, *asiġ* – foyda yoki foiz, *ayaq* – (cuyuqlik ichiladigan idish) kabilar.

“Me‘rojnoma”da o‘zlashgan qatlam leksikasi

“Me‘rojnoma” leksikasidagi o‘zlashma so‘zlar asar tilidagi o‘zlashgan qatlam leksikasi qo‘llanish darajasiga ko‘ra quyidagilarga ajraladi:

- 1) Arab tilidan o‘zlashgan leksik birliklar;
- 2) Fors tilidan o‘zlashgan leksik birliklar ;

Arab tilidan o'zlashgan leksik birliklar: "Me'rojnomasi" leksikasida XI-XIV asrlar eski turkiy adabiy tilida keng qo'llangan arabcha o'zlashmalar bilan bir qatorda arab tiliga oid so'zlar ham uchraydi. Bu so'zlar Qur'ondan keltirilgan oyatlarda, arab tilidagi hadislarda, duolarda shuningdek, matndagi ayrim jumlar tarkibida keltirilgan.

"Me'rojnomasi"da qo'llangan arabcha o'zlashmalarining o'zbek adabiy tiliga munosabati quyidagicha izohlashdi mumkin:

1. Arabcha so'zlarning eski turkiy adabiy tiliga munosabati;
2. Arabcha so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati.

"Me'rojnomasi"da arabcha so'zlarning eski turkiy adabiy tili davriga xos sifatdosh shakli qo'llangan: *mutakabbir*, "*Bülär uluq köngüllük, yavuz qiliqliq, mutakabbir kişilər türür*"

Arabcha o'zlashmalar hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabatiga ko'ra, ikkiga ajratildi:

1. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanadigan arabcha so'zlar.
2. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanmaydigan arabcha so'zlar.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanadigan arabcha so'zlar struktur-morfologik jihatdan uchga ajratildi:

1. Asos holda qo'llanadigan arabcha so'zlar: *kitab, azāb, du'a, iymān, misl, ināyat, avlād*.
2. Sodda yasamalarga asos bo'lgan arabcha so'zlar: *misllik, imāmatliq, gammāzliq*.
3. Murakkab leksik birliklar tarkibida qo'llanadigan arabcha so'zlar: *afv qilmaq, qurbān qilmaq, ziyārat qilmaq* kabilar.

Arab tiliga oid bir qator so'zlar hozirgi o'zbek tilida mustaqil qo'llanmaydi, qo'shma birliklar tarkibida uchraydi: *muyassar, mušarraḥ* kabi arabcha so'zlar hozirda qo'shma fe'llar tarkibida kuzatiladi.

Fors tilidan o'zlashgan leksik birliklar: "Merojnomasi"da fors tilidan turkiy tilga o'zlashgan ko'pgina leksik birliklarni uchratish mumkin. Masalan: *darxāl, parvardigār, sarhaḥ, xuš, payğambar, gōristān, pand, nāumid, nāmahram* kabilar shular jumlasidandir.

Forscha o'zlashmalarni ham ikki jihatiga ko'ra tahlil qilamiz.

1. Forscha leksik birliklarning eski turkiy adabiy tiliga munosabati. Asarda forscha leksik birliklarning eski turkiy adabiy tili davriga xos ma'nolari aks etgan. Asar leksikasidagi forscha o'zlashmalarining aksari eski turkiy adabiy tilida faol qo'llangan so'zlardan iborat: *Namaz* "Bärčä namaz qilduq" (Courteille 1882, 5), *gōristān*, "Bäsä gōristānlari ewläriniñ, ešikindä edi", *payğambar* "Bü Yaqub payğambar bilä Yusuf payğambar türür" *ranjida* (Courteille 1882, 11). kabi so'zlar.

2. Forscha so'zlarning hozirgi o'zbek adabiy tiliga munosabati. Hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanadigan forscha so'zlar struktur-morfologik jihatdan uchga ajratildi:

1. Asos holdida qo'llanadigan forscha so'zlar: *pand, xuš*
2. Sodda yasamalarga asos bo'lgan forscha so'zlar: *sudxör, nāmahram*
3. Murakkab leksik birliklar tarkibida qo'llanadigan forscha so'zlar: *ranjida qilmaq, xušamad qilmaq, yād qilmaq.*

"Me'rojnoma" asarida qo'llanilgan leksik birliklar tasnifi

"Me'rojnoma" asarining turkiy tildagi tarjimasida qo'llanilgan leksik birliklar bir necha guruhlariga ajratiladi. Ulardan ba'zilarini keltirib o'tamiz:

1. Shaxs va shaxs faoliyati bilan bog'liq leksik birliklar;
2. Harakat-holatni bildiruvchi leksik birliklar;
3. Belgi-xususiyatni bildiruvchi leksik birliklar;
4. Zamon tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar;
5. Makon tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar;
6. Hayvon nomlarini bildiruvchi leksik birliklar;
7. Me'yor-o'lchov tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar.

Leksik birliklar mundarijasidagi birlashtiruvchi hamda farqlovchi so'zlar ularni muayyan guruhlariga ajratishga asos bo'ladi. Negaki, "...nutq segmentining ifoda tomondan bo'laklarga bo'linishi qanchalik tabiiy bo'lsa, uning mazmuniy bo'lak (komponent)larga ajralishi ham shunchalik tabiiydir" (Martine 1963,453). Har bir leksik birliklar guruhi o'z ichida kichikroq guruhlariga ajratildi, kichikroq guruhlar esa o'z navbatida yanada kichik mavzuiy guruhlariga bo'lindi.

Shaxs va shaxs faoliyati bilan bog'liq leksik birliklar: Shaxs va shaxs faoliyati bilan bog'liq bo'lgan guruhdagi so'zlarini quyidagi leksik guruhchalarga ajratib ko'rib chiqsak:

- 1.1. Shaxs ismini bildiruvchi leksik guruh: *Abu Bakr, Umar, Usmān, Ali, Musā, Dāvud, Sulaymān.*
- 1.2. Tana a'zosini bildiruvchi leksik guruh: *ayaq, büt, ilg, ağız, boyun, baš.*
- 1.3. Shaxsning tashqi ko'rinishini ifodalovchi leksik guruh:
 - a) kiyim-kechak tushunchasini ifodalovchi so'zlar *tön, na'lin;*
 - b) shaxs qiyofasini ifodalovchi so'zlar: *aq saqalliq, boyi tüklük.*
- 1.4. Shaxs fe'l-atvorini aks ettiruvchi leksik guruh:
 - a) shaxsning ijobiy fazilatlarini bildiruvchi atamalar: *mömin, yaqšī qiliq, yumšaq söz;*
 - b) shaxsning salbiy xislatlarini aks ettiruvchi atamalar: *takabbur, xasadluq, munāfiq, zālim;*

1.5. Shaxs ruhiyati bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi leksik guruh: *sevünçlük bolmaq, qauğuluq bolmaq, ranjida bolmaq*.

1.6. Shaxs e'tiqodi bilan bog'liq tushunchalarni ifodalovchi leksik guruh: *namaz qılmaq* (namoz o'qimoq), *du'a qılmaq* (duo qilmoq), *tā'at qılmaq* (ibodat qilmoq), *sajda* "Xudoga yukunish", *hamd-u sanā äytmäk* "Allohga hamdu sano aytmoq) kabilar.

1.7. Shaxsga qarindoshlik, yaqinlik tushunchasini ifodalovchi leksik guruh: *ata-ana, oğul, qiz*.

Harakat-holatni bildiruvchi leksik birliklar: Asarda shaxs, narsa-buyum harakati va holatini aks ettiruvchi leksik birliklardan iborat. Harakat-holatni bildiruvchi leksik birliklar quyidagicha guruhlandi:

1) harakat fe'llari: *tüt-, quy-, qiyna-, ber-*;

2) holat fe'llari: *böyun sun-, ranjida qıl-*;

3) nutq fe'llari: *de-, äyt-, nasihat qıl-, ğiybat sözla-*.

Belgi xususiyatni bildiruvchi leksik birliklar: Belgi-xususiyat bildiruvchi leksik birliklar rang bildiruvchi, shaxs fe'l-atvorini bildiruvchi kabi bir qator leksik guruhlardan iborat.

"Me'rojnomasi"dagi belgi bildiruvchi leksik birliklarning asosiy qismi rang va xususiyat bildiruvchi so'zlardan iborat.

Asarda rang bildiruvchi *qara, aq, qizil* so'zlari qo'llangan.

Shaxs fe'l-atvorini bildiruvchi guruh: *munāfiq, hasadluq, uluğ köngüllük, yaqši qiliqliq* "Yumşaq sözlük, yaqši qiliqliq bölğil"...

Shuningdek, asar matnida ta'mni bildiruvchi so'zlar uchraydi: *ajuq* (achchiq), *süjük* (shirin) "Ul ikki süw süttin aqraq, bāldin sujukraq". (U ikki suv sutdan oqroq, asaldan shirinroq).

Zamon tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar: Asarda "zamon" tushunchasi bir qator mezonlar asosida belgilangan:

1. "Vaqt" tushunchasi uchun xoslangan *yil, kün, sāat* "Bü xuruz bir fārištā türürkim tün-künniñ sāatlarin saqlab..." (Courteille 1882, 8), terminlari orqali aks ettirilgan.

2. "Yil" tushunchasini 360 kun tarzida keladi: "Antaqkim, üç yüz altmış künning savābi tāmām bölğay" (Courteille 1882, 23).

Makon tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar "Me'rojnomasi" matnida quyidagi geografik terminlar mavjud: *Mağrib, Maşriq, tengiz, darya, sahrā, tağ*. "Jabrāil meni qanātī üzā mindürüb Qāf tağiqa keltürdi." (Courteille 1882, 23).

"Me'rojnoma" matnida hududni ifodalovchi toponimlar kelgan: *Misr, Kufa, Nil, Frāt, Makka, Madina, Qāf, Minā*. "Biri Nil daryasi türürkim Misr šähridä aqar. Birisi Frāt türür, Kufa šähridä aqar".

Hayvon nomlarini bildiruvchi leksik birliklar: "Me'rojnoma" matnida bir necha hayvon nomlari uchraydi: *tevā, at, arslan, tonguz, qaçir, ešäk*. "Buraq atliq bir jänvär keltürdilär. Eyärlik, yügänlik erdi. Qaçirdin kiçikräk, ešäkdin uluqraq".

Me'yor-o'lchov tushunchasini bildiruvchi leksik birliklar: Muayyan hududni bosib o'tish oralig'idagi masofa o'lchovi ifodalangan: "*Qalinliğı beš yüz yilliq yol erdi*".

Hajmni ifodalovchi o'lchov: "*Yoğanliğı beš yüz yilliq erdi*".

"Me'rojnoma"da Islom dini bilan bog'liq leksik birliklar tizimi

Asarda Islom dini bilan bog'liq atamalarning katta bir qismi sof turkiydir. Tarjimon bu asarni o'g'irish jarayonida turkiy tilda qadimdan qo'llanilib kelayotgan Islom bilan bog'liq diniy atamalar tizimidan keng foydalangan. Shuningdek, tarjimada turkiy so'zlar bilan bir qatorda arab va fors tillaridan o'zlashgan atamalar ham uchraydi.

"Me'rojnoma"da *Allah* so'zi matnda keltirilgan arabcha hadisda, oxirzamon payg'ambari Muhammad sollallohu alayhi vasallam tomonidan aytilgan *Bismillāhir Rahmānir Rahim* kalimasida, *Rasul* so'zi va chahoriyorlar madhidan so'ng kelgan. Bundan tashqari yana bir o'rinda – Rumaysa tomonidan aytilgan quyidagi jumlada ham kelgan: "*Rumaysa äytti: bale ya rasulullāh. Allah ta'ālā mengä rahmat qilib uçmaq ruzi qıldı teb tedi*" (Courteille 1882, 32). Mutarjim *Allah* so'zi o'rnida *Tāñri* so'zini qo'llagan. *Rabb* so'zi ham asarda keltirilgan Qur'on oyatida kelgan. Bir o'rinda tarjimon *Parvardigār* so'zini qo'llagan. Bu so'zlarning barchasi Allohni anglatadi.

Asarda Alloh sifatleri qo'yidagi tarzda ifodalangan:

1. *Bir-u bar* (Yakka, Vohid)
2. *Erklig* (Erkli, Qodir)
3. *Yaratqan* (Yaratgan)
4. *Törätkän* (Parvarishlagan)
5. *Qādir* (Qodir)
6. *Lam uazal* (Abadiy)
7. *Jalla jalalahu* (Eng ulug')

Xudoning qudrati – *Tāñriniñ qudrati*, xudoning inoyati – *Tāñriniñ ināyati*, xudoning yorlig'i – *Tāñriniñ yarluqi*, xudoning buyrug'i – *Tāñriniñ farmāni* deb yuritilgan.

"Xudodan tilamoq" tushunchasi *Tāñri ta'ālādin sörmäk, Tāñri ta'ālādin tilämäk* tarzida ifodalangan.

"Me'rojnomasi"da "payg'ambar" – *rasul, payğambar*, uning sifatlari esa – *habib, ezgü, yigirmä tört miñ payğambarniñ sarvari* tarzida keltirilgan.

Sahoba (chahoriyor)larning turkiy nomi - *tört eš* (Sodiqov, Omonov 2010, 95) bo'lib, tarjimon uning forscha variantini qo'llab, *čäriyār* deb bergan.

Asarda "*sahāba*" so'zi bir o'rinda – "*Yänä Mālik atliq sahāba Aliniñ qiz qarindaši Ummuhaniy atliqdin rivāyat qilurkim*" jumlasida uchraydi (Courteille 1882, 2).

Asarda islomning besh farzi shunday ataladi:

1. iyman - iymon
2. namāz - namoz
3. roza – ro'za
4. haj - haj
5. ğazā, zakāt - zakot

"Merojnomasi"da "qiyomat kuni" - *qiyāmat küni* "*Qiyāmat küni Tañri ta'ālā meni tamuq ötidä küydürmägäy*" (Qiyomat kuni Tangri taolo meni do'zax o'tida kuydirmagay) shuningdek, *bü kün* deb berilgan. "*Bülär yetim mālın yegän kišilər türür bü kündin qörqmayin*" (Bular qiyomat kunidan qo'rqmasdan etimning haqini egan kishilardir).

"Jannat" so'zi asarda *učmaq*, "do'zax" esa - *tamuq* deb atalgan.

Asarda "farz" so'zi *fariza* deb kelgan. Besh farzdan biri bo'lmish namoz bilan bog'liq atamalar quyidagicha kelgan: "namoz ruknlari" – *namaz arkāni*, "tahorat qilmoq" – *tahārat qilmaq*: "*men bu sözni ešitkač tahārat qilayin teb qoptum*" (Men bu so'zni eshitgach, tahorat qilayin deb turdim), "namoz o'qimoq" - *namaz qilmaq*: "*Barča namaz qilduq*" (Courteille 1882, 6). (Hammamiz namoz o'qidik), *namaz-niyaz qilmaq* "*Šukr qilib namaz niyaz qilğil*". Asarda azon - "bāñ namāz" tarzida ifodalangan. "*Qiyāmatqa tegürü bāñ namāz äytürdä meniñ atimni aytqantün söñrä seniñ atihni aytqaylar teb. Rasul alayhi-s-sallām bü yarluqni ešitti. Ersä köñli xuš böldi*". (Courteille 1882, 30).

"Bu dunyo" tushunchasi - dunya, oxirat tushunchasi esa – *āxirat* deb atalgan. "Ziyorat qilmoq" - *ziyārat qilmaq*, "duo o'qimoq" - *du'a qilmaq* deb berilgan: *Tañri ta'alaniñ suyurğoliğa mušarraḡ bolğaysan, teb mengä du'a qildi*. "Qurbonlik qilmoq" tushunchasi - *qurbān qilmaq* tarzida keltirilgan: "*Sen parvardigoriñ üçün namaz qilğil, qurbān qilğil*". (Courteille 1882, 29).

"Merojnomasi"da leksik birliklarning tanlanishini tadqiq etar ekanmiz, bu asar eski turkiy adabiy tilining fonetik, leksik, grammatik xususiyatlari o'zida aks etgan nodir manba ekanligini ko'rsatadi.

Turkiy tildagi "Me'rojnomasi"da bir necha tarixiy sheva so'zlarini mavjudligi, uning matni tarixiy shevashunoslik uchun ham muhim material bo'la olishini ko'rsatadi.

“Merojnoma” leksikasi tarixiy-etimologik jihatdan o‘z qatlam va o‘zlashgan qatlamdan iborat. Asarda turkiy so‘zlar XI–XV asrlar eski turkiy adabiy tili lug‘at boyligining asosini tashkil etadi.

Asar matnida hozirgi kunda iste‘moldan chiqqan so‘zlarning qo‘llanilganini ko‘rishimiz mumkin. Asarda bunday so‘zlarning aksari sof turkiy bo‘lib, ayrim hollarda arab va fors tillaridan o‘zlashgan leksik birliklar ham uchraydi.

“Me‘rojnoma”da eski turkiy tili davriga xos o‘zlashmalar faol qo‘llangan. Forscha, arabcha so‘zlarni hozirgi o‘zbek adabiy tiliga qiyoslash natijasida leksik birliklar mundarijasida o‘zgarishlar yuz bergani kuzatildi. Asar leksikasidagi o‘zlashmalar hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanadigan, hozirgi o‘zbek adabiy tilida qo‘llanmaydigan so‘zlardan iborat.

Adabiyotlar

- Courteille, Pavet de. (1882). *Mirâdj-nâmeh*, Récit de l'Ascension de Mahomet au Ciel Composé A.H. 840/1436-1437. Amsterdam: Philo Press.
- Sodiqov, Q. (2009). *Turkiy til tarixi*. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti.
- Содиқов, Қ. (2008). *Эски туркий ёзувлар*. Тошкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти.
- Sodiqov Q., Omonov Q. (2010). *O‘zbek tilining yozma uslublari tarixidan*. Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti.
- Мартине Андре. (1963). “Основы обший лингвистики”. V сб. “Новое в лингвистики” III. Москва.
- Кўчкортоев, И. (1977). *Сўз маъноси ва унинг валентлиги*. Тошкент.
- Рабғузий, Н. (1990). *Қисаси Рабғузий*. Тошкент.
- Ўзбек халқ шевалари лугати*. (1971). Тошкент.
- Ан-Наим. (2003). *Арабча-ўзбекча лугат*. Тошкент.
- Древнетюркский словарь*. (1969). Ленинград.
- Рубинчик, Ю. А. (1970). *Персидско-русский словарь*. Москва.

INGLIZ TILINI ONLAYN DARSLAR YORDAMIDA O‘QITISHNING NAZARIY ASOSLARI

ÇEVİRİMİÇİ DERSLER YOLUYLA İNGİLİZCE ÖĞRETMENİN KURAMSAL TEMELLERİ

Theoretical Foundations of Teaching English Through Online Courses

Laylo RAUPOVA*

Shoxina BAXADIROVA**

Annotatsiya

Maqolada masofaviy ta'limda xorijiy tillarni o'qitish-o'rgatish masalalari mavzusining dolzarbligi har tomonlama asoslangan. Globallashuv jarayonida bo'lajak mutaxassislarning biror bir xorijiy tilda erkin so'zlasha olishlari madaniyatlararo muloqot asri talablaridan hisoblanadi. Jumladan, xorijiy tillarning afzallik jihatlari, innovatsiya va investitsiyaning hamkorlik bilan bog'liqligi, tadqiqot maqsadi va metodlari, asosiy natijalar hamda xulosalar bayon etilgan. Ayni paytda respublikamizda masofaviy ta'limda xorijiy tillarni o'qitish-o'rgatish masalalari tahlil qilingan bo'lib, ta'lim jarayoni va o'qitish mazmunini statik hamda dinamik jihatdan qaytadan tuzish muammosi qo'yilgan. Kredit-modul tizimi uchun zamon talabi darajasidagi o'quv-metodik ta'minotni yaratish tadqiqot ishining asosiy maqsadi etib belgilangan. Uzluksiz ta'lim tizimining boshlang'ich, o'rta va yuqori bosqichlarida xorijiy tillarni o'qitish-o'rgatish yuzasidan tavsiya va ko'rsatmalar, ya'ni til o'rganishdagi to'siqlarni bartaraf etish mexanizmlari ishlab chiqilgan. Kasbga yo'naltirish – kompetensiya – ixtisoslashtirish integratsiyasining zaruriyati, masofaviy ta'limning afzalliklari va qiyinchiliklari keltirib o'tilgan. Jumladan, maqolada tajriba-sinov jarayonida aniqlangan masofaviy ta'limda xorijiy tillarni o'qitish-o'rgatishning o'ziga xos jihatlari, ijobiy va salbiy tomonlari hamda mavzu yuzasidan umumiy xulosalar taqdim etilgan. Tadqiqot materiallaridan pedagog xodimlar va ilmiy izlanuvchilar o'z faoliyatlarida keng foydalanishlari maqsadga muvofiqdir. Shuningdek maqolada Maqolada ta'lim tizimida sifatli kadrlar tayyorlash uchun o'qish jarayonida zamonaviy AKTlarga asoslangan masofaviy ta'lim (MT) shaklini qo'llashga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, ingliz tilini o'qitish jarayonlarida internet tizimi va AKTni yangi bilimlarni egallash, saqlash, uzatish hamda amaliy qarorlar qabul qilish vositasiga aylantirish hisobiga kadrlarning sifat darajasini tubdan yaxshilashning imkoniyatlari ko'rsatib berilgan. Masofaviy ta'lim orqali ingliz tilini o'rgatishda multimedia texnologiyalari, axborot-kompyuter tarmog'i (AKT) vositalaridan

* Filologiya fanlari doktori, professor, Renessaans ta'lim universiteti pedagogika-filologiya kefedrasi.
Prof. Dr., Rönesans Üniversitesi, Özbekistan, laylo-74@mail.ru

** Ingliz tili o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi Toshkent amaliy fanlar universiteti.
Araştırmacı, Taşkent Uygulamalı Bilimler Üniversitesi, shaxinabaxadirova@gmail.com

foydalanishning ta'lim tizimiga ijobiy ta'siri ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: uzluksiz ta'lim, o'quv-metodik ta'minot, pragmatika, modul, kredit, sillabus, axborot madaniyati, integratsiya, ingliz tili, zamonaviy ta'lim, masofaviy ta'lim, axborot-kommunikatsiya.

Özet

Makalede uzaktan eğitimde yabancı dil öğretim ve öğrenme konusunun önemi tüm yönleriyle ele alınmıştır. Küreselleşme sürecinde geleceğin uzmanlarının yabancı dil konuşabilmesi, kültürlerarası iletişim çağının gereklerinden biridir. Özellikle yabancı dillerin avantajları, yenilik ve yatırımın işbirliği ile bağlantısı, araştırmanın amacı ve yöntemleri, ana sonuç ve sonuçlar anlatılmaktadır. Şu anda cumhuriyetimizde uzaktan eğitimde yabancı dil öğretim ve öğrenme konuları analiz edilmiş, eğitim süreci ve öğretim içeriğinin statik ve dinamik olarak yeniden düzenlenmesi sorunu ortaya çıkmıştır. Araştırma çalışmasının temel amacı, kredi modülü sistemi için mevcut talep düzeyinde eğitimsel ve metodolojik destek oluşturmaktır. Sürekli eğitim sisteminin ilk, orta ve yüksek aşamalarında yabancı dillerin öğretilmesi ve öğrenilmesine, yani dil öğreniminin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına yönelik mekanizmalara ilişkin öneri ve talimatlar geliştirilmiştir. Kariyer yönelimi - yeterlilik - uzmanlaşmanın entegrasyonunun gerekliliğinden, uzaktan eğitimin avantajlarından ve zorluklarından bahsedilmektedir. Makalede özellikle uzaktan eğitimde yabancı dil öğretimi ve öğreniminin belirli yönleri, olumlu ve olumsuz yönleri ile konuya ilişkin genel sonuçlar sunulmaktadır. Pedagojik personelin ve araştırmacıların faaliyetlerinde araştırma materyallerini yaygın olarak kullanmaları arzu edilir. Makalede ayrıca kaliteli personel yetiştirmek için modern bilgi ve bilgisayar ağlarına dayalı uzaktan eğitimin eğitim sürecinde kullanılması üzerinde durulmaktadır. Ayrıca, İngilizce öğretimi sürecinde, İnternet sistemini ve bilgi-bilgisayar ağı edinme, depolama, aktarma ve pratik kararlar alma aracına dönüştürerek personel kalitesini temelden iyileştirme olanakları gösterilmiştir. Uzaktan eğitim yoluyla İngilizce öğretiminde multimedya teknolojilerinin ve bilgi-bilgisayar ağı araçlarının kullanımının eğitim sistemi üzerindeki olumlu etkisi gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: sürekli eğitim, eğitimsel ve metodolojik destek, pragmatik, modül, kredi, ders programı, bilgi kültürü, entegrasyon, İngilizce dili, modern eğitim, uzaktan eğitim, bilgi ve iletişim

Kirish

Respublikamızda raqobatbardosh kadrlarga ehtiyoj kundan-kunga o'smoqda. Uzluksiz ta'lim tizimining barcha bosqichlarida ta'lim sifatini oshirish va mazmunini takomillashtirish hamda o'qitish jarayonini samarali tashkil etish dolzarb masalalardan hisoblanadi. Binobarin, masofaviy ta'limda xorijiy tillar bo'yicha kredit-modul tizimiga asoslangan elektron o'quv-metodik majmualar, sillabuslar, o'quv-uslubiy adabiyotlar, elektron darsliklarni yaratish, xususan, darslik va o'quv qo'llanmalarining sifatini oshirish, ularda fan, texnika va texnologiyalar bo'yicha jahonda erishilgan yutuq va yangiliklarga e'tiborni qaratish va ta'lim jarayoniga, axborot-kommunikatsiya va pedagogik texnologiyalarni, multimedia vositalarini

keng joriy etish davr talabi bo'lib qoldi. Ushbu masalalar zamon talabiga mos raqobatbardosh, yuqori malakali kompetentli kadrlarni tayyorlashga xizmat qiluvchi uzluksiz ta'lim tizimi uchun yangi yanada takomillashgan o'quv-metodik ta'minot yaratishni taqozo etadi.

Ma'lumki, o'quv-metodik ta'minot o'quv predmeti xususiyati, o'qitish jarayoni xarakteri va pedagogik-didaktik sistemani asoslovchi konkret nazariya bilan aniqlanadi. Xorijiy til ta'limining asosiy maqsadi madaniyatlar dialogini yuritishga qodir intellektual shaxsni shakllantirish va tilda umumiy kompetentlikka erishishdan iborat. Xorijiy tilning boshqa o'quv predmetlaridan keskin farqi o'quvchi-talabalarning til tajribasi, ya'ni, kompetensiya (lingvistik, sotsiolingvistik va amaliyot)larning hisobga olinishidir. Mazkur kompetensiyalar Umumevropa xalqaro standarti darajalari (A1, A2, V1, V2, S1)ga mos tarzda ishlab chiqilgan yangi davlat ta'lim standartlarida o'z aksini topgan. Puxta ishlangan va ta'lim jarayoniga xizmat qiluvchi o'quv-metodik ta'minotda ushbu lingvodidaktik g'oya va talablarga asoslanish zarur bo'ladi.

Bugungi kunda jahon miqyosida masofaviy ta'lim zamonaviy ta'limning eng muhim va rivojlanayotgan shaklidir. Masofaviy ta'lim o'quvchining mustaqil fikrlash, vaziyatni baholash, xulosa qilish qobiliyatlarini rivojlantiruvchi o'qitishning yangicha zamonaviy shakli hisoblanadi. U talabani mustaqil bilim olishga, izlanishga, fikrlashga o'rgatadi.

Masofaviy ta'limning afzalligi shundaki, har kim o'ziga qulay vaqtda, qulay joyda va qulay sharoitda bilim olishi mumkin bo'ladi. Shu tufayli ushbu ta'lim tizimi bugungi kunda dunyoda keng ommalashmoqda.

O'qitishning bu shakli ta'lim oluvchilar va o'qituvchilarning bir-birlari hamda o'qitish vositalari bilan o'zaro ta'sirining maqsadga yo'naltirilgan interfaol jarayonidan iborat bo'lib, bunda ta'lim jarayoni ularning geografik-fazoviy joylashishiga bog'liq bo'lmaydi [2. B. 5–7]. Ta'lim jarayoni kichik tizimlardan iborat, ya'ni o'qitish maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, tashkiliy shakllari, nazorat, o'quv-moddiy, moliyaviy-iqtisodiy, me'yoriy-huquqiy va marketing kabi elementlarni qamrab olgan o'ziga xos pedagogik tizimda kechadi.

Hozirgi davrda koronavirus tarqalishi – pandemiya sharoitida jamiyatning ko'plab sohalarini raqamlashtirish mutlaqo yangi bosqichga chiqmoqda. Shu munosabat bilan raqamli bilimlarni keng jamoatchilikka uzatish va o'qitish juda muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, bugun tanqidiy fikrlash, rivojlantirish va o'qitishning yangi usullaridan foydalanish uchun katta imkoniyatlar mavjud, biroq raqamli axborot vositalaridan foydalanish, ayniqsa, o'qituvchilarga o'qitishning yangi shakllaridan foydalanishda, dars mazmunini atroflicha tushuntirishda yordam bermoqda. Bugungi kunda chet tillarini o'qitish mazmuni va uslublarida sezilarli darajada ijobiy o'zgarishlarga olib keldi.

Adabiyotlar sharhi

Bugungi kunda zamonaviy axborot texnologiyalaridan foydalangan holda istalgan masofa, hajm va kontentda ma'lumotlarni joylashtirish, saqlash, qayta ishlash va yetkazib berish imkoniyatlari cheksiz hisoblanadi. Bunda masofaviy ta'limda birinchi o'rinda o'quv materialining pedagogik, mazmunli va tarkibiy tashkil etilishi turadi. O'qitishning asosiy uslubiy muammosi, aslida, maqsadga erishishni ta'minlash va o'qituvchi tomonidan o'quv jarayonining borishini nazorat qilish bilan bog'liq. Masofaviy ta'limning maqsadi talabalarni kerakli ma'lumotlarni o'rganishga, dars mavzularini chuqurroq anglashga undashdan iborat bo'lib, bu o'quvchida tanqidiy fikrlash, tashkilotchilik, tirishqoqlik va maqsadga intilishni rivojlantirishga olib keladi. Bu borada xorij olimlaridan N.V.Chekaleva [5, 426-b], L.K.Ilieva [8, 174-177b] kabilar axborot va kommunikatsiya texnologiyalarining masofaviy ta'limga ta'siri, bilimga asoslangan jamiyatda masofaviy ta'lim, oliy ta'limda raqamli texnologiyalarni qo'llash mavzularida olib borayotgan tadqiqotlarida atroflicha to'xtalib o'tadilar. Shuningdek, global AKT va internet orqali ta'lim berish jarayoni bilan bog'liq tadqiqotlarni professor-olimlardan K.R.Atabaeva [2, 15-17b], D.Sh.Israilova [3, 24-b], L.Ilieva [4, 168-b] boshqalar ham o'rganganlar.

Tadqiqot metodologiyasi va empirik tahlil

Tadqiqotda adekvat o'rganishga yo'naltirilgan usullar majmui: nazariy (tahliliy-sintetik, qiyosiy-taqqoslash, analogiya, modellashtirish), diagnostik (so'rovlar, test o'tkazish, kuzatish), prognostik (ekspert baholash, mustaqil baholarni umumlashtirish), pedagogik tajriba-sinov va matematik statistika (ma'lumotlarga statistik ishlov berish, natijalarni grafik tasvirlash va boshqa) usullaridan foydalanilgan. Ko'pgina tadqiqotchilarning aniqlashlaricha, xorijiy til o'rganish jarayonida axborot kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish xorijiy til muloqotining aniq vaziyatlarini modellashtirish va vizuallashtirish, ko'p marotaba kompyuter ekranida leksik va grammatik til strukturalarini qaytarish, idrok etish va axborot kanallariga kompleks ta'sir etish, xorijiy til o'quv-metodik materiali va axborotni qidirish, saqlash, qayta ishlashni va taqdim etishni muntazam ta'minlaydi. Shunga muvofiq, tadqiqot ishida talabalarning korporativ va mustaqil ta'limini rivojlantirish bo'yicha ham tavsiyalar berilgan.

Uzoq yillik kuzatishlarimiz, o'tkazilgan testlar, so'rovlar, suhbatlar tadqiqot ishimizni yanada boyitdi. Natijada bir qator muhim masalalarni modellashtirish va grafik tasvirlash imkoni tug'ildi. Bundan tashqari, "O'quv-metodik majmua yaratish konsepsiyasining zamonaviy modeli"ning ishlab chiqilgani, „Deutsch und Kultur“ (Nemis tili va madaniyat)

darsligining yaratilgani va amaliyotga tatbiq etilgani pedagogika fani, qolaversa, xorijiy til o'qitish metodikasi rivojiga qo'shilgan katta hissa bo'ldi.

Nima uchun masofaviy ta'lim kerak bo'lib qoldi? – degan savol tug'ilishi tabiiy.

Bu savolga javob tariqasida quyidagilarni sanab o'tish mumkin [4. B. 67–68]:

☒ ta'lim olishda yangi imkoniyatlar (ta'lim olishning arzonligi, vaqt va joyga bog'liq emasligi va boshqalar);

☒ ta'lim maskanlariga talaba qabul qilish sonining cheklanganligi;

☒ ta'lim olishni xohlovchilar sonining oshishi;

☒ sifatli axborot texnologiyalarining paydo bo'lishi va rivojlanishi;

☒ xalqaro integratsiyaning kuchayishi.

Yuqorida sanab o'tilgan sharoit va imkoniyatlar masofaviy o'qitishga ehtiyoj borligini ko'rsatadi.

Masofaviy o'qitishning ta'lim tizimida bir-biridan farqlanuvchi model va shakllari mavjud bo'lib, ular quyidagi qo'llanish shartlari bilan farqlanadi:

- geografik shartlar (masalan, mamlakat territoriyasi, markazdan uzoqlikda joylashuvi, iqlimi);

- mamlakatning axborotlashuvi va kompyuterlashtirish umumiy darajasi;

- kommunikatsiya va transport vositalarining rivojlanish darajasi;

- ta'lim jarayonida axborot va kommunikatsiya texnologiyalari vositalarining qo'llanilish darajasi;

- ta'limda qo'llaniladigan an'analar;

- masofaviy o'qitish tizimi uchun ilmiy pedagog kadrlar mavjudligi va ularning salohiyati va boshqalar.

Umuman olganda, masofaviy ta'limning maqsadiga quyidagilar kiradi:

- ✓ mamlakat miqyosidagi barcha hududlar va chet eldagi barcha o'quvchilar, talabalar, ta'lim olishni xohlovchilarga birdek ta'lim olish imkoniyatini yaratib berish;

- ✓ yetakchi universitetlar, akademiyalar, institutlar, tayyorlov markazlari, kadrlarni qayta tayyorlash muassasalari, malaka oshirish institutlari va boshqa ta'lim muassasalarining ilmiy va ta'lim berish potentsiallaridan foydalanish evaziga ta'lim berishning sifat darajasini oshirish;

- ✓ asosiy ta'lim va ish faoliyati bilan parallel ravishda qo'shimcha ta'lim olish imkoniyatini yaratib berish;

- ✓ ta'lim oluvchilarni ta'lim olishga bo'lgan ehtiyojini qondirish va ta'lim muhitini kengaytirish;

- ✓ uzluksiz ta'lim imkoniyatlarini yaratish;
- ✓ ta'lim sifatini saqlagan holda yangi prinsipial ta'lim darajasini ta'minlash.

Natijalar

Dunyo bo'yicha rivojlanish tez sur'atlarda namoyon bo'lmoqda, shunga muvofiq, parallel ravishda, insonlar qiziqishlari ham ortib bormoqda. Darhaqiqat, «umr bo'yi o'qib o'rganish»ni hayotning o'zi tasdiqlab turibdi. Bo'lajak mutaxassislarning biror bir xorijiy tilni bilishlari madaniyatlararo muloqot asri talablaridan hisoblanadi. Ma'lumki, o'quvchilarimizning ko'pchiligi xorijiy tilda, hattoki, ona tilida ham o'z fikrini erkin aytishga qiynalishadi, sababi ko'p o'qib o'rganmaslik va muloqotning yetishmasligidandir.

Buni bartaraf qilish uchun nima qilish kerak?

Xalqimizda “Bola boshidan, ...”, deb bejiz aytilmagan. Maktabgacha ta'limning ta'sis etilganligi va xorijiy tillarni 1-sinfdan o'rgatishning yo'lga qo'yilganligi ham ayni muddao bo'ldi. Ta'kidlash joizki, bolaning nemis tilidagi tovushlarni talaffuz qilishi orqali nutqi ravon bo'lsa, so'zlarni yod olishi esa zehni o'tkir qiladi. Nemis tilida shunday tovushlar, harflar va so'z birikmalari borki, ularni qanchalik erta o'rgatilsa, keyinchalik o'zlashtirish shunchalik oson bo'ladi.

Ma'lumki, xorijiy tilni boshlang'ich darajada o'yin tarzida, musiqa, rasmlar, predmetlar va boshqalar yordamida o'rgatamiz. Ushbu jarayonda bolalarda o'ylash, fikrlash orqali tafakkur shakllanib boradi, qiziqish, motivatsiya uyg'onadi, mustaqil dars tayyorlash (kitob o'qish, yozish, tinglash, gapirish) yo'lga qo'yilsa, ko'nikmalar hosil bo'lib, kelgusida yaxshi natijalarga erishiladi. Ayniqsa, masofaviy ta'limda ota-onalar nazorati, ko'magi o'quvchilar uchun juda zarur. Demak, masofaviy ta'limda ota-onalar uchun tavsiyalar ishlab chiqish pedagoglar oldida turgan asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

O'rta va yuqori bosqichlarda ham ta'lim mazmuni, o'quv material mazmuni o'zaro uzviylikda, bog'liqlikda kengaytirib, hayotga moslab boriladi. Asosiy e'tibor quyidagilarga qaratiladi:

- o'quvchining psixologik yosh xususiyatlarini, qiziqishlarini hisobga olish;
- mos mavzu va materialni tanlash;
- til va nutq qiyinchiliklarini o'rganish;
- yangi material yoki mavzuni taqdim etishda ta'lim metodlarini to'g'ri qo'llay bilish;
- kommunikativ kompetensiyalarni yaxlit holda shakllantirish va boshqalar.

Ta'kidlash joizki, o'qituvchi til o'rganishdagi barerlarni bartaraf etish mexanizmlarini mukammal egallagan bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Darhaqiqat, quyida shu bo'yicha

tavsiyalar berib o'tamiz. Har qanday xorijiy tilni o'rgatishda o'quvchiga xato qilish normal holat ekanligini tushuntirish, gapirishni gapirib, yozuvni yozib, o'qishni o'qib, tinglab tushunishni chet tildagi matnlarni ko'p tinglash orqali o'rganishini uqtirish talab etiladi.

Tillarni o'rgatish jarayonida xato qilishdan qo'rqishni va gapirishga to'sqinlik qilayotgan qiyinchiliklarni mashqlar orqali bartaraf etish maqsadga muvofiqdir. Chunonchi, pragmatikani, vaziyatlar tematikasini kengaytirish va mazmunini chuqurlashtirish, qaerda, qachon, kim bilan, nima maqsadda muloqotga kirishish va hokazolarni rivojlantirish hamda madaniyatga bog'lash zarur sanaladi. Gapirish orqali o'quvchi va talabalarda kommunikativ, ya'ni lingvistik (lisoniy), sotsiolingvistik (ijtimoiy madaniy) va pragmatik kompetensiyalar shakllanib boradi. Demak, bo'lajak o'qituvchilar xorijiy tilni puxta egallashlaridan tashqari, pedagogika, psixologiya va metodikani ham bilishlari talab etiladi. Sababi xorijiy til mutaxassisi tilni nafaqat o'zi uchun, balki o'ziga o'rgatish uchun ham o'rganishi zarurligi o'z isbotini topdi.

Tajriba-sinov jarayonida masofaviy ta'limning quyidagi o'ziga xos jihatlari va afzalliklari mavjudligi aniqlandi:

- mazkur ta'lim har qanday joydan va turli vaqtda hamda vaziyatda masofadan bog'lanish imkoniyatini beradi;
- ko'p sonli o'quvchilar va auditoriyalarni bir vaqtning o'zida qamrab olish mumkin bo'ladi;
- ta'lim jarayoni dinamik va ta'lim mazmuni o'ta siqiq holga o'tadi;
- ta'limning turli shakllari rivojlantiriladi (yakka, mustaqil, sirtqi);
- zamonaviy kompetensiyalarni kasbiy va akademik o'zaro bog'liqlikda qo'llash qobiliyati shakllantiriladi;
- talabani mustaqil ta'lim olishga yo'naltiradi.

Jumladan, masofaviy ta'limni sifatli tashkil etishning o'ziga xos qiyinchiliklari va muammolarini sanab o'tamiz:

- Internet tezligining pastligi;
- masofaviy ta'limni olib borish uchun sharoitlarning yetishmasligi;
- axborot texnologiyalari (Moodle, Zoom va boshqa platformalar) bo'yicha bilimning va axborot madaniyati (axborotni qabul qilish, qayta ishlash va uzatish)ning yetarli emasligi;
- xorijiy til o'qitish-o'rgatish metodikasi va texnologiyasini yaxshi bilmaslik;
- xorijiy tilni yuqori darajada egallamaganlik va hokazolar.

Mazkur to'siqlarni yengib o'tish uchun o'qituvchi va o'quvchi muntazam o'qib o'rganishi, izlanishi talab etiladi. Hozir barcha uchun har qachongidan ham sohalar bo'yicha

xorijiy tajribalarni, o'z qadriyatlarimizni hisobga olgan holda, masofadan egallashga shart-sharoitlar yaratilgan. Onlayn kurslar, videodarslar, sohaviy adabiyotlar va boshqalarni masofadan egallashning keng imkoniyatlari mavjud.

Xulosa va munozara

Masofaviy ta'limda xorijiy tillarni o'qitish-o'rgatishda o'z yechimini kutayotgan qator masalalar mavjud. Darhaqiqat, oliy ta'limda kredit-modul tizimi uchun yangi davlat ta'lim standartlari, namunaviy o'quv dasturlar, o'quv-uslubiy majmualar, Sillabuslar, elektron o'quv adabiyotlari, metodik qo'llanmalar va shu kabilarni yaratish zarurati tug'ilmoqda. Shu o'rinda olimlarning munozarabop atamalarga bergan izohlarini keltirib o'tishni joiz deb topdik. "Modul" qandaydir sistema, qurilma, tashkilotning ma'lum darajada mustaqil qismi. Modul ta'lim mazmuni va jarayoni aspektlarini o'zida birlashtirgan didaktik loyiha. Kredit – talabaning fanlarni o'qib-o'rganishi uchun sarflangan vaqtning o'lchov birligi- dir. Kredit-modul tizimi talabalarning ta'limga yangicha munosabatda bo'lishlarini va mustaqil ishlashlarini ta'minlaydi. Sillabus – fanning qisqacha mazmun-mohiyati, dars beradigan professor-o'qituvchi haqida ma'lumot va uning o'qitish hamda baholash metodikasini o'z ichiga oladi.

Masofaviy ta'limda xorijiy tillarni o'qitish va o'rgatish masalalariga qaratilgan izlanishlar quyidagi xulosalar qilish imkonini berdi:

1. Modulli tuzilma asosida o'quv- metodik ta'minot modeli ishlab chiqildi.
2. Ushbu modelning asosiy funksiyasi ta'lim jarayonida talabalarning mustaqil ta'lim olishi va amaliy faoliyatlarini rivojlantirishi uchun shart-sharoitlar yaratishdan iborat.
3. Zamonaviy ta'lim sharoitida uzluksiz ta'lim va lingvodidaktikadagi konseptual o'zgarishlar tufayli yangi o'quv-metodik ta'minot yaratishga ehtiyoj o'rganildi, ularning tuzulmasi va mazmuniga qo'yiladigan talablar ishlab chiqildi.
4. O'tkazilgan izlanishlar va tahlillar asosida til va madaniyatni o'zaro bog'liqlikda o'rgatishni o'rganish (Deutsch lehren lernen) muhimligi o'z tasdig'ini topdi.
5. Talabalarning mustaqil ta'limini rivojlantirish, ularda axborot madaniyati (material va axborotni mustaqil izlash, qidirib topish, uni qayta ishlash va amaliy faoliyatda qo'llash)ni shakllantirish bilan chambarchas bog'liqligi aniqlandi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib shunday xulosaga keldikki, xorijiy tillarni, axborot kommunikatsion texnologiyalarini va o'z sohasini mukammal egallagan mutaxassis madaniyatlararo muloqotga hamda raqobatga kirisha oladi. Shunday qilib, iqtisodiyot yuksaladi, xalq farovonligi yaxshilanadi, har tomonlama manfaatli ish amalga oshadi. Demak, yosh avlod ana shunday tasavvurga ega bo'lishi lozim. Ta'kidlash joizki, kasbga yo'naltirish

– kompetensiya – ixtisoslashtirish integratsiyasini amalga oshirishni davr taqozo etmoqda. Mazkur jarayon ayni uzluksiz ta'lim tizimi uchun yangi zamon talabidagi o'quv-metodik ta'minotda o'z aksini topadi va kelgusida pedagogika sohasiga, raqobatbardosh kadrlar tayyorlashga xizmat qiladi. Darhaqiqat, tadqiqot materiallari, undagi tavsiyalar, ko'rsatmalar o'qituvchilar, pedagog xodimlar va ilmiy faoliyat bilan shug'ullanuvchilar uchun dasturilamal bo'ladi.

Adabiyotlar

- O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar Strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-son Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. 2017-yil, 6-son, 70-modda.
1. Atabaeva K.R. Ta'lim tizimida masofaviy o'qitishning afzalliklari // Molodoy ucheniy. – 2017. – № 24.1 (158.1). – b. 15–17. – URL: <https://moluch.ru/archive/158/44573/>.
 2. Israilova D.Sh. Chet tilini o'qitishda rakamli vositalarning ahamiyati va masofaviy ta'limning salbiy, ijobiy jihatlari 2020. 24-b.// <https://cyberleninka.ru/article/n/chet-tilini-itishda-ra-amli-vositalarning-a-amiyati-va-masofaviy-talimning-salbiy-izhobiy-zhi-atlari>.
 3. Ilieva L. Uzluksiz ta'limda chet tildan o'quv-metodik ta'minot: nazariya va amaliyot. – Toshkent, 2015. – 168 b.
 4. Chekaleva N.V. Pedagogika universitetlarida pedagogik fanlarni o'rganish jarayonini o'quv-uslubiy ta'minlashning nazariy asoslari: Diss. Ped. fan. doktor. – Sankt-Peterburg, 2018. – 426 b.
 5. Sh. Mustafoqulov, M.Sultonov. Kredit-modul tizimiga o'tish nima uchun kerak? Maqsad, mohiyat va afzallik. - Toshkent, 2020.
 6. Burenkova D.Y. Formirovanie i ispolzovanie komplekta uchebno-metodicheskix i elektronnix sredstv dlya razvitiya kommunikativnix umeniy inoyazichnogo obsheniya (na primere angl. yaz.): Diss. ... k.p.n. – Moskva, 2008. – 140 s.
 7. Ilieva L.K. Masofaviy ta'limda nemis tilini o'qitish-o'rgatish masalalari. „DaF-Unterricht im digitalen Zeitalter“ mavzusidagi Xalqaro ilmiy-amaliy onlayn konferensiya materiallari to'plami, 27 – 28 noyabr, 2020, 174-177 b.
 8. Raupova, L. R., Sayfullayeva, R. R., Hamrayeva, X. X., & Zaripboyeva, N. M. (2019). Использование лингвистического корпуса в обучении языку. Academy, (8 (47)), 45-47.
 9. Raupova L. Covid-19 pandemiyasiga qarshi global kurashda milliy til ravnaqining o'rni. <https://mininnovation.uz/uz/news/1958>. - Toshkent. 2020.

10. Раурова Л. Роль родного языка в процессе общения и образования XX. Лазаревские чтения // Xalqaro ilmiy konferensiya. Rossiya, Челябинск-Челябинск. 2018.

ASARLARDA VOQEALARNI RAMZLAR VOSITASIDA TASVIRLASH

ESERLERDE OLAYLARIN SEMBOLLER ARACILIĞIYLA BETİMLENMESİ

Lolaxon AMINOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqola mashxur turk yozuvchisi Umar Sayfiddinning "Oq lola" hikoyasi tadqiqiga bag'ishlangan. Maqolada yozuvchining mahoratini belgilovchi badiiy tasvir vositalari, hikoyaning syujetiga singdirilgan ramzlar tahlil ostiga olingan. Ramziylik orqali hayot haqiqati qay tarzda ochib berilishi asardagi parchalar misolida izohlangan. Poklik va gozallik tuyg'ularining qarama qarshisi - qabihlik va shafqatsizlik asarda qanchalik ishonarli tasvirlangani misollar yordamida ko'rsatib berilgan.

Turk yozuvchisi Umar Sayfiddinning asarlari haqqoniyligi, romantizm va realizmning omuxtaligi, tarbiyaviy-ma'naviy g'oyalarning ufurib turishi bilan ajralib turadi. Umar Sayfiddinning hech bir asari yo'qki unda insonga ma'naviy ozuqa, o'g'it, pand nasihat ulashilmagan bo'lsin. U o'z asarlari bilan to'g'ridan- to'g'ri insonning ongiga va shuuriga hitob qiladi. Shu bilan bir qatorda u asarlarida ramzlardan ham mohirona foydalana oladi. Deyarli har bir asarining xoh sarlavhasida, xoh mazmunida, xoh voqealar tasvirida bo'lsin ramzlarni qo'llaydi. Uning "Oq lola", "Baland poshnalar", "Qashlagich", "Pushti marjonli po'stin" kabi hikoyalari ana shular jumlasidandir.

***Kalit so'zlar:** Ramz, tasvir, qahramonlar obrazi, ichki kechinmalar, poklik, tuyg'ular.*

Genişletilmiş Özet

Bu makale ünlü Türk yazarı Ömer Seyfettin'in "Beyaz Lale" öyküsünün incelenmesine ayrılmıştır. Makalede yazarın becerisini belirleyen sanatsal temsil araçları, öykünün olay örgüsüne gömülü semboller incelenmektedir. Yaşam gerçeğinin sembolizm yoluyla nasıl ortaya çıktığı eserden alınan örneklerle anlatılmaktadır. Saflık ve güzelliğin zıttı olan alçaklık, şefkatsizlik ve zulüm eserde nasıl ele alındığı örneklerle gösterilmeye çalışılmıştır.

Yazarların bakış açıları elbette sıradan insanların gözlerinden farklıdır. Onlar hayatı sıradan insanlara göre daha renkli, daha canlı ve daha yaratıcı görebilirler. Basit bir sahneye veya duruma farklı bir bakış açısıyla yaklaşır. Muhtemelen sanat eserlerinin gerçek hayattaki olaylardan daha ilgi çekici görünmesinin ve insanı cezbedebilmesinin

* Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Toshkent Davlat SHarqshunoslik Universiteti.
Doç. Dr., Taşkent Devlet Şarkşinaslık Üniversitesi, lolahonim@mail.ru

sebebi budur. Sanat eserlerindeki görüntü ise bambaşka bir dünya gibidir. Benzetmeler, canlandırmalar, semboller eserlere gökkuşağı gibi renk katar.

Ünlü Türk yazarı Ömer Seyfettin'in eserleri gerçekliği, romantizm ve gerçekçilik ile zenginleştirildiği ve eğitici ve manevi fikirlerin işlenmesiyle öne çıkıyor. Ömer Seyfettin'in okuruna manevi besinin aşılmadığı, nasihatın paylaşılmadığı tek bir eseri yoktur. Eserleriyle doğrudan insan aklına ve bilincine hitap etmektedir. Ayrıca eserlerinde sembolleri ustalıkla kullanabilmektedir. Yazar gerek eserin başlığında gerek içeriğinde ya da olayların anlatımında olsun, hemen hemen her eserinde sembollere başvurur. "Beyaz Lale", "Yüksek Ökçeler", "Kaşağı", "Pembe İncili Kaftan" gibi öyküleri bunların arasında yer alıyor.

Kirish

Yozuvchilar nigohi oddiy insonlar qarashlaridan o'zgacha bo'ladi, albatta. Ular hayotni bizdan ko'ra rangliroq, jonliroq va obrazli ko'ra oladilar. Oddiy manzaraga yoki holatga ham ular boshqa nuqtai nazardan yondoshadilar. Shuning uchun bo'lsa kerak badiiy asarlar hayotdagi voqealardan ko'ra qiziqarliroq tuyiladi va insonni o'ziga jalb qila oladi. Badiiy asarlardagi tasvir esa yana bir boshqa olamdek. O'xshatishlar, jonlantirishlar, ramzlar asarlarga kamalak misoli rang kiritadi.

Turk yozuvchisi Umar Sayfiddinning asarlari haqqoniyligi, romantizm va realizmning omuxtaligi, tarbiyaviy-ma'naviy g'oyalarning ufurib turishi bilan ajralib turadi. Umar Sayfiddinning hech bir asari yo'qki unda insonga ma'naviy ozuqa, o'g'it, pand nasihat ulashilmagan bo'lsin. U o'z asarlari bilan to'g'ridan- to'g'ri insonning ongiga va shuuriga hitob qiladi. Shu bilan bir qatorda u asarlarida ramzlardan ham mohirona foydalana oladi. Deyarli har bir asarining xoh sarlavhasida, xoh mazmunida, xoh voqealar tasvirida bo'lsin ramzlarni qo'llaydi. Uning "Oq lola", "Baland poshnalar", "Qashlagich", "Pushti marjonli po'stin" kabi hikoyalari ana shular jumlasidandir.

Asosiy qism

Yozuvchining ancha mashhur bo'lgan "Oq lola" hikoyasida poklik-qabixlik, mehribonlik-shafqatsizlik, e'tiqod va inonchsizlik kabi bir - biriga qarama qarshi bo'lgan tuyg'ular tasvirlanib, voqealar ramziylik vositasi bilan tasvirga olinadi. Ma'lumki, oq rang poklik, beg'uborlik ramzidir. Oq rangdagi har bir narsa insonga yorug'lik baxsh etadi, qalbdagi g'uborni aritadi. Hikoyada Bolqonda Turklarga qarshi qilingan qatliam

asosiy, bosh mavzudir. Lola obrazi esa soddalik, poklik va turk millatining oz nomusiga bo'lgan e'tiqodini ifoda qilmoqda. Lola obraziga nisbatan qarama-qarshi olingan Radko obrazi esa zulmning ramziy ifodasidir. Yozuvchi bu hikoyasida turkiy xalqlar qaysi davlatni qo'lga olgan bo'lsa, osha davlat xalqiga zulm qilmagani, ularning an'ana va turmush tarziga hurmat ko'rsatganini alohida ta'kidlaydi. Ammo bu ta'kid yozuvchi tomonidan emas, balki obrazlar tili orqali bayon qilinadi. "Agar turklar bu yerlarni qo'lga olgan vaqtlari, yoshi ulug'larining gapiga kirib, hammamizni qatl qilganlarida edi, bugun biz yoq bo'lar edik. Ular katta xato qildilar, ya'ni qo'llaridagi shunday fursatni boy bermay ayollarimizni, bolalarimizni qatl qilishlari lozim edi. O'ldirilmagan bulg'orlar juftlashib –juftlashib ko'paydilar va kuch-quvvatga to'ldilar. Endi esa o'zlariga mehr-shafqat ko'rsatgan egalarining boshiga chiqib oldilar". (Seyfettin, Beyaz Lale, s. 12).

Hikoyaning qahramoni bo'lmish Lola ismli qiz ta'riflashlaricha oppoqqina, nozikkina, dunyolarga teng go'zallik sohibasidir. Bu qahramonning oppoqdan kelganligini nazarda tutib, uni Oq Lola deb atalgani bejiz emasdir. Lolaning Oq Lola deb sifatlashlari zamirida katta bir ramz yotadi.

Hikoyada bulg'or askarlarining turk mahallalariga kirib borib, u yerdagi aholi boshiga solgan kulfatlari, chektirgan aziyat va iztiroblari, yaxshiliklari ta'riflanadi. Yozuvchi voqealarni hikoya qilar ekan, hech bir obrazga "yaxshi" yoki "yomon" degan ta'rifni bermaydi. Faqatgina qahramonlar portretiga chizgilar, holatlar tasvirining tub tubiga singdirilgan ramzlar orqali o'quvchi yaxshi va yomon, ijobiy va salbiy qahramolarni ajratib oladi.

Bulg'or, yunon askarlari va qo'mondonligining shafqatsizligi, betartibligiga zid o'laroq turk qo'mondonligiga bo'lgan ta'rifni quyidagicha tasvirlaydi.

"Radko besh daqiqani ham behuda o'tkazishni istamadi. Ertalabdan beri tuz totmagandi. Yordamchisini chaqirdi. Yordamchisining olib kelgan qovurilgan go'shtini, sharobini katta – katta suvli olmalarini shosha pisha yutguday bo'lib yeb tushurdi. So'ngra turk qo'mondonining hatto chang qo'nmagan yumshoq, keng kursisiga o'tirdi. U yer qirmizi rang pardalar osilgan, gilamlar to'shalgan, bezatilgan bir xona edi. Askariy qo'mondonlikdan ko'ra tul bir ayolning xonasiga o'xshardi. Radko insonning ko'zlarini uyquga elituvchi bunday yumshoq o'rindiqda ortiqcha o'tirolmadi." (Seyfettin, Beyaz Lale, s. 10)

Ushbu oddiy bir xonaning tasvirida ham katta bir ramz va majoz yotibdi. Radko ismli bulg'or ofitserining bexalovatligi, sobitsizligi, oldidagi taomlarni ta'mini sezmasdan mazasining farqiga bormasdan yutib yuborgudek paqqos tushurishi, va bu tasvirga qarama qarshi o'laroq turk qo'mondonining saramjon sarishta xonasining tasviri

orqali yozuvchi o'quvchining e'tiboriga katta bir ma'lumotni havola qilyapti. Hatto bir chang ham qo'nmagan yumshoq kursi, gilam va pardalar bilan bezatilgan xona insonga shu qadar huzur beradiki, hatto ko'zlariga uyqu kirib joni orom olganday bo'ladi. Parchadagi xona chiroyli bezatilganiga qaramay tul bir ayolning xonasiga o'xshatilyapti. Ma'lumki, "tul" so'zi jufti halolidan ayrilgan, bosh egasi yo'q degan ma'noni beradi. Yozuvchi chiroyli bezatilgan xonani tasvirlab turib uni bekorga tul ayolning xonasiga oxshatayotgani yo'q. Shu o'rinda yozuvchi mohirlik bilan sirli bir ramzni yashirib ketgan. Bu parchadagi tul ayol erki qo'lidan ketgan, hokimyatdan ayrilgan turk qo'mondonligi timsoli sifatida tasvirlanyapti. Xonadagi chiroyli ko'rinish, insonga orom beruvchi holat ortida turk askarlarining, qolaversa, turkiy xalqning o'ziga xos bo'lgan turish turmushi, an'analarga sodiqligi, toza bir naslning nishonasi bo'lmish tartiblilik, pokizalik kabi fazilatlar aks ettirilyapti.

Hikoya qahramoni Radko mahallaning eng go'zal qizi Lolaga erishish hayoli, istagi bilan yashaydi. Qizga yetishish orzusi uni birdam bo'lsin tinch qo'ymaydi. Radko qizning kimlardan ekanligini, nasl-nasabi, ota-onasi haqida qiziqadi. U Xoji Hasan afandining qizi ekanligini eshitadi.

Yozuvchi shu o'rinda Xoji Hasan afandining qanday insonligi haqida hech qanday ma'lumot bermaydi. Faqat uning portretini chizadi, xolos. Portretini shunday chizib beradiki, o'quvchi Xoji Hasan afandi haqida yaxshigina taassurotga ega bo'ladi. Xoji Hasan afandining ustida naqshli, oppoq ipakli kiyim, huzur- halovatda, baxt-u saodatda yashaganligidan dalolat beruvchi noziklik, muloyimlik bilan harakat qiluvchi do'mboqqina, yuzida birgina ajini ham yo'q, pushti yonoqli odam. O'quvchi bu tasvirni o'qir ekan, ko'z oldida nuroniy, axloqli, tartib intizomli bir inson timsoli gavdalanadi. Shu tasvirning o'ziyoq Lolaning oilasi, ularning turmush tarzi, xuzur halovatda, baxt-u saodatda yashaganligidan dalolat berib turadi.

Asarning eng ramzlarga boy, kulminatsion nuqtasi, Xoji Hasan afandining, ya'ni Lolaning uyi tasviridir. Bizningcha yozuvchi bu tasvir orqali butun maqsadu muddaosini bayon qiladi. Bu yerda sharq va g'arb o'rtasidagi qiyoslash, an'anaga asoslangan, inonch va e'tiqodga yo'g'rilgan hayot kaftdek namoyon bo'ladi. Bu qiyosni yozuvchi aynan Radkoning nigohi bilan ifodalaydi. Qabixlik, shafqatsizlik, madaniyatsizlik va insoniylikdan asar ham bo'lmagan Radkoning qalbi bu manzara qarshisida lol qoladi.

"Eshikni qiya ochib ichkariga kirdi-yu turgan joyida qotib qoldi. Birdaniga qarshisida jannatning eshiklari ochilgandek bo'ldi. Zumrad kabi tovlanib turgan jannat. Atrofga qarab ko'zlari qamashib ketdi. Ferdinandning saroyiyu yevropaning eng go'zal binolarini bilardiyu lekin bu qadar hayoliy bir huzur hukm surgan joyni ko'rmagandi.

Katta - katta daraxtlarning quyuq soyalari gullar ustiga tushgan, baxmal gilamday to'shalib turardi. Baliqning terisiga o'xshash qumli bir yo'lakning so'ngida marmar bir hovuz joylashgan va uning yonida uyga kiradigan marmardan zinapoya bor. Tashqaridan uyni qal'adek o'rab turgan devorning ichlaridan aqalli bir toshi ham ko'rinmaydi. Devorni chirmoviq gullari o'rab olgan. Hattoki, umrida ilk marotaba ko'rib turgan ismini ham bilmaydigan gullarning chiqarayotgan ifori insonni sarmast qilar edi. Hovuzning marmar favvorasidan otilayotgan shaffof suvga qaradi. Favvoraning ustida kichik - kichik kamalaklar paydo bo'lardi." Bu tasvirdan so'ng hamonoq boshqa bir qiyosiy tasvir havola qilinadi.

"Radko bu muhtasham manzarani ko'rib o'z hayoti ko'z oldiga keldi. Hattoki Sofiyada ham hovlilarning etagida mol - hol turadigan og'ilxonalar bo'lar, va hovlilardan doim go'ng hidi anqib turardi. Cho'chqa boqilmaydigan uy yo'q edi. Boylarning hovlilari esa hudda yalang'ochlab qo'yilgandek hunuk, go'yoki yevropa tarzida edi. Bulg'oristonning katta bog'lari ham bu zumrad jannatining yonida sochsiz odamdek ko'rimsiz edi. Bu jannatda naqadar hush hayot mavjud edi."

Shu o'rinda yozuvchining yana bir o'ziga xos uslubi, to'g'rirog'i mahorati ko'rinadi. Yozuvchi holatlarni, qahramonlar va manzarani tasvirlar ekan o'zining munosabatini bildirmayotgandek bo'ladi. Voqealarni qahramonlar tilidan shunday hikoya qiladiki, holatlarni qahramonlarning o'zi tahlil qiladi, qahramonlarning o'zi qiyoslaydi va nihoyat aynan shu qahramonlarning o'zi yaxshi va yomonni saralab, shulardan eng afzalini tanlab turib tan oladi. Badiiy asarning eng muhim jihati ham aynan shu o'rinda. Yozuvchilarning o'ziga hosligi va mahorati asarlarga jon baxsh etish va asarlarga o'qivchini ishontira olishdir.

Xulosa

Ushbu maqolamizda yozuvchi Umar Sayfiddinning yozuvchilik mahoratini namoyon etuvchi tasvirlar, o'xshatishlar, ramzlar tasvirini uning "Oq lola" hikoyasi misolida baholi qudrat tahlil qilishga harakat qildik. "Oq lola" hikoyasi aslida tragedik asardir. Hikoyadagi syujet to'qimasi harqanday tasvirlardan ham ustunlik qiladi. Lekin syujet voqealarining yuz berishi uchun qo'llanilgan portret, tabiat, manzara tasvirlari asarga rang, voqealarga jilo bera olgan. Bu tasvirlarsiz hikoyani tasavvur qilish qiyin. Darhaqiqat, asarlarda qo'llaniladigan har bir badiiy tasvir vositasi yozuvchining g'oyasi uchun xizmat qiladi va asarning yanada jozibali, qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi. "Oq lola" hikoyasini oqir ekanmiz, voqealar silsilasiga sho'ng'ib ketamiz va asarning mazmuni bizning e'tiborimizni tortib ketadi. Hikoya jarayonida yozuvchi ifodalayotgan

har bir tasvir ko'z o'ngimizda jonlanadi va yozuvchi har bir obrazga hayot baxsh etadi. Zero yozuvchining asl mahorati ham asarlarga jon baxsh etishi bilan belgilanadi va o'quvchilar qalbida toabad muhrlanadi.

Adabiyotlar

Eshonqulov, J. *Folklor: obraz va talqin*. Qarshi: Nasaf. 1999.

Kabaklı, A. *Türk edebiyatı*. İstanbul: Türk edebiyatı vakfı yayınları. 1990.

Seyfettin, Ö. *Beyaz Lale*. İstanbul: Serhat yayınları. 2000.

Tanpınar, A. H. *Edebiyat üzerine makaleler*. İstanbul: Dergah yayınları. 2007.

O'zbek xalq og'zaki ijodi. Tuzuvchilar: Imomov K., Mirzayev T. Sarimsoqov B.
Toshkent: O'qituvchi, 1990.

LAKUNARLIK HODISASINING LINGVOKOGNITIV TAHLILI

BOŞLUK OLGUSUNUN DİL BİLİŞSEL ANALİZİ

Lingvocognitive Analysis Of The Phenomenon Of Lacunarity

Maftuna NEMATOVA*

Annotatsiya

Amalga oshirilgan maqola lakunarlik hodisasini mentalitetlarning kognitiv nomuvofiqligining (divergentsiya) ifodasi sifatida ko'rib chiqadi. Kognitiv divergentsiya - bu barqaror lingvistik tuzilmalar orqali ma'lum bir barqaror psixik tarkibni aniqlash usullaridagi divergentsiyadir. Ishda lakunalarning har xil turlari ko'rib chiqiladi va, bizning fikrimizcha, lakunarlik fenomenining mohiyati aniqlanmaguncha, lakunalarning har qanday tipologiyasi ma'nosizdir. Shuning uchun ushbu maqola turli tillarda ifodalangan aqliy nomuvofiqlikni - kognitiv nomuvofiqlikni u yoki bu tarzda qamrab oladigan turli xil til birliklarini ko'rib chiqadi. Chunki, aynan kognitiv tilshunoslikda turli milliy kontseptsiya sohalarini bir-biri bilan solishtirish keng qo'llaniladi, bu turli xalqlar ongi tomonidan o'xshash hodisalarni kontseptuallashtirishning milliy o'ziga xosligini aniqlash, ekvivalent bo'lmagan tushunchalar va kontseptual lakunalarni aniqlash imkonini beradi. Aytib o'tish joizki, lakunarlik aspekti nisbatan qisqa o'rganish tarixiga ega, shuning uchun maqolada lakunarlik aspektini o'rganishning nazariy asoslariga katta e'tibor qaratilib, "konsept", "lakunarlik aspekti", "lakuna" va "lakunar birlik" tushunchalariga izoh beriladi. Lakunarlik aspektini o'rganishning mavjud ilmiy yondashuvlari keltiriladi va kognitiv tilshunoslikda lakunarlik aspektining muammosining ilmiy rivojlanish darajasi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: kognitiv tilshunoslik, kontsept, konseptning nominativ maydoni, lakuna, lakunarlik hodisasi.

Abstract

The article tries to examine the phenomenon of lacunarity as an expression of cognitive inconsistency (divergence) of mentalities. Cognitive divergence is a divergence in ways of defining certain stable mental content through stable linguistic structures. Different types of lacunae are considered in the work, and, in our opinion, any typology of lacunae is meaningless until the essence of the phenomenon of lacunarity is clarified. Therefore, this article analyzes different language units that in one way or another capture mental inconsistency - cognitive inconsistency - expressed in different languages. As it is precisely in cognitive linguistics that it is widely used to compare different national conceptual areas with each other, which allows to determine the national specificity of conceptualization of similar phenomena by the minds of

* Namangan Davlat universiteti tayanch doktoranti.

Doktora o'g'rencisi, Nemangan Devlet Üniversitesi, maftunanematova363@gmail.com

different peoples, to identify non-equivalent concepts and conceptual lacunae. It should be noted that the aspect of lacunarity has a relatively short history of study, so the article focuses on the theoretical foundations of the lacunarity aspect study, moreover the concepts such as " lacunary unit ", "lacunarity aspect", "lacuna" and " concept " are explained. The existing scientific approaches to the study of the aspect of lacunarity are given and the level of scientific development of the problem of the aspect of lacunarity in cognitive linguistics is indicated.

Key words: *cognitive linguistics, concept, nominative field of the concept, lacuna, phenomenon of lacunarity*

Genişletilmiş Özet

Makale, zihniyetlerin bilişsel tutarsızlığının (ayrılığının) bir ifadesi olarak boşluk (*lacunarity*) olgusunu incelemektedir. Bilişsel farklılık, belirli sabit zihinsel içeriğin sabit dilsel yapılar aracılığıyla tanımlanmasındaki bir farklılıktır. *Boşluk* yönünün incelenmesine yönelik mevcut bilimsel yaklaşımlar verilmekte ve bilişsel dilbilimde *boşluk* yönü sorununun bilimsel gelişim düzeyi belirtilmektedir. *Boşluk* yönünün nispeten kısa bir çalışma geçmişine sahip olduğunu belirtmekte fayda var, dolayısıyla makale boşluk yönünü çalışmanın teorik temellerine odaklanmaktadır. Örneğin makalenin ana bölümünde bu alanın kurucuları Y.A. Sorokin, I. Y. Markovina, V.L. Muravyov, V.I. Jelvis, G.W. Bykova ve diğer dilbilimcilerin boşluk olgusu ve *lacuna* terimi hakkındaki yorumlarını görebilirsiniz. Tüm yorumların yanı sıra boşlukları incelerken öncelikle kaç tane dilsel materyalin analiz edildiğini hesaba katmak gerektiğini söyleyebiliriz: materyal olarak bir dil çalışılıyorsa araştırmacının içindeki boşlukları incelemesi gerekir. Ancak iki veya daha fazla dili karşılaştırırken araştırmacı dillerarası boşluklarla ilgilenir. Bazı boşluk çalışmaları bu ayrımı yapamadığından yazarların yanlış sonuçlara varmasına neden oluyor. Bir dildeki bir kelimenin başka bir dilde karşılık gelmemesi sonucu ortaya çıkan bir olguya boşluk adını verdiklerinde, diller arası boşluğun ne anlama geldiğini unutuyorlar. Bu nedenle görüşümüze göre boşlukları sınıflandırırken dil içi boşluklar ile diller arası boşluklar arasında ayırım yapmak zorunludur.

Ayrıca makale, sınıflandırma ilkelerine göre farklı *boşluk* türlerini ele almaktadır, çünkü dilbilimciler boşlukları niteliklerine veya kökenlerine göre sınıflandırırlar.

Örneğin, Z.D. Popova ve I.A. Sternin'in boşlukları şu temelde sistemleştirdiğini söyleyebiliriz: - sistemsel-dilsel bağlılığa göre (dillerarası ve dil içi); - paradigmatik işaretlere göre (genel ve kategorik); - içeriğin soyutlama düzeyine göre (nesnel ve soyut); - yalın boşluklar; - stilistik boşluklar; - boşluğun konuşmanın belirli bir bölümüne ait olup olmadığına göre (kelime türlerine göre).

Başka bir dilbilimci G.V. Bykova, zihniyeti belirleyen faktörlere dayalı olarak boşlukların bir sınıflandırmasını sunar: - yaşam tarzı ve düşüncedeki boşluklar (dünya görüşleri); - zihinsel-etnik boşluklar; - iletişimsel ve davranışsal boşluklar; - bilişsel boşluklar; - ifadesel-duygusal boşluklar.

Y.A. Sorokin ve I.Y. Markovina'ya göre boşluklar önce dilsel ve kültürel boşluklara ayrılıyor, daha sonra bu türler alt kategorilere ayrılıyor. Kültürel şunları içerir: - etnografik (gerçekliğin yokluğu); - çağrışımsal (örneğin, herhangi bir isimle çağrışımların olmaması); - kültürler arası (örneğin, renk sembolizminin uyumsuzluğu); - aktif-iletişimsel (belirli bir etnik gruba özgü çeşitli faaliyet türlerinin spesifik özelliklerini yansıtan); - kültürel alandaki boşluklar (manzara); - duygusal. Dilsel boşluklar şunları içerir: - biçimsel; - dilbilgisi; - sözlük.

Tam veya kısmi eşdeğersizlik durumları dikkate alınarak başka bir araştırmacı Y.S. Stepanov mutlak ve göreceli boşlukları birbirinden ayırıyor. Makalede, farklı yönlerini göstermek için her bir boşluk türünün örnekleri verilmiştir.

Her tipolojiyi analiz ederek, farklı dilleri konuşanların nesnelere, özelliklerini ve ilişkilerini farklı şekillerde kavramsallaştırdığını, sınıflandırdığını, yapılandırdığını ve tanımladığını söyleyebiliriz. Boşlukların sınıflandırılmasına ilişkin tüm yelpazeyi inceledikten ve analiz ettikten sonra, bilişsel tipolojinin boşlukları incelemek için etkili stratejileri belirlemede etkili olduğu sonucuna varabiliriz. Daha kesin olmak gerekirse, dillerarası boşlukları dilbilimsel analizle incelemenin daha iyi olacağını düşünüyoruz, çünkü dillerarası boşluk kavramına dikkat ettiğimizde onu doğrudan kelime anlambiliminin ulusal spesifik bilişsel özellikleriyle ilişkilendiririz, bu da onu kompozisyonla yapar. Anlamsal bileşenlerin varlığı, eksik durumlar da dahil olmak üzere başka bir dildeki anlamsal olarak benzer kelimelerin anlamlarından ayırt etmeye yardımcı olur, çünkü herhangi bir boşluk tipolojisi, boşluk fenomeninin özü belirlenene kadar anlamsızdır. Bu nedenle, bu makale, farklı dillerde ifade edilen zihinsel tutarsızlığı - bilişsel tutarsızlığı - şu ya da bu şekilde yakalayan farklı dil birimlerini inceliyor. Çünkü tam olarak bilişsel dilbilimde, farklı ulusal kavramsal alanları birbirleriyle karşılaştırmak için yaygın olarak kullanılır; bu, benzer fenomenlerin farklı insanların zihinleri tarafından kavramsallaştırılmasının ulusal özgüllüğünü belirlemeye, eşdeğer olmayan kavramları ve kavramsal boşlukları tanımlamaya olanak tanır. .

Bilişsel dilbilim açısından bakıldığında "boşluğun", bir dilde ifade edilen bilişsel yapıların başka bir dile kıyasla, hatta bir dilin içinde olmaması veya tutarsızlığı olduğu sonucuna varabiliriz. Çünkü bir kişinin kavramsal sistemini incelemek, yani konuşmasının analizine dayanarak, belirli bir dili konuşanların genel "ulusal kavramsal sistemi" hakkında sonuçlar çıkarmamıza olanak tanır. Aynı dil ve kültüre sahip insanlar arasında anlaşmayı

sağlayan, kelimelerin evrensel olarak tanınan sistematik anlamı ve bunların kullanım kurallarıdır (yani bilişsel yapıların ve bilişsel modellerin ortaklığı). Öte yandan farklı dilleri konuşanlar arasındaki bilişsel model ve yapı farklılıkları (özellikle bu dillerde tipolojik farklılıklar olarak kendini gösterir) yabancı dildeki bir metnin anlaşılmasını zorlaştırır. Diller arasındaki tipolojik farklılıklar bilişsel eksikliklerle ilgilidir. Diğer dilleri konuşanların konuşma çalışmalarını inceleyerek, anlamı ifade etmenin istikrarlı, genel kabul görmüş yollarını belirleyerek, bilme yollarındaki, yani bilişsel yapılar ve modeller arasındaki farklılıkları tespit edebiliriz.

Kirish

Lakuna va lakunarlik hodisasi kabi tushunchalarga qiziqish XX asrning ikkinchi yarmida, madaniyatlararo muloqot, til va tafakkurning, madaniyat va dunyoqarashning chambarchas bog'liqligi masalalari dolzarb bo'lgan davrda paydo bo'ldi. Lakunarlik hodisasi turli tilshunoslik fanlari nuqtai nazaridan o'rganilib, hozirgi vaqtda lakunalarning ta'rifi, tasniflashi, lakunalarni bartaraf etish yo'llariga bag'ishlangan ishlar yetarli miqdorda mavjud. Ammo shu bilan birga, agar madaniyatshunoslik doirasida lakunarlik aspekti va lakunalar masalasi juda yaxshi o'rganilgan bo'lsa, tarjimashunoslik va kognitiv tilshunoslik fanlari nuqtai nuqtai nazaridan nazariy va amaliy jihatdan yetarli darajada rivojlanmaganligicha qolmoqda.

Bugungi kunda tarjimaning nazariy tadqiqotlarida tarjima jarayonining o'zi, tarjimonning aqliy harakatlari, uning strategiyasi va tarjima taktikasini tahlil qilish muhim o'rin tutadi. Bunday tadqiqotlar kognitiv tilshunoslikning uslubiy yondashuvlari va usullaridan foydalangan holda amalga oshiriladi.

Asosiy qism

Lingvokognitiv tadqiqot usullari - bu til birliklarining leksik va grammatik semantikasini tavsiflash uchun ishlatiladigan lingvistik usullardir. Shunday qilib, kognitiv tilshunoslik tildagi muayyan tushunchani ifodalovchi birliklarning semantikasini o'rganadi. Kognitiv tilshunoslikning asosiy pozitsiyasi tushunchani aqliy birlik sifatida uni lingvistik obyektivlashtirish vositalarini tahlil qilish orqali tavsiflash mumkin degan fikrdir. Shu munosabat bilan kognitiv tilshunoslikning asosiy maqsadi tadqiqotchini qiziqtiradigan konseptni obyektivlashtiruvchi lingvistik birliklarning to'liq ro'yxatini olishdir. Jamiyat taraqqiyotining ma'lum davridagi kontseptni obyektivlashtiruvchi lingvistik vositalar

to'plamini biz konseptning nominativ maydoni sifatida belgilaymiz. Nominativ maydon birliklarining semantikasini tavsiflash orqali konsept ma'nosini tilda aks ettirilgan va qayd etilgan shaklda taqdim etishingiz mumkin, bu qayta qurishga yordam beradi, boshqacha qilib aytganda, konseptning faqat eng kommunikativ ahamiyatga ega xususiyatlar bo'lgan qismini tavsiflashga yordam beradi (shunday qilib, lingvistik obyektivlashtirishga erishiladi) (Popova, 2007: 14).

Demak, konseptning nominativ maydoni lingvokognitiv tadqiqot obyekti bo'lgan til materiali bo'lib, bunday tadqiqotning predmeti esa konseptning nominativ maydoni birliklarining semantikasi bo'lib, u o'rganilayotgan konseptni ona tilida so'zlashuvchilarning til ongida aks ettiradi. Lingvokognitiv tadqiqotning maqsadi esa tegishli konseptni tavsiflashdir.

Ushbu maqola kognitiv tilshunoslikda lakunarlik aspektining ahamiyatini o'rganadi. Avvalo shuni ta'kidlash joizki, lakunatsiya hodisasiga aniqroq ta'rif va tushuntirish kognitiv fan nuqtai nazaridan berilishi mumkin, chunki lingvistik iboralar boshqa til va madaniyat so'zlovchilarining kognitiv modellari vakillaridir. Turli tillardagi bunday lingvistik iboralarni taqqoslash ushbu tillar so'zlovchilarining kognitiv modellaridagi farqlarni ochib beradi. Agar so'zning ma'nosi axborotni qayta ishlash usulini belgilovchi kognitiv tuzilma bo'lsa, unda tushunmovchilik sabablarini kognitiv tuzilmalardagi farqlardan izlash kerak. Agar biror kishi chet tilidagi so'zning ma'nosini bilsa, lekin u chet tilidagi ifodani tushuna olmasa, demak, u so'z bilan ifodalangan kognitiv tuzilmaning u yoki bu modifikatsiyasi bo'lgan tegishli kognitiv sxemaga ega emas.

Endi rus tilshunoslari Y.A.Sorokin va I.Y.Markovinalarning lakuna ta'rifini ko'rib chiqamiz. Ular lakunalarni matnlarda uchraydigan va ularni tushunishni qiyinlashtiradigan til va madaniy jamoaning milliy o'ziga xosligining asosiy elementlari sifatida belgilaydi. Biroq, bunday ta'rif lakunaning muhim xususiyatlarini aks ettirmaydi. Lakuna asosiy element hisoblanadi. Lekin nimaning elementi? Tilning? Madaniyatning? Ongning? Lingvokulturologik pozitsiyalar tomonidan berilgan lakunaning ta'rifi lakunaning mohiyatini tushunish, shuningdek, lakunalarni to'ldirish usullarini ishlab chiqish va tahlil strukturasi yaratish uchun yetarli emas. Nega bu asosiy elementlar chet ellik madaniyat oluvchilarga matnni tushunishni qiyinlashtirgani ham tushuntirilmagan. Shubhasiz, lakunaning ta'rifi an'anaviy paradigma doirasida berilgan, garchi tahlil obyektining o'zi - lakuna - noan'anaviy bo'lsa ham.

Madaniyatlararo tafovutlarni o'rganishning metodik usullari XX asr boshlarida ishlab chiqila boshlandi. Asosiy harakatlar madaniy dominantlardan xoli usullarni topishga qaratilgan edi. Keyinchalik ma'lum bo'ldiki, bunday usullarni izlash muvaffaqiyatsizlikka

uchraydi va asosiy vazifa universal madaniyatlararo metodologik asosni topish edi. “Zamonaviy texnologiyalar va ommaviy axborot vositalarining rivojlanishi odamlarning xulq-atvorini tobora ko‘proq birlashtirib, etnik-madaniy mansublikka kamroq bog‘liq bo‘lgan sohalarni kengaytirmoqda. Shu sababli, turli madaniyatlarda o‘ziga xos va spesifik xususiyatlarni aniqlashdan tashqari, nafaqat universal inson tuzilmalarini, balki zamonaviy insoniyat tsivilizatsiyasi mahsulotlari ta’sirida paydo bo‘lgan universal psixologik zonalarni ham aniqlash mumkin. Umumjahon shakllanishlar, o‘z navbatida, har bir madaniyat prizmasidan singan holda, madaniy jihatdan ham o‘ziga xos bo‘ladi, ammo shunga qaramay, bu shakllanishlarning o‘zlari va ularning sinishi qonunlari, aftidan, hali ham umumiy xususiyatga ega” (German, 1999: 74). “...Tillarning semantikasidagi o‘ziga xoslikni emas, balki tushunish jarayonida nutqning milliy o‘ziga xos ma’nolarining ochish tabiatini o‘rganish yanada dolzarbdir” (I.A. German, 1999: 74).

Rus tilshunoslari tomonidan lakunaning yana bir ta’rifi mavjud bo‘lib : Z.D. Popova va I.A. Sternin fikrlariga ko‘ra, kontsept bir tilda verballashganda, uni ifodalash uchun solishtirma tilda ekvivalent so‘z topilmaydi. Bu turli sabablarga ko‘ra sodir bo‘lishi mumkin, jumladan, boshqa tilda madaniy voqelikning yo‘qligi, tarjimada tushunchani nomlash uchun tilda bir nechta so‘zlarning mavjudligi yoki turli tillarda bir tushuncha uchun turli so‘zlarning mavjudligi. Turli tillardagi tushunchalar mazmunidagi nomuvofiqlik natijasida lakuna kabi hodisa, ya’ni taqqoslanayotgan tillardan birida boshqa tushunchaning yo‘qligi yuzaga keladi. Ular ta’kidlaydilarki, "turli tillarning denotativ sememalarning to‘liq bo‘lmagan ekvivalentligi natijasida lakuna hodisasi yuzaga keladi: tillarning birida boshqasida mavjud bo‘lgan ma’lum bir tushuncha nomining bir-biri bilan solishtirganda yo‘qligidir” (Popova, Sternin, 1984; 71).

Endi boshqa tilshunoslarning "lakuna" termini uchun bergan nomlarini izohlagan ilmiy ishlaridan parchalarni ko‘rib chiqamiz. Masalan, kanadalik tilshunoslar J.P. Vinet va J. Darbelne “lakuna” atamasini birinchi marta ilmiy foydalanishga kiritgan bo‘lib, unga quyidagicha ta’rif berganlar: “bir tildagi so‘zning boshqa tilda o‘xshashi bo‘lmaganida yuzaga keladigan hodisa” (Darbelne, Vinet, 1958: 10).

Rus tilshunoslaridan biri V.L. Muravyov lakuna deganda “boshqa tildan ma’lum bir tilda yetishmayotgan so‘z” deb tushunadi (Muravyov, 1975: 3).

V.G. Gak lakunalarni “tilning lug‘aviy tizimidagi bo‘shliqlar, tilda aks ettirish vazifasiga ko‘ra, aslida, tilning lug‘aviy tizimida mavjud bo‘lishi kerak bo‘lgan so‘zlarning va lekin yo‘qligi...” deb asoslaydi. (Gak, 1977: 261).

V.I. Jelvis lakunalarni "ba’zi tillar va madaniyatlarda "alohidalik" deb belgilangan, ammo boshqalarida ishora qilinmaydigan, ya’ni ijtimoiy jihatdan qat’iy ifoda topmaydigan narsa" deb ataydi (Jelvis, 1977: 136). U (I.Y.Markovina bilan hamkorlikda) bu tushunchani

quyidagicha izohlaydi: "...lakunalar bu ikki mahalliy madaniyatning konseptual, lingvistik va emotsional kategoriyalarini solishtirishda yuzaga keladigan nomuvofiqliklarni bildiradi".

G.V. Bikova lakunalarni "milliy til tizimida lingvistik ifoda vositalariga ega bo'lmagan ko'plab tushunchalar (lakunalar)", "leksemasiz sememalar", "ideal mazmun (semema) bo'lib, ular nol maqomidagi leksik tizim bo'lib, ular tilda ma'lum o'rin egallagan virtual leksik birlik" deb izohlaydi" (Bikova, 2003: 15).

Biroq, bizning fikrimizcha, lakunalarni o'rganishda, birinchi navbatda, ular qancha til materiallari bo'yicha tahlil qilinishini hisobga olish kerak: agar material sifatida bir til o'rganilsa, tadqiqotchi til ichidagi lakunlarni o'rganishi kerak. I. A. Sternin "... har bir tilda tilning leksik-frazeologik tizimida juda ko'p sonli intralingual bo'shliqlar bo'shliqlar bo'lib, ya'ni bo'sh, to'ldirilmagan o'rinlar bo'ladi, garchi o'xshash ma'noli leksemalar bo'lishi mumkin", deb ta'kidlaydi (Sternin, 1999: 7).

Boshqa tomondan, ikki yoki undan ortiq tillarni solishtirganda, tadqiqotchi tillararo bo'shliqlar bilan shug'ullanadi. Lakunalarni o'rganish bo'yicha bir qator ishlarda bu farqlash amalga oshirilmaydi, buning natijasida mualliflar noto'g'ri xulosalarga kelishadi. Ular lakunani bir tildagi so'zning boshqa tilda muvofiqligi bo'lmaganida yuzaga keladigan hodisa deb atashganda ular tillararo lakunalar nimani anglatishini unutadilar. Shuning uchun, lakunalarni tasniflashda, intralingual lakunalar va tillararo lakunalarni farqlash majburiydir.

Natijalar va muhokama

Endi, lakunalarning tipologiyalarini ularning tasnifi asosidagi tamoyillarga qarab ko'rib chiqamiz. Z.D. Popova va I.A. Sterninlarning so'zlariga ko'ra, lakunalarni quyidagi asoslar bo'yicha tizimlashtirish mumkin (Popova, Sternin, Sternina, 2002: 155)

- tizimli-lingvistik mansubligiga ko'ra (interlingual (*матрешка, борщ, окрошка, квас* – o'zbek tilida bunday leksik birliklar mavjud emas)) va intralingual (rus tilida o'rta maktab o'quvchisi so'zi bor (*старшеклассник*), lekin boshlang'ich maktab o'quvchilarini belgilash uchun leksik birlik yo'q).

- paradigmatic belgilarga ko'ra (umumiy va turkumiy). Umumiy lakunalar obyektlar sinfining umumiy nomining yo'qligini, turkumiy lakunalar esa obyekt yoki hodisaning o'ziga xos nomining yo'qligini ko'rsatadi. Misol uchun, rus tilida "bobo va buvi" uchun umumiy so'z yo'q, lekin ingliz tilida bunday so'z mavjud: *grandparents*. Bu rus tili uchun umumiy lakunadir. Boshqa tomondan, ingliz tilidagi press-reviz bir nechta turlarga bo'linishi mumkin, masalan, *backgrounder, media-kit, case-story* va boshqalar, lekin rus tilida emas.

- mazmunning mavhumlik darajasiga ko'ra (predmetli va abstrakt). Predmetli lakunalar moddiy obyekt yoki hodisaning yo'qligini ko'rsatadi, abstrakt lakunalar esa mental

kategoriyaning yoʻqligini aks ettiradi. Masalan, *квас* oʻzbek tili uchun predmetli lakuna, *смекалка* - abstrakt.

- nominativ lakunalar - denotat nominatsiyasining yoʻqligini aks ettiruvchi lakunalar. Predmetning nominatsiyasi umuman boʻlmasligi, yoki uning baholovchi nominatsiyasi boʻlmasligi mumkin.

- stilistik lakunalar – maʼlum bir stilistik xususiyatga ega boʻlgan soʻzning yoʻqligi; bu lakunaning sof lingvistik xususiyati deb hisoblanadi.

- lakunaning nutqning maʼlum bir qismiga tegishliligiga koʻra (soʻz turkumlariga koʻra). Tilda biron bir soʻzning feʼl turkumi boʻlishi mumkin, lekin undan ot turkumi boʻlmasligi mumkin yoki aksincha. Misol uchun, ingliz tilidagi lakuna " *acclaim* " – rus tilida lakuna hisoblanadi. Rus tilida bu soʻzning feʼl turkumi yoʻq, lekin bu maʼnoga ega boʻlgan ot bor - *овацця*.

Mentalitetga taʼsir qiluvchi inson mavjudligining tarkibiy qismlarini hisobga olgan holda, G.V. Bykova mentalitetni belgilovchi omillarga asoslangan lakunalar tasnifini taklif qiladi (Bykova, 2003: 57):

- turmush tarzi va tafakkuridagi lakunalar (dunyo qarashlari);
- mental-etnik lakunalar;
- kommunikativ va xulq-atvordagi lakunalar;
- kognitiv lakunalar;
- ekspressiv-emotsional lakunalar.

Keling, ularni batafsil koʻrib chiqaylik. *Turmush tarzi va tafakkuridagi* lakunalar (dunyo qarashga bogʻliq boʻlgan lakunalar) - bu maʼlum madaniy jamoalar vakillari tomonidan madaniy makon va interyerni baholashdagi nomuvofiqlikni koʻrsatadigan boʻshliqlar. Misol uchun, ingliz tili analitik va iqtisodiy tildir, shuning uchun koʻp harakatlar va tushunchalar ot yoki feʼl bilan belgilanadi; rus tilida ibora ishlatilindi, bu tushunchalarni tushuntirish uchun tavsiflovchi yoʻl tanlanadi. Ingliz tilida *launch* (oʻzbek yoki rus tillarida lakuna hisoblanadi chunki tarjima qilganda *kemani suvga tushirish* boʻlib keladi va bu soʻz bitta feʼl bilan ifodalanmaydi).

Mental-etnik lakunalar turli til va madaniy jamoalar vakillari tafakkurining milliy oʻziga xos xususiyatlari oʻrtasidagi farqlar natijasida paydo boʻladi. Bir xil ruhiy muammolarni hal qilishda turli madaniyatlarning vakillari obyektlar va hodisalarni tasniflash uchun turli xil printsiplarni tanlaydilar, har xil vaqt sarflaydilar. Misol uchun, inglizlarning tafakkuri nazariyalarga emas, balki faktlarga, raqamlarga eʼtibor qaratish va abstraksiyalarga murojaat qilmaslik istagi bilan ajralib turadi.

Kommunikativ va xatti-harakat lakunalar. Bu yerda kinesik lakunalar ajralib turadi, ya'ni madaniyatlararo muloqot ishtirokchilari, turli etnik guruhlar vakillarining milliy o'ziga xos noverbal xatti-harakatlari natijasidir. Masalan, rus tilidagi muloqotda "ichish istagi" imo-ishorasi qo'lni ochiq og'izga, barmoqlar trubaga o'ralib belgilanadi, fransuzcha muloqotda esa qo'lni ochiq og'izga, bosh barmog'idan tashqari barmoqlarni yo'naltirish orqali bildiriladi.

Kognitiv lakunalar inson hayotining kognitiv sohasi, butun bilim fondi, dunyoni va o'zini bilish, idrok etish va tushunish xususiyatlari bilan bog'liqdir.

Ekspressiv-emotiv lakunalar milliy xarakter xususiyatlari, mentalitet xususiyatlari, temperament va hissiyotlarni ifodalashning an'anaviy usullarida namoyon bo'ladi. Bunday lakunalar milliy temperamentning namoyon bo'lish xususiyatlari bilan belgilanadi. Rossiyada inglizlar muvozanatli, xotirjam, flegmatik hisoblanadi. Inglizcha-ruscha va ruscha-inglizcha lug'atlarni tahlil qilganda, rus tiliga nisbatan ingliz tilidagi lug'atlarda juda kam sonli mejdometiyalarni uchratish mumkin; shuning uchun ham ingliz tilida bitta mejdometiyalarni bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin: *Heigh-ho!* - hayrat, quvonch, bezovtalikni ifodalovchi undov.

Y.A.Sorokin va I.Y.Markovinalarning "Matn madaniy hodisa sifatida" tadqiqotiga ko'ra lakunalar tipologiyasining yana bir turi ham mavjud. Ular lakunalarning quyidagi tasnifini ishlab chiqdilar (Antipov [va boshqalar], 1989: 197). Avvalo, lakunalar lingvistik va madaniy lakunalarga bo'linadi.

Madaniylarga quyidagilar kiradi:

1. etnografik (realiya yo'qligi). Misol uchun ingliz tilidagi *barbecue*, *links* so'zlar o'zbek va rus tillari etnografik lakuna hisoblanadi.
2. assotsiativ (masalan, biron bir atoqli otga assosiasiyalarning yo'qligi). Misol qilib aytishimiz mumkin: Yangi yil rus tilida Ayoq ota va Qorqiz bilan bog'liq, lekin Santa Claus deyilganda Qorqiz haqida hech qanday tasavvur yo'q.
3. madaniyatlararo (masalan, rang ramziyligining mos kelmasligi: yashil rang - ruslar orasida "etuk emas" ramziga ega, inglizlar orasida esa "Green Anglia" / farovonlik ramzidir.
4. faol-kommunikativ - muayyan etnik guruhga xos bo'lgan turli xil faoliyat turlarining o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiradi (masalan, topishmoqlar, imo-ishoralar);
5. madaniy makondagi(landshaftdagi) lakunalar;
6. emotiv – undov belgilari va ellipslar tarjima matnida his-tuyg'ularni ifodalash uchun paydo bo'ladi, garchi bu belgilar asl matnda yo'q.

Lingvistik lakunalarga quyidagilar kiradi:

1. stilistik;

2. grammatik;
3. leksik.

To'liq yoki qisman ekvivalentsizlik holatlarini hisobga olgan holda esa, boshqa tadqiqotchi Y.S. Stepanov mutlaq va nisbiy lakunalarni ajratadi. Uning fikricha, mutlaq lakuna - bu tarjima lug'atlarini tuzishda hech qanday tilda ekvivalent shaklga ega emasligi e'tirof etiladigan so'zdir. Nisbiy lakunalarga tilda yoki alohida sharoitlarda kam qo'llaniladigan so'zlar kiradi. Shunday qilib, ingliz tili uchun mutlaq lakuna misollari bo'lib *купяток, ровесник, именинник* kabi ruscha so'zlar bo'lsa, rus tili uchun esa: *grandparents, sibling, fortnight* kabi ingliz so'zlari bo'la oladi. Ingliz tili uchun nisbiy lakunalar rus tilidagi yuqori chastotali so'zlardir: *душа, тоска, судьба*. I.A.Sternin bunday lakunalarni mos ravishda - tillararo motivli, tegishli obyekt yoki hodisaning yo'qligi bilan izohlanadigan va motivsiz lakunalar, ya'ni ularni yo'qligi bilan izohlab bo'lmaydigan deb ataydi.

Yuqoridagilarni tahlil qilib aytishimiz mumkinki, turli tillarda so'zlashuvchilar obyektlarni, ularning xususiyatlari va munosabatlarini turli yo'llar bilan kontseptsiyalaydi, tasniflaydi, tuzadi va tavsiflaydi. Lakunalar tasnifining butun spektrini o'rganib chiqib, tahlil qilib, kognitiv tipologiya lakunalarni bartaraf etishning samarali strategiyalarini aniqlashda eng samarali hisoblanadi degan xulosaga kelishimiz mumkin. Yanayam aniqroq aytadigan bo'lsak tillararo lakunalarni lingvokognitiv tahlil qilib o'rganish ma'qul deb o'ylaymiz chunki tillararo lakunarlik kontseptsiyasiga e'tibor qaratganimizda uni so'z semantikasining milliy o'ziga xos kognitiv xususiyatlari bilan bevosita bog'laymiz, bu esa uni semantik tarkibiy qismlarning tarkibi bilan boshqa tilda semantik jihatdan o'xshash so'zlarning ma'nolaridan, shu jumladan to'liq bo'lmagan holatlardan ajratishga yordam beradi(ya'ni to'liq ekvivalentsizlikni ochib berishda yordam beradi).

Xulosalar

Shunday qilib, ushbu lakuna tushunchalarining barcha xilma-xilligi bitta umumiy nuqtaga ega - ularning mualliflari nuqtai nazaridan jamiyatning lakunalarga bo'lgan talablariga eng adekvat bo'lgan nazariyani nazariy asoslash muammosini hal qilish. Shunga ko'ra, lakunani qidirishning ma'lum yo'nalishlari shakllantirildi. Shunisi e'tiborga loyiqki, lakunologiyaning deyarli har bir sohasi - lingvistik, lingvokognitiv, lingvokulturologik va falsafiy - lakuna tabiatini talqin qilishning o'ziga xos versiyasini ishlab chiqdi. Lakunologiya asoschilari Y.A. Sorokin, I.Y. Markovina, V.L. Muravyov, V.I. Jelvis, G.V. Bykova va boshqalar lakunani tushunishga o'zlarining bebaho hissalarini qo'shdilar desak mubolag'a bo'lmaydi.

Xulosa qilishimiz mumkinki, kognitiv tilshunoslik nuqtai nazaridan esa, “lakuna” - bu bir tilda ifodalangan kognitiv tuzilmalarning boshqa tilga nisbatan yoki hatto bir til ichida yo'qligi yoki nomuvofiqligidir. Chunki shaxsning kontseptual tizimini uning nutqini tahlil qilish asosida o'rganish muayyan tilda so'zlashuvchilarning umumiy, “milliy kontseptual tizimi” haqida xulosa chiqarishga imkon beradi. Aynan so'zlarning umume'tirof etilgan tizimli ma'nosi va ulardan foydalanish qoidalari (ya'ni, kognitiv tuzilmalarning umumiyliigi, shuningdek, kognitiv modellar) bir xil til va madaniyatga ega bo'lgan odamlar o'rtasida tushunish imkonini beradi. Boshqa tomondan, turli tillarda so'zlashuvchilar o'rtasidagi kognitiv modellar va tuzilmalardagi farq (bu tillarda, xususan, tipologik farqlar sifatida namoyon bo'ladi) chet tilidagi matnni tushunishni qiyinlashtiradi. Tillar orasidagi tipologik farqlar kognitiv lakunarlik bilan bog'liq. Boshqa tilda so'zlashuvchilarning nutq asarlarini o'rganish, ma'noni ifodalashning barqaror, umumiy qabul qilingan usullarini aniqlash orqali biz bilish usullari, ya'ni kognitiv tuzilmalar va modellaridagi farqlarni aniqlashimiz mumkin.

Adabiyotlar

- Bykova G.V. (1) Lakunarnost kak kategoriya leksicheskoy sistemologii / G.V. Bykova. - Blagoveshensk: Izdatelstvo Blagoveshenskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 2003. - 364 s.
- Bykova, Lakunarnost kak kategoriya leksicheskoi sistemologii. – Blagoveshensk, 2003 S. 57-75.
- G. A. Antipov [i dr.]. Tekst kak yavlenie kul'tury [Text as a phenomenon of culture] 1989. Novosibirsk, Nauka, 197.
- Gak V.G. Sravnitel'naya tipologiya frantsuzskogo i russkogo yazykov. - L.: Prosveshchenie. Leningr., 1977. - 300 s.
- German, I.A. Vvedenie v lingvosinergetiku / I.A. German, V.A. Pishalnikova. – Barnaul: Izd-vo Alt. un-ta, 1999. – 130 s.
- Jelvis V.I. K voprosu o haraktere russkikh i angliiskikh lakun / V.I. Jelvis // Natsionalno-kulturnaya spetsifika rechevogo povedeniya: sbornik nauchnyh trudov. - Moskva: «Nauka», 1977. - S. 136-146.
- Muravyev V.L. Leksicheskie lakuny (na materiale leksiki frantsuzskogo i russkogo yazykov). - Vladimir, 1975. - 96 s.
- Popova Z.D. Semantiko-kognitivniy analiz yazyka // Z.D. Popova, I.A. Sternin. Voronej: Istoki, 2007. 252 s.
- Popova, Z. D. Leksicheskaya sistema yazyka / Z. D. Popova, I. A. Sternin. Voronej : VGU, 1984. 149 s.

- Popova Z.D. , Sternin Í.A., Sternina M.A. Lakuny i bezekvivalentnyye edinitsey v leksicheskoi sisteme yazyka // Yazyk i natsionalnoe soznanie. Voprosy teorii i metodologii. – Voronej, 2002a. – S. 155-170
- Sternin, Í. A. Leksicheskaya lakunarnost i ponyatiynaya ekvivalentnost. Voronej : VGU, 1999. 18 s.
- Vine J.P., Darbelne J. Sopostavitelnaya stilistika frantsuskogo i angliiskogo yazykov. Metod perevoda.- Parpij- 1958., -180.

JADIDLAR FAOLIYATIDA AYOLLAR ISHTIROKI

CEDİDLER FAALİYETİNE KADINLARIN KATILIMI

The Participation of Women in the Activities of Jadids

Mahzuna KAMALOVA*

Annotatsiya

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Ural, Volgabo'yi mintaqalari va Turkistonda faol bo'lgan jadidchilik harakati o'lkalarning siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy sohalardagi qoloqligiga yechim topish, jamiyatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan rivojlantirish g'oyasini ilgari surganlar. Jadid ziyolilari fikricha, bu maqsadga erishish yo'lidagi eng katta to'siq - jaholat, ayollarning ijtimoiy hayotdan chetda qolishidir. Ular xotin qizlarni jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi deb bilishgan. Ushbu maqola jadidlarning xotin-qizlar, ularning dolzarb ijtimoiy muammolari, jamiyatda tutgan o'rni haqidagi qarashlari va bu tafakkurning 20-asrning birinchi choragida jadid ayollar harakatining boshlanishida faol roli tahliliga bag'ishlangan. Xususan, jadidlar yetakchisi Ismoil Gaspiralinining, shuningdek, Ozarbayjon, Turkiston ma'rifatparvarlarining ayollar haq-huqulari, ularning ta'lim olishi, ijtimoiy mavqeini mustahkamlash borasidagi fikrlari o'rin olgan. Shu bilan birga islohotchi ziyolilar ta'sirida ulg'aygan jadid ayollar faoliyati, jumladan Shafiqa Gaspirali, Zuhra xonim, turkistonlik Xayriniso Majidxonova, Maryam Sultonmurodovalar haqida to'xtalib o'tildi.

Kalit so'zlar: *Jadidlar, xotin - qizlar, ta'lim, huquq, jadid ayollar.*

Abstract

At the end of the 19th century and the beginning of the 20th century, the modernist movement, which was active in the Urals, Volgaboyi regions and Turkestan, put forward the idea of finding a solution to the backwardness of the countries in the political, economic, social and cultural spheres, and developing the society from a socio-economic point of view. According to Jadid intellectuals, the biggest obstacle to achieving this goal is ignorance and exclusion of women from social life. They considered women as the driving force of society's development. This article is devoted to the analysis of modern women's views on women, their current social problems, their role in society, and the active role of this thinking in the beginning of the modern women's movement in the first quarter of the 20th

* O'zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti doktoranti
O'zbekistan Gazetecilik ve Kitle İletişim Üniversitesi Doktora öğrencisi, makhzunakamalova@gmail.com

century. In particular, the opinions of the leader of Jadids, Ismail Gaspirali, the enlighteners of Azerbaijan, Turkestan, regarding women's rights, their education, and strengthening of their social status were included. Also, the activities of modern women who grew up under the influence of reformist intellectuals, including Shafiqa Gaspirali, Ms. Zuhra, Khairiniso Majidhonova from Turkestan, and Maryam Sultanmurodova were discussed.

Anahtar Kelimeler: Jadids, women, education, law, jadid women.

Genişletilmiş Özet

19. yüzyılın sonu - 20. yüzyılın başında Ural, Volga ve Türkistan bölgelerinde faaliyet gösteren modernist hareket, ülkelerin siyasi, ekonomik, sosyal açıdan geri kalmışlığına çözüm bulma fikrini ortaya attı. Ceditçi aydınlarına göre bu hedefe ulaşmanın önündeki en büyük engel kadının bilgisizliği ve sosyal hayattan dışlanmasıydı. Ceditler, kadınları toplumun kalkınmasının itici gücü olarak görüyorlardı. 19. yüzyılın sonlarında her alanda yenilikçi hareket olarak meydana çıkan Ceditçilik, o dönemde toplumun en büyük sorunu olan kadının sosyal statüsünün yükseltilmesi ve toplumda kadının sosyal mevkiinin artması, kadınların siyasi ve ekonomik süreçlerde aktif katılımı için hem eğitimsel hem de uygulamalı olarak mücadele etmiştir. Bu mücadele çerçevesinde Ceditçi aydınların önderi İsmail Gaspiralı'nın kadının dünyanın yarısı olarak kabul edilmesi çabaları ve kadının toplumsal yapının temeli olması çağrısı önem kazandı. Kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olduğunu söyledi. Ayrıca kadınlara yönelik özel bir dergi olan Alem-i Nisvan'ı kurarak kadınların basın ve yayına katılmasına yardımcı oldu. İsmail Gaspiralı'nın eğitimle başlattığı kadın hak ve özgürlükleri mücadelesi kısa sürede diğer aydınları da etkilemiştir.

Bu çalışmada Ceditlerin kadına bakış açıları, kadınların güncel toplumsal sorunları, toplumdaki rolleri ve bu yenilikçi düşüncenin 20. yüzyılın ilk çeyreğinde modern kadın hareketinin başlangıcındaki aktif rolü analiz edilmiştir. Bunun yanı sıra kadın hakları, Çeşitlerin Kırım'ın, kısmen Azerbaycan'ın, Türkistan'ın aydın kadınlarının eğitim ve sosyal statülerinin güçlendirilmesi konusundaki görüşlerine yer verilmiştir. Aynı zamanda reformist aydınların etkisi altında büyüyen modern kadınların faaliyetlerine de değinilmiştir.

Cedit hareketinin en önemli temsilcisi olan İsmail Gaspiralı, ilk kez Usul-i Cedit okullarını açmış ve ilk defa bu okullarda kadınların eğitimine başlanmıştır. İsmail Gaspiralı, kurduğu Terjüman gazetesinde kadın haklarına ilişkin yazılar yazmış, kızı ve takipçisi Şefika Gaspiralı'yı Alem-i Nisvan (Kadınlar Dünyası) dergisinin editörlüğüne atamış ve ilk olarak kadınların cedit faaliyetlerinde aktif rolünü oluşturmuştur. Gaspiralı'nın eşi Zehra Hanım da onun manevi dostuydu. Gaspiralı'ya göre toplumun mimarı kadındır ve kadın cahil kalırsa millet de cahil kalır.

19. yüzyılda Türkistan ülkelerinin sadece siyasi ve ekonomik olarak değil, sosyal olarak da bir kriz dönemine girdiği, eğitim başta olmak üzere okul ve medreselerin bilimsel faaliyetlerinin ortadan kalktığı, bu sürecin giderek diğer toplumsal alanlara da yayıldığı görülmektedir. Örneğin o dönemin görüşlerinde kadın ve erkeklerin entelektüel düzeyde eğitim almasının zorunlu olduğu bilinmesine rağmen kızların eğitim hakkı elinden alınmış ve kadınlara annelik ve ev hanımı görevi dışında herhangi bir görev verilmemiştir. Bu ise dönemin kadınlarının durumunu ve sosyal konumunun boyutunu gösterir.

Türkistan'da Hacı Muin, Abdurauf Fitrat, Behbudi, Münevver Karı Abduraşidhanov, Osman Hoca, Abdulla Kadiri, Çolpan ve diğer modern liderler kadınların eğitimi, haklarının korunması ve her alanda faaliyetlerinin teşvikini destekleyen görüşlerini savunmuşlar hem de hayata geçirmişlerdir. Öncelikle kız ve erkek öğrencilerin yan yana eğitim görebileceği modern okullar açıldı. Hatta kız öğrencileri erkek öğrencilerle birlikte yurt dışına okumaya göndermeyi bile başardılar. Bunlar arasında Taşkent'ten Saida Şirahmedova ve Hayrinisa Macitidhonova, Harezm'den Maryam Sultanmurodova da vardı. Altı senelik yurt dışı eğitim - Doktora eğitimi için Berlin ve İstanbul'a giden öğrenciler Özbekistan'a dönme cesaretini gösteriyor. Geri dönenler daha sonra hapsedilmiş ya da çalışma kamplarında çalıştırmak amacıyla Sibiryaya gönderildi. Çünkü Sovyet hükümeti onları Berlin ve İstanbul'da okurken bile uyanık entelektüeller olarak görüyordu.

Makalede ayrıca Türkistan'daki bağımsızlık politikasına ilişkin araştırmalardan yararlanılarak Cedidlerin kadınları desteklemeye yönelik faaliyetleri anlatılmaktadır.

Özellikle Amerikalı bilim adamı Adib Halid'e göre Cedidler, kadınların hak hukukları meselelerine karşı büyük sempati göstermeleri ve onların sosyal statülerinin yükseltmesi konusunda gerekli hassasiyet göstermeli ve buna hizmet etmeleriyle öne çıkıyorlardı.

Cedid aydınları konuşmalarında ve faaliyetlerinde özellikle Müslüman kadınların özgürleşmesi meselesine odaklanmışlardır. Çünkü cinsiyet eşitliği ve özgürleşme olmadan yenilenme hareketinin başarılı olamayacağını anlamışlardır. Sosyo-politik, kültürel ve eğitimsel görüşlerinde kadınlara özel önem vermeleri, modernist hareketin toplumun kalkınmasına yönelik isteklerini açıkça ortaya koyuyordu. Kadın hak hukuklarının savunucuları olan Cedidler, kadınların sosyal statüsünün yükselmesi meselesini Çarlık Rusya'sının tüm Müslüman bölgelerinde sağlanabileceğine inanmışlardı. Bunun için ilk adım, o zamanın modern okullarında erkeklerin yanı sıra kadınların da eğitimini kademeli olarak iyileştirmek, süreli yayınlarda; öncü gazete ve dergiler aracılığıyla Müslüman halklar arasında reformist fikirleri teşvik etmektir. Bu görüşler, modern entelektüellerin aşağıdaki fikirlerinin uygulanmasıyla ortaya çıkmıştır:

-Kadının aile içindeki yerini belirleyerek toplumdaki statüsünü arttırmak;

- kadınların sağlık ve çocuk bakımı konularında eğitilmek, bilinçlendirilmek;
- genç neslin sosyal, ahlaki ve çalışma eğitiminde aydınlanmış bir ailenin rolünü göstermek;

- Kadınların dünyevi işleri yerine getirmede erkeklerle eşitliğini sağlamak vb.

Sonuç olarak, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Ural, Volgaboyu bölgeleri ve Türkistan'daki reformcu Cedidlerin ilk etapta kadın özgürlüğü konusunu savundukları ve bunu kısmen başardıkları söylenebilir.

Kirish

XIX asrda ma'rifatparvarlik g'oyalari asosida vujudga kelgan jadidchilik harakati, eng avvalo, ayollar muammolarini hal etish, jamiyatda ularning mavqeini oshirishni maqsad qilgan. Jadidlarning fikricha, xotin-qizlar nafaqat jamiyat me'mori, balki jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi hamdir. Ular xotin -qizlarning ijtimoiy mavqeini yuksaltirishni jamiyatning moddiy va ma'naviy rivojlanishining asosi deb hisoblaganlar. Davr taqozosi bilan jaholat va xurofot qurboniga aylangan ayollarning ta'lim olishi, kasb-hunar egallashi, siyosiy jarayonlarda ishtirok etishi, jumladan ovoz berish, saylanish kabi sohalarda muhim o'rin egallashi borasida o'z qarashlarini himoya qildilar.

Jadid ziyolilari, xotin-qiz islohotchilari Chor Rossiyasining musulmon hududlarida ayollarning haqiqiy emansipatsiyasiga erishish mumkinligiga qat'iy ishonishgan. Birinchi navbatda o'sha davrdagi zamonaviy maktablarda erkaklar va ayollarning ta'limini bosqichma-bosqich takomillashtirish orqali (jadid maktablari asosida) amalga oshirish edi, Ikkinchidan, Ural, Volgabo'yi mintaqalari va Turkistonda (1883-1917 yillarda) musulmonlar uchun soni va tarqalishi ortib borayotgan taraqqiyparvar gazeta hamda jurnallar orqali islohotchilik g'oyalarini musulmon xalqlari o'rtasida targ'ib qilish edi.

Xususan, ta'limni taraqqiyot yo'li deb bilgan Ismoil Gaspirali, Qrim va boshqa mamlakatlarda xotin-qizlar ta'limi tashabbusini birinchilardan bo'lib boshlab berdi. Gaspirali ayollar haqida kitoblar, gazeta va jurnallar nashr etdi. Uning qarashlari ortidan boshqa jadidchi ziyolilar ham qisqa vaqt ichida ayollar huquqlariga oid turli asarlar, maqolalar yozdilar va bu o'zgarishlar 20-asrning birinchi choragida jadid ayollar harakatining boshlanishida faol rol o'ynadi.

Asosiy qism

Ma'lumki, Ismoil Gaspirali ma'rifiy faoliyati bilan jadidchilik harakatining eng muhim vakili edi. Usul-i Jadid maktablarini ochdi va bu maktablarda ilk bor qizlar ta'limini boshlab berdi. Ismoil Gaspirali o'zi asos solgan "Tarjumon" gazetasida ayollar huquqlari haqida maqolalar yozgan va ayollar uchun Alem-i Nisvan (Ayollar dunyosi) jurnali faoliyatini yo'lga qo'ydi. Bu nashrga qizi ham izdoshi Shafiqa Gaspirali muharrir etib tayinladi. Gaspirali bu faoliyati bilan jadidchilik harakatida ayollarning faol rolini o'rnatgan. Gaspiralinig fikricha, jamiyat me'morlari ayollardir, agar ayollar johil bo'lib qolsa, millat ham johil bo'lib qoladi. U o'zining 1903 yilda "Ayollar" nomi bilan nashr etilgan maqolasida ayollarning ijtimoiy qadriyati va ahamiyati haqida quyidagi iboralardan foydalanadi (Gaspirali, 2019:321):

"Bundan buyon inson dunyosining yarmi ayollar bo'lsa-da, ro'zg'or, rohat, baxt va baxt nuqtai nazaridan ayolning naqadar muhimligi tushuniladi. Agar ayollar yomon deb hukm qilinsa, dunyoning yarmi yomon deb hukm qilinadi. Agar ayollar yosh deb hukm qilinsa, dunyoning yarmi qari deb hukm qilinadi. Agar biror shahar, viloyat, jamoa yoki millatning ayollari johil bo'lsa, jamiyat va ummatning aksariyati johil bo'lishi kerak."(Gaspirali, 2019: 323).

Gaspirali ushbu fikrlari bilan dunyo yarmini tashkil etuvchi ayollarning jamiyatdagi o'rni va qolgan yarmi bo'lgan erkaklarni tarbiyalovchisi sifatida jamiyatdagi o'rniga urg'u beradi. Ayollarni jamiyatning asosi deya ta'riflaydi. Taraqqiy etgan mamlakatlar qatorida bo'lish uchun xotin-qizlarning ijtimoiy-huquqiy muammolari bartaraf etilishi lozimligini ta'kidlaydi. Shuningdek u "Ayollar" sarlavhasi ostida chop etilgan maqolasining "Buyuk ayollar" bo'limida ta'lim va oila hayotidan tashqari turli mavzularga ham to'xtalib o'tgan. (Gaspirali, 2019:327-328).

Ismoil Gaspiralinig yozganlarini hayajon bilan kuzatib borganlardan biri qozonlik Akchuralar oilasidan Isfandiyorbekning qizi Zuhra Xonim edi. Zuhra Xonim Gaspirali uchun nafaqat umr yoldoshi, balki har doim qarorlari ortida turgan va uni qo'llab-quvvatlagan do'st edi (Doğan, 2020:103).

Turkiy dunyoda "Tilda, fikrda va ishda birlik" g'oyasi bilan tanilgan Ismoil Gaspiralinig qizi Shafiqa Gaspirali otasining eng katta yordamchisi va "Alem-i Nisvan" jurnalining muharriri edi. Jurnal mavjud ma'lumotlarga ko'ra, turk va islom olamida nashr etilgan birinchi ayollar jurnalidir. Shafiqa Gaspirali Rossiyadagi turkiy ayollar harakatining yetakchisi, Ozarbayjon respublikasi bosh vazirlaridan biri Nesip Yusufbeylining rafiqasi bo'lgan. Shuningdek, Qrim respublikasida Kongress raisligi a'zosi, ikki muddat parlament deputati, bog'cha tarbiyachisi bo'lgan.

Shafiqa xonim muharrirligi ostida "Alem-i Nisvan" ayollar jurnalining birinchi soni 1906 yilda nashrdan chiqqan. Jurnal sahifalarida ayollar duch kelgan ta'lim muammolari har

fursatda tilga olinadi va bu borada tashlangan ijobiy qadamlar xabarlarida bildiriladi. Jurnalda xotin-qizlar uyushmalari faoliyati ham keng yoritilgan. Tbilisida nashr etilgan va ayollar huquqlariga katta ahamiyat bergan “Mulla Nasriddin” jurnalidagi ayrim maqolalar “Alem-i Nisvan”da ham bosildi. Bundan tashqari, jurnalda turli mamlakatlardagi ayollarning turmush tarzi, mashhur ayollarning tarjimai holi va portretlari, ilmiy kashfiyotlar va ixtirolar, yangiliklar va reklamalar joy olgan. (Doğan, 2020:103-106). Shafiqa Xonim tomonidan Bog’chasaroyda nashr qilingan “Alem-i Nisvan” (“Ayollar dunyosi”)dan tashqari 1913-1917 yillarda Qozonda chiqqan “Suyum Bike” kabi jurnallar ayollarning yangi ovozi yaratgan edi. Bu faoliyatdan ko’rinib turibdiki, jadidlar xotin-qizlar masalasiga alohida e’tibor berib, dunyoviy ishlarni bajarishda xotin-qizlar ham erkaklar qatorida teng ekanliklarini isbotlay olganlar.

1913 yilda Ozarbayjonning Boku shahrida mahalliy jurnallardan birida chop etilgan maqolada: “Kimki o’z xalqini sevsa va uning kelajagi buyuk bo’lishini istasa, o’z ayollarining ma’rifati va tarbiyasi haqida o’ylashi, ozodlik va mustaqillikni tiklashi kerak. Ularning aqli va qobiliyatlarini rivojlantirishga keng imkoniyatlar yaratishi kerak” degan fikrlar o’rin olgan (Lazzerini, 1973:237). Bu mazmundagi chaqiriq 1913 yilda “Tarjumon” gazetasida Hariye Xonm Machabilining muharrirga yo’llagan maktubida yanada ochiqroq o’z aksini topgan: “Bizning huquqlarimiz Qur’onda va payg’ambarning so’zlarida aniq belgilab berilgan. Lekin sizlar (erkaklar), din nomidan bizga zulm qilyapsizlar, shariat (islom qonuni) nomi bilan bizni halok qilyapsizlar. Buning uchun kim azob chekadi va yutqazadi? Yana siz (erkaklar) bo’lasiz” (Lazzerini, 1973:237).

Turkistonda xotin-qizlar masalalari haqida birinchilardan bo’lib to’xtalgan jadid ziyolisi Xoja Muin ayollarning bilim olishi kerakligini ta’kidlab, 1918 yilda “Mehnatkashlar ovozi” gazetasidagi “Oila tarbiyasi” sarlavhali maqolasini chop etadi. Maqolada qizlar ta’limi jamiyat e’tibordan chetda qolganini, ijtimoiy taraqqiyot va sivilizatsiyaga erishish uchun qizlar ham o’g’il bolalar kabi bilim olishlari kerakligini ta’kidlagan (Muin, 1918:28 iyun). U o’sha yili yozgan “Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi” sarlavhali maqolasida islomda ayollar boshqa dinlarga qaraganda ko’proq qadrlangan bo’lsa-da, Turkiston xalqi bunga ahamiyat bermasligini bayon etgan. U ham boshqa jadid ziyolilari singari turkistonliklarning qizlarini ilm-ma’rifatdan mahrum qilgani, ularga turmushga chiqish va farzand tarbiyasidan boshqa vazifa qo’yilmaganidan noligan. Shuningdek, ayollar huquqlari haqida Qrim va Volga-Ural mintaqasidagi kurashini misol qilib keltirdi va bu sohadagi faoliyatni kuchaytirish zarurligini ta’kidladi (Muin, 1918:9 iyul).

Turkistonlik jadidchilardan yana biri Mir Mulla Shermuhammedov o’z asarlarida ayollarning jamiyat tomonidan chetga surilishi, ularning erkinligi kabi masalalarni ko’taradi.

Bu asarlar orasida uning “Turmuş ko’rinishlari” qissasini ayol muammosiga to’xtalgan muhim asarlaridan biri deyish mumkin. Shuningdek, Mahmudxo’ja Behbudiy 1911-yilda yozgan “Padarkush” asarida kichik bir suhbatda bo’lsa-da, nafaqat erkaklar, balki ayollar uchun ham ta’limning ahamiyati haqida gapirgan (Behbudiy, 2005:43).

XIX asr oxiri – XX asr boshlarida yashagan va o’zining adolatparvarlik g’oyalari bilan mashur bo’lgan Anbar otin o’z ijodida ayollarning ahvoli, yashash sharoiti, oila va jamiyatdagi o’mini aks ettirishga harakat qiladi. Chunki o’rganilayotgan davr manbalarida yozilishicha, “... bizda xotin-qizlar masalasi eng ayanchli masaladir. Xatto mashrug’ bo’gan hurriyat va maorif hali bular orasig’a kira olmasdan turadir, kirsam ham tor doiraginadur. Bunga sabab umuman musulmon dunyosini necha asrlar bo’yicha o’rab olgan hurofot va diniyotga taassubdir, nodonlikdur, ongsizlikdur” (Sadiy,1922 : 7 okt). A.Fitrat ham o’zining “Munozara” asarida bu haqda fikr yuritib, aksariyat mudarrisning Turkiston ayollari tahsil olishi “behuda va ayollarning yaratilishidagi hikmat tavolud va tanosul (tug’ish va nasl qoldirish)dir” degan fikriga farangining unga qarshi fikr mulohazalarini keltiradi (Fitrat,1997:130). A.Fitrat kelajak avlodlarning ongsiz, irodasiz, tarbiyasiz, nodon va johil bo’lmashliklari uchun xotin-qizlar o’qimishli, sog’liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo’lishlari kerakligini zarur deb biladi.

XX asrning boshlarida Turkiston va Buxoro jumhuriyatlari rahbarlari hamda “Ko’mak” uyushmasi yordamida Germaniyaga o’qishga yuborilgan 70 ga yaqin o’zbek yoshlari orasida qizlarning borligi jadidlarning xotin -qizlar ta’limini muhim yo’nalishga qo’yganligidan dalolat. Berlin universiteti biologiya fakultetida toshkentlik o’zbek qizi Saida Sherahmedova, mazkur universitetning turkiyshunoslik bo’limida mashhur tatar yozuvchisi Ayoq Ishaqiyning qizi Saodat Ishaqova, Darmshtat qizlar gimnaziyasida toshkentlik Xayriniso Majidxonova, xivalik Maryam Sultonmurodova va boshqalar tahsil olishadi. O’zbekistonda mashhur olim bo’lib yetishgan Sattor Jabbor bu haqda quvonch bilan yozgan: “Oramizda Maryamxon, Xayriniso, Saidaxon otlik o’qish uchun mamlakatimizdagi to’siqlarga qarshi Ovrupoga otlangan fidoyi qizlarimiz ham bor. Ularning o’qishlari yaxshi. Buxoro ta’minotidagi tatar qizlaridan Ruqiya va Gulsum opalar Drezden qizlar gimnaziyasidadir. Yosh o’rtoqlarimiz Kusin gimnaziyasida birga turarlar. O’z tillarini yo’qotib yubormasliklari uchun yonlarida turkiy muallimlari-da bor” (Ertoy, 1924:2 sent).

1922 yilning yozida “Turkiston” gazetasida Xayrinisa Majidxonovanning maqolasi chop etiladi. Maqola orqali jadid tafakkuri ta’sirida ulg’aygan va ta’lim olayotgan 17 yoshli qizning siyosiy, ijtimoiy va iqtisodiy tafakkuri aks etadi: “Turkistonning dunyo savdo maydonida tutqon vaziyati XVII asrdan beri tuban darajada qolib keldi. Bu asr umuman musulmon mamlakatlarining tanazzul davri bo’lib, tanazzulning ham ko’p sababi karvon yo’llarining

ahamiyati ketib, g'arblilar tarafidan dengiz yo'llarining yuksaltirilishi edi. XIX asrda ham Turkiston G'arbiy Ovrupodan uzoq bo'lg'onlig'i uchun, taraqqiyot tomonidan boshqa musulmon mamlakatlaridan ham tuban darajada turdi. XX asrning boshida ham qo'shnimiz bo'lgan Eron xalqi siyosiy fikrlar bilan sug'orilib, o'z elida sanoat turg'izish va chetlarning ta'siridan qutulish yo'lida qon to'kkani muddatda bizning Turkiston tinch uxlamogda edi..." Shuningdek, maqolada Turkiston jamiyatining ma'naviy qiyofasiga ham to'xtalib: "... bizning bu dardimizning ham buyuk qurollari matbuot, maktab va teatrdir...yo Har bir xalqning uyg'onish davrida g'oyat muhim o'rin tutadig'on bu uch buyuk qurolni o'z vazifalarining ruhi bilan sug'orish bizning navbatdagi ishimizdir... Bizning tadrijiy taraqqiyotimiz shul yo'llar bilan borsa kerak. Aks holda, biz o'z moziyimizdan uzulib xalqning g'urbatda qolishiga sabab bo'lurmiz", - deb xulosalaydi.

"Turkiston" gazetasining 1924-yil sentyabr sonida e'lon qilingan maqolasida Ertoy shunday yozgan: "...Xivalik Maryamxon moddiy tomondan yaxshi ta'min qilinmagani uchun yo'llarida ko'p chatoqliklar ko'radir. Chindan hayot xotini bo'lmoq va Turkistonda qolg'on opa-singillarimizning istiqboli uchun hech kim ko'rsatmas qahramonlik qilib kelgan qimmatlik qizimizga Xorazm jumhuriyatimizning shunday sovuqqonlik bilan qarashig'a Turkiston yoshlari taassuf etolmay turolmaydurlar" (Ertoy, 1924:2 sent).

Olti yillik xorijiy ta'lim - Berlin va Istanbulga doktorlik darajasini olish uchun borgan talabalar O'zbekistonga qaytishga jur'at etishadi. Qaytganlar keyinroq qamoqqa tashlangan yoki Sibirga jo'natilgan va u yerda mehnat dalalarida xizmat qilgan. Chunki Sovet hukumati ularni Berlin va Istanbulda o'qib yurganlaridayoq uyg'oq ziyolilar deb hisoblaganlar. Adib Xolid o'zining Turkistondagi musulmon istiqlochlilik (jadidchilik) siyosatiga oid mukammal tadqiqotida sovet tuzumidan oldingi davrda jadidlar yozgan asosiy yo'nalishni quyidagicha e'tirof etadi. Jadidlar ayollarga nisbatan katta hamdardlik ko'rsatib, ularning mavqeini yaxshilash uchun xizmat qilishda ajralib turadi. Turkistonda jadid ziyolilari xotin -qizlar ozodligi masalasini birinchi o'rinda himoya qilganlar va bunga qisman erishdilar.

Xulosa

XIX asr oxirida barcha sohalarda islohotlar harakati sifatida maydonga kelgan jadidchilik faoliyati o'sha vaqtda jamiyatning eng katta muammosi bo'lgan ayollarning ijtimoiy mavqeini oshirish, siyosiy, iqtisodiy jarayonlarda xotin-qizlarning faol ishtirokini ta'minlash uchun ham ma'rifiy ham amaliy jihatdan kurash olib bortdilar. Bu kurash doirasida jadidlar ustozlari Ismoil Gaspirali sa'y-harakatlari va xotin-qizlarni dunyoning yarmi, ijtimoiy tuzilmaning asosi sifatida qabul qilishga da'vat etgani muhim ahamiyat kasb etdi. U xotin-qizlarning erkaklar bilan teng huquqqa ega ekanligini aytdi. Qolaversa, ayollar uchun maxsus

“Alem-i Nisvan” jurnalini tashkil etish orqali ayollarning matbuot va nashriyot ishlarida ishtirok etishiga yordam berdi. Ismoil Gaspirali ta’lim bilan boshlagan ayol huquq va erkinliklari uchun kurash qisqa vaqt ichida boshqa ziyolilarga ham ta’sir qildi.

Turkiston o’lkalari XIX asrda nafaqat siyosiy va iqtisodiy, balki ijtimoiy jihatdan ham inqiroz davriga kirganligi, ta’lim, xususan, maktab va madrasalarning ilmiy faoliyati yo’qolganligi va bu jarayon asta-sekin boshqa ijtimoiy sohalarga ham tarqalganligini ko’rish mumkin. Masalan, o’sha davr qarashlarida ilmni aqliy darajada o’rganish erkak va ayol uchun farz ekanligi ma’lum bo’lsa-da, qizlardan ta’lim olish huquqi tortib olinganligi, ayollarga ona va xotin maqomidan boshqa hech qanday vazifa berilmaganligi jamiyatda xotin qizlarning o’rni qay darajada ekanligini ko’rsatadi.

Turkistonda Hoji Muin, Abdurauf Fitrat, Behbudiy, Munavvar Qori Abdurashidxonov, Usmon Xo’ja, Abdulla Qodiriy, Cho’lpon va boshqa jadid ziyotlilari xotin-qizlarni o’qitish, haq-huquqlarini himoya qilish, ularning barcha sohalarda faoliyat olib borishlari uchun ma’rifiy qarashlarinin himoya qildilar, amalda bu vazifani uddaladilar. Avvalo, zamonaviy maktablar ochib, u yerda ham erkak, ham qiz o’quvchilar yonma-yon ta’lim olishiga erishdilar. Hatto xorijda ta’lim olish uchun yigitlar bilan birga qiz talabalarni yuborishga muvaffaq bo’ldilar. Jadid ziyolilari, ayniqsa, o’zlarining nutqlarida va faoliyatida musulmon ayollarni ozod qilishga e’tibor qaratdilar, chunki ular gender tengligi va ozodliksiz ularning yangilanish harakati muvaffaqiyatli bo’lmasligini tushunishgan. Ularning ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’rifiy qarashlarida ayollarga alohida e’tibor berganliklari jadidchilik harakatining jamiyatni rivojlantirishdagi intilishlarini yaqqol ko’rsatib berdi. Bu qarashlar jadid ziyolilarining quyidagi g’oyalarining hayotga tadbiiq etilishi bilan namoyon bo’ldi:

- oilada ayollarning o’rnini belgilsh orqali ularning jamiyatdagi mavqeini oshirish;
- xotin-qizlar o’qimishli, sog’liqni saqlash va bolalar tarbiyasidan xabardor bo’lishlari kerakligi;
- ma’rifatli oilaning yosh avlodni ijtimoiy, axloqiy va mehnat tarbiyasidagi o’rnini ko’rsatish;
- dunyoviy ishlarni bajarishda xotin-qizlar ham erkaklar qatorida teng bo’lishlari va hokazo.

Adabiyotlar

Nazarov. A.A. Turkiston maktablarining tashkil etilishida jadidchilik harakati, xotin-qizlar ta’limi ahamiyati. Т аълим ва инновацион тадқиқотлар. 2022. № 6, 225-bet.

Gaspıralı, İ. (2019). Kadınlar. Y. Akpınar (Yay. haz.), *İsmail Gaspıralı Seçilmiş Eseleri: II* içinde (6. bs., ss.321-338). İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Doğan, Hilal (2020). Şefika Gaspıralı'nın Alem-i Nisvan Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks. *Külliye*, 1(1), 103-125

Lazzerini, Edward. 1973. "Ismail Bey Gaspirinskii and Muslim Modernism in Russia, 1878–1914." Ph.D. diss., University of Washington, 237-p.

Muin, H. Oila tarbiyasi. «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi, 1918 yil, 9 iyul, <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/hoji-muin-oila-tarbiyasi-1918>

Muin, H. Yoshlarimiz va qizlar tarbiyasi. «Mehnatkashlar tovushi» gazetasi, 1918 yil, 28 iyun, <https://n.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/matbuot/jadid-matbuoti/hoji-muin-yoshlarimiz-va-qizlar-tarbiyasi-1918>

Sadiy. A. Xotin-qizlar maorifi. Turkiston. 1922 yil 7 oktyabr.

Fitrat. A. Hindistonda bir farangi ila buxoroli mudarrisning jaded maktablari xususida qilg'an munozarasi. Sharq yulduzi. 1997. №6,130-bet.

Mahmudxo'ja Behbudiy. Tanlangan asaralar. -T.: Ma'naviyat. 2005. B.50.

Khalid, Adeeb. 2007. Islam after Communism: Religion and Politics in Central Asia. Berkeley: University of California Press.

Ertoy. "Germaniyada O'rta Osiyo talabalarining 2-yili", "Turkiston" gazetasi, 1924 yil 2 sentyabr.

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA BOLALARGA INGLIZ TILINI O'RGATISHNING PEDAGOGIK ASOSLARI

*OKUL ÖNCESİ EĞİTİM KURUMLARINDA ÇOCUKLARA İNGİLİZCE ÖĞRETİMİNİN
PEDAGOJİK YÖNLERİ*

*Pedagogical Aspects of Teaching English Language To Children In Preschool Educational
Organizations*

Maksudaxon XALLOKOVA*

Annotatsiya

Maqolada davlat va nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida chet tili sifatida ingliz tilini o'rgatishning pedagogik jihatlari bolalarning yosh xususiyatlari, tilning o'ziga xos tomonlari hamda tilni o'rganish usullariga bog'lagan holda tahlil qilingan. Mazkur maqola materiallardan maktabgacha yoshdagi bolalarga ingliz tili bo'yicha ta'limiy faoliyatlarni tashkil etish bilan shug'ullanuvchi barcha pedagog xodimlar foydalanishlari mumkin.

***Kalit so'zlar.** Chet tili, davlat talablari, mashg'ulot, mavzu, boshqotirma, savol-javob, muloqot, qo'g'irchoq, aspekt, lug'at.*

Abstract

The article analyzed the pedagogical aspects of teaching English as a foreign language in governmental and non-governmental preschool educational organizations by attributing it to the age characteristics of children, the specific aspects of the language and the methods of learning the language. The materials of this article can be used by all pedagogical workers engaged in the organization of educational activities for preschool children in English.

***Keywords.** Foreign language, state requirements, training, subject, puzzle, question and answer, communication, puppet, aspect, dictionary.*

Genişletilmiş Özet

Günümüzde yabancı dil öğrenmek çağımızın önemli bir talebi haline geliyor. Bir kişinin mesleği ne olursa olsun, dünyanın en önemli bilimsel ve pratik yabancı dillerinden birini öğrenmek, mesleki becerilerinin daha da geliştirilmesine zemin hazırlar. Bu nedenle her

* Farg'ona davlat universiteti katta o'qituvchisi, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Dr., Fergana Devlet Üniversitesi öğretim üyesi, xallovamaksudaxon72@gmail.com

ebeveyn, çocuğunun k cuk yaşlardan itibaren yabancı dil öğrenmesi için uygun koşulları yaratmaya  alışıyor. Bunun temel amacı çocuğun gelecekte yabancı bir dili akıcı bir şekilde konuşmasını sağlamaktır.

Çocukların beyinleri dış dünyayla ilgili bilgileri hızla özümsediği ve büyüme sürecinde olduğu için dilleri yetişkinlere göre daha hızlı ve daha verimli bir şekilde ediniyorlar. Ancak bu dönemde  ocuk ana dilinin özelliklerine h kim olma dönemindedir. Yabancı dil öğrenmenin ne kadar önemli olduğu, yani bu sürecin onun dil becerilerindeki olumlu ve olumsuz yönleri ne kadar önemli, ebeveynler bugün bunun ne kadar farkındalar. Çocuğun dile h kim olma yeteneğini belirlemek için hangi kriterler kullanılır? Bu makale bu konuları analiz etmekte ve bir pedagoğun okul öncesi  ocuklara İngilizce öğretirken uyması gereken kurallara değinmektedir. Dil  ğrenimi aynı zamanda yaş dönemlerine de bağlıdır. Psikoloğlara göre çocuklar dili yetişkinlere göre daha hızlı ve daha kolay öğreniyorlar. Bunun temel nedenleri çocukların dil öğrenmeye doğal eğilimleri, taklit etme yeteneklerinin g c l  olması ve çocukların yetişkinlere göre daha fazla zamana sahip olmasıdır. 6-7 yaş arası çocukların bilginin anlamını anlamadıklarını, mekanik olarak ezberlediklerini belirtmek gerekir.

Okul  ncesi çocukların ana faaliyetinin oyun olduğu göz önüne alındığında, bu eğitim faaliyeti biçimini dil eğitiminde kullanmanın bir dizi yöntemi sunulmaktadır. Buna  rnek olarak "Hikayeler Zinciri", "Sorunlu Durumlar" verilebilir. Ayrıca, mikro mimik eylemler, jestler ve eylemler yoluyla dil öğrenmenin özellikleri vurgulanmaktadır.

Kısaca makalenin temel amacı, çocuklara yabancı dil olarak İngilizce öğretirken onların gençlik özelliklerini dikkate almak ve onları zihinsel streten korurken onlara yeni bir dil öğretmek için bazı yöntemler önermektedir.

Kirish

Bugungi kunda nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida bolalarga chet tillarini o'rgatish tobora takomillashib bormoqda. Turk, arab, yapon, ingliz va rus tillariga o'rgatish holatlari eng ko'p uchramoqda. Ayrim ota-onalar farzandlarini bir vaqtning o'zida bir nechta tillarni o'rganishini to'g'ri deb bilsalar, boshqalari bunday fikrlarga zid munosabatda bo'ladilar. Ularning fikricha bola uchun bir vaqtning o'zida ko'p til o'rganish uning miyasiga ortiqcha yuklama bo'lishi mumkin. Ammo nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida ikkinchi va chet tillariga o'rgatish tobora ommalashib bormoqda. Bunday yondashuv orqali bolalarni mazkur ta'lim tashkilotiga qamrab olinishini kengaytirishga erishish birinchi sabab

bo'lsa, bugungi kunda chet tillarini o'rganishni zamon talabiga aylanib borayotganligi ikkinchi sabab hisoblanadi.

Metodologiya

Maktabgacha yoshdagi bolalar rivojlanishiga qo'yilgan davlat talablarining maqsadi – mamlakatda o'tkazilayotgan ijtimoiy-iqtisodiy islohotlarni, xorijiy mamlakatlar ilg'or tajribasi hamda ilm-fan yutuqlari va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini inobatga olgan holda maktabgacha ta'lim tizimida ma'naviy barkamol va intellektual jihatdan rivojlangan shaxsni tarbiyalash.[1]

Maktabgacha yoshdagi bolalarga chet til o'rgatish metodikasi mashg'ulotlarida talimning an'anaviy va interfaol o'qitish usullardan foydalaniladi. Amaliy mashg'ulotlar og'zaki va ko'rgazmali shaklda tashkil etilishi ko'zda tutiladi. Amaliy mashg'ulotlarni o'qitish jarayonida ilg'or pedagogik texnologiyalardan, xususan ko'rgazmali slaydlarni kompyuter orqali namoyish etish, elektron materiallarni proektor orqali tasvirga chiqarish vositalaridan foydalaniladi. Chet tili amaliy mashg'ulotlarida talimning innovatsion, interfaol metodlari, jumladan aqliy hujum, ajurli arra, suhbat, kichik guruhlarda ishlash, menyu kabi metodlarini qo'llash nazarda tutiladi.

Muhokamalar

Hozirgi kunda nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlari bolalarga chet tili sifatida ingliz tilini kichik, ya'ni 2,5 yosdan o'rgatishga harakat qilishmoqda. Ingliz tilini bolaga 4-7 yosh oralig'ida o'rgatish va bunda har bir darsni oldindan mavzularini belgilab olish maqsadga muvofiq sanaladi. Shuningdek, bola zerikib qolmasligi uchun ingliz tilini o'qitishda, o'yin, jismoniy daqiqa, qo'shiq aytish va she'r yodlash kabi usullardan foydalanish mumkin. Bunda oddiydan murakkabga qarab borish tavsiya etiladi. Bitta mavzu o'tilganidan keyin yangisini o'tishdan avval uni takrorlash, turli boshqotirmalar yechish, qiziqarli savol javoblar tashkil qilish tarbiyalanuvchining qiziqishini oshiradi va u bu mashg'ulotlarga bajonidil qatnashadi.

Ingliz tilini o'qitishda ham tarbiyachi yoki mutaxassis ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi maqsadlarga ega bo'ladi.

Ta'limiy maqsadda dunyoqarashni kengaytirish, ijodkorlikka o'rgatish, boshqa mamlakat tarixi, a'nanalari bilan tanishtirish nazarda tutiladi.

Tarbiyaviy maqsadda esa o'zi o'rganayotgan tilda gaplashadiganlarga nisbatan hurmat bilan munosabatda bo'lishga, bag'rikenglikka o'rgatish, kichki 5-6 va katta 10-14 kishilik

jamoaga bo'lib ishlashga o'rgatish, bunda jamo a'zolariga xushmuomala bo'lish, ular bilan birgalikda ishlash qobiliyatiga ega bo'lish nazarda tutiladi.

Rivojlantiruvchi maqsad esa bolaning til o'rganishga bo'lgan qiziqishini qo'llab quvvatlash jarayonida unda sabr qila olish, boshlagan ishini oxiriga yetkaza olish qobiliyatlarini, eshitish, ko'rish qobiliyatlarini yanada rivojlantirish maqsad qilib olinadi.

MTTdagi ingliz tilidan dars beruvchi muallima albatta turli ko'rgazmali qurollardan foydalanishi, bolaning e'tiborini turli audio yozuvlar orqali darsga qaratishi lozim. Aks holda quruq suhbat tarzida o'tilgan mashg'ulot tarbiyalanuvchilarni zeriktiradi. Ular mashg'ulotda o'zlari ham tomoshabin emas, balki to'laqonli ishtirokchi bo'lganlaridagina biror narsani o'rganishlari mumkin.

Mashg'ulotni ingliz tilidagi salomlashish bilan boshlab, birorta ingliz tilidagi she'rni aytish mumkin. 4 yoshli bola harf tanimasligi mumkin, lekin she'rlarni qo'shiqlarni yod ola oladi. Bu esa unda xotiraning rivojlanishiga yordam beradi. Diskka yozib olingan quvnoq qo'shiqlar va she'rlar bolalarni quvontiradi va ular beixtiyor o'sha qo'shiq yoki she'rga jo'r bo'ladi. Bitta mashg'ulotda 4 tagacha yangi so'z o'rgatish bolani charchatib qo'ymaydi. Birinchi dars o'rgatish keyingisi takrorlash tarzida bo'lishi tarbiyalanuvchi uchun maqbul hisoblanadi.

Mashg'ulotlar haftada ikki marta 3-5 yoshli bolalarga 20 daqiqa, 5-6 yoshlilarga 25 daqiqa, 6-7 yoshlilarga 3 daqiqadan o'tkazilgani maqsadga muvofiq sanaladi.

Bola tili chiqishidan oldin avval eshitgan keyin gapirgan, ingliz tilini o'rganishda ham xuddi shunday. Avval eshitadi keyin gapiradi. Bolaga suratli kitoblar yordamida ertaklar aytardik. Ingliz tilini o'rgatishda ham shu usulni qo'llash mumkin. U avval rasmni ko'radi keyin tasavvur hosil qiladi.

Mavzularni aynan bolalarga yaqin va u tasavvur qila oladiganlaridan tanlaganimiz ma'qul. Masalan, fasllar, mevalar, sabzavotlar, hayvonlar kabi. Masalan bugun bola kuchuk so'zini o'rgandimi, ertasiga kuchukning rangini o'rgatish, indiniga kuchukning sonini qo'shish ham mumkin. Mashg'ulotlarning bir-biriga bog'liqligi bolaning qiziqishiga va bir mavzuda ko'p narsani bilib olishiga sabab bo'ladi.

Bironta qo'g'irchoq olib uni ingliz va u o'zbek tilini mutlaqo tushunmaydi, unga inglizcha gapiramiz deyish ham bola qiziqishiga sabab bo'ladi. O'g'il bolalar uchun o'g'il bola qahramon tanlash tavsiya etiladi. Demak, o'zbek tilini tushunmaydigan ingliz qo'g'irchoqlar bilan tanishamiz, salomlashamiz, unga o'rganganlarimizni gapirib beramiz. Agar gaplashmasak, qo'g'irchoq xafa bo'ladi, to'g'irimi? Bolalar tabiatan mehribon va u qo'g'irchog'i bilan bajonidil gaplashadi. O'zi inglizcha gapiradigan turli qo'g'irchoqlar, maxsus kartolik ovozli moslamalar ham bolajonlar uchun ayni muddao. Faqat ularni o'z

o'rnida foydalanishni uddalash kerak xolos. Umuman olganda, MTTda ingliz tilini o'rgatish bola uchun ham tarbiyachi uchun ham zavqli jarayondir va bu o'sha MTTga bo'lgan talabni oshiradigan omillardan biri bo'lib xizmat qilishi shubhasizdir.[2]

Natijalar

NMTTlarda ingliz tili mashg'ulotlarini tashkil qilishda quyidagi yondashuvlardan foydalanishlari mumkin.

- bolalarga turli rasmlarni tarqatish va rasmdagi holatni ingliz tilida ifodalashini so'rash;
- inglizcha so'zlar yuzasidan bellashuv tashkil qilish (ya'ni, bolalar 3 yoki 4 guruhga ajratilib, har bir guruh navbatdan bittadan ingliz tilidagi so'zni aytadilar, qaysi guruh to'xtab qolsa, shu guruh o'yindan chetlatiladi);
- bolalar bir qator saflantirilib olinadi va o'qituvchi o'zbek tilidagi so'z yoki so'z birikmasini aytadi. Qaysi bola birinchi bo'lib topsa, shu bola bir qadam oldinga yuradi. Shu tariqa marraga savollarga eng ko'p javob berib, yetib kelgan tarbiyalanuvchi g'olib deb topiladi;
- bolalarga ingliz tilidagi multfilm qo'yib berish va yakunlangach bolalardan qaysi so'zlarni eshitib tushunganliklarini so'rash mumkin.

Chet tili fani to'rt aspektga (o'qish, yozish, tinglab tushuncha va gapirish) bo'linib, ularning har biri bo'yicha alohida tushuncha va ko'nikmalar berildi. Eng qiziqarli metodlardan biri – “Pantomima” o'yinida 3 kishi ajratiladi. Har bir guruhdan bittadan kishi doskaga chiqariladi. Ularga turli so'zlar ro'yxat asosida beriladi. Ular biror bir so'z aytmasdan imo-ishoralar, harakatlar orqali, so'zlarni qolgan guruh a'zolariga tushuntirish kerak.

“Muammoli vaziyatlar yechimi” (Creative Problem Solving) bu usulni qo'llash uchun hikoyaning boshlanishi o'qib beriladida qanday yakun topishi o'quvchilar, talabalar hukmiga havola qilinadi. Bu o'yinlarning ham o'ziga tegishli bo'lgan vazifalari bor. Masalan, mana bu “Pantomima” bu o'yin juda qiyin mavzu tushuntirilishi kerak bo'lgan darsda yoki yozma mashqlar bajarilib, talabalar charchagan vaqtida foydalansa bo'ladi. Yana bu “Hikoyalar zanjiri” usuli orqali o'g'zaki nutqini o'stirishda katta yordam beradi.[3]

Ingliz tildagi so'zlar ishtirokidagi harakatchan o'yinlar, qoida asosidagi o'yinlar yod olingan sanoq she'rlar, qo'shiqlari bilan bolalar nutqini boyitadi. Yod olish tarbiyachi nutqiga taqlid qilish jarayonida ro'y beradi, bu o'yinlarni tarbiyachi bolalar bilan birga o'ynaydi va dastlab o'zi qiziqarli, ingliz tilidagi sanoq she'rlarni aytadi, qo'shiq kuylaydi.

Bola u yoki bu narsa nomini belgilovchi so'zni (ba'zan, bir marta eshitib) tez va mustahkam (umrbod) esda saqlab qoladi, ammo bu faqat tarbiyachi so'zlarni talaffuz qilishning metodik qoidalariga rioya qilgan taqdirdagina ro'y beradi. Ya'ni, u:

- etarli darajada baland ovozda so'zlashi;
- aniq talaffuz qilishi, ya'ni artikulyatsiya organlarini g'ayrat bilan va to'g'ri ishlatishi;
- orfoepiya qoidalariga rioya qilishi, bunda u yoki bu so'z komponentini bo'rttirib yuboruvchi sun'iy talaffuzdan qochishi lozim,
- So'zni gapga uning grammatik shakllari imkoniyatlari ko'rinadigan darajada qo'shish kerak.

Masalan, The bear invited to our room. It is our guest. Bear's eyes are black, paw's are large. Bolalar ayiqcha bilan o'ynashni juda yoqtiradilar.

Bola bu gapni eshitar ekan, «Bear» so'zi nutqda o'zgarayotganini sezib qoladi. Albatta, tarbiyachi kichkintoyga grammatik atamalarni ma'lum qilmaydi, ammo bir vaqtning o'zida unda lug'at boyishi bilan birga grammatik sezgi ham rivojlanadi.

Biroq, bolalar har doim ham atrofdagi narsalarga qiziqish bildiravermaydilar va har doim ham ularning nomlarini so'rayvermaydilar. Tarbiyachi bolalar diqqat-e'tiborini narsalarga, ularning sifatlariga, harakatlariga jalb qilishi zarur. Buni muntazam ravishda amalga oshirish tavsiya etiladi.

Hafta davomida bolalar quyidagi miqdordagi so'zlarni o'zlashtirishlari mumkin:

- 3 yoshda - 5 ta so'z
- 4 yoshda - 10 ta so'z
- 5 yoshda - 15 ta so'z
- 6 yoshda - 20 ta so'z
- 7 yoshda - 30 ta so'z [4.181]

Bolalarni ingliz tilidagi lug'at boyligini rivojlantiruvchi mashg'ulotlarning boshqa bir turi narsalar sifati bilan tanishtirish mashg'ulotlaridir.

Mazkur mashg'ulotlarni o'tkazishda pedagog quyidagi qoidalarni hisobga olishi lozim:

- Ingliz tiliga o'rgatishda lug'at ishlari ko'pincha o'zaro muloqotga tayanadi, shuning uchun til o'qituvchisi bolalar bilan muloqot qilishning individual tomonlarini bilishi lozim. Bolalar bilan ishlash usullari ushbu mashg'ulotlarda o'qitish jarayonida shakllanadi;

- Bolalar bilan ishlash usullarini shakllantirish til o'qituvchisining tekshiruv harakatlaridan foydalanishga nisbatan ajratib olinayotgan sifatga mos bo'lgan aniq ko'rsatmalarini talab qiladi (masalan, bosib ko'r — qattiqligini ajratish uchun, silab ko'r - yumshoqlikni ajratib olish uchun va h.k.);
- Har bir sifat va xususiyatni ajratib olish, uni yo'ldosh xususiyatlaridan xalos qilishga uni qarama-qarshi xususiyat bilan taqqoslash orqali nisbatan samarali erishiladi. Masalan: heavy-soft, hard-easy. Bu qattiqlikni sifat sifatida yo'ldosh temperatura sezgilaridan nisbatan aniq ajratib olish, qabul qilinayotgan narsa yuzasining silliqligini yoki g'adir-budurlikni his qilish imkonini beradi;
- Narsaning sifat va xususiyatlari bolalar tomonidan anglanishi hamda o'zlashtirilishi uchun ularni ahamiyatli qilish lozim, ya'ni ularni mahsuldor-mazmunli faoliyatga qo'shish zarur, buning muvaffaqiyati mazkur sifatlarni hisobga olishga bog'liq bo'ladi. Bu natijaga erishish boladan izlanayotgan sifat yoki xususiyatni ajratib olish va uni hisobga olishni talab qiladi.
- Mashg'ulotlarda ingliz tili bo'yicha lug'at ishlari vazifasini muvaffaqiyatli hal etish ko'rgazmali materialni tanlashga bog'liq bo'ladi. Shunday narsalarni tanlash zarurki, toki unda ajratib olinayotgan sifatlari yorqin tasvirlansin, chalg'ituvchi sifatlari esa (yorqin ranglarga bo'yash, harakatlanuvchi qismlarining mavjudligi, o'yin borasida qiziqarliligi va boshq.) iloji boricha kamroq bo'lsin.

Xulosa

Ingliz tili juda ham yoqimli va qiziqarli til hisoblanadi. Buni bir nechta tadqiqotlar isbotlaydi. Chunki dunyoda juda ko'p insonlar ingliz tilini o'rganishga qiziqadilar. Uni o'rganishni boshlagan odam hechqachon zerikmaydi. Oson o'rganish usullari mavjud. Barcha ma'lumotlar ingliz tilida bo'lgani uchun, atrof-muhit ingliz tiliga boy. Shuni inobatga olsak, maktabgacha yoshdagi bolalar uchun ham mazkur tilni o'rganish qiziqarli jarayon ekanligi yaqqol ko'rinadi. Nodavlat maktabgacha ta'lim tashkilotlarida esa ikkinchi tilga o'rgatish uchun sharoitlar yanada qulay hisoblanadi. Bolalar soni juda ko'pchilikni tashkil etmaydi va ular bilan individual ishlash imkoniyatlari yuqori. Faqatgina bolalarni ortiqcha aqliy zo'riqishlardan asragan holda, ta'limni sifatli va qiziqarli tashkil etish talab etiladi.

Adabiyotlar

1. "Maktabgacha ta'lim va tarbiyaning davlat standartini tasdiqlash to'g'risida" O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 22-dekabrda 802-sonli qarori. (*Qonun*

hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 23.12.2020-y., 09/20/802/1658-son; Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 05.04.2022-y., 09/22/153/0266-son)

2. <https://tarbiyachilar.uz/mttda-ingliz-tili/>
3. Ganiyeva X., Mamarahimova M., Maktabgacha yoshdagi bolalarga chet tilini o'rgatish va hozirda chet tiliga bo'lgan e'tibor, International Conference on Developments in Education Hosted from Toronto, Canada <https://econferencezone.org> April 15th -16th 2022
4. F.R.Qodirova, R.M.Qodirova, Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi., Toshkent, «Istiqlol» 2006, 181 b.

O‘ZBEK TILIDAGI XITOYCHA O‘ZLASHMALARNING LEKSIK QATLAMGA TA’SIRI XUSUSIDA

ÖZBEKÇEDEKİ ÇİNCE ALINTILARIN SÖZCÜK KATMANINA ETKİSİ ÜZERİNE

On the Effect of Chinese Loanwords on the Vocabulary Layer in Uzbek

Mohitabon KOMILOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek tiliga xitoy tilidan o‘zlashgan so‘zlarning leksik qatlamga ta’siri xususida so‘z boradi. Tilimizdagi xitoycha o‘zlashmalarning qo‘shma so‘z va so‘z qo‘shilmasi hosil qilish jarayonlari tahlil qilinadi. Ularning asosan tabobat va kulinariya sohalari bilan bog‘liq so‘zlar ekaniga diqqat qaratiladi. Xitoy tili o‘zbek tiliga genetik yaqin emasligi ma’lum. Bu jihatdan, tilimizga o‘zlashgan xitoycha so‘zlar ikki xalqning tarixiy munosabatlari va savdo aloqalari natijasi sifatida yuzaga kelgan deyish mumkin. So‘z o‘zlashishi jarayoni tabiiy ravishda o‘zbek xalqi ma’lum vakillarining xitoy tilini bilishi, xitoy xalqi bilan yaqin aloqa qilishi natijasida boshlangan ko‘rinadi.

Kalit so‘zlar: o‘zlashma, qo‘llanma, xitoycha o‘zlashmalar, forscha o‘zlashmalar, leksik birlik, leksik qatlam, leksik-semantik tizim.

Abstract

This article discusses the influence of Chinese words on the Uzbek language on the lexical layer. The processes of formation of compound words and phrases of Chinese acquisitions in our language are analyzed. Attention is drawn to the fact that they are mainly words related to the fields of medicine and cooking. It is known that the Chinese language is not genetically close to the Uzbek language. In this respect, it can be said that the Chinese words that have become part of our language were created as a result of the historical relations and trade relations between the two nations. It seems that the process of word assimilation started naturally as a result of certain representatives of the Uzbek people knowing the Chinese language and having close contact with the Chinese people.

Keywords. acquisition, manual, Chinese acquisitions, Persian acquisitions, lexical unit, lexical layer, lexical-semantic system.

Genişletilmiş Özet

Dünyada var olan her dil, kendi iç imkânları ve başka bir dilden kelime edinilmesi yollarıyla sürekli olarak zenginleşmektedir. Özbek dilinin kelime dağarcığının dış kaynaklar

* Farg‘ona davlat universiteti tayanch doktoranti, ORCID: 0009-0008-6167-4136
Dr., Fergana Devlet Üniversitesi, komilovam2991@gmail.com

ile zenginleştirilmesi ve genişletilmesi - yabancı dillerden kelimelerin alıntılanması aracılığıyla meydana gelir. Söz varlığının içeriğindeki değişiklikler, güncellemeler farklı dönemlerde belli bir oranda gerçekleşmektedir. Belirli bir tarihsel durumun gerekliliklerine göre söz varlığı değişiklikleri yoğun ve güçlü olabileceği gibi, tam tersine yavaş ve zayıf da olabilir. Bunun objektif ihtiyaç ile belirlenen bir kriteri vardır (Özbek tili leksikologiyasi, 1981:48). Yabancı dillerden kelimelerin edinilmesi çoğu zaman bilimin yükselişi ve gelişmeyle ilişkilendirilir. Günlük ihtiyaçlardan kaynaklanan alıntılar yemek kültürü ve halk hekimliği ile ayrılmaz bir şekilde bağlantılıdır. Bu anlamda yabancı dillerden gelen sözcükler sınırlı ve sınırsız sözcük katmanlarına ayrılabilir. Genellikle yemek kültürü ve halk hekimliği ile ilgili kazanımlar sınırsız bir katman oluştururken, belirli bir bilim ve teknoloji alanıyla ilgili alıntı sözcükleri sınırlı bir katman oluşturur.

Doğal olarak bir dilden diğerine sözcük alıntılanması iki dilin farklı alanlardaki ilişkileriyle bağlantılı olarak gerçekleşir. Bu noktada kelimeyi alıntılamanın anadili konuşanların dil bilgisinin de edinilmesinin önemi meselesi ortaya çıkmaktadır. Kelime edinilen dilin köken olarak ilişkili ya da uzak bir dil olması da bu süreçte önemlidir. Bunun nedeni ise benzer dillere sahip halkların genellikle birbirine yakın yaşamasıdır. Dolayısıyla bu dillerin birbirleriyle kelime alışverişi yapması çok uzun sürmez. Örneğin Özbekçe'de Kazakça, Kırgızca, Karakalpak ve diğer Türk lehçelerinden kelimelerin edinilmesi esas olarak bölgesel bir olgu olarak ortaya çıkmış olabilir. Özbeklerin yaşam tarzı yukarıda adı geçenlerin yaşamıyla yakından ilgilidir. Yakın geçmişe kadar bu halkların topraklarının aynı olduğu tarihten bilinmektedir. Doğal olarak bu durum karşılıklı kelime edinim sürecine de büyük etki yapmış ve bu durum sürekli devam etmiştir. Kız alıp verme neticesindeki akrabalık ilişkileri de bu süreci yönlendirmektedir. Bu diller köken olarak aynı olduğundan kelime alışverişlerinin bir grup insanın veya bölgenin söz varlığından, yazı diline geçmesi çok daha kolay olur.

Çin dilinin köken olarak Özbek diline yakın olmadığı biliniyor. Bu bakımdan dilimizin bir parçası haline gelen Çince kelimelerin, iki halk arasındaki tarihî ilişkiler ve ticari ilişkilerin bir sonucu olarak oluştuğu söylenebilir. Özbek halkının bazı temsilcilerinin Çince bilmesi ve Çin halkıyla yakın temas kurması sonucunda kelime alıntılanma süreci doğal olarak başlamış gibi görünüyor. Hem fonetik hem de yazı farklılığı, Çince kelime alıntılanma sürecinin hızlı olmadığını gösterir. Her halükârda bu alıntılanmalar başlangıçta yalnızca Çin halkıyla teması olan kişilerin veya grupların söz varlığına dahil olmuş ve yazı diline yerleşmeleri biraz zaman almıştır.

Yaptığımız araştırmalara göre mevcut Özbekçede aşağıdaki Çince alıntı kelimeler bulunmaktadır: *lagman, manti, mantikazan, mantikaskan, jenşen, çay, şırçay, çaydan, çaypoş,*

çayker, basay, say, cusay, laza, şıman, hoşan, yuto, cucunça, lanka, şıypan, şatı, altın, cavan, şan, cadi, cimbil, yuan, tayfun, aslan, jılan gibi kelimelerdir.

Fark edildiği gibi bu kelimeler esas olarak tıp ve yemek kültürü alanlarındaki etkileşimler sonucunda dilimize girmiştir. Bir anlam ifade eden Çince alıntılarının yalnızca Özbekçenin belirli ağızlarında bulunduğunu dikkate almak mümkündür. Bunlar arasında Fergana Vadisi bölgesinin ağızlarında kullanılan *şatı* (merdiven), *cadi* (çim biçmeye yarayan alet) gibi kelimeler de yer alıyor. İlginç olan, günlük konuşmamızın bir parçası haline gelen bu kelimeleri kullanan kişilerin, bunların Çince'den alınmış olabileceğini akıllarına bile getirmemeleridir.

Bunlar arasında tamamen Çince kelimelerin yanı sıra Çince+Farsça yapısıyla oluşturulmuş bileşik kelimeler de bulunmaktadır. Dilimizde ödünç alınmış kelimelere kendi kelimelerimizi veya eklerimizi ekleyerek yeni bir kelime oluşturmak uzun süredir devam eden bir olgudur. Mesela dilimizde Farsça *hane* (ev) kelimesiyle birleşen pek çok kelime bulunmaktadır. Bunlar arasında *yemekhane* kelimesine dikkat edin. Bu durumda tamamen Özbekçe bir kelimeye "hane" kelimesi eklenerek alıntılanan dildeki özel anlamı ve daha genel anlamı bırakılmaktadır. Ancak yukarıda adı geçen *şırçay, çaydan, çaypoş, çaykar* gibi Çince+Farsça yapıdaki kelimeler Özbekçenin sözlük katmanında nadir görülen bir örnek olarak değerlendirilebilir.

Yabancı bir kelimenin dile kazandırılmasının belli tarihsel süreçlerle ilişkili olması, dilimizdeki Çince alıntılar örneğiyle aşağıdaki gibi açıklanabilir:

1) alıntılanan kelimenin onu alan dilin mevcut imla özelliklerine uyarlanması; Çince'de benimsenen kelimeler hiyeroglif durumdan Özbekçede kullanılan yazıya aktarılmıştır;

2) yabancı kelimeyi alıntılamanın dilin gramer kategorilerine uyabilmesi; Çince alıntılar, Türkçe son ekleri alabilir;

3) kelimenin kaynak dildeki şekline göre fonetik olarak değişebilmesi; Çince alıntılar Özbekçenin ses özelliklerine uyarlanmıştır;

4) yabancı bir kelimenin alıntılamanın dilbilgisel olarak sinmesi; Çince alıntılar.

5) alıntılanan kelime, alıcı dilin kelime oluşturma sisteminde aktif rol alması;- Çince alıntılar, kelime yapım eklerini alabilir ve yeni kelimeler oluşturmak için diğer sözcük birimleriyle birleşebilir;

6) alıntı kelime anlamsal olarak alıcı dilde sindirilmesi; dilimizdeki Çince alıntılarının anlamı açıktır ve farklıdır;

7) alıntı bir kelime onu benimseyen dilde sürekli kullanılması; Çince alıntılar Özbek halkının günlük yaşamında kullanılan kelimeler haline gelmiştir.

Asosiy qism

Jahonda hech bir til yo'qki, uning lug'ati faqat o'z so'zlaridan tashkil topgan bo'lsin. Boshqa tillardan olingan so'zlar o'sha tilda yo o'z shaklini qanday bo'lsa, shundayligicha saqlaydi, yoki uning tabiati, grammatik qurilishi, so'z yasalishi, imlo va talaffuz qoidalariga uyg'unlashadi [Aliev, Sodiqov, 1994: 18]. Muhimi shundaki, chetdan so'z o'zlashtirilishi bu tilning qashshoqligini anglatmaydi. Balki ushbu tilda so'zlashuvchi xalq uchun o'zlashtirilayotgan so'z anglatgan tushuncha ham avval yot bo'lganini anglatishi mumkin.

Dunyoda mavjud bo'lgan har qanday til o'zining ichki imkoniyatlari va o'zga tildan so'z o'zlashtirish hisobiga doimiy boyib boradi. "O'zbek tili lug'at tarkibini tashqi manbalar hisobiga boyitish, kengaytirish – chet tillardan so'z o'zlashtirishni ko'zda tutadi. Lug'at tarkibidagi o'zgarishlar, undagi yangilanishlar turli davrlarda ma'lum me'yorda yuz beradi. Muayyan tarixiy sharoit taqozosiga ko'ra lug'at tarkibida o'zgarishlar intensiv, kuchli bo'lishi va aksincha sekin, kuchsiz bo'lishi mumkin. Buning ob'ektiv ehtiyoj bilan belgilanuvchi mezoni bordir" [O'zbek tili leksikologiyasi, 1981:48]. Chet tillardan so'z o'zlashtirish ko'p hollarda fan va taraqqiyotning yuksalishi bilan ham bog'liq holda ro'y beradi. Kundalik ehtiyojlardan kelish chiquvchi o'zlashmalar esa kulinariya va xalq tabobati bilan uzviy bog'liqlikda ro'y beradi. Shu ma'noda, o'zga tillardan kirib kelgan so'zlar ham chegaralangan va chegaralanmagan leksik qatlamga ajratilishi mumkin bo'ladi. Odatda kulinariya va xalq tabobati bilan bog'liq o'zlashmalar chegaralanmagan qatlamni, fan va texnikaning ma'lum sohasiga oid o'zlashma so'zlar esa chegaralangan qatlamni tashkil etadi.

Tabiiyki, bir tildan boshqa tilga so'z o'zlashishi ikki tilning turli sohalardagi munosabatlari bilan bog'liq holda ro'y beradi. Shu o'rinda, bu jarayon so'z o'zlashtirayotgan til tashuvchilarining o'zlashayotgan tilni bilishlari muhimligi masalasi ham mavjud. Shuningdek, bu jarayonda so'z o'zlashtirilayotgan tilning genetik jihatdan qardosh yoki uzoq til ekani ham muhim hisoblanadi. Sababi qardosh tilli xalqlar odatda o'zaro yaqin masofalarda yashashadi. Shuning uchun, bu tillarning o'zaro so'z almashishi juda uzoq vaqt talab etmaydi. Masalan, o'zbek tilida qozoq, qirg'iz, qoraqalpoq va boshqa qardosh tillardan so'z o'zlashishi asosan, regional hodisa sifatida yuzaga kelgan bo'lishi mumkin. O'zbek xalqining turmush tarzi yuqorida nomlari keltirilgan xalqlarning hayoti bilan ko'p jihatdan bog'liq bo'lgan. Yaqin o'tmishgacha bu xalqlarning yurtlari ham bir bo'lgani tarixdan ma'lum. Tabiiyki, bu holat o'zaro so'z o'zlashtirilishi jarayoniga katta ta'sir ko'rsatib, bu hodisa doimiy davom etgan. Oradagi quda-andachilik munosabatlari ham mazkur jarayonni yurgizib turgan bo'lishi mumkin. Bu tillar genetik yaqin bo'lgani uchun ularning o'zaro so'z almashinuv jarayoni bir guruh xalq vakillarining leksikonidan umumxalq tiliga ko'chishi ham ancha oson kechgan.

Shuningdek, bu o'rinda nazardan chetda qolmasligi lozim bo'lgan yana bir masala bor. Ma'lumki, o'zbek xalqiga qardosh xalqlarning yozuvlari ham bir necha asrlar davomida bir xil bo'lgan. Bu hodisa ham so'z o'zlashishi jarayonlarini osonlashtirgan. Fonetik jihatdan juda uzoq bo'lmagan xalqlarning tilidan so'z o'zlashishi yozuvning bir xilligi evaziga yanada qulaylashtirgan. Aytish mumkinki, ko'pgina hududlarda ushbu qardosh tillar bilan bog'liq bilingvizim hodisasi ham tez-tez uchrab turadi. Ya'ni bir paytning o'zida ham o'zbek, ham qozoq tilida so'zlasha oladigan qatlam tili uchun bu ikki tildan bir-biriga so'z o'zlashtirish juda qulay tarzda amalga oshadi.

Xitoy tili o'zbek tiliga genetik yaqin emasligi ma'lum. Bu jihatdan, tilimizga o'zlashgan xitoycha so'zlar ikki xalqning tarixiy munosabatlari va savdo aloqalari natijasi sifatida yuzaga kelgan deyish mumkin. So'z o'zlashishi jarayoni tabiiy ravishda o'zbek xalqi ma'lum vakillarining xitoy tilini bilishi, xitoy xalqi bilan yaqin aloqa qilishi natijasida boshlangan ko'rinadi. Ham fonetik, ham yozuvning turli xilligi ham xitoychadan so'z o'zlashishi jarayonining sekin kechishiga olib kelgan bo'lishi mumkin. Har holda, bu o'zlashmalar dastlab faqat xitoy xalqi bilan aloqada bo'lgan vakillarninggina leksikoni tarzida shakllanib, umumxalq tiliga o'rnashib olguncha ma'lum vaqt talab etilgan.

Shuni ham unutmaslik lozimki, ma'lum toifa kishilarining nutqidagina qo'llanadigan har qanday chet tiliga oid so'zlar o'zlashmalar bo'lavermaydi. Bunday so'zlar tilshunoslikda qo'llanmalar deb ataladi [O'zbek tili leksikologiyasi, 1981:81]. Ma'lum bir qo'llanmaning o'zlashmaga aylanishi uchun mazkur so'z individual nutqdan umumxalq tiliga kirishi va o'rnashib olishi zurrur bo'ladi. O'zlashma so'zlar xalq tiliga o'rnashgach, so'zlovchilar tomonidan ularning begona bir tilga oidligiga shubha ham bo'lmasligi lozim. Hatto xalq vakillarining katta qismi ularni o'z so'zlari deb o'ylashlari ham tabiiy hol hisoblanadi. Tilshunoslar esa mazkur so'zlarning faqat etimologik jihatini aniqlash bilangina o'zlashmalar ekanini isbotlab beradilar.

Umuman, har qanday tildan o'zlashayotgan so'zlar o'zlashtirilayotgan tilning barcha me'yor va qoidalariga bo'ysinishi lozim bo'ladi. Tilshunos olimlar mazkur qoidalarni quyidagicha ifoda etadilar:

1. O'zlashgan so'z uni qabul qiluvchi til qonuniyatlariga bo'ysunadi.
2. So'z qabul qiluvchi til leksik-semantik sistemasiga bog'langan, unga singishgan bo'ladi.
3. O'zlashgan so'z xuddi o'z so'zdek tabiiy va aniq bo'ladi, undan shubhalanish, uni boshqa so'zlar bilan qorishtirish xavfi yo'qoladi.
4. So'z qabul qiluvchi til egasi bo'lgan xalqqa xuddi o'z so'zidek tuyuladi. Uning yot element ekanligi sezilmaydi.

5. So'z o'zlashgan bo'lsa, bu so'zning tildan tezda chiqib ketish ehtimoli bo'lmaydi. Bunday so'zning "keraksizligi" va uni tildan "chiqarish" haqida keraksiz munozaralar bo'lmaydi [O'zbek tili leksikologiyasi, 1981:84].

Shuningdek, o'zlashmalar *so'z o'zlashtirilishi, o'zlashma fonema, o'zlashma morfema, o'zlashma sintaktik struktura, o'zlashma ma'no* tarzida amalga oshishi mumkin [O'zbek tili leksikologiyasi, 1981:83]. Lekin o'zlashtirish to'liq ma'noda so'zga, leksikaga aloqadordir. Sababi tildagi fonetik va morfologik o'zlashmalar leksik o'zlashmasiz amalga oshmaydi.

Ilmiy adabiyotlarda "O'zbek tilining chet tillar bilan aloqasi turli daraja va sifatliy ko'rinishga ega" ekanligi, shuningdek, xitoycha o'zlashmalar o'zbek tili aloqada bo'lgan hind va qadimgi yunon tillari singari tilimizda ko'p saqlanib qolinmagani ta'kidlanib, choy, lag'mon, shiypon, jambul kabi so'zlar xitoy tilidan o'zlashgan so'zlarga misol tariqasida keltirilgan [Qarang: O'zbek tili leksikologiyasi, 1981:80].

Bizning tadqiqotimizga ko'ra hozirgi o'zbek tilida quyidagi xitoycha o'zlashmalar mavjud. Bular: *lag'mon, manti, mantiqozon, mantiqasqon, jenshen, choy, shirchoy, choydon, choypo'sh, choykar, basay, say, jusay, laza, shiman, xoshan, yuto, jujuncha, lanka, shiypon, shoti, oltin, javon, shon, jodi, jimbil, yuan, tayfun, arslon, jilan (yilan)* kabi so'zlardir [Aliyev, Sodiqov, 1994; Komilova, 2023: 249-253; Komilova, 2022: 372-376; Mamatova, 2021; O'zbek tilining fors-tojikcha o'zlashmalar lug'ati, 2022; O'zbek tilining izohli lug'ati, 2008: 493; Sodiqov, 2020; Xodjayev, Karimova va boshq., 2022: 216].

E'tibor berganingizdek, mazkur so'zlar asosan tabobat va kulinariya sohasidagi o'zaro aloqalar natijasida tilimizga o'zlashgan. Ba'zi bir narsa ma'nosini bildiruvchi xitoycha o'zlashmalar esa hozirda o'zbek tilining ma'lum shevalaridagina saqlab qolingani diqqat qilish mumkin. *Shoti* (narvon), *jodi* (o't o'rishga mo'ljallangan moslama) kabi Farg'ona vodiysi hududi shevalarida qo'llanuvchi so'zlar shular jumlasidandir. Qiziq tomoni, kundalik turmushda doimiy nutqimiz parchasiga aylangan ushbu so'zlarni qo'llovchi xalq ularning xitoy tilidan o'zlashgan bo'lishi mumkinligini xayoliga ham keltirmaydi.

Ularning orasida sof xitoycha so'zlardan tashqari xitoycha+forscha tarzida hosil qilingan qo'shma so'zlar ham mavjudligi qiziq hodisa hisoblanadi. Tilimizda o'zlashma so'zlarga o'z so'zlarimiz yoki qo'shimchalarning qo'shilib, yangi so'z hosil qilinishi avvaldan mavjud hodisadir. Masalan, tilimizda forscha-tojikcha xona (uy) o'zlashmasi bilan qo'shma holda ko'pgina so'zlar uchraydi. Shular ichida emakxona (ovqatlanadigan joy) so'ziga diqqat qiling. Bunda xona so'zi sof o'zbekcha so'zga qo'shilib, o'zlashtirilayotgan tilda anglatgan xos ma'nosidan chiqib ketmoqda va umumiyroq ma'no anglatmoqda. Lekin yuqorida keltirilgan shirchoy, choydon, choypo'sh, choykar kabi xitoycha+forscha so'zlarning esa har

ikki qismi o'zga tilga oid o'zlashma so'z va qo'shimcha bo'lgani holda yangi leksema hosil qilayotgani o'zbek tili leksik qatlamida kam uchraydigan holat sifatida baholanishi mumkin.

Shuningdek, o'zbek va xitoy tillari genetik jihatdan uzoq bo'lgani bois misollar asosida aytish mumkinki, tilimizdagi xitoycha o'zlashmalar so'z o'zlashtirilishi hisobiga amalga oshgan. Ular orasida o'zlashma fonema, o'zlashma morfema, o'zlashma ma'no yoki kalbkalash orqali o'zlashtirish hollari uchramaydi.

Xitoy tilidan o'zlashgan so'zlarning orasida ma'no silijishi holati ham uchraydi. Jumladan, *manti* so'zi o'zbek tilida lug'aviy jihatdan taom nomini bildiradi. U asosan go'sht va piyoz qiymasi kesilgan xamir ichiga solinib, qasqonda parda pishiriladigan ovqat turi hisoblanadi. Xitoy tilida ham manti bug'da pishiriladigan ovqat nomini anglatsa-da, tayyorlanish usuli o'zbekchasidan farq qiladi. Demak, bu erda xitoycha bir taomning o'zbek oshxonasiga ma'lum o'zgarishlar bilan kirib kelishi ushbu ovqat nomining o'zlashtirilishi jarayonida ma'no silijishi holatiga sabab bo'lmoqda.

Shuningdek, *manti* o'zlashmasi ham choy so'zi kabi o'zbek tili leksik qatlamning boyishiga katta ta'sir ko'rsatgan. Sababi u boshqa so'zlar bilan qo'shib, yangi leksik birliklar (*mantiqozon, mantiqasqon* kabi), ba'zan esa so'z qo'shilmalari (*go'shtli manti, ko'k manti, qovoq manti, kartoshkali manti*) hosil bo'lishiga turtki bo'lgan.

Chet so'zning tilga singib ketishi ma'lum tarixiy jarayonlar bilan bog'liq ekanini tilimizdagi xitoycha o'zlashmalar misolida shunday izohlash mumkin:

1) o'zlashma so'z uni qabul qilgan tilning joriy yozuv xususiyatlariga moslashgan bo'lishi – xitoycha o'zlashmalar ieroglif holatidan o'zbek tili fonetik yozuviga o'tkazilgan;

2) chet so'z o'zlashtiruvchi til grammatik kategoriyalariga mos kelishi – xitoycha o'zlashmalar so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalarni qabul qiladi;

3) so'z uni qabul qilgan tilda fonetik qayta shakllanishi – xitoycha o'zlashmalar o'zbek tili tovush qonuniyatlariga moslashtirilgan;

4) chet so'z uni qabul qiluvchi tilga grammatik singishi – xitoycha o'zlashmalar

5) chet so'z uni qabul qiluvchi til so'z yasash tizimida faol ishtirok etishi – xitoycha o'zlashmalar so'z yasovchi qo'shimchalar qabul qilib va boshqa leksik birliklar bilan qo'shib, yangi so'zlar hosil qila olgan;

6) chet so'z uni qabul qilgan tilga semantik jihatdan singishi – tilimizdagi xitoycha o'zlashmalarining ma'nosi aniq va ular differentsatsiya qilingan;

7) chet so'z uni qabul qilgan tilda uzluksiz ishlatilishi kerak – xitoycha o'zlashmalar o'zbek xalqining kundalik turmush tarzida ishlatiladigan so'zlarga aylanib ulgurgan.

Xulosa shuki, tilimizdagi xitoycha o'zlashmalar tarixi uzoq davrga borib taqaladi. Ularning qo'llanmalar darajasidan o'zlashmalar holiga kelguncha katta muddat bosib o'tilgan

bo'lishi mumkin. Qizig'i, tilimizda xitoy tilidan kirgan o'zlashmalar va boshqa tildan o'zlashgan so'zlar qo'shib, yangi leksemalarning yasaliş hollari ham uchradi. Shuningdek, xitoy tilidin o'zlashgan so'zlarning hammasi ot so'z turkumiga oidligi, ular asosan oziq-ovqat va o'simlik nomlari ekani oydinlashdi. Mazkur so'zlar asrlar osha xalq tabobati va kulinariya sohasi rivojiga hissa qo'shish bilan birga o'zbek tili leksik qatlami boyishiga ham ta'sir ko'rsatib kelmoqda.

Adabiyotlar

- Aliyev A., Sodiqov Q. O'zbek adabiy tili tarixidan. – Toshkent: O'zbekiston, 1994.
- Hojiyev A., Muhammadjonova G., Begmatov E., G'oyibov S., Mullayev T. va Mirtojdiyev M. O'zbek tili leksikologiyasi. Mas'ul muharrirlar: f.f.d., prof. A.Hojiyev, f.f.n. A.Ahmedov. – Toshkent: Fan, 1981.
- Komilova M. Choy so'zining tarixi xususida // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. NamDU, 2023. – B. 249-253.
- Komilova M. O'zbek tilshunosligida o'zlashma leksemalarning o'rganilishi tarixi // FarDU. Ilmiy xabarlar, 2022 №6yu – B. 372-376.
- Koshg'ariy Mahmud. Devoni lug'ati-t-turk. Nashrga tayyorlovchi: Q. Sodiqov. Toshkent: G'afur G'ulom, 2017. – B. 145.
- Mamatova M. Chay i chayniy put v istori narodov Uzbekistana (I do n.e. – XXI v.). Dissertatsiya doktora filosofii (PhD) po istoricheskim naukam. – Karshi, 2021.
- O'zbek tilining fors-tojikcha o'zlashmalar lug'ati. Nashrga tayyorlovchilar: Isomiddinov F., Dusmatov X., Jamol J. – Farg'ona, 2022.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008.
- O'zbek tilining izohli lug'ati. II, IV tomlar. A.Madvaliyev tahriri ostida. – Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. 493-b.
- Sodiqov Q. Eski o'zbek yozma adabiy tili. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
- Xodjayev A., Karimova N. va boshq. O'zbekiston – Xitoy munosabatlari tarixidan. – Toshkent: "Fan ziyosi", 2022. – 216 b.

THE ROLE OF SHRINES AND CEMETRIES IN FORMING THE HISTORICAL TOPOGRAPHY OF BUKHARA CITY

BUHARA ŞEHRİNİN TARİHİ TOPOGRAFİSİNİN OLUŞMASINDA ZİYARET YERLERİ VE TÜRBELEİN YERİ

*Buxoro shahri tarixiy topografiyasini shakllanishida muqaddas qadamjo va mozorlarning
o'rne*

Nafisa JURAYEVA*

Annotatsiya

Buxoro tarixiy topografiyasi mavzusidagi yaratilgan tadqiqotlar yetarlicha bo'lsa-da, ammo shahar shakllanishida muqaddas qadamjo va mozorlar ishtiroki, ularning aholi turar joylariga nisbatan joylashuvi, shahar topografiyasiga ta'siri kabi masalalar tadqiq qilinmagan va hozirgacha o'rganilmagan. Bu borada muqaddas qadamjolar topografiyasini tadqiq qilish shahar tarixiy topografiyasidagi ayrim masalalarga oydinlik kiritadi.

Buxoro shahri muqaddas qadamjolarining ham o'ziga xos evolyutsion tarixi bo'lib, bu bosqichlar Buxoro shahrida amalga oshirilgan qal'a devorining qurilishi (arablardan keyingi davr), uning alohida qismlarining o'zgarishi (shayboniylar davri) va uning ayrim qismlarini ko'chirish jarayonlari (mang'it hukmdori Muhammad Raximxon) bilan bevosita bog'liq holda sodir bo'lgan.

Eski shahar chegaralarini birmuncha kengaytirgan shahar devorining qayta qurilishi Buxoro tarixida muhim bosqich bo'ldi. Bu o'zgarishlar natijasida bir qator shahar atrofidagi qishloqlar shahar tarkibiga kiritildi. XVI asrdagi shaharning yangi devor bilan belgilangan chegaralari doirasida, shahar bizning davrimizgacha mavjud.

Shu munosabat bilan shahar devori, uning alohida qismlarining o'zgarishi, ya'ni XVI asrning ikkinchi yarmidan oldingi chegaralarini aniqlashda ham mozorlar oriyentorbo'lib xizmat qiladi. Ko'pincha muqaddas qadamjo, qabriston va mozorlar Buxoro shahri devoridan tashqarida bo'lgan. Aholining ko'payishi natijasida shaharni kengaytirish zarurati yuzaga kela boshlagan.

Shaharni kengaytirish jarayonlari unda mudofaa inshootlarini qurish bilan birga olib borilgan. Bu singari hududiy o'zgartirishlarni amalga oshirish mozorlarni ko'chirish yoki mozor o'rnini butunlay tekislash yoxud mozor hududiga daxl qilmaslik kabi muammolarni keltirib chiqargan.

Shuning uchun shaharni kengaytirish maqsadida mudofaa devori qurish jarayonida muqaddas qadamjolarining o'rne inobatga olinib, iloji

* Associate professor of Bukhara State University, doctor of philosophy in historical sciences (PhD).
jurayevanafisa0@gmail.com

boricha ularga zarar keltirmaslik, daxl qilmaslik chora-tadbirlari amalga oshirilgan. Mavzu doirasida olib borilgan izlanishlar shuni ko'rsatadiki, muqaddas qadamjo, maqbara, mozor va qabristonlar eski shahar hududining kengayishiga, yoki aksincha, uni muayyan hududiy hajmda (qadamjo joylashgan qismi) saqlab qolishga ta'sir ko'rsatgan. Maqolada shu kabi masalalar manbalar asosida yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: *tarixiy topografiya, ziyoratgoh, qabriston, mudofaa devori, maqbara, topografik joylashuv, aholi turar joylari.*

Abstract

Although there are enough researches on the topic of historical topography of Bukhara, issues such as the participation of shrines and cemeteries in the formation of the city, their location in relation to residential areas, and their influence on the topography of the city have not been researched and have not been studied so far. In this regard, the study of the topography of the shrines sheds light on some issues of the historical topography of the city.

The sacred sites of Bukhara city also have their own evolutionary history, and these stages were directly related to the construction of the fortress wall in Bukhara city (post-Arab period), the change of its some parts (Shaybanids period) and the processes of moving some of its parts (Mangite ruler Muhammad Rahimkhan).

In particular, the reconstruction of the city wall, which slightly expanded the old city limits, was an important stage in the history of Bukhara. As a result of these changes, a number of suburban villages were included in the city. The boundaries of the city of the 16th century, defined by the new wall, have remained unchanged until our time. In this regard, the city wall changes its individual parts, that is, the graves serve as an orientor (Orientor-direction) in determining the boundaries before the second half of the 16th century. Most of the shrines, cemeteries and graves were outside the city walls of Bukhara. As a result of the increase in population, the need to expand the city began to arise.

The processes of expansion of the city were carried out together with the construction of defense structures. Territorial changes like this caused problems such as moving cemeteries or completely leveling the grave site or not touching the grave area. In order to expand the city, in the process of building a defensive wall, the place of the holy places was taken into account, and measures were taken not to harm or touch the shrines as much as possible. The research conducted within the topic shows that the holy shrine, mausoleum, tomb and cemetery had an effect on the expansion of the old city territory, or on the contrary, on preserving it in a certain territorial size (the part located in the temple). This article has lightened by the resources on the such problems.

Key words: *historical topography, shrines, cemeteries, defensive wall, mausoleum, topographical location, residential areas.*

Introduction

The issue of the historical topography of Bukhara is one of the topics that has been drawing the attention of researchers for centuries. In particular, in the monographs on the history of the city of Bukhara written by historians I.I. Umnyakov, M. Saidjonov, V.A. Shishkin, O.A. Sukhareva, V.V. Bartold, A.R. Muhammadjonov, L.I. Rempel, G.A. Djuraeva, E.G. Nekrasova some information about the history of holy places was given in the process of analyzing the scientific problems of the city of Bukhara in the middle ages, such as the city of the shahristan and the rabot area, the issue of the size of the urban area in the period before the Arab conquest, formation of guzars, topography of historical buildings such as squares and shopping complexes, the place of the gates, the location of the city walls.

After the independence of Uzbekistan, the study of the topography of the city of Bukhara has become more important for the history sciences. During this period, historians A.R. Mukhammadjonov, E.V. Rtveladze, R.L. Gafurova, E.G. Nekrasova, H.H. Turaev, G. Djuraeva, N. Yuldoshev, S.A. Zakhidova, R.V. Almeev, Sadridin Salim Bukhari approached national and religious values from a new point of view and conducted scientific research on the historical topography of shrines.

The main part

It is known that the city of Bukhara was surrounded by a defensive wall several times over the centuries (Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshakhi. 1993.-Pp.37). Among other things, it is mentioned in the sources that in 849-850, a wall of pakhsa (a wall made by cooking clay and pressing it on top of each other with a special technical method) was built, which surrounded the ark, rabad, and Shahriston in a circle (ШИШКИН В.А.1936.-Pp.15). This wall, built to secure the extended part of the city, was the only outer wall that included all three ancient parts of the city. In addition, the rabad also had its own inner wall.

Many historians have noted that after the construction of the city of Bukhara and the defensive wall surrounding it, the area of the city increased five times compared to the beginning of the 8th century (before the Arabs) (Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. 1973.-Pp.239). Of course, these processes associated with the expansion of the city affected the topography of the shrines. When the new wall was built around the extended part of the city, some of the shrines outside the old wall (although the old wall was not preserved) were preserved. After the construction of the wall that surrounded all three parts of the city, the cemeteries outside the old wall were moved inside the city. If they are connected to each other, it will be possible to determine the border of the first wall of the rabad. This means that measures have been taken not to touch the graves outside the walls.

Over the years, the shrine has become a place of pilgrimage for every new visitor. Even the name of the new guzar was named after the holy shrine, shrine, mausoleum, and complex located in this guzar. In the 50s of the 19th century, it is an urgent task in topography to study which cemeteries remained inside the new wall and which graves were formed around the new walls outside the wall. In the 50s of the 19th century, historical-topographical maps showing the city boundaries and the city wall show that many graves were located outside the city walls.

It can be noted that in the 9th-10th centuries, the cemetery of jurispudent scientist Abu Hafs Kabir al-Bukhari (Hojatbarar, 9th century), the Ismail Samani mausoleum (9th-10th century) in the west, a large cemetery outside the Maidana (Камолиддинов Ш.С. 1993. - Pp.67), Boboyi Poraduz (10th century) behind the Sallahkhana gate in the south, gate and the mausoleums of Solori Haj (Karakul Gate, 14th century) were outside the city walls of Bukhara.

According to historians, "Bukhara was a small square city in the 8th century, with sides of about 575-600 meters" (Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. 1973.- Pp.233). As can be seen from the city boundaries on the historical maps, the city area was mainly expanded during the Samanids period. Initially, its area was 33-35 hectares. Bukharian historian Muhammad Narshakhi noted that the gates surrounding the urban part of the city were called Bazar, Banu Sa'd, Banu Asad, Kurgan, Nur, Darwazai Hafs and Khufra. He writes that Rabad was also surrounded by an outer wall, and that it had 11 gates (Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshakhi.1993.-Pp.37).

The development of socio-economic and cultural life in the city of Bukhara led to the further expansion of the city area over time. Around it, in the 16th century, outside the city walls, villages and neighborhoods such as Sumiton, Peskhona, and Dilkusho were established. This, in turn, made it necessary to surround the city with another wall. So, we noted that Khans Abdulazizkhan (1504-1549) and Abdullakhan II (1557-1598), who created a centralized state from the Shaybanid dynasty, were engaged in the reconstruction of the southwestern part of the city. In fact, during the reign of Shaybani ruler Abdulaziz Khan (1540-1549 years), a new wall of the rabot with a circumference of one farsakh (a measure of length equal to approx. 6 km) was built (Sayyid Muhammad Nasir ibn Muzaffar.2009.- Pp.25). Its wall corresponds to the boundaries of the Bukhara city wall of the last centuries, except for the changes introduced by Abdullakhan II (the western part north of Karakul gate).

In the 16th century, that is, during the reign of Shaybani Abdullakhan II (1583-1598), not only science and culture developed in Bukhara, but also urban planning, construction, crafts, trade, and military art. Also, the Shaybanid sultan managed to restrain the headless

emirs and create a centralized state in the country. During this period, successful diplomatic relations with neighboring countries were also established in foreign policy. The current architectural appearance of Bukhara was formed almost in this period. By the decree of the Khan, a madrasa, a house, a caravanserai, a bathhouse, a bridge, a cistern, trading posts, and new stalls were built in the city. Also, Abdullahkhan II demolished the western part of the wall restored by the previous khan Abdulazizkhan and built Khiyaban shah quarter on the eastern border of the Joibor sheikhs' quarter. The alley area was included in the city, with the new wall extending to the west, to the houses of the powerful Joibor sheikhs within the city. The city area remained almost unchanged until the 19th century. It should be said that the annexation of the Joibor estates, which became large landowners, to the city became important in the future spiritual, economic, and political development of the khanate.

Historian scientist Mirzo Salimbek, a well-known representative of the Shaybanid dynasty, wrote that Abdullahkhan spent fourteen years in construction and improvement in Bukhara and built 3 city gates (Mirzo Salimbek.2003. -Pp.273). During the period of Abdullahkhan, the defense potential of the country was strengthened, and the city was strengthened with new gates such as Talipoch, Shirgaron, Korakul and Sheikh Jalal (Ремпель Л.И. 1982.-Pp.106). In the schematic drawings of the city depicted on historical maps, one can see the expansion of the city territory in the 16th century. In the following centuries, cases of sharp expansion, like in the 16th century, are not observed. Only some authors find information that the city wall was repaired for the last time in 1754-1755 by the emir of mangit, Muhammad Rahimkhan (Сухарева О.А. 1966.-Pp.31).

At that time, the construction of a 12-kilometer city defense wall certainly required a lot of money. For this reason, the graves near the city's guzars, that is, the main residence of the population, were taken inside the wall, and the graves located a little further away, such as Abu Hafs Kabir Bukhari, Talli Bihishtiyan (now called Dakhmai Bihishtiyan), Khoja Ismat Bukhari (Piri marza mavzei), Boboyi Poraduz were left outside the fortress. In the 16th century, when the city was surrounded by another defensive wall, the grave of Sheikh Jalal (not preserved), Khoja Gunjori (currently on Mirdo'stim street), Chashmai Ayyub tomb (existing), Sheikh Rangrez (north of Qavola gate, not preserved), Ismail Somoni mausoleum (existing), Solori Haj (not preserved) was taken inside the city.

O.A.Sukhareva listed several graves as objects that crossed the northern borders of the city of Bukhara until the 16th century. According to the historian scholar, until the 16th century, the northern border of the city passed through the cemetery of Khoja Nurabad, the tomb of Avliyoyi Kalon (Avliyoyi Kabir), Burji Ayyor tower and the tomb of Khoja Sofiyoni Sauri, which is still preserved in Topkhana Guzar, located in the north of the city (Сухарева

O. A. 1958.-Pp.51). The above-mentioned cemeteries were considered the northern points of the city until the second half of the 16th century. So, after the city was surrounded by another defensive wall in the 16th century, the cemeteries mentioned by O.A.Sukhareva were located inside the city walls.

In this regard, archaeologist V.A.Shishkin points out that old cemeteries such as Chashmai Ayyub, Khoja Chorshanba, Turki Jandi, Khoja Bulgor, Khoja Nurabad and Khoja Sesaron were located outside the city walls, before the reconstruction of the wall in the 16th century (Шишкин В.А. 1936. -Pp.18-19). So, in the conducted archaeological research, it was scientifically confirmed that in the 16th century there were indeed processes related to the expansion of the city in the old city. The above-mentioned cemeteries were taken inside the city after the removal of the wall in the 16th century.

Results and discussion

In the 16th century maps, the tomb of Khoja Gunjari is located in the southeast of the Zinda Fil Ahmadi Jami mausoleum, near the Shergiron Gate, and the shrine is named after this person, and it can be seen that it is surrounded by a cemetery. Historical sources record information that Khoja Gunjari was a highly talented hadith scholar (Муин ул-Фуқаро Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. 2019.-Pp.83). Today, only one mausoleum has been preserved from the Khoja Gunjari cemetery and it is located on Mirdustim Street in Bukhara. Sheikh Rangrez shrine occupies the area adjacent to the city wall between Kavola and Sallahkhana gates in the southeastern part of the city. This area became part of the city after the reconstruction of the city wall in the 16th century (Сухарева О.А. 1976.-Pp.67). In the work “History of Mullozoda” (Tarikhi Mullozoda) it is mentioned that the tomb named Sheikh Rangrez was outside the city (Ahmad ibn Mahmud Bukhari “Muin al-Fuqarah”.2009.- Pp.47). The quarter of Sheikh Rangrez together with the tomb was outside the city until the 16th century. After the removal of the city wall in the 16th century, the shrine and the quarter were taken inside the city. During the time of the former Union, a mosque, a house, a mausoleum and a cemetery were lost (Sadridin S.B. 2012.-Pp.112).

In some sources Darvozai Kavola (Karshi) is called Rangrez. Today, on the site of Sheikh Rangrez's house, mausoleum and cemetery, Bukhara “Rangrez” hotel is located, next to it is the head office of “Beeline” communication company, followed by “Ralmira” Hotel, “Paradise Plaza” hotel, “Renzo Pinaldo Daniel’s” boutique, “Andara” restaurant and behind this restaurant, Mohichehra Family hotel. The Solori Haj cemetery is mentioned in the scientific literature as the third tomb of Khanaqo Guzari. The cemetery became part of the city after the city wall was rebuilt at the end of the 16th century (Сухарева О.А. 1976.-

Рр.108). Until this time, Solori Haj cemetery was located outside the city wall (Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. 1973.-Рр.243). Therefore, the Solori Haj tomb was originally outside the city wall, and when the city wall was moved in the 16th century, it was moved inside.

Maulana Jalal ad-din al-mashhur ba Solori Haj, i.e. the head of the caravan of pilgrims, passed away in 771/1369-70 (Ahmad ibn Mahmud Bukhari “Muin al-Fuqarah”.2009.-Рр.92). This date indicates that the tomb was in existence before the 16th century. Solori Haj cemetery is located on the north side of the Karakol gate road, on the west side of the Abu Bakr Fazl cemetery.

Talipoch Gate was built in the northern part of the 16th century city wall. It was noted above that Shaybani Abdullakhan built a lot of buildings in the southwest of the city. The Talipoch gate was built in the first half of the 16th century by the order of Abdullakhan II, one of the Shaybanid khans. It was renovated by Soli Karimov in 2005. Currently, the Bukhara Central Market is standing near Talipoch gate.

The tomb of Chashmai Ayub, located in the northwestern part of the city due to the removal of the city wall in the 16th century, is located inside the city wall. In the process of moving the city defense wall, the grave was not touched. The mausoleum and the surrounding cemetery are located along the wall between Talipoch and Shergiron gates. This part of the city has somewhat preserved its historical appearance.

Ughlan gate is one of the gates of Bukhara, and it is named after the saint of the same name. Ughlan Ato was one of the great saints. The topographical location of the Ughlan gate is located on the main road from the current Bukhara Central Market to Gazli. The historical place of the shrine was located at the beginning of the main road leading to the ancient Romitan fortress.

To the north of the shrine was the neighborhood of Ughlan Ato and to the south of it was the neighborhood of Nogarachilar. There was a mosque, a madrasah and a cemetery named after Darvozai Ughlan (Сухарева О.А. 1976. -Рр.138). The gate and the adjacent Ughlan Ato madrasa and mosque were demolished in 1948-1950 (Turaev H.H. 2020. - Рр.143). A religious ceremony was held here dedicated to the memory of Khatmi Piridastgir, i.e. Abdul Kadir Gilani.

The street next to the Ughlon gate was known as “Darvozai Ughlon” Street at that time. It is found wakf documents of 1855, 1863, 1892, 1911, 1915 (National Archives of Uzbekistan.-Рр.339). Judging by the occurrence of the name of the Ughlon Ata gate in the wakf documents of the beginning of the 19th century, the Ughlon Ata shrine influenced the topographical formation and development of the street.

Therefore, “Darvozai Ughlan” street was also called by this name at the beginning of the 20th century. Darvozai O'glan was built in the state of joining a mosque-madrassa, and the graves of Saint Ughlan Ato were also located here. Ughlan ata mosque is located on the street of the same name (National Archives of Uzbekistan.-Pp.339). However, these cultural monuments have not been preserved until now.

Another of Bukhara's graves is the Nurabad cemetery, located in the north-eastern border of the city (historic Korkhana Guzar), north of Imam Kazikhan's mausoleum. This cemetery was located outside the city wall of Bukhara in the 50s of the 9th century. In the 16th century, the city was expanded with the construction of the wall, and during the annexation of the Peskhona guzar outside the city, the territory of the Nurabad cemetery was not included. After all, Peskhona guzar bordered Nurabad cemetery in the west. Many great people were buried in the Nurabad cemetery, and the historian scientist O.A. Sukhareva reported that the largest burial chambers (Komilboy and Ochildiboy) are located here (Сухарева О.А. 1976. - Pp.245).

Thus, until the 16th century, Peskhona Guzari, which was outside the city, was included in its territory by the 16th century, that is, during the period of moving the city wall (Сухарева О.А. 1976.-Pp.254). The district of Dilkusho, located in the south-west of this guzar, north of the Mazar gate, was also included in the city territory during this period.

Conclusion

In short, during the period when the city wall of Bukhara was moved due to the increase in population, measures were taken not to touch the holy shrines. Around this holy place, which was included in the city, new guzars, neighborhoods and districts were formed. Therefore, the holy shrines had an effect on the expansion or narrowing of the city territory, as well as on the preservation of a certain area of the city.

References

- Abu Bakr Muhammad ibn Jafar Narshakhi. (1993). History of Bukhara / translated from Persian-Tajik by A. Rasulev. – Tashkent: Sharq bayozi.
- Ahmad ibn Mahmud Bukhari “Muin al-Fuqarah”.(2009). Tarikhi Mullozoda / Foreword, translation from Persian, comments by Sh. Vahidov, B. Aminov. – Tashkent: Yangi asr avlodi.
- Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. (1973). Средневековый город Средней Азии.–Ленинград: Изд-во Наука ленинградское отделение.

- Камолиддинов Ш.С. (1993). “Китаб ал Ансаб” Абу Сада Абд ал-Карима ибн Мухамада ас-Самани как источник по истории и истории культуры Средней Азии. – Ташкент: Фан.
- Mirzo Salimbek. (2003). *Kashkoli Salimiy. Tavorikhi muttaqadimin and muttaakhirin* (translated from Farsi-Tajik by docent Narzullo Yoldoshev). – Bukhara.
- Муин ул-Фукаро Аҳмад ибн Маҳмуд Бухорий. (2019). Тарихи Муллозода дар зикри мазороти Бухоро / Сўз боши, форс тилидан таржима, изоҳлар муаллифлари К.Рахимов. – Тошкент: Фан.
- National Archives of Uzbekistan, fund I-323, List 1, Collective volume 960, page 339.
- Olimovna, J. N. (2020). The territorial changes in the topography of the cemeteries of Bukhara. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research (IJMR)-Peer Reviewed Journal*, 8, 512-515.
- Olimovna, J. N. (2019). Features of the Historical Topography of the City of Bukhara. *Test Engineering & Management*, 1356-1360.
- Olimovna, J. N. (2021). “Toohfat Az-Zoirin” As A Important Topographical Source in The Study of The Cemeteries of Bukhara. *CENTRAL ASIAN JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES AND HISTORY*, 2(4), 22-29.
- Olimovna, J. N. (2020). The topography of the cemeteries of Pre-Islamic city of Bukhara. *International Journal of Applied Research*, 6(5), 368-371.
- Olimovna, J. N. (2022). An Important Study of the Ethics of Pilgrimage. *Texas Journal of Philology, Culture and History*, 6, 27-31.
- Ремпель Л.И. (1982). Далекое и близкое. Страницы жизни, быта, строительного дела, ремесла и искусства Старой Бухары. Бухарские записи. –Ташкент: Изд-во литературы и искусства.
- Sayyid Muhammad Nasir ibn Muzaffar. (2009). *Tadqiqoti Arki Bukhara* / translation from Persian, foreword, comments and indicators by G. Karimov.– Tashkent: Tafakkur.
- Sadriddin S.B. (2012). *Bukhara's holy shrines*. – Bukhara: Durdona.
- Сухарева О. А. (1958). К истории городов Бухарского ханства. – Ташкент: Изд-во АН УзССР.
- Сухарева О.А.(1966). Бухара XIX - начало XX в. (Позднефеодальный город и его населения). – Москва: Наука.
- Сухарева О.А. (1976). Квартальная община позднефеодального города Бухары.– Москва: Изд-во Наука главная редакция восточной литературы.
- Шишкин В.А.(1936). Архитектурные памятники Бухары.–Ташкент : Изд-во комитета наук УзССР.

Turaev H.H. (2020). History of Bukhara. – Bukhara: Durdona.

MIRHASAN SADOIY SHE'RIYATIDA IRFONIIY MAVZULARNING BADIY TALQINI

MIRHASAN SEDAYI'NIN ŞIIRLERİNDE TASAVVUFİ KONULARIN SANATSAL YORUMU

Artistic Interpretation of Mystical Subjects in Mirhasan Sadayi's Poems

Nazmiya MUXITDINOVA*

Annotasiya

Ushbu maqola Qo'qon adabiy muhitining yetuk vakillari Mirhasan Sadoiy ijodida tasavvufiy qarashlar va ularning badiiy timsollardagi ifodasini yoritilishiga bag'ishlanadi. Shoir ijodida orifona qarashlar va uning mavzu ko'lami qator she'rlari tahlili asosida yoritiladi. Hamda, komil inson masalasining badiiy talqini tadqiq etiladi. Shoir devonlaridagi irfoniy mavzudagi shye'rlarida salaflar an'alarining badiiy takomili g'oyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortilgan.

Sadoiyning irfoniy mavzularda bitilgan g'azallari bir necha xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Agar ba'zi g'azallarda shoir tasavvufning asosiy tamoyillari, tushuncha va atamalarini badiiy yo'sinda ifodalagan bo'lsa, ayrim g'azallari ham majoziy va ham haqiqiy muhabbat vasfida bitilganligi kuzatishimiz mumkin. Masalan, devondagi 120-raqamli g'azalda Sadoiy tariqatning eng muhim bosqichlaridan biri – tavba va istig'for haqida so'z yuritadi.

Sadoiy devonida irfoniy matlab va muddaolar uch ko'rinishda – tasavvuf atamalarining badiiy talqini, pir-murid munosabatlarining ifodasi hamda qalandariylik tariqatiga ko'ngil bog'lagan shoirning shaxsiy kechinmalari ifodasi o'laroq vujudga kelgan. Sadoiy devonida irfoniy matlab va muddaolar uch ko'rinishda – tasavvuf atamalarining badiiy talqini, pir-murid munosabatlarining ifodasi hamda qalandariylik tariqatiga ko'ngil bog'lagan shoirning shaxsiy kechinmalari ifodasi o'laroq vujudga kelgan.

Kalit so'zlar: *adabiy muhit, tasavvufiy qarashlar, g'oyaviylik, badiiy timsol, komil inson, an'ana va o'ziga xoslik*

Abstract

This article will be devoted to the illumination of mystical views and their expression in artistic representations in the work of Mirhasan Sadoi, mature representatives of the Kokand literary environment. In the work of the poet, orifona views and the scope of his topic are covered on the basis of the analysis of a number of poems. Also, an artistic interpretation of the perfect human issue will be studied. The artistic evolution of the traditions of

* Sharof Rashidov nomidagi Samarqand davlat universiteti dotsenti, f.f.d, (DSc). ORCID: 0000-0001-7108-7244
Doç. Dr., Şeref Reşidov adlı Semerkant Devlet Üniversitesi öğretim üyesi, muxitdinovanazmiya@gmail.com.

the predecessors in the poet devons in his poems on the theme of sufizm is ideologically-artistically drawn into analysis.

Sadoi's ghazals, written on sufizm themes, share several features. If in some ghazals the poet expressed the basic principles, concepts and terms of mysticism in an artistic way, we can observe that some Ghazals are both figurative and ended in a vow of true love. For example, in the Gazala number 120 in Devon, Sadoi talks about one of the most important stages of the sect – repentance and forgiveness.

Creative mood in Sadoi devan in three views – artistic interpretation of mystical terms, the expression of pir-murid relations and the expression of the poet's personal experiences, which indulged in the sect of qalandarism. In the Sadoi tradition, the sufizm matlab and muddao appeared in three manifestations – the artistic interpretation of mystical terms, the expression of pir-murid relations and the expression of the poet's personal experiences.

Keywords: *literary environment, mystical views, ideologies, artistic embodiment, perfect man, tradition and identity*

Genişletilmiş Özet

Bu makale, Hokand edebiyat çevresinin önemli bir temsilcisi olan Mirhasan Sedayi'nin eserinde tasavvufi görüşleri ve bunların sanatsal sembollerle ifade edilmesini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Şairin eserinde birtakım şiirlerin tahlili esas alınarak irfani görüşleri ve bu görüşlerin kapsamı anlatılmaktadır. Ayrıca mükemmel insan, ideal insan meselesinin sanatsal yorumu da araştırılmaktadır. Şairin divanlarındaki tasavvuf temalı şiirlerinde seleflerin geleneklerinin sanatsal mükemmelliği ideolojik ve sanatsal açıdan analiz edilmektedir.

Hokand edebî çevresinin benzersiz tematik yönü, türlerin çeşitliliğine dayanarak oluşturulan derin tasavvufi özün araştırılması temelinde şekillenmektedir. Dönemin sosyo-eğitim gereksinimlerine göre Orta Asya halklarının dünya görüşünde ruhsal eğitimin temel aracı olarak yaygınlık kazanan tasavvuf fikirlerinin sanatsal ifadesi, şair ve yazarların ideolojik-sanatsal bir üslubu olarak somutlaşmıştır. İrfani şiirde imge ve sembollerin sanatsal yorumu, kahraman - şair ruhunun, inancının ve yönünün bireyselliği temelinde oluşmaktadır.

Hokand edebî çevresinde yazılan sanat eserlerinde tasavvufi-irfani fikirlerin başlıca beş durumda tezahür etmesi önemlidir: 1) Bu dönemde tasavvuf tarikatının şeyhlik makamına ulaşmış kişiler tarafından tamamen Özbekçe olarak yazılan tasavvufi-edebi eserler olmuştur; 2) Bu edebi ortamda Mahlar Ayim Nadire'nin sayesinde Özbek kadın şiirlerinin yönü ortaya çıkmış ve bu şiirde dini-tasavvufi motifler de öncelik kazanmıştır; 3) Mürid statüsündeki sâliklerin yaşadıkları Özbek klasik şiirinde sanatsal olarak ifade edilmiştir; 4) Özbekçe olarak meczub dervişlerinin hal ve ruh halleri anlatılmıştır; 5) Bazı şairler ahlaki ve didaktik görüşlerini ifade etmek için tasavvufi imge ve sembolleri ustaca kullanmışlardır.

Tasavvuf şiiri Özbek klasik edebiyatının önemli bir parçasıdır. Ahmed Yesevi, Süleyman Bakırgani, Mevlana Lütfi ve Ali Şir Nevâyî'nin çok sayıda eserleri sayesinde, hemen hemen her Özbek şairinin eserlerinde tasavvufî fikir ve mesleklerin sanatsal olarak ifade edilmesi olgusunu bu doğrultuda gözlemlemek mümkündür. Genel olarak tasavvufî fikirler ile edebî faaliyet arasındaki ilişkiyi koşullu olarak aşağıdaki gruplara ayırmak mümkündür:

1) Tasavvufta belli bir konum ve statüye sahip olan ariflerin şiirleri. Ahmed Yesevi, Bakırganî, Baba Rahim Meşreb, Hocanazar Hüveyda gibi velî şairlerin şiir yazmadaki amacı, ilahî irfan sırlarını müridlere ve aydınlanmaya muhtaç talebelere sanatsal, edebî eser yoluyla aktarmak olduğu dikkate alındığında, onların bu gruba mensup olduğu düşünülebilir.

2) Tasavvufta iyice ustalaşmış, ancak şiirsel yeteneği arif statüsünden üstün olan düşünürlerin şiirleri. Mevlana Lütfi, Ali Şir Nevâyî, Agehî gibi klasik şairlerin eserlerinin mecaz tariki ile hakikat sırlarının karma halde yazılmış olması, miraslarının tasavvuf ve irfan sınırlarını aşması, evrensel sorun ve fikirlerin sanatın en güzel örnekleriyle süslenmesi bize bu şekilde düşünmek için olanak sağlar.

3) Atayı, Zaireddin Muhammed Babur, Emiriy, Gülhanî gibi şairler, edebî mirası tasavvuf ve irfan ile ilgili kavram ve ilkeleri içeren şairler listesine dahil edilebilir. Bu kategorideki şairlerin edebî mirasında, insanın sevinçleri ve kaygıları, hayatın çeşitli sorunları, bir arifin veya zahidin gözüyle değil, hakikatin anlaşılmasında farklı yönler ve düşünce akımlarına ait görüşlerin kullanılması hakimdir.

Araştırmamıza konu olan Mirhasan Sedayî'nin divanlarına baktığımızda her şairin bu konuda kendine has bir yönelimi olduğunu görebiliriz. Özellikle Sedayî'nin şiirlerinde tasavvufî fikirlerden hareketle oluşturulan gazeller divanın önemli bir bölümünü oluşturur.

Sedayî'nin tasavvufî temalar üzerine gazelleri çeşitli özellikler içerir. Şairin bazı gazellerinde tasavvufun temel ilke, kavram ve terimleri sanatsal bir dille ifade edilmiş olsa da bazı gazellerinin hem mecazi hem de gerçek aşk açısından yazıldığını görebiliriz. Örneğin Divan'ın 120 numaralı gazelinde Sedayî, tarikatın en önemli aşamalarından biri olan tövbe ve istiğfardan bahseder.

Gazelde tövbe, tasavvuftaki makamlardan biri olarak yorumlanır. Gazelinde redif olarak istiğfar kelimesi kullanılmış ve gazelin duygusal karakteri daha da güçlendirilmiştir:

Yadingni kilmay ya Ehad estagfirullahe'l-azim

Boldı günahım bi-aded estagfirullahe'l-azim

Bul sagarı işret kurup yürdüm aceb oynap külüp

Tevbe kılıp hem sindurup estagfirullahe'l-azim.

Gazelin sonuna kadar Sedayî, "kasr-i nefis" yöntemini kullanarak, itaat ve ibadetlerinin riya ile yaptığını, boşa olduğunu, birçok günah ve hata yaptığını, hidayet bulmak yerine dalalet yoluna saptığını anlatmış, kalp gözü açık olan bir insanın gaflet uykusunda geçirdiği hayattan pişmanlık deneyimlerini ifade etmiştir. Onun gazeli ayna gibi her bilinçli insanın uykuda olan duygularını uyandırır ve onları iyiliğe doğru yönlendirir. Sedayî ve meslektaşlarının gözünde tasavvuf, her şeyden önce güzel ahlakın mükemmelleştirilmesi ve dolayısıyla kişinin kimliğinin farkına varılmasıdır.

Tasavvufi matlup ve amaçlar, Sedayî'nin divanında üç şekilde karşımıza çıkar: Tasavvuf terimlerinin sanatsal yorumu, Pir-mürid ilişkilerinin ifadesi ve Kalanderilik tarikatına bağlı şairin kişisel deneyimlerinin ifadesi.

Kirish

Qo'qon adabiy muhitining o'ziga xos mavzu yo'nalishi janrlar rang-barangligi asosida shakllangan chuqur irfoniy mohiyatning tadqiqi asosida gavdalanadi. Davrning ijtimoiy-ma'rifiy taqozosiga ko'ra, Markaziy Osiyo xalqlari dunyoqarashida ruhiy tarbiyaning asosiy vositasi sifatida keng tarqalgan tasavvuf g'oyalarining badiiy ifodasi ijodkorlar g'oyaviy-badiiy uslubi sifatida gavdalanadi. Irfoniy she'riyatda obraz va timsollarning badiiy talqini, qahramon – shoir ruhiyati, e'tiqodi va yo'nalishi individualligi asosida shakllandi.

Irfoniy-tasavvuf g'oyalar Qo'qon adabiy muhitida yaratilgan badiiy asarlarda asosan beshta holatda namoyon bo'lishi ahamiyatga molik: 1) mazkur davrda tasavvuf tariqatida shayxlik maqomiga erishgan zotlarning sof o'zbek tilida yaratilgan irfoniy-adabiy asarlari mavjudligi; 2) mazkur adabiy muhitda Mohlaroyim Nodira sharofati bilan o'zbek ayollar she'riyati yo'nalishi paydo bo'lishi va bu she'riyatda diniy-tasavvufiy motivlar ham ustuvorlik kasb etgani; 3) o'zbek mumtoz she'riyatida muridlik maqomida bo'lgan soliklarning kechinmalari badiiy tarzda o'z ifodasini topgani; 4) majzub darveshlarning hol va kayfiyati o'zbek tilidagi adabiyotda bayon etilgani; 5) tasavvufiy obraz va timsollardan o'zining axloqiy-didaktik qarashlarini ifodalash yo'lida mahorat bilan foydalangan shoirlarning mavjudligi.

Tasavvufiy she'riyat o'zbek mumtoz adabiyotining muhim bir qismini tashkil etadi. Ayniqsa, Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg'oniy, Mavlono Lutfiy va Alisher Navoiylarning barakali ijodlari tufayli ushbu yo'nalishda qalam tebratish, irfoniy g'oya va maslakni badiiy yo'sinda ifoda etish hodisasini deyarli har bir o'zbek shoirining ijodida mushohada etish

mumkin. Umumiy ravishda irfoniy g'oyalar va badiiy ijod munosabatlarini shartli ravishda quyidagi guruhlariga tasniflash maqsadga muvofiq bo'ladi:

1) tasavvuf tariqatida muayyan hol va maqom sohibi bo'lgan oriflarning she'riyati. Ahmad Yassaviy, Boqirg'oniy, Boborahim Mashrab, Xo'janazar Huvaydo kabi valiysifat zotlarning she'r yozishdan maqsadi – ilohiy ma'rifat sir-asrorini badiiy ijod orqali muridlar va ma'rifat talabida bo'lgan o'quvchilarga yetkazish ekanini hisobga olgan holda ularni shu guruhga mansub deb bilish mumkin;

2) tasavvuf ta'limotini puxta egallagan, ammo shoirlik iste'dodi oriflik maqomidan ustun bo'lgan mutafakkir zotlar she'riyati. Mavlono Lutfiy, Alisher Navoiy, Ogahiy kabi mumtoz shoirlarning ijodida majoz tariqi va haqiqat asrori qorishiq holda kelgani, ularning merosi tasavvuf va irfon chegaralaridan ham o'zib, umuminsoniy muammolar va g'oyalar badiiyatning eng latif namunalari bilan bezangani bizning shu tariqada fikr yuritishimizga izn beradi;

3) ijodiy merosida tasavvuf va irfonga oid tushuncha va tamoyillar ham uchrab turadigan shoirlar sirasiga Atoyi, Zahiriddin Muhammad Bobur, Amiriy, Gulxaniy kabi shoirlarni kiritish mumkin. Bu toifadagi shoirlarning ijodiy merosida inson quvonchu tashvishlari, hayotning turfa jumboqlariga orif yo tarkidunyo qilgan zohid ko'zi bilanmas, balki haqiqatni anglashda turli yo'nalish va fikriy oqimlarning qarashlaridan foydalanish ustunlik qiladi .

XVIII – XIX asrlar Qo'qon adabiy muhitining ishtirokchisi, sohibi devon shoir Mirhasan Sadoiy ijodiy merosi ana shu yo'nalishda o'rganilishi lozim bo'lgan shaxslardan biridir. Davr adabiyotining mashhur vakillari ijodiga hamohang tarzda rivojlangan, sayqal topgan bu ijodiyot mahsuli o'ziga xos badiiy jihatlari, ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ahamiyati, xalqchilligi bilan ham diqqatga sazovor. Mirhasan Sadoiy¹ devonini ko'zdan kechirsak, bu masalada ham har bir shoir o'z individual yo'nalishga ega bo'lganiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, Sadoiyning she'riyatida irfoniy g'oyalar asosida yaratilgan g'azallar devonning salmoqli qismini tashkil etadi.

Sadoiyning she'riyatida irfoniy g'oyalar asosida yaratilgan g'azallar devonning salmoqli qismini tashkil etadi. Shoirning irfoniy mavzularda bitilgan g'azallari bir necha xususiyatlarni o'z ichiga oladi. Agar ba'zi g'azallarda shoir tasavvufning asosiy tamoyillari, tushuncha va atamalarini badiiy yo'sinda ifodalagan bo'lsa, ayrim g'azallari ham majoziy va ham haqiqiy muhabbat vasfida bitilganligi kuzatishimiz mumkin.

¹ Qarang: Sadoiy Mirhasan. Devon. Nashrga tayyorlovchi Muhitdinova N. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 168 b. Maqolada shoir she'rlarining raqamlanishida muallif tomonidan nashrga tayyorlangan Mirhasan Sadoiy "Devon" idagi tartib asos qilib olindi.

Sadoiyning irfoniy mavzularda bitigan g'azallarini o'z navbatida uchta katta guruhga tasnif etish mumkin. Birinchi guruhdagi g'azallarda shoir tasavvufning asosiy tamoyillari, tushuncha va atamalarining badiiy yo'sinda ifodalanganini ko'ramiz. Jumladan, 120-raqamli g'azalda Sadoiy tariqatning eng muhim bosqichlaridan biri – tavba va istig'for haqida so'z yuritadi.

Istig'for aytish, bilib-bilmay gunohlardan pushaymon bo'lib, nadomat chyekish hamda qaytib bu gunohlarni takrorlamalikka jahd qilish barcha diniy ta'limotlarda, jumladan islom dinida mavjud bo'lgan muhim ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan hisoblanadi. Tavbani Horis Muhosibiy tariqatdagi hollardan biri deb hisoblagan bo'lsa, Abu Nasr Sarroj "Al-Luma' fit-tasavvuf" kitobida uni birinchi maqom deb bergan².

Sadoiy g'azalida tavba tasavvufdagi maqomlardan biri sifatida talqin qilingan. Uning g'azalida istig'for kalimasi radif o'rniga qo'llanilib, g'azalning emosionallik xususiyati yanada kuchaytirilgan:

*Yodingni qilmay, yo Ahad, astag'firu-l-lohal-azim,
Bo'ldi gunohim byeadad, astag'firu-l-lohal-azim.
Bul sog'ari ishrat qurub, yurdum ajab, o'ynab, kulub,
Tavba qilib, ham sindurub, astag'firu-l-lohal-azim.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 72)

G'azalning oxirigacha Sadoiy "kasri nafs" usulini qo'llagan holda, qilgan toat-ibodati riyo va xo'jako'rsinga bo'lgani, gunoh va xatolari ko'pligi, hidoyat topish o'rniga zalolat yo'lida tyentirab yurgani haqida so'z yuritib, qalb ko'zi ochilgan insonning g'aflat uyqusida Kechgan umridan pushaymonlik Kechinmalarini go'zal tarzda bayon etgan. Uning g'azali ko'zgu yanglig' har bir qalbi ogoh kishining mudrab qolgan tuyg'ularini uyg'otib, ezgulik tomonga hidoyat qiladi. Sadoiy nazdida tasavvuf eng avvalo go'zal axloqni kamolga yetkazish va shu orqali o'zlikni anglashdan iboratdir.

Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" dostonida yetti vodiy ta'rifi byerilgan. Ushbu vodiylardan talab, ishq, istig'no va faqru fano tushunchalarining lirik talqinini Sadoiyning g'azallarida uchratishimiz mumkin. Jumladan, inson ma'naviy-ruhiy kamoloti yo'lidagi talab kategoriyasining talqinida bir qator baytu g'azallar mavjudki, ularning tahlilidan Sadoiyning bu boradagi qarashlarini bilish uchun ochiqich bo'lib xizmat qiladi. Masalan, 83-raqamli g'azalda shoir kundalik toat-ibodatdagi holatdan farqli o'laroq, Haqning rizosining talabida ekani, g'aflat va gumrohlik zulmatida qolganidan hidoyat nuri bilan munavvar yo'lning talabida bo'lganini quyidagicha ifodalagan:

Zulmat ichinda qoldim, nuri safo Kerak,

² Bu haqda batafsilroq qarang: N.Komilov. Tasavvuf. –T.: O'zbekiston NMIU, 2008.

*Qildim o'zumga o'zum, emdi sazo Kerak.
Keldi qulog'imga nido, ul piri dayrdan:
«Har tolibini ko'nglida bir mudda'o Kerak».*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 54)

Yor vasli rizosiga talabgorlik tuyg'usi yuqoridagi g'azalda zohid, ummat, pir, hidoyat kabi timsol va tushnchalar orqali ifodalangan bo'lsa, quyidagi g'azalda ushbu mavzu talqinida majoz tariqida ustunlik qiladi. Boshqachsa aytganda, ushbu g'azal majoziy muhabbatdagi mayl va istaklarning ifodasi sifatida ham, ishq ilohiyning majoziy talqini sifatida ham anglash mumkin bo'ladi. Bu esa, g'azalning badiiy qiymati, ta'sirchanlik kuchini yanada oshirgan:

*Birodarlar, ado bo'lmas, agar aytsam mani dardim,
Oqardi sochu saqolim, qani yor oldida qadrim?
Surog'ingni qilib, istab, ayo, ey nozanin dilbar,
Bo'lub mastu junun har masjidu mayxonaga kirdim,
Tyegib bu tig'i hijroning, valye jonimdin o'tkardi
Chiday olmay bu dardimga qonim tufroq ila qordim.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 105)

Ishq mavzusi lirik she'riyat, jumladan, Sadoiyning devonida asosiy o'rin egallaydi. Uning she'riyatida ham salaflari kabi muhabbat mavzusi ikki talqinda – majoziy sevgi hamda ishq ilohiyning tarannumida uchraydi. Majoziy ishq deganda biz erkak va ayol o'rtasidagi muhabbatni tushunmasligimiz Kerak. Sadoiy va uning maslakdoshlari talqiniga ko'ra, ishq – ikki insonning pok tuyg'ulari, Haqqa yetkazuvchi bir bosqich. Zotan, insonni syevgan kishigina Ilohni syevadi, pok qalblarda faqat pok tuyg'ular makon tutadi. Bunday muhabbatda nafsoniy istaklar, shahvoniy g'alayonlarga o'rin yo'q. Majoziy muhabbat tarannumidagi g'azallarning tarkibiga diqqat qiladigan bo'lsak, bularni ham majoziy va ham haqiqiy muhabbat vasfida bitilgan, deyishga to'liq asos byeradi. Misol uchun, ishq radifli g'azalga e'tibor qarataylik:

*Ohu vovaylo, ko'rung, bizlarni shaydo qildi ishq,
Sirri bu pinhonlarim bir-bir huvaydo qildi ishq.
Ko'rsatib guldek yuzini nogahon ul dilbarim,
Bu davosiz dardlar ko'nglumga paydo qildi ishq.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 51)

Bundan tashqari, sof ilohiy muhabbat tarannumiga bag'ishlangan qator g'azallar ham borki, ularni tahlil qilish orqali shoirning dunyoqarashi va maslagi haqida yorqinroq tasavvur byeradi. Shoir muhabbat mavzusidagi g'azallarida an'anaviy obraz va timsollarga murojaat

qiladi. Ammo ularga yangi ma'no va mohiyat yuklab, muddao ko'pchilik nazarda tutgan ryeal mahbuba emas, balki ko'ngilda azal kunida muhabbati jo etilgan go'zallik va ezgulikning haqiqiy mazhari ekaniga e'tibor qaratadi. Jumladan, "qiz" radifli g'azalni o'qigan kishi bu satrlar ayol jinsiga mansub qaysidir go'zal haqida emas, balki bunda (va umuman, barcha g'azallarda) ilohiy muhabbat mazhari haqida ekaniga ishonch hosil qiladi. Aytish Kerakki, Sadoiygacha bo'lgan mumtoz she'riyatda qiz obraziga bunday ma'no yuklatilmagan. Shu nuqtai nazardan, Sadoiyning poetik topilmasi sifatida baholash mumkin:

*Qoshimga Kelib nogoh bir dilbari jonon qiz,
Yo 'liga ravon bo 'ldi bir sarvi xiromon qiz.
Qaddig 'a alif hayron, shahlo ko 'ziga ohu,
Guldek yuzig 'a solg 'on bu zulfi parishon qiz...
Qiz ma 'nisini bilmay, ayb ayblama ey zohid,
Hyech kim ani ko 'rgan yo 'q, ming pardada pinhon qiz.
Aytur bu Sadoiy qul hasratda qolib doim,
Zotingni bilolmasman, ey qudrati Subhon qiz.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 43)

Matla'dan oldingi bayt Navoiyning mashhur "Ashraqt..." g'azalining quyidagi baytini esga soladi:

*Sen gumon qilg 'ondin o 'zga jomu may mavjud erur,
Bilmayin nafy aylama mayxona ahlin, zohido.*

(Navoiy, 2011: 21).

Alisher Navoiy ishq va ilohiy ma'rifat majozii sifatida may timsolidan foydalangan bo'lsa, Sadoiy husn va go'zallik mazhari sifatida qiz obrazini qo'llagan. Ayni shu ma'noni u boshqa bir baytida yanada ochiqroq bayon etgan:

*Qiz ma 'nisida chandon asrori hama ma 'ni,
Sharh aylasa oshiqqlar olam bari hayron qiz.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 43)

Ma'lum bo'ladiki, qiz timsoli shoirning lirikasida turli ma'nolarning sir-asrorini o'zida mujassam etgan. Shu sababdan, muhabbat mavzusida yozilgan lirik asarlarni ham majoziy, ham irfoniy yo'sinda talqin qilishga asos bor, deb hisoblaymiz. Qolavyersa, ishq mavzusi faqat oshiq va ma'shuq o'rtasidagi munosabatlarni ifodalovchi g'azallardagina emas, balki barcha mavzularda – hamd, na't, munojot, mav'iza va boshqa mavzulardagi asarlarda ham u yoki bu ko'rinishda zuhur etadi. Bundan Kelib chiqadiki, ishq mavzusi Keng ma'noda devondagi barcha asarlarda namoyon bo'lsa, tor ma'noda biz nazarda tutgan mavzulardagi g'azallarda o'z ifodasini topgan.

Foniylilik va faqru fano masalasi ham Sadoiyning she'riyatida ko'p marta tilga olinadi. Fano so'zi devonda ham lug'aviy va ham istilohiy ma'nolarda Keltirilgan. Dorul-fano tarkibida bu so'z foniy olam (bu dunyo)ni bildirsa, yakka holatda asosan tasavvufiy ma'noda qo'llanilgan. Tasavvufiy lug'atlarda fano bo'lish – insonning yomon sifatlardan (hasad, riyo, takabburlik, g'azab, shahvat, manmanlik va h.k.) qutulib, ilohiy sifatlardan bahramand bo'lish hamda go'zal xulqlar bilan xulqlanish deb izoh byerilgan. O'zining shaxsiy hayotini ushbu maslak asosida qurgan shoir bu haqda g'azallarning birida kamtarinlik bilan shunday yozadi:

*Sani ishqingda, ey jono, ado bo'lgan Sadoiyman,
Kuyub kuldek bu olamdin fano bo'lgan Sadoiyman.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 77)

Tariqat yo'liga kirgan kishining ko'ngli hamisha xavf va rijo – qo'rquv va umid orasida bo'lishi tabiiy. Imonli kishi har qanday holatda Haq taoloning rahmatidan umidvor va ayni o'sha holatda uning g'azabidan qo'rquv va xavfda bo'ladi. Umuman olganda, ruhiy sayru sulukda qabz va bast, sabr va shukr, xavf va rijo (umid) kabi tushunchalar doimo yonma-yon Keladi. Darveshsifat shoir ma'naviy kamolot yo'lidagi sinov va balolarni sabr va matonat bilan bartaraf qilib, hamisha ilohiy inoyatdan umidvor bo'lib yashashi, o'z toat-ibodatiga emas, balki Haq taolo fazlu marhamatiga tayanishini obrazli tarzda quyidagicha ifodalagan:

*Umidlik bandaman, harchand gunohim ko'b, zalilim bor,
Mani bor aylagon yo'qdin, biling, shundog' jalilim bor.
Xudoyim bir yiqar bu bandalarni, g'am yemang hargiz,
Deyun: «Lo taqnatu» - Qur'on ichinda ko'b dalilim bor.
Taarruz aylamang harchand, agarchi ko'b yamondurman,
Bihamdullah, Muhammad mustafo otlig' xalilim bor.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 38)

Sadoiy g'azallarida tajrid va tafrid (92-g'azal), zuhd va taqvo (171-g'azal), istig'no (93-g'azal), balolarga sabr (44-g'azal), majoziy va haqiqiy olam (39-g'azal), shukr (76-g'azal) kabi tasavvuf she'riyatida Keng qo'llaniladigan tushuncha va tamoyillarni badiiy yo'sinda ifodalangan. Bu g'azallarning ma'no qatlamlari Keng dunyoqarash va irfoniy tafakkur sohibi bo'lgan shoirning tasavvuf tariqatini puxta o'zlashtirgani hamda amalda mazkur bilimlarga og'ishmasdan amal qilganini ko'rsatadi. O'z navbatida mazkur g'azallar davr she'riyatida irfoniy qarashlarning mustahkam o'rnatilgan, ilm va ijod sohiblarining irfon va tasavvuf masalalariga qiziqishlari kuchli bo'lganini ko'rsatadi.

Sharq tasavvuf she'riyatining salmoqli qismini tariqatda yuksak maqomlarga erishgan avliyolar, tariqat shayxlarining badiiy ijodi tashkil etadi. Irfoniy she'riyatni yuksak darajalarga ko'targan Ahmad Yassaviy, Abusaid Abulxayr, Jaloliddin Rumiy, Najmiddin Kubro kabi zotlar o'z navbatida muayyan tariqatning pyeshvolari, o'z zamonasida ma'naviy rahnamosi va piri murshidlari hisoblanardilar. Sadoiy she'riyati esa – muridlar toifasiga mansub darveshlarning ruhiy iztiroblari va evrilishlarining badiiy hosilasi. Ayniqsa, Sadoiyning qator shye'rlari o'z piri murshidi Huvaydoning vasfiga bag'ishlangan bo'lib, ularda muridning chyeksiz myehr-muhabbati va sadoqatga yo'g'rilgan irodati o'z aksini topgan.

Sadoiy o'z g'azallarida piriga nisbatan yor, dilbar, oy kabi an'anaviy timsollar va tavsiflarni qo'llaydi. Shuning barobarida nozik ishoralar orqali bu satrlar aniq bir kishiga, ya'ni piri – Huvaydoga bag'ishlanganini bildirib o'tadi:

*Agar dargohingga borsam qilib man sha'nu shavkatni,
Buloqboshidagi yurgon eshigingda gado derlar.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 35)

Sadoiyning ijodiy uslubi aynan Huvaydo ta'sirida shakllangani, bu zotning ilmu irfoni, tariqatdagi maqomi, irshodlari hamda barakali badiiy ijodi hamisha mahorat va o'rnak namunasi bo'lganini e'tirof etib yozadi:

*Sadoiy so'zlari, jono, sanga hargiz emas manzur,
O'qub ko'rgan xaloiqlar degay misli Huvaydodur.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 36)

Mazkur mavzuda yozgan shye'rlari Sadoiyning tarjimai holi haqida ham muayyan tasavvur byeradi. U g'azallarining birida ma'naviy kamolot istagida yurgan paytlarida Huvaydoga uchragani, uning ruhiy olamining azamati va qurbatini ko'rib, istaganini aynan Buloqboshidan topgani, bu zot Sadoiyning hayotida alohida shrin egallaganini ta'kidlab, Buloqboshini bu zot sharoftai bilan hikmat va ma'rifat bulog'iga aylangani vasf etadi:

*Ozib yo'llarda man qoldim, piri rahbarga uchrabman,
Javohir konida yo bir qadi gavharga uchrabman.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 78)

Murshidning vasfi faqat g'azallar doirasidagina emas, balki boshqa janrlarda bitilgan shye'rlarda ham uchraydi. Jumladan, murabba'lar turkumida shoir pining huzuriga borib, undan kasbi kamol qilish ishtiyoqini baland pardalarda kuylagan. Piri ziyorat qilish ulkan ma'naviy ehtiyoj tufayli paydo bo'lgani, o'zining botiniy olamini basirat ko'zi bilan taftish etib, nuqsonlarini oshkor etgan orif zotning tuyg'ularining ifoda etish yo'lida yaratilgan ushbu murabba' ham davr adabiy hayotida o'ziga xos bir voqyelikka aylangan:

*Birodarlar, pir qoshig'a borg'um Kelur,
Jon ko'zi birlan ani ko'rgum Kelur.
Umid aylab jamolini ko'rgan vaqtda,
Ma'rifatning bayonini so'rg'um Kelur.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 123)

Umuman olganda, murabba' janri Qo'qon adabiy muhitida rivojlangan janrlardan hisoblanadi. Ayniqsa, Muqimiyning murabba'lari adabiyot tarixida o'ziga xos o'rin tutgani adabiyotshunoslar tomonidan e'tirof etilgan. Qo'shimcha ravishda Sadoiyning murabba'lari ham badiiyat va mavzu ko'lamdorligi bobida adabiy muhitda o'ziga xos mavqeyeni egallaganini ta'kidlashni joyiz deb topdik.

Pirga murojaat, uni barcha sirlar koshifi sifatida madh etish Sharq mumtoz adabiyotida ko'p asrlik an'analardan hisoblanadi. Jumladan, Alisher Navoiy "Xamsa" dostonlarini muqaddimaviy boblarida ustoz va ma'naviy rahnamosi Abdurahmon Jomiy zikrida alohida bob ajratgan. Sharq g'azalnavislarining ustoz hisoblangan Xoja Hofiz Shyeroziyning g'azallarida ham pir obrazi Keng qo'llaniladi. Ammo Hofiz Shyeroziyning piri kim bo'lganligi haqida g'azallarida ham, bigorafiyasiga oid manbalarda ham aniq ishora bo'lmagani sababli, shye'rshunoslar Hofiz g'azallaridagi piri umumlashma obraz, badiiy timsol o'laroq talqin qilishni ma'qul ko'radilar. Sadoiy g'azallarida esa pir – konkryet shaxs, tarixiy siymo. Uning ishoralaridan ham bu g'azallar irfoniy mavzuda bitilishi barobarida g'azal-bag'ishlov ekanini anglash qiyin emas:

*Yurub cho'llar aro sarson bo'lub yo'ldin ozib Ketsam,
Borib bir piri rahbar, sohibi Kengashdin so'rgil.
Mani byechorani toki agar har kim talab qilsa,
Borib ul Turk Kentida, Buloqni boshidin so'rgil.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 62)

Mana bu g'azaldan esa, Huvaydo vafotidan so'ng uning farzandiga murid tushgani haqida ma'lumot olish mumkin:

*Ki shaytoni la'in qo'ymay, olibdur saddi rohimni,
Tutub bu dastu poyimga solib har qaysiga zanjir.
Bu zolim ilgidin mango qutulmog'liq mahol o'ldi,
Magar qutqorsalar shoyad, ki Mahdumzodadek bir pir.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 40)

Mirhasan Sadoiyning g'azallaridan qalandariya tariqatiga alohida ixlos va ehtirom bilan munosabatda bo'lganini anglash mumkin. To'qqizta g'azalida (11, 13, 35, 61, 103, 106, 145, 151-raqamli g'azallar) shoir qalandariylik tariqatiga chyeksiz muhabbat va ehtiromini

bayon etib, o'zi ham shu maslakda bo'lganini qayta qayta ta'kidlagan. Masalan, g'azallarning birida u shunday yozadi:

*Qilib ohu navo emdi, qalandar bo'lganim bo'lgan,
Kiyib janda, kuloh emdi, qalandar bo'lganim bo'lgan.
Maningdek bir balo emdi, bo'lubman byenavo emdi,
Eshiklarda gado emdi, qalandar bo'lganim bo'lgan.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 86)

G'azaldan ma'lum bo'ladiki, shoir qalandarlik tariqatiga rasman doxil bo'lib, nafsni xor qilish orqali ko'ngil uyini obod etishga kirishgan. Qalandarlik tariqati haqida adabiyotshunos olim Sayfiddin Rafiddinov jiddiy tadqiqotlar olib borganligi sababli ushbu tariqatning mohiyati, boshqa raviya va firqalardan farqi haqida alohida to'xtalmadik. Shuni qayd qilib o'tmoq joizki, qalandarlar va umuman darveshlarni Farg'ona vodiysida devona nomi bilan atash urf bo'lgan (Mashrab ham Devona Mashrab nomi bilan shuhrat topishi ham shundan). Shu sababli, shoir g'azallardan birida qalandalarga yuksak baho byerib, ularni Haq taolo nazdidagi mahbub zotlar sifatida ta'riflaydi:

*Jahonda oh, voh, devonalardur,
G'aribi benavo devonalardur.
Kechib hoyu havasdin ushbu olam,
Baridin mosivo devonalardur.
Bo'lub oshiq Xudoyu Mustafog'a,
Muhabbat ichga jo devonalardur.
Sadoiyini ko'zig'a xoki poyi,
Saro po to'tiyo devonalardur.* (Sadoiy Mirhasan, 2010: 33)

G'azaldagi talqinga ko'ra, devonalar xalqning nazarida xoru zabun bo'lsalar hamki, aslida ular Xudoning oldida yuksak maqomlarga erishgan. Zohir xarob va botini obod bu kimsalar Haq taolo va Rasululloh(s.a.v.)ga bo'lgan cheksiz muhabbati, ma'rifatga limmolim qalbi hamda riyosiz ixlos-e'tiqodi sababli Sadoiyga o'xshash haqsyever insonlarning ehtiromiga sazovor insonlardir. Sadoiy bu toifaga shunchaki xayrixoh bo'lmay, balki ularning safida bo'lib, suhbatlari va ezgu amallari barakatidan ko'ngil ko'zrusiga sayqal byerib poklanish, botin olamini ilohiy nur mazhariga aylantirish ishtiyoqida ekanini quyidagi g'azal-maktubida aniq bayon etgan:

*Bizdin salom shayxlarga ola boring do'stlarim,
Zinhor etay sizlarga ayto boring do'stlarim.
Manga bori bir jondur, qilsam anga qurbondur,
To bormasam armondur, ayta boring do'stlarim.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 104)

Qo'lyozmada berilishicha, bu g'azal O'sh shahridagi darveshlar ziyoratgohi – Sulaymon ota mazoriga borish munosabati bilan yozilgan. G'azalda Buloqboshi ham qayd qilingani hisobga olsak, bu g'azal Huvaydo muridlariga bag'ishlab yozilgani ma'lum bo'ladi.

Qalandariylik tariqatiga ko'ngil qo'ygan Sadoiy badiiy ijodda ham qalandar ijodkorlar orasida tarqalgan barmoq vazni hamda qofiya va radif turkumlari imkoniyatlaridan Keng foydalangan. Uning bir turkum g'azallari (11, 13, 106, 151- raqamli g'azallar) Ahmad Yassaviy hikmatlari ohangida bitilgan. Filologiya fanlari nomzodi A.Turdialiyev maqolasida byerilgan ma'lumotga ko'ra, Qo'qon adabiy muhitida yassaviylik tariqatiga qiziqish kuchli bo'lgan. Ayniqsa, XII asrga tegishli bo'lgan "Tanzil us-solihin" asari aynan Qo'qondan topilishi bu fikrni yanada quvvatlantiradi (Jahon adabiyoti. 2017. № 2 – 3). Yassaviy va boshqa turkistonlik shayxlarning hikmatlari aholi orasida syevib o'qilishi davr she'riyati, jumladan Sadoiyning ijodiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatgan. Jumladan, "Beshak biling, bu dunyo barchamizdan o'taro" g'azali ta'sirida yozilgan ushbu g'azal davr irfoniy she'riyatining o'ziga xos jihatlarini yaqqol ko'rsatuvchi namunalaridandir:

*G'ofil bo'lma ey odam, umrung yeldek o'taro,
Ko'ngul byerma dunyog'a, o'lum sani eltaro...
Ko'ptur Sadoiy so'zung, o'zgoni qo'y, bil o'zung!
Haq Rasulni ayg'oni: «Kullu yavmin bataro»³.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 33)

Shoir aruz va barmoq vaznlari orasida mushtarak bo'lgan vazn turkumlaridan ham muvaffaqiyat bilan foydalanib, qalandariylik ruhidagi g'azallarning diltortar ohangdorligini ta'minlagan:

*Yor ishqidin do'stlarim, gumon qilmang, o'larman,
Tyegdi mundog' g'am manga, emdi qachon kularman.
Olib qo'lga nazrimni, dargohiga ul erni,
Shoyad nazar qilg'ay deb, har kun borib Kelarman.*

(Sadoiy Mirhasan, 2010: 90)

Orifona she'riyatning asosiy mavzusi – ishq. Bu oddiy insoniy ishq bo'lmay, haq oshig'ining haqqa qaratilgan byeintiho, sabru tahammulsiz, yolg'iz tolib va matlubgagina ayon bo'lgan pinhona muhabbatidir. Muhabbat ishtiyoqi dard va alam tug'diradi. Shu bois qo'qonlik shoirlar shyeriyatida "muhabbat" va "dard" mafhumlari vositasida g'oyaviy niyat o'z ifodasini topgan. Irfoniy ohangdagi baytu g'azallar Mirhasan Sadoiyning devonida salmoqli. Sadoiy devonida irfoniy matlab va muddaolar uch ko'rinishda – tasavvuf

³ Kundan kun yomon.

atamalarning badiiy talqini, pir-murid munosabatlarining ifodasi hamda qalandariylik tariqatiga ko'ngil bog'lagan shoirning shaxsiy kechinmalari ifodasi o'laroq vujudga kelgan.

Adabiyotlar

Navoiy Alisher. 10 jildlik. 9-j. "Mahbub ul-qulub". –T.: G'.G'ulom nomidagi NMIU, 2011.– B.348.

Navoiy Alisher. Badoye' ul-bidoya. MAT. 20 jildlik. T. 1. – T.: Fan, 1987. – 723 b.

Navoiy Alisher. Devon. 4-jildlik. J.1. G'aroyib us-sig'ar/ Nashrga tayyorlovchi O.Davlatov. – T.: Tamaddun, 2011.

Sadoiy Mirhasan. Devon. Nashrga tayyorlovchi Muhitdinova N. –Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 168 b.

Komilov N. Tasavvuf. – Toshkent: Movaraunnahr – O'zbekiston, 2009. – 290 b.

Qayumov A. Qo'qon adabiy muhiti. O'n jild. ettinchi jild. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2010. – 278 b.

Oshiqlar ko'ngliga tasalli. "Tanzil us-solihin". (Nashrga tayyorlovchi va izohlar muallifi A.Turdialiyev)//Jahon adabiyoti. 2017. № 2 – 3.

BADIIY DISKURSDA PRAGMATIK OMILLARNING O'RNI

SANATSAL SÖYLEMDE PRAGMATİK FAKTÖRLERİN ROLÜ

The Role Of Pragmatic Factors In Literary Discourse

Nozima QAZAQOVA*

Dilarom BABAXANOVA**

Annotatsiya

Jahon tilshunosligida XX asrning 70-yillaridan pragmalingsvistika alohida soha sifatida rivojlana boshladi. Semantika tarkibidan pragmatikaning ajralib chiqishi til birliklarining nutqiy muloqot jarayonidagi ta'sir va samaradorligi, matn semantikasiga qo'shimcha ravishda ifodalanadigan ma'no qirralarini o'rganishga ilmiy ehtiyoj borligini ko'rsatdi. Buning natijasida matnning kommunikativ xususiyatlarini tahlil qilish, tilning boyligi, ifoda imkoniyatlarining kengligini o'zida mujassam etuvchi badiiy matn va uni idrok etish jarayoniga pragmalingsvistik yondashish dolzarb masalaga aylandi. Dunyo tilshunosligida bugungi kunda antropotsentrik tilshunoslik yo'nalishlaridan biri deb e'tirof etilayotgan pragmalingsvistika keng qamrovli soha sifatida rivojlanmoqda. Muloqot jarayoni va uning nutqiy vaziyat, shaxs omillari bilan bog'liqligi, nutqiy akt nazariyasiga oid tadqiqotlar maydonga keldi. Matn implikaturasi, presuppozitsiya va tagma'no masalalari, modallik, baho kategoriyalariga oid izlanishlarga alohida e'tibor qaratib kelinmoqda. Pragmalingsvistikada muloqot jarayoni va matnga tizimli tarzda yondashilib, uning fonopragmatika, leksopragmatika, pragmasintaksis, pragmasemantika kabi qator tarmoqlari rivojlanmoqda. Pragmalingsvistika sohasining eng muhim masalalaridan biri bu ifodadagi implitsit ma'no masalasidir. Implitsit ma'noning eng muhim turlaridan biri bu tagma'nodir. Mazkur maqolada badiiy matnda tagma'no ifodalanishining lingvistik asoslari tahlil qilinadi. Tagma'noning piching, kesatq, istehzo kabi turlarining muhim jihatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tagma'no, matn, nutqiy vaziyat, so'zlovchi, tinglovchi, nutqiy jarayon, ironiya, diskurs, kesatq

Abstract

Pragmalinguistics has been developing as a separate field in world linguistics since the 70s of the XX century. The separation of pragmatics from the structure of semantics showed that there is a scientific need to study

* Filologiya fanlari nomzodi (PhD), dotsent

Doç. Dr. Nemengan Devlet Üniversitesi, nozimakozakova2@gmail.com

** Filologiya fanlari nomzodi, dotsent, Namangan davlat universiteti

Doç. Dr. Nemengan Devlet Üniversitesi, dilarombabaxanova@gmail.com

the impact and effectiveness of language units in the process of speech communication, the aspects of meaning expressed in addition to the semantics of the text. As a result of this, the analysis of the communicative features of the text, the artistic text, which embodies the richness of the language, the breadth of expressive possibilities, and the pragmalinguistic approach to the process of its perception have become an urgent issue. In world linguistics, pragmalinguistics, which is recognized as one of the directions of anthropocentric linguistics, is developing as a comprehensive field. Research on the communication process and its relationship with the speech situation, personality factors, and the theory of the speech act has come to the fore. Particular attention is being paid to research on text implicature, issues of presupposition and meaning, modality, value categories. In pragmalinguistics, communication process and text are systematically approached, and a number of its branches such as phonopragmatics, lexopragmatics, pragmastaxis, and pragmasemantics are developing. One of the most important issues in the field of pragmalinguistics is the issue of implicit meaning in an expression. One of the most important types of implicit meaning is the subjunctive. This article analyzes the linguistic basis of the expression of meaning in an artistic text. The important aspects of tagmano, such as pitching, cutting, irony, are highlighted.

Key words: *meaning, text, speech situation, speaker, listener, speech process, irony, discourse, cut.*

Genişletilmiş Özet

Bu makalede, anlamın semantik ve pragmatik özellikleri de dahil olmak üzere, edebî metinde örtük anlamın ifadesi ele alınmaktadır.

Metnin, dilin sözcüksel-anlamsal, metodolojik, dilbilgisel, iletişimsel-pragmatik, söylemsel, insan merkezli özelliklerinin tüm olanaklarının gerçekleştirildiği, bilgi aktarma ve etkileme işlevlerinin uyumlu bir şekilde gerçekleştirildiği bir sistem olduğu bilinmektedir. Bir ifadenin anlamsal-yöntemsel ve pragmatik içeriği karmaşık bir kavramdır, belirlenme süreci çok aşamalıdır ve bu süreç öncelikle sözlü bağlama yansıyan içerik tarafından belirlenen bağlamsal anlamın ortaya çıkarılmasını ve ifadeye yansıyan birimlerin karışımını göz önünde bulundurur. İfadenin tüm metnin bir parçası olarak görüldüğü, alıcının dilsel yeterliliğinin aktif olarak kullanıldığı metinsel imaların içeriğini anlamak da önemlidir. Pragmatik bilginin tanımı, yani belirli bir iletişimsel-pragmatik durumun tanımı ve parametrelerinin, etnik toplum üyelerinin kabul edilen normatif konumları bakımından, toplumun kurumsal ve rol yapısı ve onlara ilişkin algıların tanımının belirlenmesi de kendine özgü olduğu kabul edilir. Ayrıca, iletişimsel eylemin tam yer ve zamanında, konuşma iletişiminin belirli bir katılımcısı için "görünür" olan pragmatik anlamları ayırt etmek, başka bir deyişle iletişimin katılımcıları tarafından dünyanın, toplumun ve insanın yorumun pragmatik içeriğini ortaya çıkarmak

önemli bir analiz aşamasıdır. Bu makalede bu aşamalar dikkate alınarak terimin ifadesi, terimin kişi kategorisiyle yakından bağlantılı olarak ortaya çıkışı ve konuşma durumunun kategorisine ilişkin konular örnekler esas alınarak analiz edilmektedir.

Dolayısıyla metinde aktarılan bilgilerin maddi-edimsel yapısının analizi, araştırmacının anlamsal ve edimsel kategoriler konusunda derinlemesine bilgi sahibi olmasını gerektirir. Metni oluşturan her dil biriminin anlam ve kullanım özellikleri, metnin içerik ve yapısının oluşmasında önemli rol oynar. Metnin içeriğini oluşturan kategoriler üzerinde düşünürken önerme, gönderme, ön varsayım, ima, çağrışım gibi terimlere dikkat edilir. Önerme ve gönderme, konuşma biriminin doğrudan varlıkla ilgili olan anlamsal kısmını oluştururken, ön varsayım, ima, ima vb. doğrudan ifade edilmeyen ancak genel bilgi tabanına dayalı olarak anlaşılması gereken bilgileri içerir. Dilbilimde bu tür bir ifadeye genel olarak ima, ima, gizli anlam denir.

Çoğu durumda konuşmacı, kendisi için önemli olan bilgi türlerinden birini kamuya açıklamak veya konuşmanın etkisini artırmak istemediği için bunu bir ima olarak metne yerleştirir. Akhmanova Özbekçede *tagma'no* olarak ifade edilen bu terimi "içsel, ima edilen, ifade edilmemiş bir düşünce, metin" olarak tanımlıyor. Özbek dil biliminde *tagma'no*'nın ortaya çıkışı, konuşmadaki önemi ve türleri, özellikle *tagma'no* ve önkabul kavramlarının karışık kullanımı konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Aslında her iki olgunun da ortak yönleri vardır ancak farklı kavramlar ele alınmaktadır. Anlamın önemli özellikleri, belirtilen toplam önermesel bilginin genel amacının, konuşmacının kastettiği anlam olmasıdır. Konuşmacının anlamı değerlendirmenin içeriğini ifade eder. Böylece konuşmacı, dinleyicinin eylem ve sözlerine karşı tutumunu ifade eder. Ön varsayım, herhangi bir metnin anlamsal yapısının mantıksal analizi kullanılarak belirlenebilir; her ne kadar ön varsayım ile birçok ortak yönü olsa da. Ş. Safarov, imayı kesinlikle gizli bir anlam olarak değil, amaçlı, konuşmanın gizli anlamı olarak anlıyor ve bu olgunun varsayımına yakın olmasına rağmen farklı olduğunu söylüyor. Anlam, kalıcı olmayan, metinde hızla değişen, hatta kaybolabilen bir anlam ve içerik ögesidir. Ön varsayım ise metinde kaybolmayan ve kalıcılık özelliği taşıyan anlamlı bir olgudur. Bu iki olgu arasındaki bir diğer fark ise ön kabulün çoğunlukla dilsel biçimle ilgili olması, imanın tamamen anlam kapsamına girmesi ve dilsel biçimin değişmesinin onu etkilememesidir. Edebi bir metnin içeriğini oluşturan örtülü ifadenin oluşturulmasında en az üç bilgi içeriği yer alır: Birincisi, metinde dilsel araçlarla ifade edilen bilgi - önerme, ikincisi, okuyucunun önceden bildiği ve yardımcı olan arka plan bilgisi. Metni anlamak, üçüncü olarak ifadenin içeriğinden ve dilsel yöntemlerden gelen ve algılanması gereken yeni bilgilerden sayılır.

İletişim, günlük yaşamda kişilerarası bir konuşma etkileşimi süreci olarak ortaya çıktığı için konuşmayı etkileyen dilsel olgulardan biri olarak kabul edilen anlamın pragmatik önemi kıyaslanamaz. Bu olgu özellikle Gafur Gulam'ın farklı yönleriyle düzyazı eserlerinde yaygındır. Makalede araştırma konusu olarak bu yaratıcının hikayeleri ve hikayelerinin seçilmesi boşuna değil. Bir fikrin, bardağın altına bardak şeklinde gizlice aktarılması, açık ifadeye göre "hedefe" daha net bir şekilde ulaşır ve bu nedenle pragmatikğin temel konularından biri olarak kabul edilir, çeşitli şekillerde kendini gösterir, ayrıca dilbilim ve edebiyat çalışmaları için büyük önem taşır.

Kirish

Matn – mazmunan bog‘langan belgi birliklari (знаковых yedinits) ning ketma-ketligi bo‘lib, uning asosiy xususiyatlari mantiqiy va mazmuniy aloqadorlik, to‘liqlik, yakunlanganlik, intonatsion yaxlitlikdan iboratdir. Fanda matnni tushunishga doir turlicha qarashlar mavjud. Ular, eng avvalo, bu tushunchaning semiotik va tilshunoslik yondashuvlari orqali talqin etilishi bilan bog‘liq bo‘ladi. Semiotika nuqtai nazaridan matn bu mazmuniy ketma-ketlikdagi har qanday belgilardir (bu so‘zlarda ifoda etilgan asar ham, musiqiy asar ham, rassomchilik namunasi ham, me‘moriy obida ham bo‘lishi ham mumkin); tilshunoslikda esa matn bu verbal belgilar ketma-ketligi sanaladi va sohaning markaziy tushunchalaridan sifatida ushbu fanning har qanday aspektida lisoniy birliklarning turli qirralarini yoritishda, muayyan tilning ifoda imkoniyatlarini yuzaga chiqarishda, aloqa-aralashuv jarayonida eng muhim manbadir.

A.Mamajonovning “Tekst lingvistikasi” qo‘llanmasida o‘zbek tilshunosligida ilk marta matn nazariyasi bo‘yicha ma’lumotlar berildi. Olim mazkur qo‘llanmada matnga bir necha xil sistemalar kompleksidan iborat bo‘lgan sintaktik hodisa sifatida yondashadi. Uni o‘zaro aloqador bo‘lgan morfologik birliklar yig‘indisidan iborat bo‘lgan murakkab struktura deb ham atash mumkinligini ta’kidlagan holda morfologik sistema sifatida tushunilishini, o‘zida bir necha leksik birliklarni mujassamlashtirgan eng yirik nutq birligi sifatida esa bir butun leksik sistemani shakllantirishini, shuningdek, matn bir vaqtning o‘zida sintaktik sistema, semantik sistema hamda stilistik usullar sistemasi hisoblanishi ham mumkinligini, shu jihatdan olganda matn sistem tilshunoslikning eng murakkab, ko‘p qirrali tekshiruv ob’ekti hisoblanishini aytadi Prof. A.Mamajonov matn tilshunosligi borasidagi izlanishlarini rivojlantirib, M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda “Matn nazariyasi” qo‘llanmasini ham nashr ettirdi. Mazkur qo‘llanmada o‘zbek matn tilshunosligida qo‘lga kiritilgan yutuqlar, bu sohada

yosh tadqiqotchilar oldiga qo'yilayotgan dolzarb vazifalar, matn birliklari va ularning sintaktik, semantik va uslubiy jihatlari ilmiy asosda yoritib berilgan (Мамажонов А., Абдупаттоев М. 2016. – 112 б.) J.Lapasov esa matnga vazifasi jihatidan tugal nutqiy butunlik, murakkab tuzilish va mazmun mundarijasiga ega bo'lgan og'zaki va yozma ijod namunasi sifatida qarab, uning tuzilishi, turlari, o'ziga xos belgilari masalasini yoritadi (Лapasов Ж., 1995. – 88 б.).

Muloqot tizimini jarayon sifatida antropotsentrik nuqtai nazardan tahlil etish dolzarb sanalayotgan hozirgi tilshunoslikda matnning lingvistik maqomi qanday?

So'nggi yillardagi tilshunoslikka oid ilmiy izlanishlarni kuzatish shuni ko'rsatmoqdaki, zamonaviy dunyo tilshunosligida kommunikativ faoliyat nazariyasi va uning birliklari tadqiqiga alohida ahamiyat qaratilmoqda. Zamonaviy tilshunoslik sohalaridan sanaluvchi pragmalingvistika matn va uning turlariga, ichki mazmuniy tuzilishiga qaysi metodlar asosida yondashadi? Albatta, matn tilshunos uchun asosiy tadqiq obyektidir. Pragmatik lingvistika bo'yicha yirik mutaxassis A.Maslova tilshunoslikdagi mavjud matn haqidagi fikr va qarashlarni umumlashtirib, matn – bu verbal belgilarning ketma-ketligi, u ma'lum bir til turiga oid uslubiy me'yorlarga asosan til ijodkorligi jarayonida aniq bir asar shaklida qayd etilgan hodisa; o'z sarlavhasiga ega, shu sarlavha ma'nosi bilan uzviy bog'langan, o'zaro bog'liq qismlardan iborat bo'lgan, shuningdek, bir maqsadga yo'naltirilgan hamda pragmatik qurilmaga ega asarlar ekanligini ko'rsatib o'tadi. Shuningdek, tilshunoslikda eng ko'p tarqalgan uch yondashuvni qayd etadi. Unga ko'ra matn bu til tizimining eng yuqori darajasi sanaladi; matn bu nutq birligi, nutq faoliyati natijasi hisoblanadi; matn bu muloqot birligi sifatida nisbiy ma'noviy tugallikka ega bo'ladi. (Маслова А., 2017. – С. 25.) Bu ta'riflarga qo'shimcha ravishda aytish mumkinki, matnda nafaqat verbal vositalar, balki noverbal vositalar ifodasi ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Chunki nutqiy faoliyatda noverbal vositalar fikrni to'ldirish, so'zlovchiga xos milliy va gender belgilarni aks ettirish kabi bir qator vazifalarni bajaradi.

Professor Sh.Safarov ham matn mavzusiga to'xtalib, uni diskursiv faoliyat mahsuli sifatida izohlaydi. Demak, matn termini bugungi kunda kognitiv-diskursiv faoliyat natijasi bo'lgan, og'zaki yoki yozma tarzda voqelanadigan, tugallangan, shakli va mazmuniy yaxlitlikka ega bo'lgan, o'zida grammatik, semantik, stilistik, pragmatik, kommunikativ, sotsial, madaniy xususiyatlarni jamlagan yirik nutqiy birlikni ifoda etmoqda.

Inson faoliyatining asosiy katta qismi kommunikativ munosabatlardan iborat ekan va insonlarning yashash tarzini belgilab berar ekan, aloqa-aralashuvni shakllantiruvchi vosita vazifasini bajaruvchi asosiy qurol matn sanaladi. Kommunikatsiya va matn o'zaro bog'langan, ularning biri ikkinchisini taqozo etadi. Qolaversa, matn nafaqat nutqiy aloqa

birligi, balki, umuman, kommunikativ munosabatlarning ham birligidir. Agar biz ma'lum shaxsning nutqiy matnini tahlil etsak, u eng avvalo, adresant tomonidan og'zaki yoki yozma shaklda yaratilgani, hamda adresatga yetkazilganini e'tirof etamiz. Uzatilayotgan axborot tilning muayyan qonun-qoidalari asosida shakllangani (intralingvistika) uning matn talablariga javob berishini bildiradi, axborotning adresant tomonidan adresatga uzatilishida kommunikantlarning o'zaro munosabatlari (ekstralingvistika) katta ahamiyatga molik bo'ladi.

Matn murakkab, ko'p aspektli tizim bo'lganligi uchun matn yaratish jarayoni va uning tahlili bilan bir qator soha vakillari: tilshunoslar, mantiqshunoslar, psixolingvistlar, kibernetiklar, pedagoglar shug'ullanadi. Badiiy matn tahlil qilishning o'ziga xos metodologik tamoyillari mavjud. Bu jarayonda shakl va mazmun birligi, tarixiylik, umumiylik va xususiylikning uyg'unligi, voqelikni estetik o'zlashtirish shakli ekanligi, sharhlovchining faolligi tamoyillarini hisobga olish lozim. Hozirgi kunda matn tilshunoslikda an'anaviy grammatik, semantik, uslubiy tahlillarga qo'shimcha tarzda lingvopoetik, psixolingvistik, sotsiolingvistik, kognitiv, lingvokulturologik, diskursiv, pragmalingvistik nuqtai nazardan tahlil qilinmoqda. Kompyuter lingvistikasi, avtomatik tarjima yo'nalishlarida ham matn asosiy ob'ekt sanalmoqda. Bu albatta, fanlar integratsiyasining natijasi, shu bilan birga, shuni aytish mumkinki, matn tahliliga tilshunoslikning zamonaviy yo'nalishlari va tamoyillari asosida yondashuv lingvistik tadqiqotlar hududini har tomonlama kengaytirib, til birliklarining nutqiy imkoniyatlarini, ijtimoiy, madaniy mohiyatini, intellektual-kognitiv, ruhiy, etnik xususiyatlarini yoritishga xizmat qilmoqda.

Tagma'no masalasi lingvistik nuqtai nazardan I.V.Arnold, I.R.Galperin, G.V.Kolshanskiy, K.A.Dolinin kabi tadqiqotchilar tomonidan o'rganilgan. Aslida Sharqda, xususan, o'zbek xalqida muayyan fikrni nutqiy vaziyatdan, shaxslararo munosabatdan kelib chiqib qo'llash yoki nutqiy jarayonda turli ishoraviy tagma'nolar va hazillardan foydalanish keng kuzatiladigan holatdir. Salbiy munosabat yoki salbiy fikrni, tanqidni silliqashtirish, ijobiy fikrni, munosabatni ham siyqalashtirmay oxorli holatda bildirish xalqimizning milliy mentalitetiga xos xususiyat sanaladi. Badiiy asarlarda matn implikaturasi, ya'ni yashirin ma'no, yana ham aniqrog'i, tagma'no turli qirralarini namoyon qiladi.

Nutq obyektiga xos gina, kinoya, piching, kesatiq mazmuni boshlanishining o'zi matnda tagma'no mavjudligiga ishora deb qaralishidan darak beradi.[3.104] Demak, tagma'noning asosiy qismi kinoya (ironiya) orqali ifodalanadi. Tagma'nodan ko'zlangan asosiy maqsad fikrni mo'ljalga etkazish, tinglovchining ruhiyatiga ta'sir ko'rsatish, fikrning o'tkirligini oshirishdan iborat bo'ladi. Tadqiqotchi E. Ibragimova o'z nomzodlik dissertatsiyasida kinoyani ironiya termini ostida uslubiy aspektda tahlil qiladi. Dissertatsiyada ta'kidlanishicha, ironiya orqali badiiy asarda zaharxandalik va hatto alamli his-tuyg'ular ma'lum qobiqqa

o'ralgan holda ifoda etiladi. U so'zlovchi va tinglovchining umumiy bilimlari asosida belgilanadi. (Ибрагимова Э., 2001. – Б.26.)

Tagma'no nutqiy vaziyat, so'zlovchi va tinglovchi mavqei, munosabatlariga bog'liq tarzda yuzaga keladi va tagma'noning yuzaga kelishida ham umumiy bilish fondining ahamiyati bor. Chunki yashirin ifodalangan fikrni eshitgan har qanday inson uni tushinishda o'zining fon bilimlariga asoslanadi. Masalan: *Bir nafas tersayishib o'tirdik:*

–... Men ham bugun “ziyofat” eyaverib juda ham sassiq kekirdak bo'lib ketdim. Rostini aytsam, xo'jayinga “mirzalik” qilishdan ham bo'larim bo'ldi (“Shum bola”). Keltirilgan misolda “ziyofat eyish” va “mirzalik qilish” Omon va Shum bolaning o'zaro bir-birini chuv tushirganlariga ishora qilgan holda *“sening menga qilgan “hazil” ing ham menikidan kam bo'lmadi, xo'jayinning ziqnaligi va tinimsiz to'nka kovlashdan ta'zirimni edim”* mazmunidagi kinoyaviy tagma'no ham ifodalanmoqda. Ifodalangan tagma'no, albatta, matndagi lisoniy vositalar orqali bildirilgan propozitsiya, kitobxonga avvaldan ma'lum bo'lgan matnni tushunishga yordam beradigan fon (umumiy, avvaldan mavjud bo'lgan) bilim, kitobxonga berilgan yangi axborotdan tashkil topadi. Tagma'noning yuzaga kelishi nutqiy vaziyat, nutq ishtirokchilari munosabati, so'zlovchining fikrlash darajasi va so'zlash uslubi, psixologiyasi kabi omillarga ham bog'liq.

Tagma'noning yuzaga kelishida diskurs va nutqiy vaziyatning ahamiyati katta. Quyidagi diskursda ham tagma'no keskin nutqiy vaziyatda reallashadi:

Eng oxirida zardasi qaynab ketdi:

–Senday og'aynidan menga harom o'lgan sigirning elini yaxshi edi, nima qilsa ham sovungar pul to'lab olar edi-ku. Xayr, sovuq diydoringni qiyomatda ham ko'rmay...

Orqasidan qichqirdim;

– Mulla Omonboy, shahardagi qo'shchi-qo'lonchi, sayis, miroxo'r, boy-u boyonlar, oshna-og'aynilaringizga xat-patingiz yo'qmi. Orifxo'ja eshon, Maqsudxon дума, G'ulomjon qozilarga nomingizdan salom aytib qo'yaymi (“Shum bola”).

Keltirilgan diskursda propozitsiya va presuppozitsiyaga so'zlovchi maqsadi teskari proporsional. Propozitsiya va presuppozitsiya tasvirlanayotgan davrda obro'li hisoblangan boyu boyonlar haqida axborot bersa, tagma'no so'zlovchining asosiy maqsadi – piching, kinoya, achitish, tinglovchining o'rinsiz kalondimog'ligi ustidan kulish kabilarni birinchi planga chiqaradi. *Mulla* so'zi esa semantik jihatdan o'qimishli, madrasa ta'limini ko'rgan, din arbobi kabi komponentlarni birlashtirsa, kinoyaviy tagma'nosi – savodsiz. Omonning ochiq darg'azablik bilan aytilgan so'zlaridan ko'ra Shum bolaning yumorga asoslangan kinoyasida ta'sirchanlik kuchli ifodalangan.

Tagma'ning yuzaga kelishida so'zlovchining so'zamolligi ham alohida ahamiyatga ega. "Shum bola" qissasida Omon nutqida tagma'no deyarli kuzatilmaydi. Uning nutqida oshkora ifoda etakchilik qiladi. Shum bola nutqida esa kinoyaviy tagma'no ko'p kuzatiladi. Omonning fe'li torligi, qo'liga ozgina pul tushsa, o'zgarib qolishi Shumbolaning g'ashiga tegadi. *Sen yo'liqmaganingda hov anov pulga to'qli olgan bo'lardim haligacha to'qli qo'y, qo'yim biya, biyam tuya bo'lardi*, deb nolishlariga kinoya bilan javob beradi va bu bilan uning "asosiy nuqtalari"ni mo'ljalga oladi:

– *Buning maslahati hali ham oson, - dedim. – Dorbozga shogird tushsang, duxobadan shim qilib beradi. Hammomga o't qalovchi – go'laxlikni o'rgansang, ertayu kech o't oldidan jilmaysan. Guppi bilan chaqmoqi telpakning ham keragi bo'lmasdi. Qo'y, biya, tuya, bu gaplar endi ortiqcha ziynat, bekorchi tashvish. Em-xashakni qaerdan topasan. Uning ustiga hovling kichik. Bu hayvonlar uchun katta saroy qurishing kerak. Hali ham bu mashmashalarni xayolingdan chiqarda, har shanba bilan chorshanba molbozorga bor. Ximmatingni baland tut. Bozorni o'z og'ilxonang deb o'yla. Butun shu hayvonlar o'zimmiki deb dilingdan o'tkaz. Bularga ham qanoat qilmay, ko'ngling istab qolguday bo'lsa, YUpatovning ot o'yinxonasi qochib ketgani yo'q. Bilet olib ko'rishga albatta senda naqd aqcha bo'lmaydi. O'zingni ehtiyot qilib tashqaridan taxta tirqishidan o'sha atrofdagi biror bir daraxtga chiqib ko'rishing mumkin. Ammo hali aytganday qorovulning ilonqamchisidan ehtiyot bo'l. Qani yur, uzun gapga fursat yo'q. shaharga tushib seni kutib yotgan buncha dov-dastgoh, izzat davlatlarni tomosha qil, dedim ("Shum bola").*

Shaklan maslahat mazmuniga ega bo'lgan kontekst qatida achchiq istehzo mavjud. Buning tagma'nosi bitta: "ko'p ham noliyverma, ko'rpannga qarab oyoq uzat" mazmuni bilan namoyon bo'ladi.

E.Ibragimova o'zbek tilida ironik mazmun ifodalash usullarini salbiy munosabatning qay darajada yuzaga chiqishiga qarab kesatiq, piching, qochirim, zaharxandalik, kinoya, kulish, masxaralash, uchuruq, istehzo, ermak, kalaka, shama, luqma, mayna, ta'riz, tajohuli orifona, ilmoq turlarini qayd etadi.[Iбpaгuмoвa Э., 2001. – Б.47] G'afur G'ulom nasriy asarlarida qahramonlar nutqida kesatiq, piching, shama qilish orqali tagma'no ifodalash turlari kuzatiladi. Masalan:

Kesatiq. Badiiy matnda pragmatik mazmunning shakllanishida metafora orqali shakllangan tagma'ning o'z o'rni bor. Kontekstda muayyan so'z o'rniga vaziyat bilan bog'liq tarzda piching, kesatiqqa o'ralgan salbiy munosabat va bahoni bo'rttirib ifodalovchi metaforik birlikni qo'llash keng kuzatiladi. Masalan:

Qarasa yo'lakda, bo'ynida bo'yincha, o'g'ilcha yig'lab o'tiradi.

– *Bahay, o'g'il?*

Ostonaqul butun bo'lgan voqeani so'zladi. Shoshqol domlaning ko'zi qinidan chiqib keta yozdi. Tutdi – so'kdi, tutdi – so'kdi. Bo'yinchani qo'liga olib:

– *Keltirgan bo'yinchang hech bo'lmasa otniki ham emas, eshak bo'yincha, kichikligini qara, xo'tik, – deb g'azab qildi* (“Farzandi solih”). Xo'tik metaforasi kesatq mazmunini anglatib, keskin norozilikni ifodalamoqda. Aslida hayvon nomlarini metaforik qo'llab, salbiy munosabat va kinoya ifodalash nutqda keng kuzatiladi. YUqoridagi pragmatik kontekstda o'g'ilchanning bo'yinchani bo'yniga solib o'tirishi tasviri, Shashqol domlaning “bo'yinchang hech bo'lmasa otniki ham emas, eshak bo'yincha” jumlasini qo'llashi xo'tik so'ziga qo'shimcha ta'sir yuklaydi.

Piching. Birovning g'ashini keltirish maqsadida aytiladigan ilmoqli gap: *Bu suratni olgan kishi bir nusxa olgan ekan-da, bizga ham yuborsangiz, o'zingizdan ham yaxshiroq qilib saqlar edik. Arzimabmiz-da.* (“Yodgor”).

Istehzo. Badiiy asarda qahramonlar nutqida ularning sajiyasi va saviyasidan kelib chiqib, muallif turli vositalarni qo'llaydi. Qahramonlar o'rtasidagi munosabatlar, ziddiyatlar, ularning dunyoqarashi, maqsadini ochib berish uchun dialoglarda pragmatik omillarni e'tiborga olgan holda o'tkir ta'sirga ega til birliklaridan, ifodaning oshkora va yashirin shakllaridan, shu jumladan, kinoya va tagma'nodan foydalaniladi. Jumladagi har qanday tagma'no va kinoya uning pragmatik xususiyatiga asoslanadi. Kinoyaning qanday mazmun va maqsadda ifodalanishi nutq sub'ektining qaysi ijtimoiy guruhga va qanday madaniyat sohibi bo'lishiga ham bog'liq. Kinoya sub'ekti nutqiy muloqot vaziyatida asosan yuqoriroq mavqeda turadi, nutqiy faoliyat davomida uning intellektual va emotsional ustunligi namoyon bo'ladi. Bu esa, o'z navbatida kinoya sub'ektining muloqot va etik qoidalarga rioya qilayotgan holda til tizimining ifoda vositalaridan foydalana olish qobiliyatida o'z ifodasini topadi. Bu omillar, so'zsiz, kinoyaning “sifat”iga ta'sir o'tkazadi. Subyekt – kinoya obyektiga nisbatan munosabatini oddiygina izhor qilib qolmasdan, balki ushbu munosabatni tinglovchiga yoki matn bilan tanishayotgan o'quvchilarga ham singdirishga intiladi. Ko'zlangan maqsadga nisbatan lisoniy vositalar tanlanadi.[Caфapов III., 2008. – Б. 111] Masalan:

Pushaymon ohangi bilan:

– *Esiz, esiz yigitlik. Zap odamidan xolis xizmat so'ragan ekanman-ku; bo'ldi-ey, esizgina sirlarim. Keling, hali ham bo'lsa paranjini to'nga ayirbosh qilamiz, – dedi.*

Bu gapdan keyin men ancha po'k bo'lib qoldim. Oldin bergan va'damdan aynishni yigitlik nomiga or deb bildim. Meni u haqiqatan enggan edi (“Yodgor”). Mazkur kontekst qissa bosh qahramoni Jo'ra va Mehrixonning asar voqealari rivojida muhim o'rin tutuvchi dialogidan olingan bo'lib, “*Paranjini to'nga ayirbosh qilamiz*” kinoyasi bu o'rinda asosiy ta'sir qiluvchi jumla hisoblanadi hamda Mehrixon nutqi natijaviyligini ta'minlaydi. Aslida,

yuzaki olib qaraganda, semantik jihatdan bu jumlada hech qanday murakkablik yo'q. Lekin chuqurroq yondashsak, ifodaning ta'sirliligi pragmatik omillar bilan bog'liqligi, jumlaning mazmuni pragmatik qiymatga ega ekanligini ko'ramiz. Chunki paranji ayollarga xos bosh kiyim, to'n erkaklar ust kiyimi. Ma'lumki, Sharqda yigitlarning martabasi, erkaklarning mardligi, tantiligi, bir so'zligi ulug'lanadi. Yigit kishi uchun hamiyatga qattiq tegadigan narsa bu ularga ayollarga xos xususiyatlarni, narsa-predmetlarni "yopishtirish" sanaladi. Bu pragmatik omildan so'zlovchi (qahramon nutqida yozuvchi) mo'ljalga aniq tegadigan tarzda foydalanadi. Yoki:

So'z navbati menga kelib qoldi:

– *Oshni o'zim qoyil qilaman-da, lekin shunda ham birov o't yoqib berib tursa.*

– *Oh, bolam, – dedi kampir, – to'rt yildan beri masalluqli tayyor oshni pishira olmaysan-ku?..*

Bu gapdan Saodat uyalib erga qaradi. Men ichimda: "Obbo, kampir tushkur, eski zukkolikdan bittasini ishlatding-a", deb qo'ydim. ("Yodgor").

Tagma'no faqat salbiy ma'noni emas, ijobiy ma'noni yashirin ifodalash, muayyan voqelikka ishora qilish maqsadida ham qo'llanadi. Jumladan, ishoraviy tagma'no orqali o'tgan yoki bo'lishi kutilayotgan voqelikni yashirin tarzda eslatish kuzatiladi. Bu hodisa tilshunoslikda retrospeksiya va prospeksiya terminlari bilan yuritiladi. Deyktik birliklar, maqol va matallar, frazemalar, takror bu turdagi tagma'noda lingvistik signal vazifasini bajaradi. Masalan: *Saodat o'rnidan yarim qo'zg'alib:*

– *Ovora bo'lmang, xola, choyni men quya qolay, – dedi.*

Kampir mehribonlik bilan:

– *Qo'yaver, xolang aylansin, o'zim quyib beraman. Sen hozir mehmonsan, bolam! Omon bo'lsang, hali quyarsan, – dedi ("Yodgor").*

Kampirning bu soddagina gapidan ora-sira ivir-shivir bir sir o'tganday bo'ldi. Saodat er ostidan qiya qilib menga qarab qo'ydi. Men ham xuddi shunday qilib qaradim. Har ikkovimizning ko'z qarashimiz yarim sekund ichi dasturxondagi novvot ustida to'qnashib oldi. Bilinar-bilinmas iljayishib qo'ydik. Saodat erga qaradi ("Yodgor").

Tagma'no ham verbal yoki noverbal vositalar orqali ifodalanishi mumkin: *Saodat yana kinoya bilan menga qarab qo'ydi.*

– *Har bir gapni boshqa yoqqa buraverar ekansiz-da. Leningradliklar muomalaga usta bo'ladi, deb eshitar edik. Sizni ham ancha o'rgatib qo'yishibdi.*

Javob o'rniga men cho'ntagimdan Saodatning o'zi tikib yuborgan shohi ro'molchani olib, ko'zimni artmoqchi bo'ldim, bu bilan go'yo. "Hali ham yonimda saqlab yuribman",

degan ishoratni bildirmoqchi edim. Saodat ro'molchani tanisa ham, o'zini bilmaslikka soldi ("Yodgor").

Demak, tagma'no badiiy uslubda turli lingvistik va ekstralingvistik omillar hamkorligida ifodalanadi. Tagma'no voqelanishida kinoya asosiy usullardan sanaladi.

Adabiyotlar

- Галперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. – Москва: Наука, 1981.
- Купина И.А. Лингвистический анализ художественного текста. – Москва, 1980
- Шанский Н.М. Лингвистический анализ художественного текста. – Ленинград, 1990.
- Москальская О.И. Грамматика текста. – Москва, 1981.
- Новиков Л.А. Художественный текст и эго анализ. – Москва: ЛКИ, 2007.
- Абдурахмонов Ф. Теория текста. (Доклад на ИИИ Всесоюзной тюркологической конференции.) // Советская тюркология, 1981. – №1. – С. 93.
- Фуломов А., Аскарова М. Хозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987.
- Мамажонов А. Текст лингвистикаси. – Тошкент: Низомий номли педагогика институти нашриёти, 1989.
- Боймирзаева С. Матнда киноя мазмунининг ифодаланиши // Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. – № 4. – Б.111-118.
- Ибрагимова Э. Ўзбек тилида ирония ва ироник мазмун ифодаланишининг усул ҳамда воситалари: филол. Фан. номз. дисс.– Фарғона, 2001.
- Ҳакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2013.
- Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини. ДД. – Тошкент, 2001.
- Babakhanova, D. (2023). The Use Of Verb Forms In Speech Styles. International Bulletin of Applied Science and Technology, 3(5), 707-713. Retrieved from: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&authuser=2&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:zYLM7Y9cAGgC
- Babaxanova, D. A. (2021). Propositional Nomination And Denotation Structure In Uzbek. Theoretical & Applied Science, (6), 380-383. Retrieved from: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&authuser=2&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:9yKSN-GCB0IC
- Babaxanova, D. A. (2020). Methodological Features Of The Types Of Sentences In The Uzbek Language According To The Purpose Of Expression. Theoretical & Applied Science, (11), 367-370. Retrieved from: <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44860176>

- Babaxonova, D. A. (2019). The Functional Styles of Speech. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 1(9), 142-149. Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&authuser=2&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:qjMakFHDy7sC
- Babaxanova, D. A. (2019). Formation Of Styles Of The Uzbek Language. Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 1(12), 163-169. Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&authuser=2&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:u-x6o8ySG0sC
- Babaxanova, D. A., & Sobirova, M. Y. (2019). About The History Of Speech Culture And Art Of Oratory. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), 275-277. Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&authuser=2&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:u5HHmVD_uO8C
- Babaxanova, D. A., Qozoqova, N. A., Tajibayeva, D. E., (2023), Expression Of Subtext In Literary Text. Texas Journal of Philology, Culture and History, Vol 18, 85-88. Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:Y0pCki6q_DkC
- Babaxanova, D., Sharipova, M., (2023), "Alpomish" dostoni badiiy strukturasida marosimlarning o'rni. Ilm Sarchashmalari Ilmiy-Nazariy Metodik Jurnal, (72-77) Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:UeHWp8X0CEIC
- Babaxanova, D. (2023), Erkin Vohidovning So'z Qo'llash Mahorati. Scienceweb Academic Papers Collection, (125-127) Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:YsMSGLbcyi4C
- Babaxanova, D. (2023), Frazologizmlarda Emotsional-Ekspressivlikning Ifodalanishi. Scienceweb Academic Papers Collection, (128-129) Retrieved from:
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAJ:W7OEmFMylHYC
- Babaxanova, D. (2023), O'zbek Tilidagi Olmoshlarning Uslubiy Xoslanishi. Scienceweb Academic Papers Collection, (121-125) Retrieved from:

- https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAAJ:Tyk-4Ss8FVUC
- Babaxanova, D. (2022), The Study Of Gender Characteristics In Uzbek Linguistics. International Scientific Journal Theoretical & Applied Science, (263-267) Retrieved from: https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=dXYpKnsAAAJ&sortby=pubdate&citation_for_view=dXYpKnsAAAAJ:eQOLeE2rZwMC
- Abdurahmonov, S., & Kozokova, N. A. (2021). Expression of pragmatic meaning in lexical units. ISJ Theoretical & Applied Science, 08 (100), 189-192. science.org/https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=LxG3sGAAAAAJ&citation_for_view=LxG3sGAAAAAJ:u-x6o8ySG0sC
- Qazaqova N. Jahon va o'zbek tilshunosligida pragmatik tadqiqotlar. <http://research.uz/index.php/conf/article/download/181/149>
https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=LxG3sGAAAAAJ&citation_for_view=LxG3sGAAAAAJ:2osOgNQ5qMEC
- Nozima Kozakova. Main Concepts in Pragma Linguistic Analysis of Literary Text (In the Examples of Gafur Gulyam's Works) International Journal of Science and Research (IJSR) ISSN: 2319-7064 ResearchGate Impact Factor (2018): 0.28 | SJIF (2018): 426 <https://www.ijsr.net/archive/v8i5/ART20197904.pdf>
- Badiiy matn pragmatikasi (G'afur G'ulom nasriy asarlari misolida) / Monografiya https://scholar.google.com/citations?view_op=view_citation&hl=ru&user=LxG3sGAAAAAJ&citation_for_view=LxG3sGAAAAAJ:IjCSPb-OGe4C

CHINGIZ AYTMATOV ASARLARIDA MAKTAB MAVZUSI VA TA'LIM JARAYONIGA MUNOSABAT

CENGİZ AYTMATOV'UN ESERLERİNDE OKUL VE EĞİTİM SÜRECİNE OLAN TUTUM

Attitude To The School Theme And The Educational Process In The Work Of Chingiz

Aytmatov

Odiljon AKBAROV*

Annotatsiya

Maqolada XX asr jahon adabiyotining yirik vakili Chingiz Aytmatov asarlarida ma'rifiy qarashlarning aks etishi qalamga olingan. Maktabning jamiyat hayotidagi o'rni, millat taraqqiysidagi ahamiyati, pedagoglarning ma'naviy missiyasi kabi maorifning o'zak masalalari yozuvchi nasrida aks etishi tahlil etilgan. Jamiyat a'zolarining ta'lim-tarbiya jarayoniga munosabati, o'quvchilarning ta'lim ehtiyojlari, ayni paytda burch va mas'uliyatlari turli xarakterdagi qahramonlar obrazlari misolida yoritilgani ochib beriladi. "Oq kema" qissasida maktab tomon intilayotgan bola ruhiyati, bobosining ham nabirasi hayotidagi yangi bosqichga – maktab ta'limiga tayyorgarlik ko'rishi; "Birinchi muallim" hamda "Erta kelgan turnalar" qissasida jamiyat a'zolarining maktabga va muallimlarga munosabati, mamlakat ertasi uchun qayg'urish ta'lim va tarbiyaga munosabat orqali belgilanishi; "Asrga tatigulik kun" romanidagi Abutolib Quttiboyev timsolida maorifga fidoyilik, millat bolalari uchun mas'ullik kabi masalalar badiiy talqini yozuvchining ushbu muammolarga ham ijodkor, ham vatanparvar inson sifatida yondashganiga qalolat qiladi. Nasriy asarlar markaziga qo'yilgan muallimlar obrazlarida kitobxonlar ularning insoniy yuksak his egalari sifatida kashf etishlari psixologiya fani nuqtayi nazaridan kelib chiqib asoslangan.

***Kalit so'zlar:** ijodiy konsepsiya, pedagogik qarashlar, ma'rifiy jarayon, oila mas'uliyati, yuksak hislar, muallimlik faoliyati, pedagogik burch, ta'lim oluvchi mas'uliyati.*

Abstract

The article describes the reflection of enlightened views in the works of Chingiz Aytmatov, a major representative of world literature of the twentieth century. The writer's prose analyzes the role of the school in the life of society, its significance in the development of the nation, the spiritual mission of teachers, etc. It is revealed that, using the example of the characters of different characters, the attitude of members of society to the educational process, the educational needs of students, as well as their

* Namangan davlat universiteti, pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Dr., Nemengan Devlet Universitesi, Özbekistan, shahinabonu16@gmail.com

duties and responsibilities are illuminated . In the story "The White Ship" the spirit of a child going to school, the grandfather's preparation for a new stage in his grandson's life - school education; In the stories "The First Teacher" and "Early Cranes" the attitude of society members towards school and teachers, concern for the future of the country is determined by their attitude towards education and learning; The artistic interpretation of such issues as dedication to education and responsibility for the children of the nation in the person of Abutalib Kuttiboev in the novel "Day of the Century" reflects the writer's approach to these problems as a creative and patriotic person. In the images of teachers placed at the center of prose works, the discovery by readers of them as possessors of high human feelings is based from the point of view of psychology.

Key words: *creative concept, pedagogical views, educational process, family responsibility. high feelings, teacher activity, pedagogical duty, student responsibility.*

Genişletilmiş Özet

Cengiz Aytmatov, eserlerinde bir milletin fedakârı, filozof, yaratıcı, alanı sürekli takip eden zeki bir insan olarak okul, eğitim ve çocuk yetiştirme sürecine ışık tutmaktadır. Bu nedenle edebi düzyazıda eğitimin eşsiz sanatsal gerçekliğine ve sanatsal gelişimine tanık oluyoruz. Makalede bu sanatsal gerçeklik pedagojik açıdan incelenmekte ve buna yönelik bir tutum dile getirilmektedir. Okulla ilgili sahnelerin içeriğine göre yazarın eserlerinde olay örgüsünde geçen olaylar: a) Okul hem eğitim hem de öğretim yeridir; b) Öğretmenin kişiliği ve meslekî nitelikleri; c) Eğitim sürecine yönelik tutum; d) Öğrencinin görevi gibi konu gruplarında çalışılabilir.

Okul konusu Cengiz Aytmatov'un eserlerinde farklı şekillerde ve belirli amaçlarla işlenmektedir. "İlk Öğretmen" öyküsü tamamen okul eğitim sürecinin, öğretmen-öğrenci ilişkilerinin sanatsal yorumuna ayrılmışken, "Erken Gelen Turnalar" öyküsünde bu konu ana olay örgüsü çizgisiyle yan yana gelişir. Diğer eserlerde ise eserin kahramanlarıyla ilgili bazı sahnelerde bu temaya yer verilmiştir. Olumlu ya da olumsuz doğası ne olursa olsun hemen hemen tüm karakterlerin okula karşı sıcak bir tutumu vardır.

"Beyaz Gemi" hikâyesinde anlatılan çocuğun henüz gitmediği okuluna karşı farkında olmadan bir sevgi geliştirmiş olması, insan davranışları, bir şeye bağlanması, yönlmesi ve etkinliği açıklayan psikolojik nedenlerin bütünü olan motivasyon perspektifine dayanmaktadır. Burada çocuğun davranışının sosyal ihtiyacın bir ürünü olduğuna dikkat edilmelidir. Çünkü bu davranış, içsel bilme ve öğrenme arzusunun bir tezahürüdür. Aynı zamanda, daha sonra başarının garantisi, yani mükemmel çalışmalara teşvik görevi görececek bir sosyal kurum olarak kabul edilirler. Ailedeki yetişkinler bile büyülü bir dünya olan okula, kural ve prosedürlerine saygı duyar. Çocuğun dedesi Mumin yaşlı adam, torunu için, "Gün

Olur Asra Bedel" Kazangap oğlu Sabitcan için sorumluluk alacak ve sıkı çalışacak. Okul açma konusunda tereddüt eden Duyşen, "İlk Öğretmen"de halka, köylülere seslenerek okulun milli bir eser olduğuna, toplumun her ferdinin, her temsilcisinin bir arada olduğuna dikkat çekiyor. Milletın bu işin dışında kalmaması gerekiyor.

Yazar, öğretmenin kişiliğini ve meslekî niteliklerini vurgulamaktadır. Adanmışlık, özveri, asalet, maneviyatın öğretmenin kişiliğinin merkezinde olduğunu ortaya koymaktadır. "İlk öğretmen" hikayesinde Duyşen, sınıf arkadaşlarından hiçbir yardım almadan, birkaç gün boyunca açık alandaki mutfağı tamir ederek okul görünümüne getirmeye çalışır. Cahil köylülerinin kendisine gülmelerine aldırmaz bile etmez.

"Erken Gelen Turnalar"da Inkamal Abla, öğretmenin oğlundan bir mektup almasının sevincini öğrencileriyle paylaşıyor. Oyunun kahramanı Sultanmurat'ın deyimiyle mektubun geldiği günler bayrama dönüşür. Bu bayramın ruhunun öğretmenden tüm öğrencilere geçmesi doğaldır.

Abutalib Kuttibayev, "Gün Olur Asra Bedel" romanında, öğretmenlik mesleği nedeniyle, daha doğrusu Yugoslavya'da bir partizanın hayatını anlatması nedeniyle kendisi çok zorluklar çekse ve ailesi de dayanılmaz zorluklar çekse de öğretmenliğe sırtını dönmüyor.

Eserin kahramanlarının kişisel ve meslekî nitelikleri psikolojik açıdan analiz edilmektedir. Psikolojide yüksek duygular özel bir çalışma konusu olarak kabul edilir. Bu bilimde, daha yüksek duygular aşağıdaki türlere ayrılır: 1) emek faaliyeti sırasında deneyimlenen duygular - praksik duygular (Yunanca "praxis" kelimesinden türetilmiştir - bu, iş, aktivite, çalışma anlamına gelir); 2) entelektüel duygular (anlama, akıl anlamına gelen Latince "intellectus" kelimesinden türetilmiştir); 3) ahlaki duygular (ahlak anlamına gelen Latince "moralis" kelimesinden türetilmiştir); 4) estetik duygular (Yunanca duygusal algı, duygusal anlamına gelen "aistesis" kelimesinden türetilmiştir). Okurlar, öğretmenlerin resimlerinde onların yüksek insani duyguların sahipleri olduğunu keşfederler. Cengiz Aytmatov'un düzyazı eserlerinde okul teması yorumlanırken öncelikle eğitimin bu aşamasının merkezi figürü olan öğretmenin mesleki yeterliliği ve sadakati ön plana çıkarılır. Öğretmenin niteliklerinin, her eyleminde, çalışmasında ve dünya görüşünde ortaya çıkan olumlu duygularla doğrudan ilişkili olduğunu gözlemliyoruz.

Pedagoji alanıyla ilgisi olmayan bu eserlerdeki karakterlerin eğitim sürecine yönelik tutumu da dikkat çekicidir. Kaganan ve arkadaşı Edigey, bazen deve üzerinde bazen de trenle oğulları Sobişjon'u gecikmeden sınıfa zamanında götürüyorlar, yaşlı Mo'min torununu her gün at sırtında okula getiriyor, derse olan büyük saygıları yani: süreç gizliydi. Bu tür bir saygı, "Erken Gelen Turnalar" öyküsünden bir sahnede daha canlı bir şekilde gösterilmiştir. Reis Tinaliyev, savaş nedeniyle kollektif çiftlikte iş gücü eksikliği nedeniyle bazı okul çocuklarını

tarla çalışmalarına dahil etmek için okula geliyor. Ders çalışmak için iyi bir ortam yaratamadığı için özür diliyor gibi görünüyor. Öğrencilere sahaya çıkma emri vermiyor. Öncelikle durumu detaylı bir şekilde anlatıyor ve öğrencilerle istişarede bulunuyor. İstihdamı kendi takdirine bırakır, yani kimse onları eğitim sürecinden çalışmaya zorlamaz. Burada yazar, bir yöneticinin okulun eğitim sürecine büyük saygı duyduğunu ifade eder.

Aynı zamanda Aytmatov'un hikye ve romanlarında eğitim alan öğrencilere mridlik ahlkının ğretildiğı, buna göre öğrencinin (müridin) en büyük görevinin hocasına gönülden hürmet ve hürmet göstermek olduğı vurgulanmaktadır.

Cengiz Aytmatov'un eserlerinde yukarıdaki konular, özel bir yaşam ve çoğu durumda eğitimsel gerçekler üzerinden özel bir dikkatle ve büyük bir sevgiyle anlatılmaktadır. Bu, yazarın hem hayatında hem de yaratıcı faaliyetinde okul gerçekleri, eğitim sorunlarıyla çok ilgilendiğı ve aynı zamanda onlara büyük bir sorumlulukla baktığı anlamına gelir.

Kirish

Maktab, ta'lim va tarbiya jarayonini o'z ijodiy konsepsiyasida talqin etgan adiblar mazkur ta'riflar mohiyatiga ko'ra maorif voqeliklarini tasvirleydilar, ularga yondashadilar. Chingiz Aytmatov asarlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, maktab, ta'lim va tarbiya jarayoni bir millat fidoyisi, faylasuf ijodkor hamda sohani davomli kuzatib borgan zakiy inson obrazi gavdalanadi. Shu bois ham biz bu yerda ta'lim-tarbiyaning o'ziga xos badiiy voqelikka, badiiy inkishofiga guvoh bo'lamiz. Maqolada mazkur badiiy voqiylikni pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilish va munosabat bildirishdir. Bizningcha, yozuvchi asarlaridagi maktab bilan bog'liq lavhalarni, syujet voqealarini mazmun-mohiyatlariga ko'ra quyidagicha guruhlab o'rganish mumkin:

- a) maktab – ham ta'lim, ham tarbiya maskani;
- b) o'qituvchi shaxsi va uning kasbiy fazilatleri;
- c) o'quv jarayoniga munosabat;
- d) o'quvchi (shogird – talabani) burchi.

Maktab mavzusi Chingiz Aytmatov asarlarida turli ko'lamda, o'ziga xos maqsadlarda yoritiladi. "Birinchi muallim" qissasi to'lig'icha maktab ta'lim-tarbiya jarayoni, o'qituvchi-o'quvchi munosabatlarining badiiy talqiniga bag'ishlangan bo'lsa, "Erta kelgan turnalar" qissasida bu mavzu bosh syujet chizig'i bilan yonma-yon rivojlanadi. Boshqa asarlarda esa asar qahramonlari bilan bog'liq ayrim lavhalarda mazkur mavzuga o'rin beriladi. O'zlarining

ijobiy yoki salbiy mohiyatidan qat'iy nazar deyarli barcha qahramonlar maktabga nisbatan iliq munosabatda bo'ladilar.

Asosiy qism

Kuzatishlarimizni “Oq kema” qissasidan boshlaymiz. Sababi, aynan shu asarda boshqa asarlardan farqli o'laroq maktab yoshidagi bolaning maktabga munosabat aks etgan. Bobosi olib kelgan portfelga quvonch orqali maktabga intilishi namoyon bo'ladi. “Cheksiz quvonchga to'lishini bola xayoliga ham keltirmagan edi. Shu paytgacha maktab haqida o'ylab ko'rmagandi. Shu paytgacha faqat bobosi bilan bug'u avlodidan mashhur keksalarning m'rakasiga borganda tog'lar ortidagi yo'lda qishloqlardan maktablarga qatnayotgan bolalarni ko'rgandi. Bola shu ondan portfeldan ajramay qoldi. Shodligidan terisiga sig'may maqtanib qorovulxonaning butun hovlisini aylanib chiqdi” (Aytmatov, 1964: 54).

Inson xulq-atvori, uning bog'lanishi, yo'nalishi va faolligini tushuntirib beruvchi psixologik sabablar majmuyi bo'lmish motivatsiya nuqtayi nazaridan qarasaq, bolaning bu harakatlari ijtimoiy ehtiyoj mahsuli ekanligini qayd etish lozim. Chunki ular bilish, o'rganishga bo'lgan ichki intilishning namoyon bo'lishidir. Ayni shu paytda ular shunday ijtimoiy ustanovka hisoblanadiki, keyinchalik muvaffaqiyatga erishish garovi, ya'ni a'lo o'qishga turtki bo'lib xizmat qiladi. Qissada tasvirlangan bolada o'zi bilmagan holda hali bormagan maktabiga nisbatan mehr uyg'ongan. Buni quyidagi lavhada ham ko'rish mumkin: “Qishloqning eng chekkasida ko'rinishidan turar joyni eslatmaydigan kichkinagina uy turadi. To'rt yillik maktab mana shu edi. Yuqori sinflarning o'quvchilari savxozga maktab-internatga qatnashardi. Bu yerda esa kichkintoylar o'qishardi.

Bola tomog'i ogriganda bobosi bilan bu posyolkadagi feldisher huzuriga borgandi. Endi u kulrang cherepitsa bilan yopilgan, yolg'iz turbasi qiyshayib turgan, qo'lda yasalgan taxta lavhada: “Maktab” deb yozib qo'yilgan kichkinagina binoga durbin dan uzoq tikilib turdi. U o'qiy olmasada xuddi shu so'z yozilganini faraz qiladi. Durbindan hamma mayda-chuyda narsalar aniq-tiniq ko'rinish turardi. U qo'lda portfeli bilan bu yerga kelishini va hozir kattakon qulf osig'liq turgan anavi eshik ostonasidan qanday xatlab o'tishini tasavvur qilib ko'rdi. O'sha eshik orqasida nima bor, nima bo'ladi?” (Aytmatov, 1964: 252).

Ana shunday sehrli olam bo'lgan maktabga va undagi qoida, tartiblarga oiladagi kattalar ham hurmat bilan qaraydilar. “Asrga tatigulik kun” romanida dafn tashvishlari bilan yurgan Edigey bo'ron marhum do'sti Kazangapning o'g'li Sobitjonning bolalik chog'larini beixtiyor eslaydi. Sobitjonni Qumbelda temiryo'lchilarning bolalari uchun ochilgan maktab-internatga joylashtiradilar. Ta'til tugagan paytlarda oqishga kechikib qolmasin deb ayozli kunda necha martalab po'stinlarga o'rab, tuyada qalin qor bosgan Sario'zak dashtligi orqali olib borib

qo'yishgan. Mana shunday ota-onalarning maktab talablariga, intizomiga oliy munosabati, tabiiyki, o'quvchi bo'lgan farzandlariga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Kelib chiqadiki, farzandlar o'quv dargohida intizomli bo'lib 'loga oqishlari uchun maktabga munosabatda ota-onalar shaxsiy namuna ko'rsatishlari zarur. Buni anglagan Kazangan poyezdda yurib yetib boriladigan masofada bo'lgan maktabga o'g'lini kechiktirmay yetkazib boradi. "Oq kema" qissasida Mo'min chol esa otda bir necha chaqirim masofada joylashgan maktabga nabirasini har kun o'z vaqtida olib borib kelishga tayyor turadi.

Maktabga munosabat sof pedagogik qissa bo'lgan "Birinchi muallim"da o'zining ajoyib badiiy talqinini topgan. Maktab ochish taraddudida bo'lgan Duyshen xalqqa, ovuldoshlariga murojaat qiladi: "... menga yordam beringlar. Anuv tepadagi boydan qolgan otxonani tuzatsak deyman, ko'prik solish kerak, maktabga o'tin kerak bo'ladi" (Aytmatov, 1978: 58).

Nazarimizda yozuvchi Duyshenning bu murojaati bilan uning odamlarga iltimosinigina ko'rsatgan emas. Maktab umumxalq ishi ekanligiga, jamiyatning har bir 'zosi, millatning har bir vakili bu ishdan chetda qolmasligi lozimligiga e'tibor qaratadi. Yana bir lavha. Ovuldagilar yangi qurilgan maktab ochilishiga el ichida taniqli bo'lgan, o'zlari doim faxrlanib yuradigan hamyurtlarini taklif qiladilar. Bu tadbir asarda ovul hayotidagi zo'r voqea, katta tantana, xalq bayrami sifatida tasvirlanadi. Hamqishloqlari ushbu qissa bayonchisi – elga taniqli rassom va mashhur olim, akademik Oltinoy Sulaymonovanning tashrifi bayramona tadbiriga ko'rk bag'ishlaydi. Bu tasvir orqali oddiy xalq tomonidan maktabning zarurati, maktabning jamiyat hayotida tutgan o'rnini idrok etilishiga urg'u beradi. Chunki maktabga e'tiborini qaratgan xalqning ertasi porloq bo'ladi. Bugun qurilgan maktab kelajak poydevoridir.

Chingiz Aytmatov qissalarida maktabdagi shart-sharoit tasviri ham e'tiborga molikdir. Mana "Birinchi muallim"dagi maktab tasviri: "Adirdan tezak terib kelayotganimizda, muallim nima qilib o'tirgan ekan deb u tomonga burildik. Bu saroy ilgari bir boyning otxonasi edi... Yomg'ir yuvib qulab tushgan devorlari loy bilan shuvalibdi, eshikning shaloq bo'lib osilib qolgan halqasi bir amallab eplashtirib yana qoqib qo'yilibdi" (Aytmatov, 1978: 253-254).

"Erta kelgan turnalar" qissasida ham yuqoridagi lavhaga yaqin tasvirga duch kelamiz: "Derazadan hamisha shamol urib turar hatto romlarning tirqishidan hushtak chalib o'tayotgani eshitilardi. Derazaning o'ng yonboshi, ayniqsa, sovuq edi. Chidashga to'g'ri keladi. Buning natijasida sinfdagilarning ko'pchiligi shamollaganlaridan yo'talishyapti" (Aytmatov, 1988: 21).

Birinchi lavha sho'ro davrining ilk yillariga tegishli. Ikkinchisi esa urush yillaridagi holat. Lekin urushgacha 15 yildan ortiq vaqt o'tgan. Ikkala tasvirda ham maktab sharoiti

nochor, oquv jarayonini olib borish darajasida emas. Axir 15 yil ichida maktabga deb ajratilgan binolarni hech bo'lmaganda qishdagi izg'irin shamollardan asraydigan holga keltirish mumkin edi-ku. Adib bu lavhalar bilan go'yo eng avval maktab sharoitini yaxshilashga e'tibor berish lozimligini uqtirayotganday boladi.

Yozuvchi o'qituvchi shaxsiyati va uning kasbiy fazilatlariga alohida urg'u beradi. Fidoiylik jonbozlik olijanoblik oqituvchi shaxsiyati m'naviyatning asosiy ekanligini ochib beradi. "Birinchi muallim" qissasi Duyshen ovuldoshlaridan hech bir ko'mak bo'lmagach, bir o'zi ovloq yerdagi oshxonani maktab kepatasiga keltirish uchun bir necha kun sahardan to kechqurun allamahalgacha urinib ta'mirlaydi. Johil hamqishloqlarining o'zining ustidan kulayotganiga e'tibor ham bermaydi. Bolalarni maktabga jalb qilishda nodon ota-onalar bilan to'qnashadi, ularning yaxshi-yomon muomalalariga duch keladi. Lekin davlatdan moyani olish-olmasligini nom'lum Duyshenning xayoliga menga nima deb qo'l siltab ketish kelmaydi. Barcha mashaqqatlarni u yosh avlod oldidagi burch, kelajak uchun mas'uliyat hissi tufayli o'z gardaniga oladi. Garchi talabga biroz bo'lsa ham javob beradigan m'lumoti bulmasa-da, o'zi bilgan ozgina narsalarni shogirdlariga yetkazishga, borliq haqidagi tushunchalarni kengaytirishga, ularning ongini uyg'otishga harakat qiladi.

Quyidagi lavha Duyshenning o'qituvchi fidoyiligining timsoli ekanligini yanada jonli tarzda ochib beradi: "Birinchi qor tushguncha tepaning etagidan shildirab oqib turgan ariqdan qo'l ushlab kechib o'tib yurardik. Keyin ariqning suvi oyoqni kesib yuboradigan bo'lib, kichkina bolalarning ko'zidan tirqirab yosh ham chiqib ketdi. Endi bolalar turnaday tizilib turishardi. Duyshen ularni galma-galdan bittasini yelkasiga, olib ikkinchisini qo'lida ko'tarib ariqdan o'tkazib qo'yardi... Suyak-suyaklardan o'tib, oyoq-qo'lni qaqshatgan muzdek suvda Duyshenning oyoqyalang bo'lib olib katta-katta xarsangtoshlarni ko'tarib yurganiga hali-hali aqlim yetmaydi" (Aytmatov, 1978: 261-262). Bolalarni o'qitish, ularni ko'zini ochish, ular bilan quvonchini baham ko'rish Duyshen hayotining mazmuni bo'lib qolganini har bir kitobxon kuzatib boradi.

"Erta kelgan turnalar"da Inkamol opa o'qituvchi ayol o'g'lidan xat olganida quvonchini o'z o'quvchilari bilan baham ko'radi. Asar qahramoni Sultonmurotning ta'biri bilan aytganda, xat kelgan kunlari bayram bo'lib ketadi. Bu bayram ruhi o'qituvchi orqali barcha sinf oquvchilariga kechishi tabiiy.

"Asrga tatigulik kun" romanida Abutolib Quttiboyev muallimlik faoliyati orqasidan, ya'ni darsida yugoslaviyadagi partizanlik hayoti haqida so'zlab berish oqibatida boshiga musibatlar kelganiga, oilasi chidab bo'lmas mashaqqatlarga duchor bo'lganiga qaramasdan o'qituvchilikdan yuz o'girmaydi.

Yangi avlod oldidagi mas'uliyat pedagogik burchidan yuz o'girishga qo'ymaydi. U o'zining qo'shnilarining bolalarini uyida o'qitishni davom ettiradi. Mazkur o'qituvchi obrazlaridagi shaxsiy fazilatlar: insonga hurmat, mehr, kasbga sadoqat, oliyjanoblik ularning o'quvchilarida, farzandlarida namoyon bo'ladi. "Erta kelgan turnalar"dagi o'smir Sultonmurot va uning sinfdoshlari xarakteridagi insoniylik, jasurlik, vatanparvarlik, qat'iyat; Inkamol opaning urushga ketgan o'g'li maktabdan so'ng onasi izidan borib pedagogika bilim yurtiga kirganligi; "Birinchi muallim"dagi Oltinoy Sulaymonovanning olim, haqiqiy inson bo'lib yetishishi; Abutolib Quttiboyev oilasidagi yuksak samimiy munosabat ana shu fazilatlar va tarbiya mahsuli edi. Muallimlar obrazlarida kitobxonlar ularni insoniy yuksak his egalari sifatida kashf etadilar. Psixologiyada yuksak hislar alohida o'rganish obekti sanaladi. "Psixologiya fanida yuksak hislar quyidagi turlarga ajratiladi: 1) mehnat faoliyati davomida kechadigan hislar – praksik hislar (yunoncha "praxis" – so'zidan olingan bo'lib, ish, faoliyat, yumush degan ma'noni anglatadi); 2) intellektual hislar (lotincha "intellectus" – so'zidan olingan bo'lib, tushunish, aql degan ma'noni bildiradi); 3) axloqiy hislar (lotincha "moralis" – so'zidan olingan bo'lib, axloqiylik degan ma'noni anglatadi); 4) estetik hislar (yunoncha "aistesis" degan so'zdan olingan bo'lib, hissiy idrok, hissiy degan ma'noni anglatadi)" (G'oziyev, 2017: 134).

Psixolog olim va pedagog E. G'oziyev ularning har biriga alohida ta'rif beradi. Praksik hislar shaxsning o'z amaliy hayoti, ongli faoliyatiga muayyan munosabatda bo'lishning muhim sohasiga aylanganini ko'rsatadi. Masalan, shaxs mehnat qilar ekan: 1) faoliyat maqsadini anglaydi; 2) bu faoliyatni e'tirof etadi yo inkor qiladi; 3) maqsadiga etishish yo'lini, yo'riqlariga baho beradi; 4) unga tatbiq qilish usullari hamda vositalarini tasdiqlaydi yoki ma'qullamaydi; 5) ba'zan tanlovga nisbatan shubhalanadi; 6) o'rni bilan muvaffaqiyat yoki omadsizlik hissini tuyadi.

Axloqiy hislarda esa kishining boshqalarga, mehnat jamoasiga va shu kabilarga, shuningdek, o'zining shaxsiy ijtimoiy burchiga munosabatlari ko'zga tashlanib turadi. Inson axloqiy hislar yetakchiligida yashar ekan, har bir ish, faoliyatda axloqiy tamoyillar, ma'naviy me'yorlar o'lchoviga asoslangan holda boshqalarning hamda o'zining xatti-harakatlari, xulq-atvoriga baho beradi.

Intellektual hislar shaxsning jonli, mantiqqa tayangan mushohadalari, shuningdek, o'rni bilan ularga teskari yuzaki, ajablanarli, goho tushunarli, goh tushuniksiz, o'rni bilan hayratga tushiradigan fikrlarga munosabatida namoyon bo'ladi. Intellektual hislarga qiziquvchanlik, hayratlanish, taajjublanish, shubhaga borish, quvonch kabilarni kiritish mumkin.

Estetik hislar aksar hollarda axloqiy hislar uchun tayanch vazifasini o'taydi. Odamlar tabiat va jamiyatdagi voqeliklarni o'zlarining ta'bi va didiga ko'ra go'zal yoki xunuk, xayr

yoki qabohat, kulgili yoki fojeali tarzda qabul qiladilar. Nafosatga doir hislar kishining madaniy-ma'naviy saviyasi, u erishgan ong darajasi mahsuli o'laroq qaraladi. Estetik hislarning rivoji, mazmuniy ko'rsatkichi har kishining bu boradagi qat'iyati, uning ijtimoiy yetukligiga o'lchov sanaladi.

Chingiz Aytmatov nasriy badiiy asarlarida maktab mavzusi talqin qilinar ekan, avvalo bu ta'lim bosqichining markaziy figurasi bo'lmish o'qituvchining kasbiy layoqati, sadoqati oldingi planga chiqariladi. Muallim fazilatlari ularning har bir xatti-harakatida namoyon bo'ladigan, faoliyati, dunyoqarashini boshqaradigan ijobiy hislarga bevosita bog'liqligini kuzatamiz. Masalan, Duyshen xatti-harakarida praksik va axloqiy hislar rahbarlik qilishi kuzatilsa, Abutolib Quttiboyev va Inkamol opa faoliyatida yuqoridagi hislarning barchasi biri boshqalari bilan o'rin almashgan holda uyg'unlashganini ko'rish mumkin.

Chingiz Aytmatovdagi maktab, oqituvchi-oquvchi munosabati tasvirlangan lavhalarda o'quv jarayonining berilishi ham o'ziga xos. "Erta kelgan turnalar" qissasida asar syujeti dars, ya'ni o'quv jarayoni bilan boshlanadi. Geografiya oqituvchisi Inkamol opa Seylon oroli haqida shunday tushuncha beradi, shunday tasvirlaydiki, o'quvchilar o'sha orolini beixtiyor ko'z oldiga keltiradilar, hayvonot nabotot dunyosini ko'rganday bo'ladilar. Bu darsni tinglayotgan Sultonmurotning mulohazalari orqali bolaning o'quv materialini idrok etish jarayonini kuzatish mumkin. "...odamda ichki sezgi (intuisiya), ruhiy idrok, ijodiy tafakkur shakllanishiga, rivojlanishiga turtki beradi va insonni har doim bu qobiliyatlarda yangilab boradi. Mazkur fazilatlar esa insonda komillik sifatlarini shakllantirishdagi asosiy omillardandir." (Qodirov, 2009: 56).

Bu fikrga suyanadigan bo'lsak, dars jarayonida o'qituvchi hikoyasi orqali bola ongida tushuncha va tasavvurlarning hosil bo'lishi ularning bola (Sultonmurot)ni o'rab turgan voqelikka solishtirishga asos bo'lgani bilvosita idrok mahsuli bo'lib chiqadi.

Ana shu idrok orqali taqqoslash ham yuzaga chiqmoqda. Sultonmurot o'qish jarayonida tushungani – Seylon orolidagi tabiatni, klimatini o'zi yashab turgan qirg'iz yeri tabiati va klimatiga taqqoslaydi. K.D.Ushinskiy t'biri bilan aytganda "Taqqoslash har qanday tushunish va har qanday fikrlashning negizidir. Dunyodagi hamma narsani faqat taqqoslash vositasidagina bilib olamiz" (Ushinskiy, 1989: 332).

Psixologiyaga oid adabiyotlarda taqqoslashga shunday ta'rif beriladi: "Taqqoslash insonning ijtimoiy faoliyatida, bilimlarning o'zlashtirilishida, voqelikni to'liqroq aks ettirishda bir-biriga o'xshash jihatlar tafovutini, shuningdek bir-biridan farq qiladigan tomonlar o'rtasidagi o'xshashlikni topishdan iborat fikr yuritish operatsiyasi bo'lib, u katta ahamiyatga ega. Taqqoslash operatsiya vositasida obektiv dunyodagi narsa va hodisalarning bir-biriga o'xshashligi va bir-biridan farqi aniqlanadi. Taqqoslash operatsiyasi ikki xil yo'l

bilan amalga oshishi mumkin: amaliy (muayyan narsalarni bevosita solishtirish) va nazariy (tasavvur qilinayotgan obrazlarni va narsalarni ongda fikran taqqoslash)” (Sirliyev, Beknazarov, Arziqulov, 2005: 61). Ko‘rinadiki, adib maktab ta’limi jarayonidagi o‘quvchilar ongida (Sultonmurot misolida) taqqoslash operatsiyasining har ikki yo‘li amalga oshganini tasvirlab bergan. Sultonmurotning o‘qituvchi mahorati tufayli Seylon orolini qirg‘iz tabiatiga tatbiqan ko‘z oldiga keltirishi amaliy taqqoslash bo‘lsa, bu orqali tasavvur qilinayotgani o‘zga, uzoq yurt obrazini, u yerdagi tabiatni fikran ko‘z oldiga keltirishi nazariy taqqoslashdir.

“Birinchi muallim” qissasida o‘quv jarayonining tashkil etilish hodisalari batafsil tasvirlanadi. O‘qituvchi Duyshen har kuni eshikma-eshik yurib bolalarni yig‘ib keladi: “Shundan buyon Duyshen har kuni ertalab hovlima-hovli yurib, bizni maktabga olib ketar edi. Birinchi kuni maktabga borganimizda, u bizni yerga to‘shalgan poxol ustida o‘tkazib har birimizga bittadan daftar, bittadan qalam va bittadan taxtacha berdi-da:

-Taxtachani tizzangizga qo‘ysangiz, xat yozish oson bo‘ladi, - deb tushuntirdi.

Na dars dasturi, na metodikadan xabari bor, yuragida ulkan jur‘at, bolalarga mehri va burchga sadoqatdan bo‘lak hech narsa bo‘lmagan o‘qituvchi darslari haqida uning sobiq o‘quvchisi shunday eslaydi: “Ha, bu chin qahramonlik edi, nega deganda o‘sha kezlarda aholidan boshqa joyni ko‘rmagan qirg‘iz bolalari ko‘z oldida, agar yoriq teshiklaridan qorli tog‘ cho‘qqilari ko‘rinib turadigan sukuba nima deb atash mumkin bolsa, misli ko‘rilmagan yangi dunyo namoyon bo‘ldi” (Aytmatov, 1978: 260). Demak, o‘quv jarayonida yangi ta’lim berishda o‘qituvchining fidoiyligi, o‘quvchilariga mehri, o‘z kasbiga, burchiga sadoqati o‘ta muhim ahamiyat kasb etar ekan.

“Asrga tatigulik kun” romanida ham Abutolib Quttiboyevning bolalar uchun o‘z uyida maktab-bog‘cha tashkil etib, ularni o‘qitish jarayoni bilan tasvirlangan. Mashg‘ulotlar shunchalik qiziqarli ediki, hatto ota-onalari uchun ham juda zavqli edi: “Bolalar harf tanib hijjalab o‘qib o‘rganishardi. Kim o‘zarga musobaqalashib, rasm chizishib, o‘ynab-kulishar, ota-onalari o‘qib berilgan kitoblarni qunt bilan tinglashar, hatto hammalari birgalikda har xil ashulalarni o‘rganadilar. Mashg‘ulotlar shunchalik maroqli o‘tar ediki, Edigey ularni kuzatadigan bo‘ldi” (Aytmatov, 1975: 174).

Ushbu tasvir mashhur pedagog Y.A. Kamenskiyning quyidagi fikriga to‘la mos tushadi: “O‘quvchilar sezib, idrok etishi mumkin bo‘lgan narsalarni albatta sezgilar vositasi bilan, ya’ni ko‘rish mumkin bo‘lgan narsalarni ko‘z bilan ko‘rib; eshitish mumkin bo‘lgan narsalarni quloq bilan eshitib; hidi bor narsalarni hidlab ko‘rib; ushlab sezish mumkin bo‘lgan narsalarni ushlab bilib olishlari kerak... Birdaniga ko‘p sezgilar yordamida idrok etish mumkin bo‘lgan narsalarni iloji boricha bir necha sezgilar ishtirok etish lozim” (Kamenskiy, 1975: 174).

Mazkur asarlardagi pedagogika sohasiga daxldor bo'lmagan obrazlarning ta'lim jarayoniga munosabati ham e'tiborga molik. Kazangan do'sti Edigey bilan goh tuyada, goh poyezdda o'g'li Sobitjonni kech qoldirmay o'z vaqtida darsga yetkazib borishlarida, Mo'min cholning har kuni otda nabirasi maktabga olib borib kelishida ularning darsga, ya'ni jarayoniga ulkan hurmati yashiringan edi. Bunday hurmat "Erta kelgan turnalar" qissasidagi bir lavhada yanada yorqin namoyon bo'ladi. Rais Tinaliyev urush tufayli kolxozda ishchi kuchi yetishmasligidan maktab o'quvchilarining ayrimlarini dala ishlariga jalb etish uchun maktabga keladi. U o'qish uchun yaxshi sharoit yaratib bera olmayotgani uchun uzr so'raganday bo'ladi. O'quvchilarga dalaga chiqishni buyurmaydi. Avval ahvolni batafsil tushuntiradi, o'quvchilar bilan maslahat qiladi. Ishga chiqishni ularning ixtiyoriga havola qiladi, ya'ni hech kim ularni o'quv jarayonidan zo'rlab ishga yubormaydi. Lavhada yozuvchi rahbar shaxsning maktabga ta'lim jarayoniga ulkan hurmat-ehtiromini ifodalagan. Bola uchun o'qishdan muhim jarayon yoq, faqat urush kabi favqulodda holatlardagina uni to'xtatish mumkin. O'shanda ham o'quvchining o'zi rozi bo'lsa!

Bu bilan adib asar qahramoni bo'lmish bir rahbarning o'zidan keyingi avlodga shaxsga, jamiyatda joriy tartib-qoidaga, davlat qonunlariga qanday munosabatda bo'lish borasida namuna bo'lmoqda, ibrat ko'rsatmoqda. Bu bilan u, eng avvalo, jamiyatning maktabga, ta'lim jarayoniga yondashuvi, ta'limning hamma narsadan ustuvor qadriyat ekanini namoyish etdi. Mazkur holat mamlakatning ertasi bo'lmish bugungi bolalarning – o'quvchilarning ong-u tafakkuriga ta'sir ko'rsatmay qolmaydi: "Jamiyat hayotidagi o'zgarishlar, eng avvalo, inson tafakkuri orqali amalga oshadi. Insonning qanday tafakkur tarzi shakllangan bo'lsa, shunga mos tarzda uning borlig'i – hayot tarzi yo'lga qo'yiladi. Inson tafakkuri – inson ma'naviyatining tarkibiy qismi, deb atalishi ham bejiz emas. Tafakkuri yuksak inson jamiyatning gultoji, mustahkam tayanchi bo'la oladi. Fuqarolik jamiyatini taraqqiy ettirishning muhim sharti ham insonlar ongini, ma'naviyatini o'zgartirish va rivojlantirish – tafakkurni yuksaltirishdan iboratdir. Inson borki, u fikr yuritish qobiliyatiga ega. Inson fikrining teranligi, tiniqligi, mantiqiyliqi, erkinligi, mustaqilligi, badiiyligi, ijodiyliqi tafakkurning sifat va mezonlari hisoblanadi. Inson tafakkurning aynan shu shakllari orqali dunyoni anglaydi, uni o'ziga xos tarzda tasvirlaydi, xulosalar chiqaradi. Tafakkur tarzining o'zgarishi fuqarolik jamiyatini rivojlantirishga yo'l ochadi. Shuningdek, jamiyatning iqtisodiy, siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotida ijobiy o'zgarishlar yasaydi" (Qo'chqorov, 2018: 29).

Ayni paytda yozuvchi o'qish-o'rganish bir umr davom etishini, inson doimo o'rganish ishtiyoqida yashashi lozimligini ham Tinaliyev orqali ta'kidlanadi.

- Men ko'p gapni bilmayman, - dedi Tinaliyev, - biroq urush bo'lmaganda oqishga borardim, yana o'qigan bo'lardim.

Sinfdagi bolalar oshkora kulib yuborishdi...

- Buning nimasi kulgili? Buni sizlar ham keyinroq tushunib olasizlar (Aytmatov, 1988: 30).

Bu Rosululloh (sollallohu alayhi va sallam)ning ilm-u hikmatni orzu qilmoq haqidagi hadisi sharif ma'nosiga muvofiq tushadi (Buroxiy, 1991: 33).

Chingiz Aytmatov biz tahlilga tortgan qissalarda oquvchi (shogird) burch va mas'uliyati haqida ham ibratli saboq beradi.

“Erta kelgan turnalar”da bosh qahramon Sultonmurotni o'qituvchi Inkamol opa sinfxonadagi uncha sovuq bo'lmagan joydan sinfda eng baquvvatsan, sovuqqa chiday olasan, deb tirqishlaridan shamol hushtak chalib o'tayotgan derazaning o'ng yonboshidagi eng sovuq joyiga o'tkazib qo'yadi. Bola buni so'zsiz qabul qiladi, e'tiroz bildirish xayoliga ham kelmaydi. “Chidashga to'g'ri keladi”, deya ko'nib qo'ya qoladi. Hatto ko'nglida norozilik hissi ham kechmaydi. Oqituvchi aytdimi, demak, shunday bo'lishi kerak. Ustozning ko'rsatma topshiriqlarini hech taraddudsiz bajarish shogirdning burchi degan tushuncha Sultonmurotning ongiga quyilgan. Bu fikr Sultonmurot obrazi orqali qissa bilan tanishgan kitobxoniga, tabiiyki, eng avvalo yoshlarga singdiriladi. Oquvchi (shogird)ning eng katta burchi o'z ustoziga yurak-yurakdan hurmat va ehtirom ko'rsatishdir. Lekin bu tuyg'u aslida ustozning qalbida, yurish-turishida jo bo'lgan yuksak odamiylik, ma'naviyatning shogirdidagi aks sadosidir. “Tarbiyachining shaxsiy fazilatlari, ma'naviy qiyofasi o'quvchilar ongining va xulqining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatadi. Sinf rahbari uchun malaka va ko'nikmalarga ega bo'lishni o'zi yetarli emas. U o'z tarbiyaviy faoliyatida yuksak darajadagi insonparvarlik fazilatlari, o'z ishiga sadoqati, intizomi, odamiyligi, axloqiy sifatlari bilan ham ta'sir o'tkazadi. Chunki tarbiyachilik qobilyati juda ko'p sifatlarni: chuqur bilim, keng fikrlilik, ishga jon dildan ko'ngil qo'yish, bolalarga bo'lgan cheksiz, muhabbat, muomala, nazokatlilik, qalb yoshligi, serzavq temperament, oqil va adolatlilik namunasi, alohida nazokat, sipolik va vazminlik kabi fazilatlarning bo'lishini taqozo qiladi. Bunga yana tarbiyachilik texnikasi qo'shimcha ishda muvaffaqiyat ta'minlanishi tabiiydir. Tarbiyachilik texnikasi sinf rahbarining asosiy qurolidir” (URL 1).

Xuddi shunday ustoz-shogirdlikning yuksak namunasini “Birinchi muallim” qissasida Duyshen va Oltinoy munosabatlarida ko'ramiz. O'quvchi qizning o'qituvchisiga bo'lgan tuyg'ularini quyidagicha ifodalaydi: “Muallimning har bir so'zi, ko'rsatgan har bir harfi men uchun tabarruk, muallimga ixlosim zo'r edi. Duyshenning ta'limini qulog'iga quyib olishdan ham muhimroq ilinjim yo'q bu dunyoda”. Ayni shu kabi lavha, tasvirlar kitobxon-o'quvchini

joriy ijtimoiy maqomidan kelib chiqib o'ziga nazar solishga, o'zligi ustida tafakkur qilishga undashi tabiiy. Bu esa asta-sekin uning ruhiy dunyosiga ta'sir ko'rsatishi tabiiy. Bu o'rinda metodist olim Qunduzxon Husanboyevaning quyidagi fikrlari o'rinli: "Tafakkur jarayoni insonning ruhiyati bilan bilan izviy bog'liqlikda kichadi. Fikrlayotgan odamning ichki dunyosi qanchalik boy, dunyoqarashi nechog'lik keng, bilimi qay darajada chuqur bo'lsa, fikrlari, xulosalarining saviyasi ham shunchalar baland bo'ladi. teranlik, tiniqlik, mantiq, erkinlik, mustaqillik, badiiylik, ijodiylik inson tafakkuri darajasini ko'rsatuvchi ijobiy xususiyatlardandir. Odam dunyoni tafakkur orqali anglaydi, fikr va ruhiyat yordamida undan o'ziga xos tarzda ta'sirlanadi, xulosa chiqaradi" (15,68).

Oltinoy o'qtuvchisi Duyshen orzu qilganidek, tayinlab-tayinlab aytganidek, katta shaharlarda o'qidi, oliy maktablarni bitirdi, ilmiy ish bilan shug'ullanadi. Shu uzoq o'qish yillari "Har gal boshimga mushkul ish tushib, umidsizlik meni yengmoqchi bo'lib hamla qilganida, eng qiyin daqiqalarda Duyshenni ko'z oldimga keltirardim, uning tayinlab aytgan gaplari menga madad berib keldi, meni olg'a undar, tisarilishimga qo'ymasdi" deb eslaydi u.

Akademik bo'lib yetishgan Oltinoy Sulaymonova ovulda maktab ochilishida ko'rsatilgan ehtirom birinchi muallim Duyshenga emas, o'ziga qaratilganidan vijdoni qiynaladi. Buni bamaylixotir qabul qilishga shogirdlik burchi, insoniylik burch yo'l qo'ymaydi. Ustozining unut bo'lib ketayotgan xizmatlarini yozib, barchaga yetkazishni o'zining muqaddas burchi deb biladi. Bu bilan yozuvchi barchani ustozlar xizmatini unutmaslikka, ularning mashaqqatli mehnatini ardoqlashga chaqiradi. Pedagogik bilimi, tajribasi bo'lmasa-da, kelajak avlod oldidagi mas'uliyat, jamiyat oldidagi burch Duyshenda tabiiy (balki stixiyali) ravishda pedagogik nazokatni yuzaga keltirgan. "Alohida pedagogning kasbiy nazokati haqida aytib o'tish joiz. Pedagogik nazokat - bu o'quvchilar bilan bo'lgan muloqotda me'yorni (chegarani) bilish. Nazokat bu tarbiyachining bir joyga to'plagan aqli, tuyg'usi va umumiy madaniyati. Pedagog nazokatining mag'zi bu tarbiyalanuvchilarning shaxsiga bo'lgan hurmat. Tarbiyalanuvchilarni tushunish - o'qituvchilarni nazokatsiz muomalalardan saqlab qoladi va unga aniq vaziyatlarda ta'sir etadi, tadbirlar tanlashda yordam beradi" (Asqarova, 2005: 45).

Chingiz Aytmatov asarlaridagi boshqa pedagoglar obrazida ham buyuk muhabbat bilan ularning ana shunday fazilatlarini muayyan hayotiy, aksar hollarda ta'limiy voqeliklar orqali tasvirlanadi. Bu esa yozuvchi hayotda ham, ijodiy faoliyatda ham maktab voqeliklari, ta'lim-tarbiya masalalariga juda katta qiziqish, ayni paytda yuksak mas'uliyat bilan qaraganligini anglatadi.

- Abu Abdulloh Muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy. (1991). *Al-Jomi' as-Sahih*. Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati.
- Asqarova O'., Qoraboyeva Z. Pedagogik mahorat asoslari. Muammoli ma'ruzalar matni. Namangan, 2005.
- Aytmatov Ch. (1964). *Oq kema*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Aytmatov Ch. (1978). *Sarvqomat dilbarim*. Toshkent: G'.G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti.
- Aytmatov Ch. (1988). *Erta kelgan turnalar*. Toshkent: "Yosh gvardiya" nashriyoti.
- Aytmatov Ch. (1975). *Asrga tatigulik kun*. Toshkent: O'qituvchi.
- G'oziyev E.G'. (2017). *Psixologiya. Darslik*. Toshkent: O'qituvchi.
- Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o'qitish metodikasi. Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020.
- Kamenskiy Ya.A. (1975). *Buyuk didaktika*. Toshkent: O'qituvchi.
- Qodirov V. (2009). *Mumtoz adabiyot: o'qitish muammolari va yechimlar*. Toshkent: Alisher Navoiy nomidagi Milliy kutubxona nashriyoti.
- Qo'chqorov V. (2018). *Ma'naviyat asoslari: O'rta umumta'lim maktablarining 10-11-sinfari va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari uchun darslik*. V. Qo'chqorov, O. Mahmudov, Z. Zamonov. - Ikkinchi nashr. - Toshkent: Yangiyo'l Poligraf Servis.
- Sirliyev B.N., Beknazarov A.A., Arziqulov D.N. (2005). *Psixologiya: ma'ruzalar to'plami*. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi.
- Ushinskiy D.K. (1989). *Sobranie sochineniy*. Moskva: Izd-vo APN, 7-tom.
- URL 1: <https://uz.denometr.com/docs/768/index-69242-1.html?page=4>.

BUYUK SHAYX VA SHOIR SHE'RIYATINING BADIY LATOFATI

BÜYÜK ŞEYH VE ŞAİR'İN ŞİİR DÜNYASININ BEDİİ GÜZELLİĞİ

The Artistic Grace Of The Poetry Of The Great Sheikh And Poet

Rahima DAMINOVA*

Annotatsiya

Maqolada Markaziy Osiyoda XVI asrda faoliyat yuritgan yirik tariqat peshvosi va mutafakkir shoir Shayx Xudoydodi Vali hazratlarining umumbashariy ijodiy merosida inson ma'naviy kamoloti borasida keltirilgan fikrlari bayon etilgan. Shayx hayoti va faoliyati haqida bayon etuvchi "Manoqibi Shayx Xudoydodi Vali" asarida keltirilgan she'riy namunalar tahlil etiladi. Forsiy va turkiy tilda yaratilgan she'rlarning aksariyati diniy va tasavvufiy mohiyatga ega. Shayx she'riyatining mazmun va uslub jihatidan Ahmad Yassaviy hikmatlariga yaqin bir uslubda yaratilgani ko'zga tashlanadi. Bayon uslubi va tilining ravonligi xalq og'zaki ijodiga ancha yaqin bo'lib, uni kuylashga muvofiqla o'tiradi, bu esa o'z navbatida jahriya-sultoniya uslubidagi tariqat soliklarining zikr halqalari jarayonida yoki yakkaxon o'qishga o'xshaydi

Kalit so'zlar: *inson sharafti, adolat, saxovat, himmat, mehr-shafqat, tasavvuf, orif, so'fiy, tariqat, hikmat, uslub, turkona uslub.*

Abstract

The article reveals the ideas of the great religious figure and thinker poet Sheikh Khudoydodi Vali, who worked in Central Asia in the 16th century, about the spiritual perfection of man in the universal creative heritage. The poetic samples presented in the work "Manokibi Sheikh Khudoydodi Vali", which tells about the life and work of the sheikh, are analyzed. Most of the poems written in Persian and Turkish are of a religious and mystical nature. It is clear that the sheikh's poetry was created in a style close in content and style to the wisdom of Ahmed Yassawi. Bayan's style and fluency of language are very close to folk art, which makes it compatible with singing, which in turn is similar to the singing during the dhikr rings of the Jahria-Sultaniya style tariqat or solo recitation.

Key words: *human honor, justice, generosity, hard work, compassion, mysticism, scientist, Sufi, order, wisdom, style, Turkish style.*

* Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), Samarqand davlat chet tillar instituti.
Dr., Semerkant Devlet Yabancı Diller Enstitüsü, rahima_daminova@mail.ru.

Genişletilmiş Özet

Baba Hudaydad-ı Veli, 16. yüzyıl başlarındaki edebiyat hayatında eski doğu klasik şiirinin gelenekleri içerisinde oluşan, Yesevilik üslubunun özelliklerini yansıtan ve bu doğrultuda şiirin sürdürülebilirliğini sağlayan şahsiyetlerden biridir. Bu büyük veli ve yetenekli şair, eserleriyle 16. yüzyıl Doğu Türk klasik şiirinin çeşitli konu ve içerikteki lirik türlerde güzelliğini ve inceliğini korumaya hizmet etmiştir.

Çağdaşlarının ve kendisinden sonra yaşayan tarihçilerin el yazmaları ve tarihî belgelerinde Şeyh Hudaydad-ı Veli'nin hayatı, faaliyetleri ve Yesevilik tarikatındaki hizmetleri hakkında değerli bilgiler verilmektedir. Bu yazma nüshaların bir kısmı neşredilmiş, bir kısmı da Özbekistan'da ve diğer ülkelerin kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir. Şeyh Hudaydad-ı Veli'nin sadık müritlerinden Hazret-i Alim Şeyh'in yazdığı *Lemehat min Nefehatü'l-Kuds* (Farsça üç nüshası Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde saklanmaktadır), Hafız Tanış Buhari'nin tarihi *Abdullahname* eseri (tam metni Şark neşriyatında 1999-2000'de basılmıştır), *Menakıb-ı Şeyh Hudaydad Veli* (Farsçadır, şu anda Hazreti'nin Gazira'daki torunlarının elinde bulunmaktadır) eseri, Ebu Tahirhoca Semerkandi'nin *Semeriye* adlı eseri (1926, 1991 yıllarında yayınlanmıştır), Hasanhoca Nisari'nin *Müzekkiri'l-Ahbab* adlı eserinin el yazması (Farsçadan İsmail Bekcan'ın tercümesi 1993'te Taşkent'te basılmıştır), Abdülğani Keşmiri'nin *Rivzatü'l-Rızvan* adlı eseri (16. yüzyılda yazılmıştır, farklı nüshaları bulunmaktadır), Kadı Mir Muhammed Vefa Kerminegi'nin tarihî eseri *Tuhfei el-Hani* (395 sayfadan oluşur, Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde 1359 numarayla saklanmaktadır), Muhammed Şerif Hüseyinî el-Alevi el-Buharî'nin (19. yüzyılda yaşamıştır) *Hucetü'z-Zakirin* kitabı (Semerkand bölgesi "Maneviyat ve Güzel Sanatlar Tarihi" Müzesi'nde, 1451 numarasıyla saklanmaktadır), Abdül Beka ibn Hoca Bahauddin tarafından 1617'de yazılan *Camiü'l-Makamat* eseri (Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü'nde saklanmaktadır), Fıtrat'ın "Yassaviya Mektebining Şairler Togrısında Tekşirişler" (Taşkent, "Ma'naviyat" yayınevi, 2000, cilt 2) ve buna benzer pek çok risale ve belgede Şeyh Hudaydad Veli'nin kişiliği ve hayatı hakkında bilgi verilmektedir.

Şeyh Hudaydad Veli'nin zengin manevi, kültürel ve edebi mirası Molla Numan Hoca Gaziregi'de bulunan *Menakıb*'da verilmiştir. Buna göre; 25 Türkçe ve 12 Farsça gazeli, 25 Türkçe, 3 Farsça hikmeti, 86 Türkçe, 201 Farsça beyti, 10 Farsça şiir ve 14 Farsça mesnevisi vardır. Şeyh'in sanatsal faaliyetinde Hoca Ahmed Yesevi'nin takipçisi olduğu ilim adamları tarafından şöyle kaydedilmiştir: " Şeyh Hudaydad Veli'nin eserlerine baktığımızda, eserinin temelinde hikmet olduğunu ve onun sanatının tesirinin olduğunu görüyoruz. Burada doğal

olarak Şeyh için önderler olan Hoca Ahmed Yesevi ve Süleyman Bakırgani'nin yeri ayrı olmuştur. Şeyh Hudaydad Veli, eserlerinde insanları sabra, kanaate, duaya, sevgiye, dostluğa ve barışa çağırırken, yöneticileri de adalete, merhamete ve barışa davet etmektedir (Kattaev, 1995: 12-13)

Şeyh Hudaydad Veli'nin şiirleri, Yesevilik tarikatının ideolojik ve sanatsal gelenekleri temelinde şekillenmiş ve aynı zamanda onun eserlerindeki tarihi Nevayî fenomeninden sonra klasik edebiyatın gereksinimlerini tam olarak karşılayan şiir geleneklerini bünyesinde barındırmıştır. Eski Türk sözlü edebiyatındaki Türklere özgü gelenekler, Şeyh'in sanat eserlerinin örneklerinde derinden korunmuştur. Zira “Bu şiirler dilin akıcılığı, sanatın sadeliği, düşüncenin net ifadesi ve müzikalitesiyle diğerlerinden ayrılır. Bu açıdan bakıldığında Şeyh Hudaydad'ın şiir mirası, 16. yüzyıl Doğu Türklük edebiyatının üslup çeşitliliğinin, konu genişliğinin ve dil ve sanattaki netlik çabasının derinlemesine incelenmesi için iyi bir araç olabilir” (Valix'o'jaev, O'rinboev, 1995: 13).

Şeyh Hudaydad Veli'nin gazelleri, anlatım tarzı ve dil açısından Türk ve Fars halklarının sözlü edebiyatında rastlanan benzerlikler özelliğinin sonraki dönemlerdeki gazel gelenekleriyle karışmasından ortaya çıkmıştır ve beyan yöntemi ve dili bakımından Türklere özgülük ve klasik geleneklerin sentezi hissedilmektedir.

Kirish

XVI asr boshlari adabiy hayotida qadimiy sharq mumtoz she'riyati an'analari doirasida ijod etib, yassaviya uslubi xususiyatlarini o'zida aks ettirgan va bu yo'nalishdagi she'riyat bardavomligini ta'minlagan siymolardan biri – Bobo Xudoydodi Vali hazratlaridir. Bu ulug' avliyo va iste'dodli shoir o'z ijodi bilan o'zbek mumtoz she'riyati go'zalligi va nafosatini XVI asrlarda ham rang-barang mavzu va mazmundagi lirik janrlarda mumtoz maqomda namoyon bo'lib turishi uchun xizmat qildi.

Shayx Xudoydod Vali hayoti, faoliyati va Yassaviya tariqatidagi xizmatlari haqida o'z davri zamondoshlari va undan keyin yashagan muarrixlarning qo'lyozma asarlarida va tarixiy hujjatlarida qimmatli ma'lumotlar keltiriladi. Ushbu qo'lyozma asarlarning ayrimlari chop etilgan, ayrimlari esa Respublikamizning va boshqa xorijiy davlatlarning kutubxonalarida saqlanmoqda. Shayx Xudoydod Valining sodiq muridlaridan bo'lgan Hazrati Olim Shayx qalamiga mansub “Lamahot min nafahot ul-quds” (forscha, O'zFA Sharqshunoslik institutida uch nusxasi saqlanmoqda), Hofiz Tanish al-Buxoriyning “Abdullanoma” tarixiy asari (“Sharq” nashriyotida 1999-2000 yillarda to'liq nashr etildi), “Manoqibi Shayx Xudoydod

Vali” (forscha, hozirgi kunda Hazratning G’aziradagi avlodlari qo’lida saqlanmoqda), Abu Tohirxo’ja Samarqandiyning “Samariya” asari (1926, 1991 yillarda nashr etilgan), Hasanxo’ja Nisoriyning “Muzakkirul-ahbob” asari qo’lyozmasi (forschadan Ismoil Bekjon tarjimasini, 1993 yilda Toshkentda nashr qilingan), Abdulg’ani Kashmiriyning “Rivzat ul-rizvon” asari (XII asrda yozib tugatilgan, asarning turli nusxalari mavjud), Qozi Mir Muhammad Vafo Karminagiyning “Tuhfai al-Xoniy” tarixiy asari (395 betdan iborat bo’lib, O’zFA Sharqshunoslik institutida 1359/ raqami bilan saqlanadi), Muhammad Sharif Husayniy al-Alaviy al-Buxoriyning (XIX asrda yashagan) “Hujjat ul-zokirin” tazkirasi (Samarqand viloyati “Ma’naviyat va nafis san’at tarixi” muzeyida, №1451 hisob raqami bilan saqlanmoqda), Abdul Baqo ibn Xoja Bahovuddin tomonidan 1617 yilda yozilgan “Jome’ ul-maqomot” asari (O’zFA Sharqshunoslik institutida saqlanadi), Fitratning “Yassaviya maktabi shoirlari to’g’risida tekshirishlar” (Toshkent, “Ma’naviyat” nashriyoti 2000 yil, 2-jild) kabi va boshqa shunga o’xshash ko’plab risola va hujjatlarda Hazrat Xudoydod Vali shaxsiyati va hayotiga doir ma’lumotlar keltiriladi.

Hazrati Azizon Shayx Xudoydod Valining muborak maqbara ziyoratgohi Samarqand shahridan ikki toshlik masofada joylashgan tarixiy Sheroz tumani, hozirgi Jomboy tumanining G’azira mavze’sidagi xonaqoh majmuasida joylashgan.

Asosiy qism

Shayx Xudoydodi Vali o’z davrining yirik olimi, islom va tasavvuf ilmining yirik vakillaridan biri, tasavvufdagi Yassaviya-Jahriya-Sultoniya tariqatining taniqli namoyandasi bo’lgan. Shayxning ilmiy-tasavvufiy qarashlari o’zbek va fors tillarida yozilgan hikmatli so’zlari va g’azallarida o’z ifodasini topgan.

Islom dunyosining yirik allomasi Xoja Ahmad Yassaviy islom aqidalarini turkiy tilda sharhlab bergan shoir bo’lish bilan birga qudratli tariqatga ham asos solgan. Bu tariqatning davomchisi XV asr oxiri XVI asr boshlarida sohibi karomat, maqomat yo’liga kirgan, kibru havoyi nafsdan parhezda bo’lgan, sabr-qanoat tufayli fano darajasiga yetib, “Vali” degan unvonga sazovor bo’lgan Hazrati Azizon Shayx Xudoydod Vali hisoblanadi.

Shayx Xudoydod Valining boy ma’naviy, madaniy va adabiy merosi Mullo No’monxo’ja G’aziragiyda saqlangan «Manoqib»da hazratning 25ta turkiy, 12ta forsiy g’azali; 25ta turkiy, 3ta forsiy hikmati; 86ta turkiy, 201ta forsiy baytlari; 10ta forsiy nazmi va 14ta forsiy masnaviysi keltiriladi.

Hazrat Azizon Shayx Xudoydodi Vali turkiy tasavvuf she’riyatining yirik vakillaridan biri bo’lib, u Yassaviya-jahriya tariqatidagi faoliyati bilan bir qatorda she’riyatda ham o’ziga xos maktab yaratgan bo’lib, turkiy va fors-tojik tillarida g’azal, hikmat hamda baytlar bitdi.

Hazrat Xudoydodning bu sohalardagi ko'p qirrali faoliyati “Manoqibi Shayx Xudoydodi Vali” deb nomlanib, XVI asrda yozilgan kitobda bayon qilingan. Bu kitobda Shayx Xudoydodi Valining she'riyati haqidagi mulohazalari quyidagicha bayon etiladi: “Men yigirma uch yoshimda Hazrati Azizon Jamoliddinga qo'l berib, ul murshidning fotihalariga – oq yo'l tilashga muyassar bo'lganimdan boshlab hozirgacha, ya'ni ellik yil davomida xalqni Haq tomon chorladim, faqr-u fano vodiysini kezib chiqdim. Men bu vaqtga qadar she'r aytishga va risolaning yozilishiga bunchalik g'ayrat qilmagan edim. Hozirda bunga alohida ahamiyat berishimning sababi shuki, istaymanki, mendan sizga bir esdalik qolsa, toki mening she'rlarim va risolamni o'qiganlar o'zlari uchun saboq olgaylar”.

Shayxning she'riy merosi alohida devon shakliga keltirilgani haqida ma'lumot uchramaydi. “Manoqib”da keltirilgan she'rlar turkiy va forsiy tillarda yozilgan bo'lib, ular Shayxning ikki tilda erkin ijod qilganligidan dalolat beradi.

Markaziy Osiyodagi tasavvuf yetakchisi, yassaviya-sultoniya-jahriya tariqatining mashhur vakili Shayx Xudoydodi Valining ajdodlari asli Xorazmdan bo'lib, ilmi-ma'rifatli, orif kishilardan bo'lgan. Otasining ismi Azizon Ortiq Shayx bo'lib, Xorazm ahli orasidagi notinchliklardan bezib, Azizon Ortiq Shayx ukasi Azizon Zikriyo Shayx va ahli oilalari bilan avval Buxoro shahriga, keyinroq Karmana yaqinidagi bir mavzega ko'chib kelishadi. 1461-yilda shu yerda Bobo Xudoydodi Vali dunyoga keladi. Maktab ta'limidan so'ng yosh Xudoydod Samarqandga kelib, Javzoniya madrasasida shariat ilmlaridan saboq ola boshlaydi. “Lamahot”da keltirilishicha, bo'lg'usi Shayx Xudoydod Samarqanddagi Mirzo Ulug'bek madrasasiga kelib, falakiyot sohasidagi talabalarning munozaralarida ham ishtirok etadi. Uning tariqatdagi birinchi ustoz – piri yassaviyai-jahriya tariqatining mashhur arbobi Shayx Jamoliddin Azizon edi. Bobo Xudoydodi Vali hayoti va faoliyati haqida yuqorida tilga olganimiz “Lamahot min nafahotul-quds”, “Hujjatus-zokirin”, “Manoqibi Shayx Xudoydodi Vali”, “Tuhfatus-zo'irin”, “Jome'ul-maqomot”, “Ravoiyihul-quds”, “Rashahotu aynul-hayot”, “Samariya”, “Muzakkirul-ahbob” kabi asarlarda ma'lumot uchraydi. Ushbu asarlarda keltirilgan ma'lumotlar asosida samarqandlik tarixshunos olim Komilxon Kattaev “Shayx Xudoydodi Vali tarixi” nomli asarini nashr ettirgan. Shuningdek, olim bir qator nasabnoma, irshodnoma va vaqfnoma kabi tarixiy manbalardan ham foydalangan. Olim kitobida 30 yaqin shunday manbalarning nomlarini keltiradi (Kattaev 1995: 26-40).

Alloma hayoti va faoliyati tafsilotlariga bag'ishlangan “Manoqibi Shayx Xudoydodi Vali” asari hanzuga qadar fanda maxsus monografik tadqiqot obyekti bo'lgani yo'q. Asar shayxning muxlis yoki muridlaridan biri tomonidan yozilgan bo'lib, oxirgi sahifada kotibning nomi ko'rsatilgan. Ya'ni “1331 hijriy yilda Muhammad Ashur ibn Nurmuhhammad (g'affaralloh) ko'chirdi” deyiladi. Asar fors-tojik tilidan tarjima, arab yozuvidan tabdil qilinib,

so'zboshi va izohlar bilan adabiyotshunos olim Sayfiddin Sayfulloh tomonidan "Ulug' avliyo" nomi bilan nashr etildi. (Sayfulloh 2017:45). Shayx faoliyatiga doir asarlar ichidan mazkur asarga e'tibor qaratishimizning boisi unda shayxning bir qator she'rlaridan namunalar joylashganligidir.

Natijalar va muhokama

Kitobda turli voqea- hodisalar vositasi bilan Hazrati Shayxning o'z muridlari, suhbatdoshlariga pand-o'gitlar berganliklari haqida hikoya qilinadi. Matn o'rtalarida esa sa'j, bayt, hikmat, g'azal, naql, hikoyat sarlavhalari bilan turkiy va forsiy tillarda badiiy yaratmalar ham joylashtirilgan. "Qur'oni Karim"dan iqtiboslar, hadisi shariflardan namunalar, qissalarga murojaat etish (masalan, 7-sahifada Yusuf alayhissalom qissalariga e'tibor tortiladi) hollari biror voqea yoki hikmatli pand, o'git tahlili vositasida uchraydi.

8-betda keltirilgan:

*Ey habibi mehrubon, dar ishqij hijron soxta,
V-az baroi dardi hijron vasl darmon soxta, –*

matlai bilan boshlanuvchi 5 baytli na'tdan so'ng, 9-sahifa o'rtalarida Hazrati Shayx hayotining sanalari va tafsilotlari (biografiya) keltiriladi. Keyingi sahifada Hazrati Shayxning Samarqanddagi turbatlari haqida ma'lumot bor. Ba'zi sahifalarda shayxning o'z zamondoshlari bo'lmish tarixiy shaxslar bilan bo'lgan munosabatlari haqida ham ma'lumotlar keltiriladi.

Ko'pgina tasavvuf arboblari singari Shayx Bobo Xudoydodi Vali ham faqat xonaqoh va tariqatpeshalik, so'fiylik odob-axloqini targ'ib etuvchi mutafakkirlik bilan chegaralanib qolmay, she'riyat sohasida ham qalam tebratganlar. Ammo bu ijodkorlik shoirlik, badiiy so'zga mohirlik iqtidorini namoyish etish uchun emas, balki yuqorida aytganimizdek, davr an'anasi bo'lmish tasavvuf va badiiy ijodning o'zaro bir-biriga ta'siri, uyg'un rivoji natijasi sifatida yuzaga kelgan edi. Asarda badiiy ijod namunalari ikki tilda – fors-tojik va o'zbek tillarida keltirilgan. Hasanxoja Nisoriy "Muzakkir ul-ahbob"da Shayxning shoirlik iqtidori haqida shunday ma'lumot beradi: "Shayx Xudoydod gohida fikriga kelgan durlarni nazm ipiga teribdilar. Bu matla' ularning sharif maqolalaridandur. Matla':

*Har banda, ki dar subh az jom kashad ohe,
Bikushod so'i Haqash az oh shohrohe". (Nisoriy 1993: 36-37)*

Mazmuni: Tong payti jonu dilidan oh chekkan har banda, O'sha oh tufayli o'z Xudosi tomon katta yo'l ochadi.

Shayxning badiiy ijodda Xoja Ahmad Yassaviy izdoshi ekanligi olimlar tomonidan qayd etilgan: "Shayx Xudoydodi Vali ijodiyotiga nazar qilar ekanmiz, ularda hikmatlar ijodining asosini tashkil etishini va bunda Shayxning ruhoniyaatlari pirlari – Xoja Ahmad Yassaviy hamda Sulaymon Boqirg'oniylarning ta'siri katta bo'lganligini ko'ramiz. Shayx Xudoydodi Vali o'z ijodini xalqni sabru qanoatga, ibodatga, mehru muhabbatga, do'stlikka va osoyishtalikka chaqirgan bo'lsa, hukmdorlarni esa adolatga, shafqatga, tinchlikka da'vat etganlar". (Kattaev 1995: 12-13)

E'tibor qilinsa, olim Shayx faoliyatidagi ijtimoiy sohaga, ya'ni faqat xalqningina emas, balki endi hukmdorlarni ham ma'naviy hayotiga ta'sir ko'rsatish sohasiga e'tibor qaratmoqda. Shayxlardagi bu xususiyat naqshbandiya tariqatining yirik murshidi Xoja Ahrori Vali (r.a.) hayoti va faoliyatida yorqin ko'zga tashlanadi. Xoja Ahrorning karomatlaridan biri – podshohlar qalbini sayd qilish, ya'ni ovlay bilish edi. Bunday karomat yassaviy shayx Shayx Xudoydodi Valida ham zuhur bo'ladi. Shayx o'zbek sultonlaridan Ubaydulloxon ibn Mahmudxon va Bobur Mirzo hayotlaridagi ayrim voqea hodisalarning ishtirokchisi bo'lgan. Bu haqda Mirzo Haydar Dug'latning "Tarixi Rashidiy" asarida, ba'zi manoqiblarda ma'lumotlar uchraydi. Demak, shayxning davr ijtimoiy hayotiga aralashuvi uning o'zi va yassaviya tariqati peshvosi Xoja Ahmad Yassaviy faoliyati o'rtasidagi bitta farqni belgilaydi. Bu xususiyat uning she'riyatida ham o'z ifodasini topadi.

Shayx Xudoydodi Vali she'riyatining g'oyaviy-poetik xususiyatlariga kelsak, shuni qayd etish lozimki, bu she'riyat she'r ilmini o'rgangan shoir ijodi mahsuli emas. Ba'zan tushkun va umidsiz kayfiyatda, ba'zan jazba jo'sh urgan holatda, ba'zan fikrini sharhlash maqsadida badihatan (eksrompt tarzida) yuzaga kelgan yaratmalardir. Ulardan poetik mukammallik qidirish to'g'ri bo'lmaydi. Lekin bu nazmiy yaratmalarni e'tiborsiz qoldirish ham mumkin emas. Chunki ularda favqulodda original obrazlar, she'riy san'atlar, o'ziga xos ham xalqona, ham mumtoz uslub qirralari namoyon bo'ladi. She'riyatning aksari qismi hamd va munojotlardir. Manoqib va boshqa diniy asarlar tarkibida bo'lgan bu ijod namunalari adabiyotshunoslar e'tiborini ham tortgan. Jumladan, akademik B.Valixojayev bunga shunday baho beradi: "Hazrat Xudoydod o'zining yassaviy-jahriy-sultoniya tariqatidagi faoliyati bilan bir qatorda she'riyatda ham qobiliyat sohibi bo'lib, turkiy va forsiy tillarda g'azal, hikmat va fardlar bitgan. Mavjud she'rlar yozma adabiyotdagi g'azal, qasida janrlari qonun-qoidalariga rioya qilingan holda bitilgan bo'lib, mavzu jihatdan esa orifona va nasihatmuzdir". (Valixojayev 1993: №8) She'riyatning aksari hamdlar bo'lib, matnda munojot, sharhi holot, pand-nasihat motivlari ham qorishiq keladi. G'azallarning badihatan yoki maxsus

tayyorgarliksiz yozilgani e'tiborga olinsa, ular vaznida va bayon tarzida xatolik va kamchiliklar borligi o'quvchini o'ylantirmaydi. Bundan tashqari, Shayxning bizgacha yetib kelgan she'riyati matnlaridagi xatoliklarga manbani yozgan yoki ko'chirgan xattotlarning ham albatta daxllari bo'lgan. G'azallardagi alliteratsion xususiyatning sabablaridan biri – ularning qog'ozga tushirilib, devon tuzish uchun emas, balki yassaviya tariqati uslubida zikr tushilayotgan paytda hikmatlar kabi aytishga mo'ljallanganligidir. Buni akademik B.Valixo'jaev ham qayd etadi: “Bu g'azallarda turkiy va forsiy xalqlarning og'zaki ijodida uchraydigan o'xshashliklar xususiyatini keyingi davrlardagi g'azal xususiyatlari bilan qorishuvidan maydonga kelib, bayon uslubi va tilining ravonligi, jarangdorligi uni kuylashga muvofiq bo'lib, bu esa o'z navbatida jahriya-sultoniya uslubidagi tariqat soliklarining zikr halqalari jarayonida yoki yakkaxon o'qishga o'xshaydi” (Valixo'jaev 1993: №8). Barcha hamdlarda asosiy obraz shoirning o'zi – meni. Asosiy g'oya esa tasavvuf ta'limotidagi fano va baqo, o'zlik yukidan qutulish, ehtiyojlar yukini tashlab, boqiy xotirjamlikka erishish masalalaridir.

Shoirning tili va bayoni nihoyatda o'ziga xos, betakror. Buni birgina baytni o'qiboq his etish mumkin. “Xoliqim sevdi meni, men nega sevmasman ani” misrasi bilan boshlanuvchi hamdda o'zlik yukining (dunyoviy ehtiyojlarning) ma'rifat yo'lidagi to'siq ekanligi anglatiladi:

*Men seni sendin tilarmen o'zlugumdin uzulub,
O'zlugumdin uzmayin hargiz topa olmon seni ...*

*Chun o'larsen, ey Xudoydod, o'lgin o'lmasdin burun,
Davlati boqiy kerak bo'lsa, qo'y ushbu dunyani.*

Boshqa bir orifona g'azal munojot ruhida yozilgan:

*Bevafolig' olami mendin mango, mendin mango,
Lutfudin qilmoq vafosidin sango, sendin sango.*

*Ko'p jafolar ko'rsatub g'am o'zimo, g'am o'zimo,
Ko'p inoyatlar bo'lur sandin sango, sendin sango.*

*Necha noahlliqlik qilib, sevmagum g'ayringni men,
Haddi yo'q muncha inoyat lutf ilan sendin mango.*

*Do'stlug'din xalq qilding ham taqi lutfung bilan,
Barcha olamdin inoyat ham taqi sendin mango.*

*Ey Xudoydod, ishqida qilg'il tamanno vaslidin,
Vaslini jumla xaloyiqqa tila, andin mango.*

E'tibor qilinsa, til va bayon tarzi Yassaviy uslubidagi sodda, ravon, tushunarli, xalqona tilga nisbatan ancha murakkab. O'z g'azallarida shoir ancha murakkab stilistik kompozitsiyalarni qo'llashga, san'atpardoqlikka harakat qilganligi ko'zga tashlanadi, garchi she'r yozishdan niyat bu bo'lmasa ham. Bu esa bevosita xurosoniy uslub xususiyatlarini eslatadi. Quyidagi munojotda ham shu hodisa yaqqol ko'zga tashlanadi:

*Qo'ymag'il hargiz bu savdo ham bu savdo ishqida,
Qilmag'il xoli ko'ngulni dardin aslo ishqida.*

*Bo'lmag'um ushbu jahonda, ne jihat erdi mango,
Ikki olam ichra men bo'lsam huvaydo ishqida.*

*Men azaldin yor uchun tushgum bu savdo yo'lig'a,
To abad bo'lsam dag'i hayronu paydo ishqida.*

*Ne jihat bo'ldi manga kelmak basharlig' sorig'a,
Ya'ni ul sirri nihon toki ochilsa ishqida.*

*Ey Xudoydod, sirri dilni ochmag'il har xirag'a,
Ko'p riyozatlar keraktur, ko'p fano yor ishqida.*

Shunday munojotlardan yana biri "Manga bu tanda jon ..." deb boshlanadigan g'azal ham uslub jihatidan ancha murakkab bo'lib, tanlangan so'zlar tushunarli, ayni paytda ularning bog'lanishi va ifoda tarzi bilan yaxlit poetik mazmun va kompozitsiya yaratilgan. Bu hodisa tilshunos olimlar e'tiborini ham tortgan: "G'azal tarkibidagi so'zlarning o'zaro birikuvi va o'rinlashuvida qat'iy izchillik mavjud. Garchi g'azal janrining struktural jihatdan o'z qonun-qoidalari va talablari bo'lsa-da, qo'llangan til birikmalari orasidagi eng zarur deb hisoblanganlari misraning kerakli o'rinlarida joylashtirilgan. Shu ma'noda asar xulosasi

sifatida qabul qilinadigan sensiz kerakmas jumlasining misra oxirida o'rinishi xarakterlidir". (Karimov, O'rinboeva 2017:19)

Olimlar g'azal kompozitsiyasida shakl, mazmun, g'oyaviy maqsad uyg'unligi va izchilligiga ham e'tibor qaratishgan. Shoir qo'llagan radifning g'azal estetik ta'sirchanligini ta'minlashi barobarida har misra va bayt ritmi tizginini, akustikasini boshqarib turganligini ta'kidlashadi. Xususan: "G'azal arxitektonikasi nuqtayi nazaridan jumla asar markazidan o'rin olib, qolgan barcha periferik mulohazalar va ifodalarni o'z atrofida mahkam birlashtirgan, shoirning asosiy g'oyasi ana shu jumlada mujassamlashgan" (Karimov, O'rinboeva 2017:19).

G'azal:

*Manga bu tanda jon sensiz kerakmas,
Hayoti jovidon sensiz kerakmas.*

*Nechakim mo'мину bo'lsam musulmon,
Manga din-u iymon sensiz kerakmas.*

*Na qilsun oshiqing ishqingdin o'zga,
Nechakim bo'lsa jon, sensiz kerakmas.
Agar ikki jahon xushlikni bersang,
Hamisha jovidon sensiz kerakmas.*

*Xudodod naylasun pirluk holinda,
Jahon ichra jahon, sensiz kerakmas!*

G'azalda so'z va iboralarning hayoti jovidon, dinu iymon, jahon ichra jahon singari izofali qurilmalar shaklida kelib, fikrning yuqori pafosda ifodalanishi mumtoz she'riyat an'alarining Hazrat Xudoydodi Vali ijodida ham namoyon bo'lganligidan dalolat beradi. Bu bevosita Shayx badiiy ijodi uslubida madrasa tahsili asarlari ham ko'ringanligi natijasidir. Chunki Samarqand oliy ma'hadlarida she'riyat qonun-qoidalari, badiiyat sir-asrorlari, adabiyotshunoslik fanining asosiy tarmog'ini tashkil etgan ilmlar uchligi – ilmi aruz, ilmi bade', ilmi qofiya nazariyalari o'qitilgan.

Shoirning "na qilay?" radifli g'azali badiiy san'atlar istifodasi nuqtayi nazaridan diqqattalab bo'lib, unda ruju' va tavze' san'atlari yuksak mahorat bilan qo'llangan, bu esa badiiy obraz ichki dunyosi boyligi, unda mukammal iymon nuri yarqirab ko'rinib turganligiga ishora etadi. G'azal:

*Hayratingda bu ko'ngul hayron qolibdur na qilay,
Hayratingdin hayratim hayron qolibdur, na qilay?*

*Hayrating etti meni sonsiz, talaf hech bo'lmadim,
Hayratingdin tug'di hayrat, tuqqisidur na qilay? ...*

*Ey Xudoydod, hayratingdin qilmag'il hargiz gina,
Kimki ahli din erur hayrat angodur na qilay?*

Shayx Xudoydodi Vali she'riyati yassaviya tariqati g'oyaviy va badiiy an'analari negizida shakllangan bo'lib, bir vaqtning o'zida o'z davrida tarixiy Navoiy fenomenidan keyin mumtoz poetika talablariga to'la javob beruvchi she'riyat an'alarini ham o'zida mujassam etdi. Shayx badiiy ijodi namunalarida qadimgi o'zbek og'zaki ijodidagi turkona uslub an'analari ancha chuqur saqlanib qolgan edi. Zero: "Bu she'rlar tilining ravonligi, badiiyatining soddaligi, fikrning aniq ifodasi, musiqiyliigi bilan ajralib turadi. Shu jihatdan olib qaraganda, hazrat Xudododning she'riy merosi XVI asr o'zbek adabiyotidagi uslubiy rang-baranglikni, mavzu ko'lamining kengligini, badiiyat va tilda tushunarlikka intilishni chuqur tahlil etishda yaxshi vosita bo'lib xizmat qila oladi" (Valixo'jaev, O'rinboev 1995: 13).

Xulosa

Bundan shunday xulosa qilish mumkinki, Shayx Xudoydodi Vali she'riy uslubi Xoja Ahmad Yassaviy hikmatnavisligi uslubi bilan o'z davri mumtoz o'zbek she'riyati uslubini omuxta tarzda davom ettirgan she'riyat sifatida ko'zga tashlanadi. Shayxdan keyin o'tgan bir qator turkiy tilli shoirlar ijodi mumtoz poetika kanonlariga bo'ysundirilgan, aruz, badi', qofiya ilmlari talablaridan chekinilmagan, barcha qonunlar doirasida yaratilgan bo'lsa-da, unda Xoja Ahmad Yassaviyning turkistoniy uslubi ruhan xalqchilligi va samimiyligi bilan yorqin namoyon bo'lib turadi.

Shayx Xudoydodi Vali g'azallari turkiy va forsiy xalqlar og'zaki ijodida uchraydigan o'xshashliklar xususiyatining keyingi davrlardagi g'azal xususiyatlari bilan qorishuvidan maydonga kelib, bayon uslubi va tili jihatidan turkonalik va mumtozlik an'analari sintezi sifatida namoyon bo'ldi.

Adabiyotlar

Kattaev, Komilxon (1995). Shayx Xudoydodi Vali tarixi. - Samarqand: Maxdumi A'zam
Dahbediy ilmiy-tadqiqot fondi.

Karimov, Sobir, O'rinboeva, Dilbar (2017). Bu tanda jon sensiz kerakmas. Samarqand:
SamDU.

Nisoriy, Hasanxoja (1993). Muzakkirul-ahbob. Toshkent: Abdulla Qodiriy nomidagi XMN.

Sayfulloh, Sayfiddin (2017). Ulug' avliyo. Shayx Xudoydodi Vali. Toshkent: O'zbekiston.

Valixo'jaev, Botur, O'rinboev, Bozorboy. (1995). Xudododi Vali. G'azallar. Samarqand:
SamDU.

Valixo'jaev, Boturxon, O'rinboev, Bozorboy (1993). Bobo Xudoydodi Vali. Toshkent:
Guliston.

“QADAM RANJIDA QILMOQ” FRAZEMASINING SEMANTIK XUSUSIYATLARI VA TEZAURUSI

“KADEM RENCİDE KILMAK” DEYİMİNİN SEMANTİK ÖZELLİKLERİ VE KAVRAM
ALAMI

Semantic features and thesaurus of the phrase of verb “qadam ranjida qilmoq”

Sabohat QAHHAROVA*

Annotatsiya

Har qanday tilni o‘zlashtirishda so‘z boyligini o‘rganish juda muhim, chunki u har qanday tilning asosi hisoblanadi. Buning uchun, avvalo, zamonaviy leksikografiya deb nom olgan kompyuter leksikografiyasiga murojaat qilinadi. Kompyuter leksikografiyasi mavjud an‘anaviy leksikografiyadan bir qator afzallik xususiyatlari: qulayligi, kamxarjligi, leksik birliklarning barcha ma‘nolari bir joyda jamlanganligi bilan tubdan farq qiladi. Bunday tipdagi lug‘atlarni yaratish uchun lug‘aviy birliklarning semantikasi ishlab chiqilishi zarur. Shu sabadan hozirgi vaqtda lingvistik tadqiqotlarning aksariyati fe‘l semantikasiga qaratilgan. Nutqimizdagi barcha fe‘llar leksema yoki frazeologik birlik shaklida namoyon bo‘ladi. Ana shunday harakat-hodisalarni, xususan, yo‘nalma harakat semasini ifoda etuvchi lisoniy birliklar ko‘pgina tilshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan, shu bois tilshunoslikda uning tabiati, usuli to‘g‘risida turlicha qarashlar, fikr-mulohazalar mavjud. Chunki har bir olim mazkur birlikni o‘z nuqtayi nazaridan kelib chiqib tavsiflaydi, tasniflaydi. Ushbu maqola ham yo‘nalma harakat fe‘llari guruhiga kiruvchi “qadam ranjida qilmoq” frazemasi semantikasi va tezaurusiga bag‘ishlangan. Mazkur birlik maqolaning tadqiq obyektini sifatida kelmoq, tashrif buyurmoq, qadam tashlamoq, qadam qo‘ymoq, qadam bosmoq, odimlamoq fe‘llari bilan bir qatorda bormoq, ketmoq, jo‘namoq kabi leksemalar o‘rnida ham qo‘llaniladi va turli leksik birliklar qurshovida har xil semalarni ifodalab keladi.

Kalit so‘zlar: semantika, tezaurus, leksikografiya, qadam ranjida qilmoq, frazema, leksema

Abstract

Learning vocabulary is very important when mastering any language, as it is the basis of any language. To do this, they first turn to computer lexicography, which we call modern lexicography. Computer lexicography fundamentally differs from the existing traditional lexicography by a number of advantages: convenience, scarcity, the fact that all the meanings of lexical units are collected in one place. To create dictionaries of this type, it is necessary to develop the semantics of dictionary units. From Shu Saba, most of the linguistic research is currently focused on the semantics of verbs. All

* O‘zMU tayanch doktoranti.

Özbekistan Milli Üniversitesi doktora öğrencisi, sabohatqahhorova922@gmail.com

verbs in our speech are represented in the form of a lexeme or phraseology. Linguistic units expressing such phenomena of movement, in particular this directional movement, have been studied by many linguists, therefore in linguistics there are different points of view, opinions about its nature, method. Because every scientist characterizes, classifies this unity based on his point of view. This article is also devoted to the semantics and thesaurus of the phrase of verb “qadam ranjida qilmoq”, which refers to the group of verbs of action direction. This unit is used as the object of research of the article together with the verbs to come, to visit, to step backwards, to step in, to step out instead of such lexemes as to go, to leave various semantics surrounded by various lexical units.

Keywords: *semantics, thesaurus, lexicography, step on, phrase, lexeme*

Genişletilmiş Özet

Herhangi bir dili öğrenirken o dilin söz varlığı çok önemlidir, çünkü söz varlığı dilin temellerindedir. Bunun için son yıllarda öncelikle modern sözlükbilimi olarak adlandırılan bilgisayarlı sözlükbilimine başvurulmaktadır. Bilgisayarlı sözlükbilim, birtakım avantajlarla temel olarak mevcut geleneksel sözlükbilimden farklıdır: kullanım kolaylığı, düşük maliyet, sözcük birimlerinin tüm anlamları tek bir yerde toplanmıştır. Bu tür sözlüklerin oluşturulabilmesi için sözcük birimlerinin anlambiliminin geliştirilmesi gerekmektedir. Bu nedenle dilbilimsel araştırmaların çoğu şu anda fiil anlambilimine odaklanmaktadır. Konuşmamızdaki tüm fiiller bir sözcük birimi veya ifade birimi biçiminde görünür. Bu tür hareket olaylarını, özellikle de yönlü hareket şemasını ifade eden dil birimleri birçok dilbilimci tarafından incelenmiştir, bu sebeple dilbilimdeki doğası ve yöntemi hakkında farklı görüşler vardır. Çünkü her bilim adamı bu birimi kendi bakış açısına göre tanımlar ve sınıflandırır.

Fiillerden oluşan kelime grupları dilin sözcük sisteminin en karmaşık birimi ve aynı zamanda bu sistemin merkezi birimidir. Dil sisteminin bir birimi olarak deyimsele ifadelerin kapsamlı bir şekilde incelenmesi, modern dilbilimin önemli bir görevidir. Bu tür birleşik fiil gruplarının anlambilimini belirlerken sözdizimine dikkat etmek gerekir. Her şeyden önce, fiilin farklı sözdizimsel biçimlerini açıkça sınırlar. Bu formların her biri bir veya daha fazla değişimle, yani eşdeğer birimlerle karakterize edilir. Özbekçe birleşik fiil grupları daha sonra bu değişikliklere göre analiz edilir: her birleşik fiil grubu veya kalıplaşmalar eşdeğer birimlerle değiştirilir. Ön çalışma, bu tür kelime grupları ve deyimlerin anlambiliminin bazı yönleri ile sözdizimsel biçimleri arasındaki ilişkinin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu gözlemler sonucunda, Özbekçede kullanılan "kadem rencide kılmak" ifadesinin konuşma sürecinde 15 farklı fiil sözcüğünün yerini aldığı açıkça ortaya çıkmaktadır. Bu sayede deyim

sözcüksel-anlamsal grubunu geliştirmek mümkündür. Çeşitli doğal dil işleme (NLP) uygulamalarında sözlüksel-anlamsal fiil sınıflandırmaları büyük önem taşımaktadır. Bu sebeple benzer sözdizimsel biçimlere sahip sözcük birimlerinin tespit edilmesi, anlamsal olarak tutarlı fiil sınıflarını oluşturmanın etkili bir yolu olduğu gösterilmekte ve fiil deyimini anlamını yansıtan geniş yelpazedeki sözdizimsel varyasyonlara göre fiili ayırt etmenin farklılıkları belirlenmektedir.

Hareket ortamı açısından fiillerin üç sözcüksel-anlamsal gruba (LSG) ayrıldığı bilinmektedir: sert bir yüzey üzerinde hareket anlamına gelen fiiller; havada hareket etme anlamına gelen fiiller; sıvı bir ortamda hareketi ifade eden fiiller. "Kadem rencide kılmak" deyimini sert zemin üzerinde hareket anlamına gelen fiiller grubuna ait olup, hareketin mahiyeti, hareketin metodu, ortamı, temposu ve mecazi özellikleriyle belirlenir, dolayısıyla edebiyat ve gazete dilinde aktif olarak kullanılır. Bu deyim, konuşma sürecindeki belirli sözlük birimlerindeki iki tür hareketi ifade eder: çoğunlukla yavaş, bazen yoğun bir hareket. İfade, "ölçülü hareket etme, heybet, saygı, nazlı edalı hareket etme" gibi anlamlar arşisemde somutlaşması için eylem kipini belirten fiiller grubuna aittir.

Bu makale aynı zamanda yön eylem fiilleri grubuna ait olan "kadem rencide kılmak" ifadesinin anlamlarına ve ifadenin eş anlamlıları üzerine hazırlanmıştır. İçinde "**kadem**" (adım) kelimesiyle ilgili sözcük birimlerinin yanı sıra, "**kadem rencide kılmak**" ifadesinin konuşma sürecindeki çeşitli anlamları ve bu ifadenin hiperonim-totonim ilişkisi dikkate alınmıştır. Araştırma sırasında "kadem rencide kılmak" ifadesinin söylenişi sırasında daha çok özne veya nesne tarafından hareketten ziyade özneye veya nesneye doğru hareket kalıplarında olduğu tespit edildi, eş anlamlılar sözlüğündeki ifadelerine de dikkat çekildi. Bu makalenin araştırma konusu olan bu deyim, "gelmek, ziyaret etmek, adım atmak, teşrif etmek, adım adım gitmek" fiilleri ile birlikte "gitmek, varmak" gibi sözlükbirimlerin yerine de kullanılır ve çeşitli sözcük birimlerinin çevresinde farklı anlamları karşılar.

Kirish

So'zning leksik ma'nosini aniqlash uning semantikasi, pragmatikasi, sintaktikasi bilan belgilanadigan murakkab jarayondir. Semantikada leksik ma'no tuzilishida signifikativ va denotativ jihatlar ajralib turadi. Pragmatik jihatdan so'zning leksik ma'nosi emotsional-ekspressiv (ijobiy yoki salbiy bo'yoq) baholashni o'z ichiga oladi. Ma'noning sintagmatik tomoni sintaktik, ya'ni leksik birliklarning jumla tarkibidagi boshqa til birliklari ma'nolari

bilan uzviy bog'liqligida namoyon bo'lsa, paradigmatic jihati esa sinonimik qator ichidagi pozitsiyasi bilan belgilanadi (Yartseva, 1990: 262).

So'nggi yillarda jahon tilshunosligida muayyan leksik birlik(leksema, frazema)larni semantik jihatdan alohida tadqiq etish, uning leksik-semantik munosabatlarini belgilash va shu asosda zamonaviy elektron tezaurus lug'atlarini yaratish borasida samarali ushlar qilinmoqda. Xususan, tilshunoslikda yo'nalma harakat semasini anglatuvchi leksik birliklar turlicha bo'lib, ular qay usulda ifodalanishidan qat'i nazar barcha yo'nalma harakat fe'llari subyekt yoki obyekt tomon kelish hamda subyekt yoki obyekt tomondan ketish semalari atrofida birlashadi. Mazkur leksik birliklar qatorida **“qadam ranjida qilmoq”** frazemasi tahlili alohida tadqiqni talab etadigan birlikdir.

Kuzatishlar davomida o'zbek tilshunosligida **“qadam ranjida qilmoq”** lug'aviy birligi frazema sifatida mavjud izohli frazeologik lug'atlarda qayd etilmaganligining yoki leksema sifatida olti jidlik izohli lug'atda alohida so'zlik ko'rinishida berilmaganligining guvohi bo'lamiz (O'zTIL, 2008, 2020, 2022; Rahmatullayev, 1978). Ammo faqat izohli lug'atda **“qadam”, “ranjida”, “qilmoq”** leksemalarining ma'noviy xususiyatlari turli xil o'rinlarda ayri-ayri izohlanganligini ko'rish mumkin:

- **“qadam”** asli arab tilidan kirib kelgan so'z bo'lib, **“oyoq kafti, tovon; oyoq”** ma'nolarini anglatadi;
- **“ranjida”** so'zi asli fors tilidan kirib kelgan, o'zida **“uringan, qiynalgan, ozor chekkan”** semalarini idodalaydi;
- **“qilmoq”** o'z qatlamga oid so'z bo'lib, **“bajarmoq, bajo keltirmoq”** kabi ma'nolarga ega (O'zTIL, 2008, 2020, 2022).

Ko'rinadiki, yuqoridagi uch xil semali leksemani gorizonttal shaklda ketma-ket keltirish oqibatida **“ikkala oyoqni urintirish natijasida muayyan harakatni bajarish, bajo keltirish, ya'ni oyoq yordamida harakatlanish, tashrif buyurish”** semalarini o'zida ifodalovchi **“qadam ranjida qilmoq”** frazemasi vujudga kelganligini payqash mumkin. Avvalgi jumlada mazkur birlik na frazema, na leksema sifatida izohli lug'atlarda berilmaganligini aytib o'tgan edik. Bu ikki yoki undan ortiq so'zdan tashkil topgan, ma'noviy jihatdan o'zaro bog'liq so'z birikmasi, yaxlitligicha ko'chma ma'noda qo'llanadigan va bo'linmaydigan, barqaror (turg'un) bog'lanma sanalganligi uchun uni frazeologik birlik deyish o'rinli.

A.Berdialievning **“Suppletivizm va unga daxldor ba'zi tushunchalar haqida”** (2011: 9-16) maqolasida, rus tilshunosligida maxsus ishlanmagan, turkologiyada esa til ilmi mutaxassislariga noma'lum bo'lgan lug'aviy sathning dolzarb bir muammosi haqida fikr yuritiladi. E'tirof etilishicha, bir umumiy klassemaga ega bo'lgan har xil lug'aviy-grammatik kategoriyaga mansub ikki leksema munosabatida suppletiv munosabat vujudga kelib, shu

munosabatni tashkil qilgan soʻzlar lugʻaviy suppletivizmga mansub boʻlarkan. Ana shu umumiy klassema asosida ikki lugʻaviy birlik – lugʻaviy suppletiv sintagmatik munosabatga kirishib, sintagma (birikma) hosil qilar ekan. Olim *qoʻl va ushlamoq, koʻz va koʻrmoq, tabib va davolamoq, oyoq va yurmoq* singari soʻzlararo suppletiv aloqa mavjud va shu sabab bu soʻzlarni lugʻaviy suppletivlar deya izohlaydi.

Asosiy qism

Maʼlumki, suppletiv aloqa yordamida koʻz bilan koʻrmoq (koʻz va koʻrmoq), quloq bilan eshitmoq. oyoq bilan yurmoq (oyoq va yurmoq) kabi leksikalizatsiyalashgan lugʻaviy birlik (frazologik ibora)lar hosil boʻlgan. Shu bois **“qadam ranjida qilmoq”** birligi zamirida “oyoq bilan yurmoq” semasi mujassamligi sabab ham uni suppletiv aloqa natijasida hosil boʻlgan frazema deyish mumkin. Bunday iboralar suppletivizmning til lugʻaviy sathiga xos koʻrinishi boʻlib, unda tarkibiy qismlar bir umumiy maʼno — arxisema (klassema) qamrovida boʻladi, biri boshqasini mazmunan taqozo etadi.

“Qadam” soʻzi bilan bogʻliq lugʻaviy birliklarni quyidagicha ikki guruhga ajaratish maqsadga muvofiq:

- 1) leksemalar: *qadam tashlamoq (qadam otmoq), qadam bosmoq, qadam qoʻymoq, qadam olmoq, qadamlamoq;*
- 2) frazemalar: *qadam ranjida qilmoq, qadam uzmoq.*

“Qadam ranjida qilmoq” frazemasi nutq jarayonida turli xil semalarni ifodalaydi:

	“Qadam ranjida qilmoq” frazemasini semalari	Misollar
1	Subyekt tomonga sekin harakatlanish (aynan tashrif buyurmoq, kelgan, qadam qoʻymoq, qadam tashlamoq)	<i>Ostonadan xonadonga qadam ranjida qilgan har qanday inson bir piyola choy ichib ketishi azaliy odat hisoblanadi. (matbuotdan); Uyingizga qadam ranjida qilgan odamning oldiga peshvoz chiqing va ular bilan chiroyli muomala qilingki, ular sizning duoingizni qilsin. (“Qobusnoma”dan); Goʻzal dildori chiroyli kiyingan holda gulshanga qadam ranjida qilib, Majnun oldiga keldi. (A. Navoiy); Qadam ranjida qil koʻnglum uchun, ey yorning oʻqi, Mening bu notavon koʻnglumga chun</i>

		<p><i>darmondin ortuqsen! (Bobur);</i></p> <p><i>Ey falak, hushyor bo`l, doim ko`zim uchadi, shoh faqir tomonga qadam ranjida qilayotganmikan-a?</i></p> <p><i>(Foniy)</i></p>
2	<p>Muayyan manzildan ko`rsatilgan manzil tomon ko`tarinki kayfiyatda harakatlanish (ekv. qadam bosmoq, qadam qo`ymoq, qadam tashlamoq, bormoq); (ekv. ketmoq, jo`namoq, bormoq)</p>	<p><i>Bugun qaysiki qishloq yoki mahalla ko`chasiga qadam ranjida qilmang, gulga burkangan dov-daraxtlarni ko`rib dilingiz yayraydi. (matbuotdan). Agar aynlar yurti Yaponiyaga qadam ranjida qilishni istab dengiz sayohatini ixtiyor qilsangiz, ruhiyatingizda o`zgacha zavq tuyasiz (matbuotdan).</i></p>
3	<p>Subyekt tomonga harakatlanishda kesatiq, kinoya semasi (kelmoq, tashrif buyurmoq)</p>	<p><i>Axiyri, o`zlari ham biz tomonga qadam ranjida qilidilar-da! Uning biz tomonlarga qadam ranjida qilishida bir gap borgan o`xshaydi, bo`lmasa buncha serqatnov bo`lib qolmasdi.</i></p>
4	<p>Subyekt tomonga harakatlanishda yalinib yolvorish semasi (bir qadam tashla, bir qadam kel)</p>	<p><i>Ey mug`bacha, rindlar faqir bo`lsalar ham, bir qadam ranjida qil...</i> (A. Navoiy)</p>
5	<p>Paydo bo`lish, yaratilish semasi (tug`ilmoq, dunyoga kelmoq), evfemizm</p>	<p><i>Alalhozal alqiyos to`qquz oy, to`qquz kun va to`qquz soat o`tub, ro`zi dushanba yarim kecha vaqti oyning o`n to`rtinchi kuni mohitobonning ayni to`lishgan zamonida yorug` dunyog`a barq urub, qadam ranjida qilinubdir.</i> (A. Qodiriy)</p>
6	<p>Subyekt tomon tezlik bilan harakatlanish (kelib qolmoq)</p>	<p><i>Ne karamki, Ahmadxo`ja hech kutilmaganda, barvaqt qadam ranjida qildi.</i> (T.Malik)</p>
7	<p>Subyekt tomonga harakatlanishda hurmat semasi (kelmoq, tashrif buyurmoq)</p>	<p><i>Do`ppi tor kelib qolibdi-da, mayorning o`zi qadam ranjida qilayotgan bo`lsa, demak, akaxonim yaxshilab tuzlaganlar. (T. Malik); Hozir bu yerga oliy zotlar qadam ranjida qilurlar.</i> Taxtiravon</p>

		<i>qayerda? ("Yulduzli tunlar“dan)</i>
8	Subyekt tomon harakatlanishda hayotini o‘zgartirish semasi (kirib kelmoq, qadam qo‘ymoq)	<i>U yangi bir olamga qadam ranjida qilmoqda edi, qachonlardan beri shuni orzu qilib kelgandi. (Mopassan); Ana endi ilm olamiga qadam ranjida qildingiz, parvozingiz bexatar, ilmingiz har qanday zavoldan xoli bo‘lsin dedilar; duo qildilar. (Matbuotdan); «Ey rafiqi jonim, otam el bilan kengashib ertaga meni o‘ldirib, qonim bilan yerni bo‘yamoqchi. Sizlar ham qadam ranjida qilib, bu yon kelib, meni xushdil-u bahramand etdingiz. (A.Navoiy)</i>

Yuqoridagi jadvalda keltirilgan misollarda asosan harakatning ikki xil: kelish (1, 3, 4, 5, 6, 7, 8) va ketish (2) qarama-qarshi yo‘nalishi aks etgan. “**Qadam ranjida qilmoq**” frazemasining nutq jarayonida subyekt yoki obyekt tomondan harakatlanishdan ko‘ra subyekt yoki obyekt tomonga qarab harakatlanish yo‘nalishi semalari ko‘proq uchrashini kuzatish mumkin. Shu bois mazkur frazemaning giperonim-totonim munosabati quyidagicha belgilanadi:

- a) **subyekt yoki obyekt tomonga yo‘nalish:** *kelmoq (giperonim); qadam ranjida qilmoq, tashrif buyurmoq, qadam tashlamoq, qadam bosmoq, qadam qo‘ymoq, qadam olmoq (troponim, giponim);*
- b) **subyekt yoki obyekt tomonni tark etish:** *ketmoq (giperonim); qadam ranjida qilmoq, bormoq, jo‘namoq (troponim, giponim);*
- c) **tug‘ilish bilan bog‘liq evfemizm:** *tug‘ilmoq (giperonim); qadam ranjida qilmoq, dunyoga kelmoq, dunyoga tashrif buyurmoq (troponim, giponim).*

“**Qadam ranjida qil(moq)**” fe‘lining tezaurus lug‘atlarda quyidagicha ifodalash mumkin:

1.Morfologiya va sintaksisda: “*qadam*”, “*ranjida*”, “*qilmoq*” leksemalarining yaxlitlashuvidan frazema hosil bo‘lgan.

fe‘l so‘z turkumiga mansub, tuslanadi: *qadam ranjida qildim, qadam ranjida qilyapman, qadam ranjida qiladi; qadam ranjida qildik, qadam ranjida qilasiz, qadam ranjida qildingiz(lar);*

2.Talaffuz qilinishi: qadam ranjida qil

3. Ma’no tarkibi: qadam ranjida qilmoq - “bir joydan boshqa joyga harakatlanmoq, kelmoq, ketmoq, tug‘ilmoq” ma’nolarini anglatadi.

A) sinonimlari: *tashrif buyurmoq, yurmoq, bormoq, qadam tashlamoq, odimlamoq, qadam qo‘ymoq*;

B) antonimi: *to‘xtamoq, bir joyda qotib qolmoq*

D) giperonimi: *yurmoq*– giperonim, *qadam ranjida qilmoq* –giponim (troponim)

E) giponim (troponim)i: *kelmoq*– giponim (troponim), *qadam ranjida qilmoq* - giperonim

H) qarindoshlik so‘zlari: oyoq yordamida harakatlanmoq, qadam (odim), makon, tomon, barvaqt.

4. Etimologiyasi: “qadam” asli arab tilidan kirib kelgan so‘z bo‘lib, “**oyoq kafti, tovon; oyoq**” ma’nolarini anglatadi;

“**ranjida**” so‘zi asli fors tilidan kirib kelgan, o‘zida “**uringan, qiynalgan, ozor chekkan**” semalarini idodalaydi;

“**qilmoq**” o‘z qatlamga oid so‘z bo‘lib, “**bajarmoq, bajo keltirmoq**” kabi ma’nolarga ega.

5. Turli xil lug‘aviy birliklar (leksemalar) o‘rnida qo‘llanilishi: *qadam tashlamoq (qadam otmoq), qadam bosmoq, qadam qo‘ymoq, qadam olmoq, qadamlamoq*;

6. Boshqa tillarda qo‘llanilishi, Ingliz tilida “*step*”, nemis tilida “*schreiten (schritt, geschritten)*”, rus tilida “*уазамъ*”, turk tilida “*teşrif etmek, adım atmak*”.

Natijalar va muhokama. “Qadam ranjida qilmoq” frazeologik birligi semantik jihatdan tadqiq etish natijasida quyidagi fikrlarga kelindi:

1. Umuman olganda, “sekin harakatlanish” uning birlamchi semasi bo‘lsa, so‘zlovchining subyektiv munosabati “ko‘tarinki kayfiyatda harakatlanish; hurmat va kesatiq-kinoya” ma’nolari ikkilamchi semadir. Ammo **barvaqt + qadam ranjida qilmoq** shaklidagi birikmalarda “muddatdan oldin kelish, tezroq harakatlanish” semasini ifodalashi mumkin.
2. Badiiy matnlarda mazkur frazema “bir” so‘zi bilan kelib, “yalinib yolvorish” semasini namoyon etadi.
3. Dunyo(ga) + qadam ranjida qilmoq birikmasi shaklida kelganda “tug‘ilmoq, dunyoga kelmoq” ma’nolari yuzaga chiqadi.
4. Yangi bir (masalan, ilm) olam(i) (ga) + qadam ranjida qilmoq shaklidagi birikma ko‘chma ma’noga asoslangan bo‘lib, unda inson hayotini muayyan bir tomonga o‘zgartirish semasi ifodalanadi.

Xulosa

Umuman olganda, lug‘aviy birliklar semantikasini ishlab chiqishdan maqsad kompyuter tilshunosligi uchun o‘zbek tilidagi so‘zlarning ko‘p tilli elektron, ontologik, tezaurus, Wordnet lug‘atlar bazasini yaratish zarurligini, shu bois ushbu tadqiqotda o‘zbek tilida lug‘aviy birliklarning, xususan, **“qadam ranjida qilmoq”** frazemasini semantikasining kognitiv mohiyati, lingvistik ma‘nolari tizimining leksikografik tasvirini ishlab chiqishga ilk fikr-mulozalarni tahliliy bayon qilishga qisman bo‘lsa-da harakat qilingan.

Adabiyotlar

- Yartseva, V. N. vd. (1990). *Lingvističeskiy ensiklopedičeskiy Slovar*. Moskova: Sovetskaya Ensiklopediya.
- “Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari”.
- Ilmiy maqolalar to‘plami*. Xujand: Nuri ma‘rifat, 2011.
- O‘zTIL (2008). *O‘zbek tilining izohli lug‘ati*. C. 3, 4, 5, 6. Taşkent: Özbekistan Milliy Ensiklopediyasi.
- Rahmatullayev, Ş. (1978). *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati*. C. I. Taşkent: O‘qituvchi.
- Roget, P. (1988). *The New Thesaurus*. Boston: Houghton Mifflin.
- <https://en.wikipedia.org/wiki/Thesaurus>
- <http://lcweb.loc.gov/z3950/agency/profiles/zthes-04.html>
- <https://uz.maywoodcuesd.org/difference-between-dictionary-and-thesaurus-1852>

VOYAGA YETAYOTGAN QIZLARNI MILLIY HUNARMANDCHILIK VOSITASIDA IJTIMOY FAOLLIGINI TAKOMILLASHTIRISHGA OID TAJRIBA-SINOV ISHLARI SAMARADORLIGI

*KIZ ÇOCUKLARININ SOSYAL AKTİVİTELERİNİN ULUSAL EL SANATLARI YOLUYLA
GELİŞTİRİLMESİNE YÖNELİK DENEYSEL ÇALIŞMALARIN ETKİNLİĞİ*

*Effectiveness Of Experimental Studies Towards Developing Girls' Social Activities Through
National Crafts*

Sarvinoz MELIBOYEVA*

Annotatsiya

Mazkur maqola O'zbekistonda voyaga yetmagan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirish muammosining yechimiga qaratilgan. Maqolada: mazkur muammoning dolzarbligi, ijtimoiy zarurati me'yoriy huquqiy asoslarda belgilangan chora-tadbirlar, muammoning amaliyotdagi holatini tahlil qilish asosida shuningdek, mazkur muammo doirasida olib borilgan ilmiy-tadqiqot ishlarining natijalarini o'rganish negizida dalillangan.

Maqolada tadqiqot ishining tajriba-sinov ishlari, uni tashkil etish metodikasi, bosqichlari, ota-onalar, voyaga yetmagan qizlar, o'qituvchilar bilan olib borilgan surovnomalar, testlar, tugaraklar faoliyatini o'rganish, loyihalashtirilgan metodikalar, ekspert baholash, pedagogik eksperiment va matematik statistik metodlardan foydalanish bayon etilgan. Maqolada olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalarini tahlil qilish asosida voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiylashtirishdagi yetakchi bo'lgan omillar aniqlangan. Shuning bilan birga voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy jarayonini rivojlantirishda bir qator pedagogik talablarga rioya etish zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Maqola xulosasida voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiylashtirishga samarali ta'sir etuvchi ob'yektiv omillar va sub'yektiv omillar ta'sirini inobatga olish zarur degan xulosaga kelingan.

***Kalit so'zlar:** ijtimoiy faollik, ota-ona, shifokor, psixolog, hunarmand ustoz tavsiyalari, iste'dodni rag'batlantirish, talabchanlik.*

Abstract

This article focuses on the solution of the problem of improving the social activity of minor girls in Uzbekistan by means of national crafts. In

* Qo`qon DPI tadqiqotchisi

Kokand Devlet Pedagoji Enstitüsü araştırmacısı, nigorahonerkabaeva@gmail.com

the article: the urgency and social necessity of this problem are proven based on the analysis of the measures defined in the normative legal framework, the situation of the problem in practice, as well as on the basis of the study of the results of the scientific and research works carried out within the framework of this problem.

In the article, experimental work of the research work, methodology of its organization, stages, questionnaires conducted with parents, minor girls, teachers, tests, study of children's activities, designed methods, expert assessment, pedagogical experiment and mathematical statistics. the use of methods is described. Based on the analysis of the results of experimental work carried out in the article, the leading factors in the socialization of adolescent girls through national crafts have been determined. At the same time, the need to comply with a number of pedagogical requirements in the development of the social process of adolescent girls through national crafts has been shown.

In the conclusion of the article, it was concluded that it is necessary to take into account the influence of objective factors and subjective factors that effectively affect the socialization of adolescent girls through national crafts.

Keywords: *social activity, recommendations of parents, doctor, psychologist, craftsman teacher, talent stimulation, demandingness.*

Genişletilmiş Özet

Bu makale, Özbekistan'da küçük kızların sosyal faaliyetlerinin ulusal el sanatları yoluyla geliştirilmesi sorununun çözümüne odaklanmaktadır. Makalede, bu sorunun aciliyeti ve sosyal gerekliliği, normatif yasal çerçevede tanımlanan önlemlerin analizine, sorunun uygulamadaki durumuna ve ayrıca sonuçların incelenmesine, bu sorun çerçevesinde yürütülen bilimsel ve araştırma çalışmalarına dayanarak kanıtlanmaya çalışılmaktadır.

Makalede, araştırma çalışmasının deneysel çalışması, organizasyonunun metodolojisi, aşamaları, ebeveynlerle, reşit olmayan kızlarla, öğretmenlerle yapılan anketler, testler, çocuk etkinliklerinin incelenmesi, tasarlanan yöntemler, uzman değerlendirmesi, pedagojik deney ve matematiksel istatistikler anlatılmaktadır. Makalede gerçekleştirilen deneysel çalışmanın sonuçlarının analizine dayanarak ergen kızların milli el sanatları yoluyla sosyalleşmesinde önde gelen faktörler tespit edilmiştir. Aynı zamanda onların sosyal süreçlerinin ulusal el sanatları yoluyla geliştirilmesinde bir takım pedagojik gerekliliklere uyma ihtiyacı da gösterilmiştir.

Örnek olarak mahalle sakinlerine "Ailedeki kız çocuklarının milli el sanatlarını öğretmek sosyal aktivitelerini geliştirmek ne kadar önemli?" diye sorduğumuzda %76,5'i "gerekli", %10,3'ü "gerekli değil", %9,7'si "bazen gereklidir", %3,5 "kısmen önemlidir" yanıtını vermiştir.

Ankete katılan ebeveynlere, "Ergen kız çocuğunuzun milli el sanatları değerlerine göre yetiştirilmesinin yanı sıra, hayatta sosyal açıdan aktif bir insan olmasını ister misiniz?" sorusu sorulmuştur. Katılımcıların %88'i "Evet" yanıtını verdi. Ebeveynlerin %12'si ergenlik dönemindeki kızlarının sosyal aktivitesini artırmak için başka yolların kullanılmasının tercih edilebilir olduğunu düşünüyor. Bu durumu toplumun gelişmesiyle, modern mesleklerin edinilmesi gerekliliğiyle açıklamışlardır. Bu süreç, ailelerin ebeveynlerinin ergenlik çağındaki kızlarına, kızlara özgü ulusal el sanatları türlerinde ustalaşmayı öğretme isteklerinin yüksekliğini ve araştırma konumuza olan güvenlerini gösterdi.

Halk sanatları okullarının deneyimine dayanarak ergenlik çağındaki kızları mesleğe hazırlarken aşağıdaki hususların dikkate alınması yerinde olacaktır:

1. Ailedeki genç kızların yeteneklerinin erken değerlendirilmesi. Kızların ulusal el sanatlarıyla ilgili faaliyet türünde ne ölçüde ustalaşabileceklerini önceden belirlemek gerekir.
2. Ailedeki genç kızların işlerini güçlerine göre bölmek. Aşırı talep onun tükenmesine, kendinden şüphe etmesine ve teslim olmasına yol açar.
3. Ergen kızların yeteneklerinin teşvik edilmesi. Öğretmenin kızların davranışlarına yönelik tutumu - onların eğilim ve ilgilerinin uygun şekilde değerlendirilmesi, teşvik edilmesi ve teşvik edilmesi, kızların kızlara özgü ulusal el sanatları türlerine olan ilgisini artırır.
4. Sorumluluk. Belirli bir eylemin gerçekleştirilmesi sırasında genç kızlardan işi dikkatli ve özenli yapmaları, ekipman ve iş aletleri konusunda dikkatli olmaları, hammadde konusunda ekonomik olmaları istenmelidir.

Makalenin sonuç bölümünde ergen kız çocuklarının milli el sanatları yoluyla sosyalleşmesini etkili bir şekilde etkileyen objektif faktörlerin ve subjektif faktörlerin etkisinin dikkate alınması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Kirish

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi" Farmoni 69-maqsadi etib Xotin-qizlarni qo'llab-quvvatlash, ularning jamiyat hayotidagi faol ishtirokini taminlash belgilangan bo'lib, ularning mazmunida "Xotin-qizlarning ta'lim va tarbiya kasbiy ko'nikmalar olishlari, munosib ish

Voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishga oid tajriba-sinov ishlari samaradorligi

topishlariga har tomonlama ko`maklashish, tadbirkorligini qollab-quvvatlash, iqtidorli qizlarni aniqlash va ularning qobiliyatini to`g`ri yo`naltirish”¹

¹ “2022-2026 yillarga mo`ljallangan Yangi O`zbekistonning taraqqiyot strategiyasi”. O`zbekiston Respublikasi Prezidentining, 28.01.2022 yildagi PF-60-son Farmoni.

dek dolzarb vazifalar qo'yilgan.

Bugungi kunda hukumatimiz tomonidan olib borilayotgan siyosatning muhim bo'g'inlaridan biri xotin-qizlarni ijtimoiy himoya qilish tizimini yanada kuchaytirish, qizlarning ta'lim-tarbiya olishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratish, ularning salomatligini mustahkamlash, iqtidorli va bilimli qizlarni tarbiyalash hamda ularning ilmiy salohiyatini yuksaltirish, xotin-qizlarning huquq va qonuniy manfaatlarini himoya qilishning huquqiy asoslarini takomillashtirish, ayollarning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy faolligini oshirish, jamiyatda, xususan, davlat boshqaruvida ularning rolini mustahkamlash hamda gender tenglikni ta'minlashdan iborat ekanligi "2022 – 2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha Milliy dastur"da o'z aksini topgan.²

Yoshlarda kasb tanlashga tayyorgarlikning psixologik jihatlari, yosh, psixologik va fiziologik xususiyatlari, shaxslarning ichki ruhiyatiga ma'naviy, madaniy, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar ta'sirining psixologik omillari, qadriyatlarini qabul yoki inkor qilishdagi ruhiy holati, mehnat va ishlab chiqarishga bo'lgan munosabati, hunar o'rganishga bo'lgan qiziqish va ehtiyojlari, ularni tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga tayyorlash, shaxs bilish psixik jarayonlari va uning rivojlanishi kabi masalalar psixolog olimlar Sh.Baratov, E.G'oziyev, M.Isaqova, E.Iskandarov, U.Jumayev, V.Karimova, Z.Nishonova, R.Sunnatova, V.Tokareva, K.Qodirov, G'.Shoumarov va boshqa olimlar tomonidan tadqiq qilingan.

Ammo oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishning etnopedagogik, milliy pedagogik, ijtimoiya pedagogik shart-sharoitlari alohida tadqiq qilinmagan. Ushbu tadqiqot ishi oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirish hamda "Oila – mahalla - ta'lim muassasasi" hamkorlik tizimini rivojlantirishga ma'lum darajada hissa qo'shadi va yuqorida tilga olingan ilmiy ishlarni yangi ma'lumotlar bilan to'ldiradi.

Bugungi kunda respublikamizda qizlarni mamlakatimiz konstitutsiyaviy tuzumi, suverinitetini himoya qilish ruhida tarbiyalash, barcha ta'lim muassalarida ularni oila va jamiyatni asrashga o'rgatish bo'yicha tegishli fanlar va mashg'ulotlarni joriy etish, ularning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, ijtimoiy faolligini oshirish hamda iste'dodini qo'llab-quvvatlash, jismoniy va ruhiy rivojlanishiga ko'maklashish, ularni mustaqil hayotga tayyorlash uchun keng imkoniyatlar yaratildi. Shu bilan birga umumiy o'rta ta'lim maktablarida qizlarni mustaqil hayotga tayyorlashning pedagogik mexanizmlarini yaratish, oilalarda voyaga

² "2022-2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha Milliy dastur" O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 7-martdagi PF-87-son Farmoniga 1-ilova.

yetayotgan qizlarning milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishning zarurati yuzaga keldi. Bu esa qizlardagi faollikni ijtimoiylashuvida dastlabki tayanch vazifasini bajaradi.

Oilalarda voyaga yetayotgan qizlarda milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirish tushunchasining pedagogik mazmunini mualliflik yondashuvi asosida quyidagicha tasnif etdik: oila → voyaga yetayotgan qizlar → jamiyat → ijtimoiy faollikni shakllantirish → o'z o'zini anglash → jamiyat, oila, mehnat yoki o'qish dargohi, mahallada ijtimoiy faollikni milliy hunarmandchilik qadriyatlarini asosida voyaga yetayotgan qizlar kundalik turmush tarziga kiritishga harakat qilish va jamiyatga ijobiy ta'sir o'tkaza olish kabi tushunchalarning uzviyligini va ustuvorligini talab etadi.

Voyaga yetayotgan qizlarni tarbiyalayotgan oilalarda tadqiqot ishlarini olib borish tadqiqotdan oldingi amaliy holatni o'rganish asosida zarur ijtimoiy pedagogik amallarni bajarish, so'ngra olib borilgan ishlar natijasida erishilgan yutuqlarni sarhisob qilish maqsadiga qurilgan bo'ladi. Ushbu maqsad asosida oilalarda voyaga yetayotgan qizlarga milliy hunarmandchilik an'analarini o'rgatish asosida ularda ijtimoiy faollik darajasi o'rganildi. Ijtimoiy faollik darajasini aniqlash uchun so'rovnoma usulidan foydalandik.

Chunki biror kasb-hunarni uddasidan chiqa oladigan bo'lish uchun hunar o'rganuvchi dastavval qanday harakat qilish kerakligini, bu harakatlarning qay yo'sinda amalga oshirilishini bilib olishi va esda saqlab qolishi zarur. Hunarni o'rganish jarayonida dastlab har bir shaxs o'rganayotgan hunariga qiziqishi, imkoniyati, qobiliyati va layoqatini hisobga olishi lozim. Tavakkalchilik asosida ish ko'rish amaliy kasbiy faoliyatda qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Natijada ijtimoiy sustkashlik, hafsalasizlik, dangasalik illatlari paydo bo'ladi. Buning uchun har bir hunar o'rganuvchi kasb-hunar turlari, iqtisodiyotning rivojlanayotgan sohalari, hunarmandchilikda malakali kadrlarga ehtiyoj sezayotgan yo'nalishlarni bilishi, mehnat bozorini o'rganishi lozim. Ota-ona, shifokor, psixolog, hunarmand ustoz tavsiyalari ham voyaga yetayotgan qizlarimizda kerakli hunarni egallashlarida asqotadi.

Biz oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishning amaliyotdagi ahvolini o'rganish maqsadida dastlabki aniqlovchi so'rovnomalarni o'tkazdik. Dastlabki tajriba-sinov ishlari tashkil etish uchun mavzuga oid siyosiy, falsafiy, etnografik, tarixiy, pedagogik, psixologik manbalar o'rganildi, tahlil qilindi.

Oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirishning mavjud holati aniqlandi, oilada voyaga yetayotgan qizlarning ijtimoiy faolligini tarbiyalash mavzusiga oid bilimlari va tasavvurlari o'rganildi. Fuqarolarni o'zini-o'zi boshqarish organlarida oila va voyaga yetayotgan qizlar bilan ishlash dasturlari, ish rejalari

o'rganildi, tahlil etildi. Ota-onalarning, voyaga yetayotgan qizlar hamda mahalla faollarining tadqiqotimiz mavzusiga oid bilim, ko'nikma va malakalari o'rganildi.

Biz tajriba-sinov o'tkazish jarayonida pedagog olim D.Davronova taklif qilgan tavsiyaga amal qilib oilalarning ijtimoiy kelib chiqishi (xizmatchilar, ishchilar, dehqonlar, ziyolilar, aralash tipdagi), er-xotin ma'lumoti saviyasi (oliy ma'lumotlilar oilasi, o'rta ma'lumotlilar oilasi, maxsus yordamchi maktab ma'lumotiga ega bo'lgan oilalar, turli saviyadagi ma'lumotga ega bo'lgan oilalar), oilaning bo'g'inlar soni (nuklear oila, ko'p bo'g'inli oila), oilaning to'liqligi (to'liq, noto'liq, qayta tuzilgan oila, ikkinchi nikoh), oilaning bolalar soni (bir bolali, ikki bolali, uch va to'rt bolali), oilaning yoshiga qarab, oilaning regional jihatlariga, oilada ayol yoki erkakning yetakchiligiga ko'ra, oilada er-xotin o'rtasidagi munosabatlarga e'tibor qaratdik. So'rovnomlarda ota-onalar va voyaga yetayotgan qizlarning yosh xususiyatlari va ijtimoiy darajalari inobatga olindi.

Ota-onalar bilan o'tkazilgan dastlabki so'rovnomalarda ota-onalarimizning ijtimoiy faolligi, milliy hunarmandchilik qadriyatlariga oid bilimlarini o'rganish maqsadida "Siz oilaviy hunarmandchilikni rivojlantirish borasida davlatimiz tomonidan qabul qilingan qanday me'yoriy hujjatlarni, imtiyozlarni bilasiz?" degan savolga, respondentlarning 40,3% "Oilaviy tadbirkorlik to'g'risida"gi Qonunni ko'rsatgan bo'lsalar, aksariyat respondentlarimiz chuqur mushohada qilib o'tirmasdan "Ayollar daftari", "Temir daftar", "Yoshlar daftari" deb javob berishdi. So'rovnomada qatnashgan aksariyat ota-onalar mavjud me'yoriy-huquqiy hujjatlardan to'liq xabardor emasliklari ma'lum bo'ldi. "2022-2026-yillarda xotin-qizlarning mamlakat iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy hayotining barcha jabhalarida faolligini oshirish bo'yicha" Milliy Dastur, PF-5242 sonli "Hunarmandchilikni yanada rivojlantirish va hunarmandlarni har tomonlama qo'llab-quvvatlash to'g'risida"gi Farmon, PF-5938-sonli "Jamiyatda ijtimoiy-ma'naviy muhitni sog'lomlashtirish, mahalla institutini yanada qo'llab-quvvatlash hamda oila xotin-qizlar bilan ishlash tizimini yangi darajaga olib chiqish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmon va boshqa me'yoriy huquqiy hujjatlar ta'kidlanib o'tilmadi.

"Farzandingizda mehnat tarbiyasini shakllantirishda nimalardan vosita sifatida foydalanasiz?" degan savolga berilgan javoblar quyidagicha: har bir farzandinga uy yumushlarini taqsimlab berish va bajarilishini nazorat qilish (67,7%); mehnat tarbiyasiga oid badiiy asarlar va hadislardan misollar keltirish (10,5%); oilaviy qadriyat sifatida saqlanib kelinayotgan hunarmandchilik sir-asrorlarini o'rgatish (3,7%); o'zlari qiziqqan mehnat turi bilan shug'ullanishlariga sharoit yaratib berish (8,4%); umumxalq xayriya hasharlari, mahalladagi to'y-marakalarda faol ishtirokini ta'minlash (8,1%), javob berishga qiynalaman (1,6%).

Respondentlarimiz bergan ushbu javoblardan mahalla va oila hamkorligidagi ma'naviy-ma'rifiy ishlarni rejali tarzda tashkil etish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelish mumkin.

Mahalla faollariga "Oilada voyaga yetayotgan qizlarning ijtimoiy faolligini milliy hunarmandchilik turlarini o'rgatish vositasida takomillashtirish qanday ahamiyatga ega?", degan savol bilan murojaat etganimizda (76,5%) "zarur" deb hisoblaydi, 10,3% "ahamiyati yo'q", 9,7% "har doim emas", 3,5% "qisman" ahamiyatga ega deb javob berdilar.

Respondent sifatida qatnashgan ota-onalarga "Voyaga yetayotgan qiz farzandingizni milliy hunarmandchilik qadriyatlari asosida tarbiyalab hayotda ijtimoiy faol shaxs sifatida shakllanishini istarmidingiz?" tarzida berilgan savolimizga qatnashuvchilarning 88% i "Ha" deb javob berishdi. 12% ota-onalar voyaga yetayotgan qizlarini ijtimoiy faolligini oshirishda boshqa vositalardan foydalanishni afzal deb bilishdi. Bu holatni ular jamiyat taraqqiyoti, zamonaviy kasblarni egallash zaruriyati bilan izohlashgan. Mazkur jarayon oilalarda ota-onalarning voyaga yetayotgan qiz farzandlarini milliy hunarmandchilikning qizlarga xos bo'lgan turlarini egallashga nisbatan xohishning balandligini, ularning tadqiqot mavzuumizga nisbatan ishonchini ko'rsatdi.

Shuning bilan bir qatorda respondent ota-onalar voyaga yetayotgan qizlarini hunar o'rganishga ishtiyoqi yuqori bo'lishi barobarida ularda milliy hunarmandchilik turlarini o'rgatishga oid bilim, ko'nikma va malakalarning bugungi kun talablari darajasidan ortda qolayotganlik holatini ham izohlab o'tishdi.

Oilada voyaga yetayotgan qizlar bilan olib borgan so'rovnomalarimizga 13-17 yoshli qizlarimizni jalb etdik. Voyaga yetayotgan qizlarning milliy hunarmandchilik qadriyatlari to'g'risida qay darajada bilimga ega ekanliklarini o'rganish maqsadida "Hunarmandchilik, kasanachilik bilan shug'ullanuvchi oilalar uchun hukumatimiz tomonidan berilayotgan imtiyozlarni bilasizmi?" - degan savolga bergan javoblardan shu narsa ma'lum bo'ldiki, aksariyat qizlarimiz "Qisman bilaman. Boshqalardan eshitganman" degan javobni berishgan.

"O'zbekistonning turli mintaqalarida hunarmandchilikning qaysi sohalari taraqqiy etganligini bilasizmi? - degan savolga qizlarimizning 28,7% "Ha" (mas, Rishton kulolchilik, Samarqand qog'oz ishlab chiqarish va hk), 51,4% "aniq ma'lumotga ega emasman", 19,9% "faqat o'zim yashab turgan viloyat miqyosida bilaman" deb javob berishdi.

"Siz yashab turgan mahallada oilaviy hunarmandchilik bilan shug'ullanadigan sulolalarni bilasizmi?" deya bergan savolimizga quyidagicha javob oldik: 17% "Bilaman" (hunarmandchilik bilan shug'ullanuvchi sulola vakillarining ismlarini keltirishdi), "Bilmayman" 49,3% (bu holat qizlarning asosan uyda o'tirish bilan cheklanayotgali sababli berilgan javoblarda kuzatildi),

33,7% “mahallamizda oilaviy hunarmandchilik bilan shug’ullanish imkoniyati cheklangan” (asbob uskuna sotib olish uchun iqtisodiy yetishmovchilik, hunarmandchilik mahsulotini sotib olish uchun aholi xarid quvvatining pastligi, infrastrukturaning yaxshi emasligi) deb javob berishdi.

“Milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faollikni oshirish tushunchasi haqida ma’lumotga egamisiz?” deya bergan savolimizga 10 % ga yaqin respondentlardan “Ha” degan javobni oldik. Ko’rinib turibdiki, ota-onalarning hamda voyaga yetayotgan qizlarning milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faollikni oshirish tushunchasi haqidagi bilim, ko’nikma, malaka va kompetensiyalari primitiv tarzda bo’lib, bu esa oilalarda voyaga yetayotgan qizlarga milliy hunarmandchilik an’alarini o’rgatish asosida ijtimoiy faolligini oshirish borasida targ’ibot tushuntirish ishlarini kuchaytirishni taqozo etmoqda.

“Hunarmandchilik faoliyati – xalqning tarixan qaror topgan, maxsus bilimlar, ko’nikmalar, sir-asrorlar, uslublarga asoslanib, qo’l mehnati, asbob-uskunalar va kichik mexanizatsiya vositalaridan foydalanib, an’anaviy hamda zamon talablaridan kelib chiqqan holda maishiy, uy-ro’zg’or buyumlar ishlab chiqarish (xizmat ko’rsatish), tayyorlash bo’yicha ijodiy yoki professional faoliyat”³ hisoblanadi.

Zero, hunarmandchilikka oid malaka va ko’nikmalarni muvaffaqiyatli shakllantirishda:

- faoliyat motivlarining maqsadga yo’naltirilganligiga;
- faoliyatga nisbatan qiziqishning ustuvorligiga;
- hunar o’rganuvchi shaxsning yosh va individual xususiyatlariga;
- malaka va ko’nikmaning murakkablik darajasiga;
- maqsadga muvofiq yaratilgan mehnat qilish shart-sharoitlariga;
- ustoz tomonidan qo’llanilayotgan usul, vosita, ishni tashkil etish shakllarining natijadorligiga;
- ustoz va shogird o’rtasida o’rnatilgan o’zaro samimiy munosabatning ustuvorligiga bog’liqdir.

Voyaga yetayotgan qizlar oilada ota-onalari bilan hamkorlikda mehnat qilishi va qilayotgan ishining natijasidan quvonishi, g’ururlanish hissi evaziga o’z “men”i to’g’risidagi tasavvurlari ijobiy, o’z-o’ziga bahosi ob’ektiv va adolatli bo’lishi ta’minlanadi, o’zining nimalarga qodir ekanligini aniq tasavvur qila oladi. Xalq hunarmandchiligi maktablari tajribalari asosida voyaga yetayotgan qizlarni kasbga tayyorlashda quyidagilarni inobatga olish maqsadga muvofiqdir:

³ O’zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hunarmandchilik faoliyati to’g’risida” gi PQ-4539-son Qarori. 28.11.2019.

1. **Oilada voyaga yetayotgan qizlar qobiliyatini oldindan baholash.** Qizlarning milliy hunarmandchilikka oid faoliyat turini qay darajada o'zlashtira olishini oldindan aniqlash zarur.

2. **Oilada voyaga yetayotgan qizlar mehnatini uning kuchiga yarasha taqsimlash.** Me'yordan ortiq talab uning toliqishi, o'ziga nisbatan ishonchsizlik hissining ortishi, ishdan bo'yin tovlashiga olib keladi.

3. **Voyaga yetayotgan qizlar iste'dodni rag'batlantirish.** Qizlarning xatti-harakatiga hunar o'rgatuvchining munosabati - mayl va qiziqishlarini munosib baholash, ularga dalda berish, rag'batlantirish qizlarning milliy hunarmandchilikning qizlarga xos bo'lgan turlariga qiziqishni orttiradi.

4. **Talabchanlik.** Voyaga yetayotgan qizlarning muayyan harakatni bajarishi davomida ishni sinchkovlik bilan puxta, vijdonan bajarishi, asbob-uskunalar, mehnat qurollariga ehtiyotkor, xom ashyoga nisbatan tejamkor bo'lishni talab etishi lozim.

Oilada voyaga yetayotgan qizlarning milliy hunarmandchilik sir-asrorlarini o'rganishi jaryonida ularda ijtimoiy faollikka turtki beruvchi quyidagi holatlar kuzatiladi:

- ruhiyatidagi tetiklik;
- o'z mehnati natijasidan zavqlanish;
- ko'proq foyda ko'rishga intilish;
- bozor qonun-qoidalarini tushunish;
- "tadbirkor" bo'lishga intilishi va g'ururlanish kabilar alohida ahamiyatga ega.

Oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik negizida ijtimoiy faolligini takomillashtirishning ob'ektiv va sub'ektiv omillari:

1) **ob'ektiv omillar:** ustaxona, hunarmandchilik asbob-uskunalar hamda faoliyat jarayonini xom-ashyo bilan ta'minlash imkoniyati, qizlarni hunar o'rganishga yo'naltirish va tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashga oid pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar bilan ta'minlanganligi;

2) **sub'ektiv omillar:** voyaga yetayotgan qizlarning hunar o'rganish va tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish borasidagi xohish-istaklari, qiziqishlari va ehtiyojlari darajasi, oila a'zolari (shu jumladan, ota-onalar va qizlar) o'rtasida o'zaro psixologik birlikning qaror topganligi; maqsadlar yagonaligi hamda mavjud muammolarning birgalikda hal etilishi, ota-onalar va katta yoshli oila a'zolarining voyaga yetayotgan qizlarga namuna ko'rsatishlari.

Shu bois, oilada voyaga yetayotgan qizlarni milliy hunarmandchilik vositasida ijtimoiy faolligini takomillashtirish, bu borada amaliyotdagi holatni o'rganish natijalariga ko'ra, ilmiy-

nazariy asosga tayangan holda, rivojlantiruvchi tajriba-sinov ishlarini olib borish maqsadga muvofiq degan xulosaga kelindi.

Adabiyotlar

1. Tillaboyev S., Zamonov A. O‘zbekiston tarixi. 9 sinflar uchun darslik. T. Sharq. 2014. 160. 12 bet
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “Hunarmandchilik faoliyati to‘g‘risida” gi PQ-4539-son Qarori. 28.11.2019.
3. Ijtimoiy himoya. Atamalar izohli lug‘ati. Toshkent 2007. A.Navoiy nomli O‘zbekiston Milliy kutubxonasi nashriyoti 435 bet, 122 bet
4. O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. 10 tom. Toshkent O‘zME davlat ilmiy nashriyoti, 2005-yil, 570-bet
5. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 19.06.2012-yildagi 175-son qarori, <https://lex.uz/docs/2022620>

O‘ZBEKISTONDA MA’RIFATPARVAR ISLOM QADRIYATLARI RIVOJLANISHIDA MADANIY DIPLOMATIYANING O‘RNI

ÖZBEKİSTAN'DA AYDINLANMAYA YÖNELİK İSLAM DEĞERLERİNİN GELİŞİMİNDE
KÜLTÜREL DİPLOMASİNİN ROLÜ

*The Role of Cultural Diplomacy in The Development of Islamic Values Towards Enlightenment
in Uzbekistan*

Sevara PULATOVA*

Annotatsiya

O‘zbek xalqining hayotida milliy va diniy qadriyatlar hamisha katta o‘rin tutib, mustaqillikka erishgach, ularni tiklash borasida jiddiy ishlar amalga oshirildi. O‘zbekistonda ma‘rifatparvar islom qadriyatlarini rivojlantirishda ayniqsa madaniy diplomatiya alohida ahamiyatga bo‘ldi. Darhaqiqat, hozirgi vaqtda xalqaro munosabatlarda madaniy diplomatiyaning ahamiyati ortib bormoqda. Shu bois, Islom olamining ajralmas qismi bo‘lgan O‘zbekiston xalqaro madaniy almashinuvlarda faol ishtirok etib, madaniy aloqalarini faol rivojlantirmoqda. O‘zbekistonda ma‘rifatparvar islom qadriyatlari rivojlanishida Islom Hamkorlik Tashkiloti bilan hamkorlik ham ayniqsa samarali bo‘ldi.

Kalit so'zlar: O‘zbekiston, madaniy diplomatiya, Islom Hamkorlik Tashkiloti, islom, xalqaro munosabatlar, bag‘rikenglik.

Abstract

National and religious values have always played an important role in the life of the Uzbek people, and after gaining independence, serious efforts were made to restore them. Cultural diplomacy has become especially important in the development of enlightened Islamic values in Uzbekistan. In fact, the importance of cultural diplomacy in international relations is increasing now. Therefore, Uzbekistan, which is an integral part of the Islamic world, actively participates in international cultural exchanges and actively develops cultural relations. Cooperation with the Organization of Islamic Cooperation has also been particularly effective in the development of enlightened Islamic values in Uzbekistan.

Keywords: *Uzbekistan, cultural diplomacy, Organization of Islamic Cooperation, Islam, international relations, tolerance.*

* professor, tarix fanlari nomzodi Alfraganus Universiteti, ORCID: 0009-0000-4816-1696
Prof. Dr., Alfraganus Üniversitesi öğretim üyesi

Genişletilmiş Özet

Özbekistan'da 80'li yılların sonu ve 90'lı yılların başından itibaren vicdan özgürlüğü konusuna özel önem verildi ve bastırılan dini değerler yeniden canlandırılmaya başlandı. Özbekistan bu yıllardan itibaren Doğu ülkeleriyle kopan bağlarını kapsamlı bir şekilde geliştirmeye başladı. İslam medeniyetinin ayrılmaz bir parçası olan Özbekistan'a İslam dünyasının ilgisi arttı. Heterojen süreçlerin girdabına yakalanan Özbekistan halkı, aydınlanmaya teşvik edici İslami değerler de dahil olmak üzere kadim değerlerin korunması için gün geçtikçe daha fazla gayret etmektedir. İslami değerlerin kademeli olarak kalkınması ve gelişmesinde kültürel diplomasinin rolünün arttığı gözlemlenmektedir.

Özbekistan nüfusunun çoğunluğunun İslam itikadına sahip olması, ülkenin zengin bilimsel ve kültürel mirasının İslam dünyası tarafından tanınması gibi özellikler, uluslararası İslami kuruluşlarla işbirliği olanaklarını genişletmiştir. Özellikle 1996 yılında Özbekistan'ın tüm Müslümanlar arasındaki çok taraflı işbirliğinin en etkili kurumu haline gelen ve siyasi, ekonomik, kültürel ve manevi potansiyeliyle önemli bir yer tutan İslam Konferansı Örgütü'nün (2011'den beri - İslam İşbirliği Teşkilatı) İslam İşbirliği) üyesi oldu.

Yeni Özbekistan diplomasinin ilk adımları, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyayev'in İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) Dışişleri Bakanlarının Ekim 2016 tarihindeki 43. konseyi çerçevesinde ortaya koyduğu girişimlerle ifade edildi. İslam İşbirliği Teşkilatı Taşkent Forumu'nun sloganı olarak "Eğitim ve aydınlanma barış ve yaratıcılığa giden yoldur" teması seçilmiş olup, Özbekistan'ın pozisyonuna göre eğitim ve aydınlanmanın ulusların refahının anahtarı, şiddet ve radikalizme karşı bir araçtır.

Özbekistan hükümetinin girişimleriyle İslam İşbirliği Teşkilatı himayesinde, sadece İslam kültürünün değil, aynı zamanda insan medeniyetinin gelişimine eşsiz bir katkı sağlayan büyük atalarımızın çok yönlü dini ve manevi mirasını incelemek üzere uluslararası bir bilimsel araştırma merkezi kurma girişimi başlatıldı. Bu amaçla Semerkant'ta İmam Buhari Uluslararası Araştırma Merkezi'nin kurulması teklif edildi. Uzmanlara göre bu merkez, yapacağı araştırmalarla sahte Selefilik ve dini radikalizm sorunuyla karşı karşıya olan Müslüman dünyasına bu sorunların çözümünde önemli çözümler sunacak.

18 Aralık 2019'da Tunus'ta yapılan İslam Dünyası Eğitim, Bilim ve Kültür Örgütü (ISESCO) Kültür Bakanları, 11. İslam Konferansı'nda Kahire (Mısır) ve Bamako (Mali) ile birlikte Buhara'nın 2020 İslam kültürü başkenti olmasını onayladı. Bunun yanı sıra Özbekistan'ın Hive kentinin Türksoy organizasyonu tarafından 2020 yılında Türk dünyasının kültür başkenti ilan edilmesi, Özbekistan'ın İslam medeniyeti tarihindeki yerini bir kez daha kanıtlamaktadır. Aynı zamanda Özbekistan'ın uluslararası arenadaki imajının daha da iyileştirilmesi ve kültürel diplomasinin geliştirilmesi için geniş fırsatlar yaratmaktadır.

İslam İşbirliği Teşkilatı'nın 11. konseyinde Hive, 2024 yılında "İslam Dünyasının Turizm Başkenti" ilan edildi. Özbekistan Cumhurbaşkanı Şevket Mirziyayev'in turizm alanında izlediği açıklık politikası, vize rejiminin kaldırılması, kültürel mirasın korunması, tarihi kentlerin güzelleştirilmesi vb. pek çok reformun bunda etkili olduğu söylenebilir.

Bu doğrultuda yürütülen çalışmalar arasında Buhara'daki Mir-Arab medresesinin yüksek öğrenim kurumu statüsüne kavuşturulması, Semerkant bölgesindeki İmam Buhari türbe külliyesinde Hadis İlimleri Yüksek Okulu'nun açılması, Bölgelerde fıkıh, kelim ve tasavvuf araştırmalarında uzmanlaşmış araştırma merkezlerinin kurularak eğitim ve öğretim faaliyetinin başlatılması şüphesiz Özbekistan'da İslam kültürünün ve biliminin daha da geliştirilmesine hizmet edecektir.

Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın girişimiyle kurulan Uluslararası Özbekistan İslam Akademisi, çok yönlü bir eğitim veren, manevi ve eğitici faaliyet ve bilimsel araştırmalar yürüten bir merkez haline geliyor. Dünyevî ve dinî bilgilere ve yabancı dillere hâkim, İslam'ın manevi ve irfanî değerlerini halk arasında tanıtmaya potansiyeline sahip uzmanların yetiştirilmesine yönelik bir sistem oluşturulmakta, karşılaştırmalı ilahiyat ve İslam araştırmaları alanlarında yüksek lisans ve doktora çalışmaları yapılmaktadır. İslam araştırmaları alanında yüksek nitelikli uzmanların yetiştirilmesi sürecinde, uluslararası İslam dünyasının önemli bilim merkezleriyle ilişkiler genişlemekte ve güçlenmektedir.

Kültürel diplomasi'nin başarılı bir şekilde uygulanmasında halklar arasında karşılıklı güven ve iyi niyetin güçlendirilmesine hizmet eden kültürel bağların önemine yukarıda değinilmişti. Turizm sektörünün gelişmesi de bu yüksek amaca hizmet etmekte olup, türleri arasında (ekolojik, gastronomi, sağlık, turizm, çocuk, gençlik, etnik, kültürel, tarihi turizm vb.) özellikle ziyaret turizmi, dinî turizm Özbekistan'da gelişmektedir.

Orta Asya'da ve özellikle Özbekistan'da büyük alimler ve meşhur evliyalar ile ilgili türbeleri ziyaret etmek milli, dinî geleneklerden biridir. Aynı zamanda tarihte iz bırakan bu şahsiyetlerle ilgili bu tür mecmua ve ziyaret yerlerinin tüm İslam dünyası tarafından büyük saygı gördüğünü ve her geçen yıl daha popüler hale geldiğini de belirtmek gerekir. Bütün bunlar Özbekistan için kültürel diplomasi açısından çok değerli fırsatlar olarak değerlendirilmelidir.

Kirish

Istiqlolga erishgach, O'zbekiston sivilizatsiyalar va madaniyatlar chorrahasida joylashgan davlat sifatida o'z tarixiy mavqeini hamda milliy qadriyatlarini tiklash borasida katta ishlarni amalga oshirdi. O'zbekiston o'z rivojining sifat jihatidan yangi bosqichiga qadam qo'yan

bugungi kunda, milliy yangilanishdan milliy farovonlikka o'tish eng muhim ustuvor vazifa sifatida belgilandi. Bunga esa avvalo boshqa mamlakatlar bilan do'stlik va hamkorlikni mustahkamlash, madaniy, gumanitar va ma'naviy sohalarda aloqalarni faollashtirish va rivojlantirish yo'li bilan erishish mumkin.

Mustaqillik arafasida, aniqrog'i 80-yillar oxiri va 90-yillar boshlaridan O'zbekistonda vijdon erkinligi masalasiga alohida e'tibor qaratilib, tazyiqda bo'lgan diniy qadriyatlar tiklana boshlandi. Aynan shu yillardan boshlab O'zbekiston Sharq mamlakatlari bilan uzulib qolgan aloqalarini har tomonlama rivojlantirishga kirishdi. Islom sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lgan O'zbekistonga islom dunyosining ham qiziqishi yuqori bo'ldi. Geterogen jarayonlar girdobida qolgan O'zbekiston xalqining azaliy qadriyatlarga, jumladan, ma'rifatparvar islom qadriyatlariga intilishi ortib bordi. Ma'rifatparvar islom qadriyatlarining asta-sekin tiklanib, rivojlanib borishida madaniy diplomatiyaning o'rni ortib borishi kuzatildi.

Metodologiya

1990 yildan O'zbekiston musulmonlari Haj ziyoratini amalga oshirish imkoniyatiga ega bo'ldilar, Umra va Haj qiluvchilarning soni yil sayin ortib bordi.

Haj va Umra ibodatlarini ado O'zbekiston fuqarolarining soni¹:

YIL	HAJ IBODATI	UMRA ZIYORATI	HAJ IBODATI umumiy soni	UMRA ZIYORATI umumiy soni
1991	350	0	108733	86938
1992	500	370		
1993	1500	1126		
1994	3000	2000		
1995	3000	1943		
1996	3675	2164		
1997	3675	3670		
1998	3850	2822		
1999	3870	2136		
2000	3841	1378		
2001	3800	1197		
2002	3800	1624		
2003	3800	1228		

¹ Manba: O'zbekiston Respublikasi Din ishlari bo'yicha qo'mita materiallari

2004	4180	2148		
2005	4500	2000		
2006	5078	2354		
2007	5020	4075		
2008	5088	4325		
2009	5080	4318		
2010	5080	6132		
2011	5080	6120		
2012	5080	6120		
2013	5200	5775		
2014	5200	6587		
2015	5200	6168		
2016	5200	6172		
2017	7350	6172	21750	43552
2018	7200	15786		
2019	7200	21594		
2020	Pandemiya	6172		

So`nggi yillarda Pandemiya munosabati bilan ziyoratchilarni soniga qo'yilgan vaqtinchalik cheklovlar bekor qilinib, ularning soni yana asta-sekin ortib bordi. Masalan, 2022 yilda O'zbekiston fuqarolari uchun umumiy haj kvotasi 10 865 nafar, 2023 yilda 15 ming nafar etib belgilandi.

Ro'za va Qurbon hayitlari bayramlarini nishonlash va bu kunlarni dam olish kunlari deb e'lon qilinishi esa xalqimizning uzoq yillar davomidagi orzularining ro'yobi bo'ldi.

Hozirgi vaqtda O'zbekistonda 16 konfessiyaga mansub ikki mingdan ortiq diniy tashkilot faoliyat yuritmoqda. Ayni vaqtda aholining ustuvor qismi islom diniga e'tiqod qiladi, mamlakat islom dunyosi tomonidan tan olingan boy ilmiy va madaniy merosga ega. Bu xususiyatlar xalqaro islom tashkilotlari bilan hamkorlik qilish imkoniyatlarini kengaytiradi. Xususan, 1996 yilda O'zbekiston umummusulmon ko'p tomonlama hamkorligining eng nufuzli instituti bo'lgan va o'zining siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ma'naviy salohiyati bilan muhim o'rin tutadigan Islom Konferensiyasi Tashkiloti (2011 yildan – Islom Hamkorlik Tashkiloti)ga a'zo bo'ldi.

Madaniy diplomatiya tushunchasi va uning vazifalari haqida. Madaniy diplomatiya tushunchasi keng ma'noli bo'lib, turlicha talqinlarga ega. Madaniy diplomatiyaga berilgan ta'riflar ichida ilmiy adabiyotlarda eng keng tarqalganlaridan biri quyidagichadir: *“Madaniy diplomatiya – davlat tashqi siyosatining asosiy maqsadlariga erishish ob'ekti va vositasi sifatida madaniyatdan foydalanish, mamlakatning maqbul imijini yaratish va rivojlantirish, uning o'z*

xalqi madaniyati va tilini ommalashtirish kabilarni o'z ichiga olgan diplomatik faoliyat sohasidir”². (Vasilenko.Ye.V. 2016)

Shunday ekan, madaniy diplomatiyani avvalo xalqlar o'rtasida tinchlik va birdamlik o'rnatish maqsadida boshqa mamlakatlarga madaniy qadriyatlarni uzatish imkoniyatiga ega ijtimoiy institut sifatida tushunish mumkin. Shu bilan birga, madaniy diplomatiya madaniyatdan davlatning xalqaro hamkorlikda ko'zlangan asosiy maqsadlariga erishish ob'ekti va vositasi sifatida foydalanish bilan bog'liq bo'lgan diplomatik faoliyat turi sifatida ham qaraladi.³

Madaniy diplomatiyaning vazifalari quyidagi yo'nalishlarni qamraydi:

- 1) xorijiy davlatlardagi keng jamoatchilikni o'z mamlakat madaniyati bilan tanishtirish;
- 2) mamlakatning salohiyati va obro'sini oshirish hamda tegishli sohalarda, jumladan, iqtisodiyot va siyosat sohaslarida hamkorlikni rivojlantirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadida madaniy almashinuv va boshqa madaniy loyihalardan foydalanish;
- 3) mamlakat jamoatchiligini boshqa davlatlarning madaniy merosi bilan tanishtirish;
- 4) ilm-fan sohasida ilmiy almashinuv va hamkorlikni rivojlantirish barobarida xalqaro standartlarga mos keladigan yuqori ilmiy va texnologik darajani saqlab qolish;
- 5) sport, turizm sohaslarida xalqaro hamkorlikni rivojlantirish;
- 6) chet ellarda o'z davlat tili mavqeini mustahkamlash;
- 7) xorijdagi vatandoshlarga madaniy xizmat ko'rsatish.

Adabiyotlar sharhi

O'zbekistonda ma'rifatparvar islom qadriyatlarini rivojlanishida madaniy diplomatiyaning o'rni mavzusini o'rganish davomida foydalanilgan adabiyotlarning bir qismi mustaqillikdan keyin din va vijdon erkinligi masalalarining yoritilishiga bag'ishlangan bo'lib, bu yo'nalishda sodir bo'lgan o'zgarishlar, erishilgan natijalar ko'rsatilgan (Pulatova S.A., Kasimxodjaeva S.B., Xakimov A.A., Sagdullaev K.K. Duxovnoe i kulturnoe razvitie Uzbekistana/Noveyshaya istoriya Uzbekistana. Tashkent: Nurafshon, 2020; Munavvarov Z.I. Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)/O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023.), shuningdek madaniy diplomatiya tushunchasi va uning vazifalariga bag'ishlangan adabiyotlar (Voskresenskiy A.D. Politicheskie sistemy i modeli demokratii na Vostoke. – M.: Aspekt Press, 2007; Kashirina T.V., Fedotova K.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak sredstvo vneshney kulturnoy politiki // Diplomaticheskaya slujba. 2017. № 2.; Kozlov L.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak resurs regionalnogo razvitiya // Oykumena. Regionovedcheskie issledovaniya. 2017. № 1 (40); Neymark M.A. «Myagkaya sila» v

² Vasilenko Ye.V. Kulturnaya diplomatiya kak instrument myagkoy sily gosudarstva. <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-kak-instrument-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer>;

³ Kulturnaya diplomatiya. Material iz Vikipedii. 2018. 26 08.

mirovoy politike. K utochneniyu problemnogo polya. Chast 1 // Obozrevatel – Observer. 2016; Fokin V.I. Formirovanie soderjaniya ponyatiy «vneshnyaya kulturnaya politika» i «kulturnaya diplomatiya» v mejdunarodnoy deyatelnosti sovremennykh gosudarstv // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Filosofiya, politologiya, sotsiologiya, psixologiya, pravo, mejdunarodnye otnosheniya. 2003. № 2.) o'rganib chiqildi. Shuni qayd etish lozimki, so'nggi yillarda amalga oshirilgan tadqiqotlar orasida O'zbekistonning mustaqillik yillaridagi diplomatiya tarixiga bag'ishlangan maxsus monografiyada O'zbekiston diplomatiyasida madaniy omilning roli va Prezident Sh.Mirziyoyevning madaniy-sivilizatsiya sohasidagi tashabbuslari tahlil etilgan monografiyani alohida qayd etish lozim (O'zbekiston tarixi.VII jild. O'zbekiston diplomatiyasi tarixi. – Toshkent: Ma'naviyat, 2022). Shuningdek, Internet resursi materiallarida madaniy diplomatiyaning amalga oshirish yo'llari va imkoniyatlari masalalari, yurtimizda ma'rifatparvar islom qadriyatlarini tiklanishi hamda uning rivojlanishida madaniy diplomatiyaning ahamiyati, O'zbekiston madaniy diplomatiyasida xalqaro islom tashkilotlari bilan hamkorlikning tutgan o'rni masalalari ochib berilgan.

Natijalar

Yangi O'zbekiston diplomatiyasining dastlabki qadamlari O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2016 yil oktabrdagi Islom Hamkorlik Tashkiloti (IHT) Tashqi ishlar vazirlari Kengashining 43-sessiyasi doirasida ilgari surgan tashabbuslarida o'z ifodasini topdi.

IHT Toshkent Forumining shiori sifatida “Ta’lim va marifat – tinchlik va yaratuvchilik yo’lidir” mavzusi tanlandi. O'zbekiston nuqtai nazariga asosan, aynan ta'lim va ma'rifat – millatlar farovonligi kaliti, zo'ravonlik va radikalizm mafkurasiga qarshi samarali vositadir.

O'zbekistonning IHTdagi raisligi davridagi forum mavzusi ruhida quyidagi tashabbuslar taqdim etildi:

IHT homiyligida nafaqat islom madaniyati, balki insoniyat sivilizatsiyasini rivojlantirishga beqiyos hissa qo'shgan buyuk ajdodlarimizning ko'p qirrali diniy va ma'naviy merosini o'rganish xalqaro ilmiy tadqiqot markazini tashkil etish. Shu maqsadda O'zbekiston rahbari Samarqandda Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil qilishni taklif etdi. Tashkil etilayotgan markaz joylashuvi uchun Samarqand shahrining tanlanishi, birinchidan, Samarqandning jahon sivilizatsiyasidagi musulmon madaniyatining marvaridlaridan biri sifatidagi tarixiy o'rni bilan belgilansa, ikkinchidan, islom dunyosining buyuk olimlaridan Imom Buxoriyning muqaddas hoki qo'yilgan bu zaminda hukm surayotgan o'ziga xos ma'naviy va axloqiy muhit bilan bog'liq.

Davlatimiz rahbari ushbu xalqaro markazning mohiyati va ahamiyatiga alohida e'tibor

qaratib, ushbu muassasada islom madaniyatini targ'ib qilishga kompleks yondashuv ishlab chiqish, hamkorlikda ilmiy va gumanitar loyihalarni amalga oshirish lozimligini qayd etdi. O'z maktablarini yaratgan buyuk muhaddislarimiz – Imom Buxoriy, Imom Termiziy, huquqshunoslar Burhoniddin Marg'inoniy, Abu Lays Samarqandiy, Qur'on bilimdonlari Abu Mansur al-Moturidiy, Abul Muin Nasafiylarning ham bebaho merosini o'rganish zarurligi, shuningdek, ushbu sohalarda chuqur bilimga ega yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlashni tashkil qilish muhimligi ta'kidlandi⁴. (Shavkat Mirziyoevning IHT TIVK 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. 2016.18.10.)

Toshkent islom universiteti tarkibida, ilm-fan va madaniyat bo'yicha Islom tashkilotining (ISESCO) maxsus kafedrasini ochish tashabbusi ham muhim. Yangi kafedraning asosiy faoliyati musulmon dunyosining ta'lim, fan va madaniyati tarixini hamda bugungi holatini o'rganishga, ular haqida talabalarga chuqurlashtirilgan maxsus kurslarda tahsil berilishini tashkil etishga qaratilishi belgilandi.

Ushbu tashabbuslarni amalga oshirish maqsadida IHTning maxsus muassasalari, jumladan, Islom taraqqiyoti banki bilan faol ish olib borildi. 2017 yilning may oyida hukumatimiz va Islom taraqqiyot banki o'rtasida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish bo'yicha hamkorlik anglashuv memorandumini imzolandi. Turkiya, Quvayt, Saudiya Arabistoni, Birlashgan Arab Amirliklari, Ummon qirolligi, Pokiston kabi davlatlar hamda IHTning tarkibiy bo'linmalari ushbu loyihani amalga oshirishda ishtirok etishga tayyor ekanliklarini bildirdilar.

Keyinchalik ushbu tashabbuslar insoniyatga xavf solayotgan tahdidlar va xatarlarga qarshi qo'yilgan hamda "jaholatga qarshi ma'rifat" tamoyiliga asoslangan tizimning muhim elementiga aylandi.

2017 yil 19 sentabr kuni Prezident Shavkat Mirziyoyev Birlashgan Millatlar Tashkiloti yig'ilishidagi nutqida, jahon jamoatchiligiga islom dinining asl insonparvarlik mohiyatini yetkazish – eng muhim vazifa ekanini ta'kidladi. Davlat rahbari qayd etganidek: *"Biz muqaddas dinimizni azaliy qadriyatlarimiz mujassamining ifodasi sifatida behad qadrlaymiz. Biz muqaddas dinimizni zo'ravonlik va qon to'kish bilan bir qatorga qo'yadiganlarni qat'iy qoralaymiz va ular bilan hech qachon murosa qila olmaymiz.*

Islom dini bizni ezgulik va tinchlikka, asl insoniy fazilatlarni asrab-avaylashga da'vat etadi.

Markaziy Osiyo Uyg'onish davrining ko'plab yorqin namoyondalarining islom va jahon sivilizatsiyasiga qo'shgan bebaho hissasini alohida qayd etmoqchiman.

⁴ Shavkat Mirziyoevning IHT TIVK 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. (2016.18.10.) <https://kun.uz/news/2016/10/18/savkat-mirzieevning-it-tivk-43-sessiasining-ocilis-marosimidagi-nutki>.

Ana shunday buyuk allomalardan biri Imom Buxoriy o'z ahamiyatiga ko'ra islom dinida Qur'oni karimdan keyingi muqaddas kitob hisoblangan "Sahih Buxoriy"ning muallifi sifatida butun dunyoda tan olingan.

Bu ulug' zotning g'oyat boy merosini asrab-avaylash va o'rganish, ma'rifiy islom to'g'risidagi ta'limotini keng yoyish maqsadida biz Samarqand shahrida Imom Buxoriy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish to'g'risida qaror qabul qildik.

*Toshkentda tashkil etilayotgan Islom sivilizatsiya markazining faoliyati ham shu maqsadga xizmat qiladi*⁵. (O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. 20.09.2017.)

BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida Prezident "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" deb nomlangan BMT Bosh Assambleyasining maxsus rezolyusiyasini qabul qilinishini taklif qildi. Bu hujjatning asosiy maqsadi – barchaning ta'lim olish huquqini ta'minlashga, savodsizlik va jaholatga barham berishga ko'maklashishdan iborat. Ushbu rezolyusiya bag'rikenglik va o'zaro hurmatni qaror toptirish, diniy erkinlikni ta'minlash, e'tiqod qiluvchilarning huquqini himoya qilish, ularning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslikka ko'maklashishga qaratilgan. 2018 yil 12 dekabr kuni BMT Bosh Assambleyasi "Ma'rifat va diniy bag'rikenglik" maxsus rezolyusiyasini qabul qildi. Rezolyusiya BMTning barcha a'zo davlatlari tomonidan nafaqat bir ovozdan qo'llab-quvvatlandi, balki 50 dan ortiq davlatlarning hammuallifligida qabul qilindi.

Rezolyusiyada sayyoramizda xavfsizlik va barqarorlikni mustahkamlash yo'lida ma'rifat, tinchlik, inson huquqlari, bag'rikenglik va do'stlik g'oyalarini ilgari surish muhim ahamiyatga ega ekani ta'kidlandi. Hujjatlarda din yoki e'tiqod asosida alohida shaxslarni kamsitilishiga qarshi kurashga hamda madaniyatlararo va dinlararo uyg'unlikni targ'ib qilishga qaratilgan barcha xalqaro, mintaqaviy va milliy tashabbuslar ma'qullandi. YUNESKOning ta'lim, ilm-fan va madaniyat vositasida xalqlar o'rtasidagi hamkorlikni kengaytirishdagi asosiy roli e'tirof etildi.

Islom madaniyati hamda ilm-fanini rivojlantirishga e'tiborning yanada kuchayishi. Darhaqiqat, keyingi yillarda O'zbekistonda islom madaniyati hamda ilm-fanini yanada rivojlantirishga e'tibor yana ham ortdi. Shu maqsadda respublikada Buxoriy, Nasafiy va Termiziy kabi allomalarning ilmiy merosini o'rganadigan hamda targ'ib qiladigan ilmiy-tadqiqot markazlari ochilib o'z faoliyatini amalga oshirmoqda. Davlat rahbarining 2020 yil 11 avgustdagi "Imom Moturidiy xalqaro ilmiy-tadqiqot markazini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarori moturidiylik ta'limotining asoschisi bo'lgan Imom Moturidiy va izdoshlarining ilmiy merosi hamda ularning kalom ilmiga qo'shgan bebaho hissasini chuqur tadqiq etish, ularni O'zbekiston va butun dunyoga tanitish maqsadlarini nazarda tutgan. Xorijiy mutaxassislar ushbu

⁵ O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. 20.09.2017. <https://president.uz/oz/lists/view/1063>

tadbirning muhim ahamiyatini e'tirof etmoqdalar. Jumladan, Turkiyadagi Anqara universiteti professori So'nmez Qutlu ta'kidlanishicha: *"Bunday tadqiqot markazini ochish bilan O'zbekiston boshqa islom mamlakatlari uchun namuna bo'ldi. O'z tadqiqotlari bilan ushbu markaz soxta salafiylik va diniy radikalizm muammosiga duch kelgan musulmon olamiga mazkur masalalarni hal qilish uchun muhim yechimlarni taqdim etadi. Shu sababli Islom konferensiyasi tashkilotiga a'zo davlatlar markaz faoliyatini qo'llab-quvvatlashda ham moddiy, ham ma'naviy yordamlarini ayamaliklari lozim"*⁶. (So'nmez Qutlu. 2020.24.08.)

2019 yil 18 dekabrda Islom ta'lim, fan va madaniyat tashkiloti (ISESCO)ning madaniyat vazirlarining Tunisda bo'lib o'tgan XI Islom konferensiyasida 2020 yilda Buxoroning Qohira (Misr) va Bamako (Mali) shaharlari qatorida Islom madaniyati poytaxtlari sifatida tasdiqlanishi⁷ (Бухоро 2020 йилда Ислом маданияти пойтахти деб эълон қилинди. 2020. 02. 01.), shuningdek, Turksoy tashkiloti tomonidan O'zbekistonning Xiva shahri 2020 yilda Turk dunyosining madaniy poytaxti etib e'lon qilinishi[†] (Хива – 2020 йилда турк дунёси маданияти пойтахти. 2021. 08.01). ham O'zbekistonning islom sivilizatsiyasi tarixida tutgan o'rnini yana bir bora dalillaydi. Shu bilan birga, O'zbekistonning xalqaro maydonda imijini yanada takomillashtirishga, madaniy diplomatiyasini rivojlanishiga keng imkoniyatlar yaratdi.

Islom Hamkorlik Tashkilotining XI sessiyasida Xiva – 2024 yil «Islom dunyosining turizm poytaxti» deb e'lon qilinishida IHT yutuqning asosiy omillari sifatida O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan turizm sohasida yuritilayotgan ochiqlik siyosati, viza rejimining soddalashtirilishi, madaniy merosni saqlash, tarixiy shaharlarni obodonlashtirish kabi ko'plab islohotlarni e'tirof etdi⁸.(Хива 2024 йил Ислом дунёсининг туризм пойтахти деб эълон қилинди.2022.28.07)

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021 yil 16 iyuldagi PQ-5186-son Qaroriga⁹ (O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 16.07.2021 yildagi PQ-5186-son) asosan esa O'zbekistondagi Islom sivilizatsiyasi markazi faoliyatini takomillashtirishga doir tadbirlar belgilanib, Markazning yangilangan asosiy vazifalari qatorida quyidagilar ham ko'rsatildi:

muqaddas islom dini bilan bog'liq boy merosni ilmiy tadqiq etish, uning Markaziy Osiyo sivilizatsiyasi rivojidadagi o'rnini innovatsion usullar orqali targ'ib qilish;

buyuk ajdodlarning jahon tamadduni, diniy va dunyoviy ilmlar rivojiga qo'shgan

⁶ So'nmez Qutlu. Islom madaniyati va ilm-fanini rivojlantirishda yana bir muhim qadam.(2020.24.08.) <https://xs.uz/uzkr/post/islom-madaniyati-va-ilm-fanini-rivozhlantirishda-yana-bir-muhim-qadam>

⁷ Buxoro 2020 yilda Islom madaniyati poytaxti deb e'lon qilindi.(2020. 2. 01.) <https://sof.uz/post/buxoro-2020-yilda-islom-madaniyati-poytaxti-deb-elon-qilindi>

[†] Xiva – 2020 yilda turk dunyosi madaniyati poytaxti. (2021. 08.01). <https://uza.uz/uz/posts/khiva-2020-yilda-turk-dunyesi-madaniyati-poytakhti-04-12-2019>

⁸ Хива 2024 йил Ислом дунёсининг туризм пойтахти деб эълон қилинди.(2022.28.07) <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/28/xiva/>

⁹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 16.07.2021 yildagi PQ-5186-son. <https://lex.uz/docs/5514989>

hissasini eng zamonaviy usullar va vositalar orqali yoritib borish;

ziyosat turizmining ilmiy asoslari bo'yicha yetarli nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarga ega gid-tarjimonlarni tayyorlash hamda ularning malakasini tizimli oshirib borishni ta'minlash;

«Uchinchi Renessans – Yangi O'zbekiston» g'oyasining mazmun-mohiyatini, jumladan, uning ilm-fan rivoji, dinlararo va millatlararo bag'rikenglikni ta'minlashdagi roli va ahamiyatini jamoatchilik orasida keng targ'ib qilish.

Belgilangan vazifalarning muvaffaqiyatli amalga oshirishda albatta xorijiy davlatlardagi shu jumladan Turkiyaning Sulaymoniya kutubxonasi qo'lyozmalar fondida, Hindistonning Xudobaxsh kutubxonasi qo'lyozmalar fondida, Eronning Tehron davlat muzeyida, Misrdagi Al-Azhar qo'lyozmalar va Misr Fanlar akademiyasi qo'lyozmalar fondlarida, Fransiyaning Parij milliy kutubxonasi fondida, Germaniyaning Berlin milliy kutubxonasida, Angliyaning Oksford islom tadqiqotlar markazi fondida, Rossiyaning Sankt-Peterburg Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondlarida saqlanayotgan O'zbekiston tarixiga oid manbalarni chuqur o'rganib chiqilishi, xorijiy davlatlardagi turdosh tashkilotlar bilan ham yaqindan hamkorlik aloqalarini o'rnatilishi samarali faoliyat garovidir.

Ushbu yo'nalishda amalga oshirilgan ishlar orasida Buxorodagi Mir-Arab madrasasiga oliy ta'lim muassasasi maqomini berilishi, Samarqand viloyatidagi Imom Buxoriy yodgorlik majmuasi tarkibida Hadisshunoslik oliy maktabining ochilishi, viloyatlarda fiqh, kalom, tasavvufni o'rganishga ixtisoslashgan o'quv-tadqiqot markazlarining faoliyat yurita boshlashi ham so'zsiz, O'zbekistonda islom madaniyati hamda ilm-fanini yanada rivojlantirishga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining tashabbusi bilan tashkil etilgan O'zbekiston Xalqaro islom akademiyasi ko'p qirrali ta'lim beruvchi, ma'naviy-ma'rifiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi va ilmiy-tadqiqot markaziga aylanib bormoqda. Unda dunyoviy va diniy bilimlarni hamda xorijiy tillarni puxta o'zlashtirgan, ma'rifatparvar islomni xalq orasida targ'ib eta olish salohiyatiga ega mutaxassislarni tayyorlovchi tizim shakllanmoqda, qiyosiy dinshunoslik va islomshunoslik sohalarida magistrlik va doktorlik izlanishlari olib borilmoqda¹⁰ (Munavvarov Z.I. №1./2023.) (Munavvarov Z.I. Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar). №1.2023.)

Ziyorat turizmining rivojlanishi. Madaniy diplomatiyaning muvaffaqiyatli amalga oshirilishida xalqlar o'rtasida o'zaro ishonch va hayrixohlik tuyg'ularini mustahkamlashga xizmat qiluvchi madaniy aloqalarining ahamiyati yuqorida qayd etilgan edi. Turizm sohasining rivojlanishi ham aynan shu oliy maqsadga xizmat qilib, uning turfa turlari ichida (ekologik, gastronomik tibbiy, turizm, bolalar, yoshlar, etnik, madaniy, tarixiy, rekreatsion va turizmning

¹⁰ Munavvarov Z.I. *Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)*/O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023.

boshqalar) ziyorat turizmi jadal rivojlanmoqda.

Ma'naviy tarbiya markazlari bo'lib xizmat qilayotgan ziyorat turizmi obektlari istiqloq yillarida obod etildi va oxirgi besh yildan beri u jadal sur'atlar bilan rivojlanmoqda. Aytish joizki, barcha viloyatlarimizda joylashgan qadamjolar nafaqat xalqimiz, balki xorijdan ham ziyoratchilarni o'ziga ko'proq jalb etmoqda. Samarqanddagi Imom Buxoriy, Imom Moturidiy va Shohizinda ziyoratgohlari, Buxorodagi "Yetti pir" sayyohlik yo'nalishi tarkibida va alohida Abdulxoliq G'ijduvoniy, Bahouddin Naqshbandiy va Masjidi Kalon majmualari, Surxondaryodagi Imom Termiziy, al-Hakim at-Termiziy, Sulton Saodat ziyoratgohlari, Qashqadaryodagi Dorut-tilovat, Ko'kgumbaz va Odina masjidlari, Abul Muin Nasafiy ziyoratgohi, Xorazmdagi Ichan qal'a va boshqa viloyatlardagi o'nlab muqaddas qadamjolar shular jumlasidandir. Bu olimlar Sharq Renessansi nomini olgan O'rta Osiyodagi barcha sohalarning rivojlanish davrida o'rta asrlarda Movarounnahr hududida shakllanib, nafaqat mintaqada, balki butun Sharq olamida ilmiy-madaniy markaz sifatida mashhur bo'lgan Buxoro, Samarqand, Nasaf (Qarshi), Kesh (Shahrisabz), Termiz, Xiva, Ustrushana (Jizzax vohasi), Shosh (Toshkent) hamda Axsikent, Andijon, Marg'ilon, Qo'qon, Qubo (Quva), Namangan, Kosonsoy, Chust va boshqa hududlarda faoliyat ko'rsatgan ilmiy-madaniy markazlarda ta'lim olganlar.

Yirik o'zbek sharqshunos olimi, prof. Z.I. Munavvarov qayd etganidek: "Umuman Markaziy Osiyo va, xususan, O'zbekistonda buyuk ulamolar va mashhur avliyolar nomi bilan bog'liq qadamjolarni ziyorat qilish milliy-diniy an'analardan birini tashkil etadi. Odamlarni bunday joylarga yetaklagan maqsad ulardan ruhiy oziqa olish, hayotning haqiqiy ma'nosini anglashga qaratilgan falsafiy tafakkurni chuqurlashtirishdir... ilmiy-madaniy markazlardan yetishib chiqqan allomalar dafn etilgan yoki ularning faoliyati bilan bog'liq joylar, aksar hollarda, omma tomonidan e'zozlanadigan ziyoratgohlarga aylangani tabiiy. Zero, donishmand allomalarni xotirlash orqali odamlar o'z ajdodlarining ma'naviy yuksalish va ilm-fan taraqqiyoti yo'lidagi xizmatlarini asrlar osha ulug'lab kelishgan. Islom ta'limoti va madaniyati ravnaqiga benazir hissa qo'shgan mutafakkirlar nomi bilan bog'liq bunday qadamjolar butun musulmon dunyosi tomonidan ham yuksak e'zozga sazovor bo'lgan"¹¹. (Munavvarov Z.I. *Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)*. №1.2023.)

Istiqloq yillarida avvallari qarovsizlik tufayli xarobaga aylangan buyuk muhaddislar al-Buxoriy, at-Termiziy, ad-Dorimiy, ulug' ilohiyotchi-mutakallimlar al-Moturidiy, an-Nasafiy, benazir faqihlar al-Marg'inoniy, ash-Shoshiy, tasavvuf peshvolari Abdulxoliq G'ijduvoniy, Najmiddin Kubro, Bahouddin Naqshbandiy, Xo'ja Ahrori Valiy kabi aziz-avliyolarning xoki yotgan yoki ularning tabarruk nomi bilan bog'liq joylar qaytadan obod qilindi. Ularning yaratgan

¹¹ Munavvarov Z.I. *Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)* /O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023. Bb.6-7.

“ma’naviy merosning yuksak qimmati alloma bobokalonlar faoliyati bilan bog’liq tarixiy joylarga bo’lgan qiziqishni kuchaytirmoqda, ularni ma’naviy tarbiyaning ta’sirchan o‘choqlariga aylantirmoqda. Bunday joylar ziyorat turizmi infratuzilmasining tarkibiy qismlariga aylanib bormoqda”¹². (Munavvarov Z.I. *Mustaqillik yillarida diniy-ma’rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)*. №1.2023)

Shu o‘rinda Islom olami merosi qo‘mitasining to‘qqizinchi onlayn majlisida Buxoro 2020 yilda “Islom olami madaniyati poytaxti”, deb e’lon qilinishi munosabati bilan bu shaharga ziyoratchilar qimini yanada ortganini ko‘rsatib o‘tish lozim. Buxoro shahri bu sharaflı nomga albatta munosibdir: Abduxoliq G‘ijduvoni, Muhammad Orif Revgariy, Mahmud Anjir Fag‘naviy, Xoja Ali Romitaniy, Muhammad Boboyi Samosiy, Sayyid Amir Kulol va Bahouddin Naqshbanddek tariqat pirlari, Chor Bakr, Abu Havzi Kabirdek zotlarning islom dinida xizmatlari beqiyos bo‘lgan. Ularning hoki qo‘yilgan maskanlar davlat tomonidan obod qilinib, ziyoratchilarning tashriflari uchun qulayliklar yaratilgan¹³. (Rahimov O. 2020, 01.02.)

Buxoro – “Islom olami madaniyati poytaxti”, deb e’lon qilingach, O‘zbekiston Respublikasi nomidan Islom olami merosi qo‘mitasi taqdim etilgan hujjatlar asosida Buxorodagi 7 ta me’morchilik ob’ektlari – Ismoil Somoniy maqbarasi, Chor Bakr, Bahouddin Naqshband majmualari, Mag‘oki Attor masjidi, Poyi-Kalon ansambli, Qadimgi Poykent shahri qoldiqlari va Tosharoy madrasalari ICESCONing Islom olami merosi ro‘yxatiga kiritildi¹⁴. 2020 yil 27 noyabrdan esa “O‘zbekiston pochta” AJ tomonidan tayyorlangan “Buxoro – Islom olami madaniyati poytaxti” nomli pochta markasi muomalaga kiritildi¹⁵.

Xulosa

O‘zbekiston diplomatiyasida madaniy omilning roli ayniqsa so‘nggi yillarda sezilarli darajada oshdi. O‘zbekistonning xalqaro imijini, uning dunyo siyosiy tizimidagi o‘rni va rolini yanada mustahkamlashda tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy sohalarda ustuvor maqsadlarga erishish yo‘lida mamlakatning madaniy sivilizatsion imkoniyatlaridan samarali foydalanishga alohida e’tibor qaratildi. Xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar bilan madaniy-gumanitar hamkorlik kengaymoqda, milliy madaniyat va ilm-fan yutuqlarini chet elda ommalashtirish yuzasidan faol chora-tadbirlar ko‘rilmogda.

¹² Munavvarov Z.I. *Mustaqillik yillarida diniy-ma’rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)/O‘zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari*. №1./2023. Bb.6-7.

¹³ Rahimov O. (2020, 01.02.) Buxoro Sharif - Islom madaniyati poytaxti. <https://www.naqshband.uz/buxoro-islom/buxara1>

¹⁴ Xalqaro ziyorat turizmi forumini o‘tkazish uchun nega aynan Buxoro tanlandi? (2019_02.22) https://uza.uz/oz/posts/buxoroning-yetti-tarixiy-obidasi-icesconing-islom-olami-merosi-royxatiga-kiritildi_285661

¹⁵ <https://pochta.uz/ru/jamiyat-xaqida/ochiq-ma-lumotlar/item/1748-buxoro-islom-olami-madaniyati-poytaxti-nomli-maxsus-pochta-markasining-chiqarilishi-haqida-press-reviz.html>

Shuni e'tirof etish kerakki, so'nggi yillarda xalqaro siyosatda islom omilining o'rni yanada ortdi. Islom dunyosida ham madaniy qadriyatlar bilan almashinuv, o'zaro madaniy muloqot, madaniy aloqalar yanada kuchaydi. Mazkur jarayonlarga xalqaro islom tashkilotlarining ta'siri katta bo'ldi. Buni islom sivilizatsiyasining ajralmas qismi bo'lgan O'zbekiston madaniy diplomatiyasining rivoji misolida ham yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Darhaqiqat, O'zbekiston rahbariyatining xalqning madaniy va ma'naviy qadriyatlarini, ma'rifatparvar islom an'analarini tiklash va rivojlantirishga qaratilgan faoliyati nafaqat O'zbekistonning madaniy merosini asrab-avaylash va targ'ib qilish, balki tinchlik, ma'rifat va bag'rikenglik g'oyalari mintaq va xalqaro miqyosda tarqatishga xizmat qilmoqda.

Adabiyotlar

1. Vasilenko Ye.V. Kulturnaya diplomatiya kak instrument myagkoy silы gosudarstva. <https://cyberleninka.ru/article/n/kulturnaya-diplomatiya-kak-instrument-myagkoy-sily-gosudarstva/viewer>;
2. Kulturnaya diplomatiya. Material iz Vikipedii. 2018. 26 08.
3. Shavkat Mirziyoevning IHT TIVK 43-sessiyasining ochilish marosimidagi nutqi. (2016.18.10.) <https://kun.uz/news/2016/10/18/savkat-mirziyoevning-it-tivk-43-sessiyasining-ochilish-marosimidagi-nutki>.
4. O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida nutq so'zladi. 20.09.2017. <https://president.uz/oz/lists/view/1063>
5. So'nmez Qutlu. Islom madaniyati va ilm-fanini rivojlantirishda yana bir muhim qadam.(2020.24.08.) <https://xs.uz/uzkr/post/islom-madaniyati-va-ilm-fanini-rivojlanishda-yana-bir-muhim-qadam>
6. Buxoro 2020 yilda Islom madaniyati poytaxti deb e'lon qilindi.(2020. 2. 01.) <https://sof.uz/post/buxoro-2020-yilda-islom-madaniyati-poytaxti-deb-elon-qilindi>
7. Xiva – 2020 yilda turk dunyosi madaniyati poytaxti. (2021. 08.01). <https://uza.uz/uz/posts/khiva-2020-yilda-turk-dunyesi-madaniyati-poytaxti-04-12-2019>
8. Хива 2024 йил Ислон дунёсининг туризм пойтахти деб э'лон қилинди.(2022.28.07) <https://www.gazeta.uz/uz/2022/06/28/xiva/>
9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining qarori, 16.07.2021 yildagi PQ-5186-son. <https://lex.uz/docs/5514989>
10. Munavvarov Z.I. Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)/O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023.
11. Rahimov O. (2020, 01.02.) Buxoroi Sharif - Islom madaniyati poytaxti. <https://www.naqshband.uz/buxoro-islom/buxara1>

12. Xalqaro ziyorat turizmi forumini o'tkazish uchun nega aynan Buxoro tanlandi?
13. (2019. 02.22) https://uza.uz/oz/posts/buxoroning-yetti-tarixiy-obidasi-icesconing-islom-olami-merosi-royxatiga-kiritildi_285661 Voskresenskiy A.D. Politicheskie sistemy i modeli demokratii na Vostoke. – M.: Aspekt Press, 2007. Voskresenskiy A.D. Politicheskie sistemy i modeli demokratii na Vostoke. – M.: Aspekt Press, 2007.
14. Kashirina T.V., Fedotova K.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak sredstvo vneshney kulturnoy politiki // Diplomaticeskaya slujba. 2017. № 2. S. 22-27. Kashirina T.V., Fedotova K.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak sredstvo vneshney kulturnoy politiki // Diplomaticeskaya slujba. 2017. № 2. – S. 22-27.
15. Kozlov L.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak resurs regionalnogo razvitiya // Oykumena. Regionovedcheskie issledovaniya. 2017. № 1 (40). – S. 61-75. Kozlov L.Ye. Kulturnaya diplomatiya kak resurs regionalnogo razvitiya // Oykumena. Regionovedcheskie issledovaniya. 2017. № 1 (40). – S. 61-75.
16. Neymark M.A. «Myagkaya sila» v mirovoy politike. K utochneniyu problemnogo polya. Chast 1 // Obozrevatel – Observer. 2016. – S. 31-42. Neymark M.A. «Myagkaya sila» v mirovoy politike. K utochneniyu problemnogo polya. Chast 1 // Obozrevatel – Observer. 2016. – S. 31-42.
17. Munavvarov Z.I. Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)/O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023. Munavvarov Z.I. Mustaqillik yillarida diniy-ma'rifiy jarayonlar (1991 – 2021 yillar)/O'zbekiston eng yangi tarixining dolzarb masalalari. №1./2023.
18. Fokin V.I. Formirovanie soderjaniya ponyatij «vneshnyaya kulturnaya politika» i «kulturnaya diplomatiya» v mejdunarodnoy deyatel'nosti sovremennyx gosudarstv // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Filosofiya, politologiya, sotsiologiya, psixologiya, pravo, mejdunarodnye otnosheniya. 2003. № 2. – S. 125-130. Fokin V.I. Formirovanie soderjaniya ponyatij «vneshnyaya kulturnaya politika» i «kulturnaya diplomatiya» v mejdunarodnoy deyatel'nosti sovremennyx gosudarstv // Vestnik Sankt-Peterburgskogo universiteta. Seriya 6. Filosofiya, politologiya, sotsiologiya, psixologiya, pravo, mejdunarodnye otnosheniya. 2003. № 2. – S. 125-130.
19. O'zbekiston tarixi. VII jild. O'zbekiston diplomatiyasi tarixi. Toshkent, "Ma'naviyat", 2022.

EXPRESSION OF GIANTS AND THEIR STRANGE LIVING PLACES IN ENGLISH AND UZBEK FAIRY TALES

İNGİLİZ VE ÖZBEK MASALLARINDA DEVLER VE OLAĞANÜSTÜ YAŞAM YERLERİNİN
İFADESİ

Shakhnoza ALIYEVA*

Khurshidakhon ABDULLAYEVA**

Annotatsiya

Ushbu maqolada ingliz va o'zbek ertaklarining juda katta farq va o'xshash tomonlari sehrli devlarning syujetlari va ularning yashash joylari bilan bog'liqligi haqida yoziladi va ma'lumot beriladi. Sehrli joylar va devlar sehrli ertak xususiyatlarining asosiy turlari ekanligi tasvirlangan. Aftidan, ingliz sehrli ertaklarida odamning jonzotga aylanishi, odamni biror narsaga aylantiruvchi jonzot, uning yoshiga topishmoqlar beradigan ikki yoki uch boshli devlar, odam yeyuvchi tasvirlar mavjud. , katta (gigant) yoki kichik, soqolli, qora devlar. Ushbu qiyosiy tahlil natijasida barcha xalq ertaklarida sehrli ertaklar haqida o'xshashlik mavjud, devlar qal'alarda, ulkan tog'larda yashaydi, ular o'zlarining favqulodda qudratiga ega bo'lishi mumkin. faqat sehrli qahramonlarning sehrli kuchi bilan g'alaba qozonib. Bundan tashqari, sehrli ertaklarning aksariyatida gigantlar o'zlarining dahshatli niyatlari tufayli mag'lub bo'lishadi.

Kalit so'zlar: *Sehrli qahramonlar, devlar, g'ayrioddiy, epik homiy, sehrli buyum, karnay, uch boshli devlar, transformatsiya.*

Abstract

In this article It is written and informed that the great deal of differences and similarities of English and Uzbek fairy tales related to the plots of magical giants and their living places . It is depicted that magical places and giants are the main species of magic fairy tales' features. It seems that in English magical fairy tales, there are motifs of the transformation of a person into a creature, a creature turning a person into something, a two- or three-headed giants giving riddles to its age, images of a man-eating, large (giant) or small, bearded, black giants. As a result of this comparative analysis all folk tales have their similarities about magical tales ,giants live in the castles, in the huge mountains, they have their own extraordinary power which could be only win by the

* Andijan State University, Department of Uzbek language and literature Doctor of Philosophy (PhD) on Philological sciences. aliyeva.shahnoza.@83mail.ru

** Andijon State University, First year doctoral student. khurshidakhon.abdullayeva.86@mail.ru

magic power of magical heroes. Furthermore in most of the magical fairy tales giants defeat because of their awful intentions.

Key words: *Magical heroes, giants, extraordinary, epic patron, magical item, trumpet, three-headed giants, transformation.*

The nature of magical tales is defined by means of mythological characters such as fairies, giants, dragons, and witches. In this side, it becomes clear that the origin of the system of images of magical tales is directly related to ancient mythological imaginations. The mythical characters named above have their place in them. In the artistic structure of magical tales, these characters are depicted in such roles as an epic helper who helps the hero, (Akhmedova, 2022: 1) a patron-character, an enemy-character who is hostile to him, and an epic patron who presents various magical items.

The question of the origin and artistry of mythological images in fairy tales has been specially studied in folklore (Eshankulov, 1996: 2-3; Jumaniozov, 1996; Kayumov, 1999; Fayzieva, 2004).

Research Methodology

One of the main features that can be determined the poetic nature of magical fairy tales is the participation of strange people in their plot (for example, the green lady in English, flowers from her mouth when she laughs in Uzbeks, a girl whose eyes sparkle when she cries). They serve to define their genre nature as one of the leading poetic devices that shape the plot construction of magical tales. It creates the ground for connecting the events of the plot, giving a miraculousness to the narrative of reality. Makes the story interesting. Contributes to the individualization of fairy-tale characters.

Analysis and results

The English fairy tale "Tom Tit Tot" is named after a small black creature with a long tail named Tom Tit Tot as one of the leading characters. He is greedy, lazy, and spins a yarn for the girl whom the king has taken as his wife. For this, the girl must find his name. The girl discovers that the creature's name is Tom Tit Tom. As soon as the creature heard its name from the girl, it flew off into the darkness with an unpleasant squeal, and the girl never saw it again.

In the fairy tale "Nix Nought Nothing", a king who does not know the birth of his child and does not know his name agrees to give the "Nothing" to the Giant (creature) who helped him on the road. But when he found out that it was his own child, he wanted to kill the giant. But the king is forced to give up his son anyway. At the end of the fairy tale, the prince marries the daughter of this Giant in exchange for the help she gave him. They will be happy.

In the fairy tale "Molly Whoopi", a brave girl named Molly Whoopi brings the sword, purse and ring of a giant creature to a king's condition. In return, the king's two sons marry his two sisters. She will marry the youngest prince.

In Jack and the Beanstalk, Jack trades his cow for three beans from a stranger he meets. Through the pods that grow from this mysterious bean, Jack ends up at the destination of a man-eating giant. He asks the woman there for food. And the woman said: "My husband is a cannibal." He is very fond of baked children. He will come now, get out of here as soon as possible," he said. But Jack was not afraid. The giant came. Jack took away from her a golden box, a hen that lays golden eggs, a golden chiltor that sings and talks, and he and his mother achieve a happy and full life.

In the fairy tale "Jack the Redeemer", under the rule of King Arthur, the only son of a farmer in the land of Cornwall, which is located on the edge of England, fights with a wild creature named Cormoran, which is eighteen meters tall and three yards in waist circumference, and frees the people. This creature threatens the neighboring towns and villages. He lived in a cave in the middle of the mountain, and attacked people whenever he wanted, destroying everything in his path. Those who heard his approach hid in their houses, while the creature took possession of the cattle, put the bulls on his shoulders, and strung the sheep and rams around his waist like necklaces. Cornwall was disillusioned by the evils of this giant.

One day, Jack attended a meeting of the elders and asked what the reward would be for the person who killed this monster. He was told that the reward was the creature's treasure. Hearing this, Jack wanted to destroy the creature. He took a trumpet, a shovel, and a hammer and left for the mountains at the beginning of winter. Until morning, he dug a very wide hole and covered it with branches. Then he left it on top of it, so that it would stand like dry land. He stood at one end of the pit and started blowing his trumpet. The creature got up from this noise and angrily came out of its cave. He tries to smoke Jack for breakfast because he's in a bad mood, but ends up falling into a pit. Jack used his hammer to kill the creature with a single blow on its crowned head. In return, Jacky was rewarded with a sword and a belt with the inscription "The fair, fearless Cornish slayed the giant Cormoran." Jack's victory soon spread throughout the West of England, and another giant, Blunderbore, heard of this and challenged Jack to battle. This giant lived alone in an enchanted castle in the middle of the forest. Jack reached the giant's castle in four months, and, exhausted, fell asleep by the fountain. . At that moment, the creature came for water and was surprised to see him, and he knew that it was the famous Jack from the belt on his waist. Then he took Jack on his shoulder and started to go to his castle. Jack, who woke up from the rustling of branches while passing through the thicket, was surprised to find himself in the clutches of the giant. Jack's fear grew when he heard that among the human bones strewn at the

entrance to the castle, his own would soon be there. After that, the creature locked Jack in a cell and went to his brother who lived in the forest to partake of Jack's flesh. Watching from the window, Jack saw two giants coming towards the castle. But Jack cuts off the heads of both giants. When he opens the cells here, he sees that there are three girls wrapped in their hair, their lips dry from hunger. Freeing the girls, he leaves for Wales himself. On his way, he encounters a two-headed cannibal, not at all similar to previous giants. Jack hides his fear behind a fake friendship and explains his situation. Even this creature could not eat Jack. The Giant invited Jack to have breakfast and gave him a lot of undercooked porridge. And Jack made a trick by putting a leather bag inside his clothes and putting all the porridge in it. Then Jack stabbed the giant in the stomach and killed it.

Jack also encounters a giant three-headed giant. This giant had fought alone with five hundred armed soldiers and defeated them. Jack came and knocked with all his might on the gate of his castle so loudly that it echoed from the neighboring hills. The giant is asking who it is with a voice like lightning. Jack threatens him by telling him that the prince is coming. The giant begged Jack to hide it. When the prince arrived, Jack gave him some of the giant's gold and silver and sent him away, while he returned to the cellar, freed the giant, and demanded compensation for saving his castle. In return, he asked for the giant's magical old cloak, hood, and bedroom sword and slippers. The cloak makes you invisible, the cap tells you everything you want to know, the sword cuts everything in two, and the shoes move at lightning speed. Jack took these things, thanked his uncle, and went on his way. Jack, who soon caught up with his master, came to the house of the lady whom the prince was looking for. The lady finds the prince as a suitable suitor and organizes a party in his honor. After they finished eating, the lady who wiped the prince's mouth with a handkerchief made him a condition: "Tomorrow morning you show me this handkerchief, otherwise you will lose your head." The lady put the handkerchief on her chest. The grief-stricken prince retreats to his bedroom, but Jack learns what to do from his hood. In the middle of the night, the Lady summons the evil spirit to bring her to Lucifer, while Jack puts on his cloak and shoes and follows her. The old lady placed the handkerchief she had received from Mrs. Lucifer on the shelf, and immediately Jack took the handkerchief and gave it to the prince. Early in the morning, the prince showed his handkerchief to the lady, and thus Jack saved his master's life. That day, the lady kissed the prince and told him that in the morning he should show the lips he kissed, otherwise he would lose his head. In the middle of the night, the girl went to Lucifer as before, this time she was angry with old Lucifer for losing the handkerchief. Jack took old Lucifer's head and threw it at the lady's feet in the morning. The girl, freed from the spell of the evil spirit, appeared in all her beauty. The next morning, the two

young people were married and went to King Arthur's residence. Jack was awarded a Knight of the Round Table for his bravery.

Jack set out again in search of the creatures, but before he could get very far, he caught sight of a giant creature sitting on a stilt at the entrance to the cave. His amazing eyes shone like sparks of fire, his appearance was ugly, like a pair of pig's thighs, and every strand of his beard was like a tangled rope. Jack put on his magic cloak and quietly walked up to the creature and carelessly cut off the creature's nose with his sword instead of its head. The creature roared like thunder, slamming its steel chain into the ground as Jack followed and killed it with a bare sword. His head was sent through the run to the creature's master and King Arthur. Then Jack, who went into the cave in search of the creature's riches, came across prisoners locked in a huge room. Every day, the creature would take the fattest among them and bring them down. Jack opened the doors, freed the captives, and distributed the gold and silver in the treasury equally to all. The prisoners are celebrating with joy. At this time, the messenger brought the head to Sunderdel, and the uncle, seeing his brother's head, rode off to take revenge on Jack, but the whole village came before him and delivered the news to Jack. Jack remained silent. He challenged the creature with his magic cloak and sword. Even though the creature couldn't see Jack, he could tell by his scent that he was approaching. He said "Fe, fi, fo, fum! I can smell a man, whether he is alive or dead, and I grind his bones and make bread. He shouted that you are a miller. Jack took off his cloak so that the giant could see him and put on his magic shoes and flew like the wind, every step of the giant chasing after him made the ground tremble. Jack chased the giant for a long time and finally turned towards the bridge. The giant, running with all its strength, came to the middle of the bridge and fell into the water with all its weight. Jack threw a rope over his double head, tied one end to the horses, and, after cutting him off, took off his head with his sharp sword and sent it to King Arthur. After that, Jack defeats a cunning old creature called Galligantua at the top of the mountain that the snow-white old man mentioned. He kept a lot of knights and ladies captive in his castle and made them into different shapes and forms by magic. As if that wasn't enough, he took the duke's daughter from her garden and brought her to the castle in a fiery chariot driven by dragons. He was kept in captivity by turning him into a white deer. Many knights came to save this girl, but they could not. A few of them, transformed into animals, destroyed those who came to the gate. Jack wears his magic cloak, hat, and shoes and runs fearlessly past the evil beasts. Jack, who read under the golden trumpet hanging on the gate with a silver chain, "Whoever blows this trumpet, will defeat the giant creature, destroy the black magic, and make everyone happy," blew the trumpet. Then the castle trembled, and the creatures tore their hair, and shriveled their faces, for they understood that their enchanted power was at an end. Jack chopped off the creature's head, and the people who had

been transformed into various birds and animals returned to their original form. As usual, Jack, who sent the head of the creature to King Arthur, gave it to the Duke's daughter in return for his great services. At the beginning of the tale "Red Ettin", it is said that Red Ettin is from Ireland, that he stole the daughter of the fair King Malcolm of Scotland, that he tied the queen every day and beat her with a silver club, that he was not afraid of anyone like the Roman Julius Caesar, who, according to a prophecy, would kill him. It is emphasized that a person has not yet been born (Norton, 1970: 168).

This giant, called the Red Seven, is said to be very terrifying, with two heads and four horns on each head. The creature quickly found the young man who had come to kill him from his hiding place and told him that he would save his life if he answered three questions. Its first question is: "What is that which has no end?" he asked. But the guy couldn't find it. The second question of the creature: "What is it, the smaller it is, the more dangerous it is?" said. The guy couldn't find it again. Then the third head asked, "What about the inanimate thing carrying the living?" However, the young man could not answer any of these questions. Red Ettin took out a wooden mallet and struck the young man on the head, turning the young man into a pillar of stone.

In the morning after this incident, when the young man's brother took the knife and looked at it, the knife was covered with rust. After that, the brother went on the road. On the way, he met an old woman with a small piece of pie. For this, the woman gave the boy a magic wand. The woman is a fairy. Then the old witch told him many things that could happen and what he should do in those situations, and disappeared in an instant.

When the young man came to the place where the terrible creatures were, he did not run away, but went straight to them. When one spewed fire from its mouth and came to eat it, the young man attacked it with his stick, and the lifeless body of the creature immediately fell at his feet. He quickly reached Ettin's castle and knocked on the door. They let him in. An old woman sitting by the fire warned him of the terrible Ettin, of the fate of his brother, but the young man was not at all afraid. Soon the creature also came, found the young man and ordered him to go upstairs. Then the creature asked the young man three questions. The young man answered all his questions. Because the angel of goodness taught him everything in advance. So the first head asked, "What is that which has no end?" The young man said: "Cup". The second head asked: "The smaller the more dangerous. What is it?" The young man immediately answered: "The bridge." And finally, the third head asked: "What about the inanimate thing carrying the dead?" The young man quickly answered: "A ship floating in the sea with people inside." When Ettin heard this, he knew that his strength was gone. The young man took an ax and chopped off all three heads of the creature. Then he asked the old woman to show him where the king's daughter

was. The woman led him upstairs. As he opened many doors, from each door came beautiful girls whom Ettin had imprisoned. One of the girls was the king's daughter. The girl also took the boy to the room below, where there was a stone pillar. After the young man touched the stone with his stick, his brother came back to life. All the convicts were very happy to be freed and thanked the young man. The next day they all went to the king's palace and had a great feast. The king gave his daughter in marriage to the young man who freed him, and the daughter of a nobleman to his brother.

Conclusion

It seems that in English magical fairy tales, there are motifs of the transformation of a person into a creature, a creature turning a person into something, a two- or three-headed creature giving riddles to its age, images of a man-eating, large (giant) or small, bearded, black creature. As a result of this comparative analysis all folk tales have their similarities about magical tales ,giants live in the castles, in the huge mountains, they have their own extraordinary power which could be only win by the magic power of magical heroes. Furthermore in most of the magical fairy tales giants defeat because of their awful intentions.

References

- Akhmedova S.H. (2022). *An epic helper in English and Uzbek folklore: Filol. Doctor of Philosophy (PhD) diss.* Bukhara.
- Eshankulov J.S. (1996). *Mythological foundations and artistic interpretation of the image of a giant in Uzbek folklore.* Philol.(PhD). diss. autoref. Tashkent.
- Jumaniozov B. M. (1996). *The image of Yalmogiz in the Uzbek folk epic.* Filol. .(PhD). diss. autoref. Tashkent.
- Kayumov O. (1990). *Fairy image in Uzbek folklore (genesis and poetics).* Filol. (PhD). diss. autoref. Tashkent.
- Fayzieva D.O. (2004). *The image of a snake in Uzbek folklore (genesis and art).* Filol. (PhD). diss. autoref. Tashkent.
- Norton F. J. (1970). *A Dictionary of British Folk-tales in the English Language: Incorporating the FJ Norton Collection.* Bloomington: Indiana University Press.

KOMIL XORAZMIY MUXAMMASLARIDA SHAKL VA MAZMUN UYG'UNLIGI

KĀMĪL HAREZMĪ'NĪN MUHAMMESLERİNDE ŞEKİL VE İÇERİĞİN UYUMU

Harmony of Form and Content in the Muhammas's of Kamil Khwarazmi

Shohista NAZAROVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada Komil Xorazmiyning muxammaslarida shakl va mazmun uyg'unligi, g'azal misralariga qaraganda muxammas misralarida fikr va g'oyalarni ifodalash imkoniyati kengroq bo'lgani uchun shoir o'z fikr va mulohazalarini u yoki bu mavzuga oid barcha jihatlar bilan muxammas tarzida bayon etishga harakat qilganligi, o'z davrining turli ijtimoiy qatlamlari hayoti, mehnati va xulq-atvoriga izlanish va ibrat ko'zi bilan qaradi, undan kerakli natija va xulosalar chiqarishi, sa'y-harakat, haqiqat, ezgulik va mehr-oqibat, adolat va insof, odamlarni himoya qilish va qo'llab-quvvatlash, zarar bermaslik, ezgulik va saxovat, yoshlik, do'stlik va do'stlik, hushyorlik va hushyorlik, obro'-e'tibor va yuksak insoniy maqomni himoya qilishi, hayo, oshkoralik, sof muhabbat, ixtiloflar, samimiylilik va shunga o'xshash ko'plab hikmatli fikrlarni keltirib, har birining hayotdagi foydasini ta'kidlagani, axloqiy qarashlari g'azallariga qaraganda muxammaslarida kengroq ifodalangani, chunki mavzuni to'liq yoritish uchun g'azallarga qaraganda muxammasda imkoniyatlar mavjudligi tadqiq etiladi.

Kalit so'zlar: *muxammas, taxmis, tazmin, band, bayt, janr, mahorat, shakl, mazmun.*

Abstract

In this article, the harmony of form and content in the mukhammas of Kamil Khwarazmi, the possibility of expressing thoughts and ideas in the mukhammas verses is wider than in the ghazal verses, it is noted that the poet tried to state his thoughts and thoughts in the mukhammas way with all aspects of this or that topic, looked at the life, work and behavior of different social strata of his, it is investigated whether harmlessness, kindness and generosity, youth, friendship and friendship, vigilance and vigilance, protection of prestige and high human status, citing admiration, transparency, pure love, discord, sincerity and many similar wise thoughts, emphasizing the benefits of each in life, being more widely expressed in their moral views than in their ghazals, since there are opportunities for full coverage of the topic in mukhammas than in ghazals.

Keywords: *abstract, assumption, compensation, clause, byte, genre, skill, form, content.*

* Qarshi davlat universiteti 1-kurs tayanch doktoranti.

Doktora o'g'rencisi, Karşı Devlet Üniversitesi, Özbekistan, nazarova.shohista@mail.uz

Genişletilmiş zet

Bu makale, XIX. yüzyıl Harezmi edebiyat ortamında kendine has bir yere sahip olan şair Kamil Harezmi'nin çeşitli muhammeslerindeki biçim ve içerik uyumunun incelenmesine odaklanmaktadır.

zbek edebiyatı tarihinde gazelleri en çok beğenilen şairin Ali şir Nevy olması sebebiyle en çok muhammes onun gazellerine yazıldığı şüphesizdir. Bu muhammeslerin sayısı henüz belirlenememiştir. Nevy'nin gazellerine yapılan tahmislerin konusu tasavvufi irfani olduğundan Sovyet dönemi edebiyat bilimleri kapsamına girmemiş, bazı muhammes yazarlarının miras ise çeşitli sebeplerden dolayı araştırılmadan kalmiştır. Bununla birlikte Nevy'den sonra yaşayan şairlerin potansiyeline ve yeteneğine göre yazmış oldukları tahmislerin niteliğini incelemek mümkündür. Bu bakımdan 19. yüzyılda yaşayan ve çeşitli eserler yazan Kamil Harezmi'nin yazdığı muhammesler özel bir yer tutmaktadır. Ancak ne yazık ki bu şairin muhammesleri tam anlamıyla günümüz alfabesine aktarılmamş ve üzerinde çalışılmamıştır.

Burada başka bir mesele daha var. Bu büyük şairin, Nevy'nin gazellerinin başka bir sanatçının düşüncesinde sentezlenmesi meselesidir. Gerçek şu ki gazel, muhammesle birlikte yeni bir "hayat" ya da ikinci bir hayat yaşamaya başlar. Tahmisin yazar burada kendi yorumunu ortaya koymaktadır. Yani gazeli kendi görüşüne ve sanatsal imkanlarına göre kullanır. Dolayısıyla Nevy'nin gazellerine yazılan muhammesler, şairin eserlerine yönelik farklı dönemlerdeki tutum hakkında fikir vermektedir. Bu durumda muhammes yazarının amacı elbette araştırmacının ilgi odağı olmalıdır. şairin gazel yazarının fikrine katılıp katılmaması veya farklı bir yol izlemesi niyetin içeriğini belirler. Ancak çoğu durumda gazele tahmis eden şair gazelin yazarına bağlı kalır. Nevy'nin gazellerine muhammes yazarların ise başka seçeneği yok. Başarıları ancak inanç, bilim ve sanat-estetik düzeyinin yakınlığıyla sağlanır. Bu kriterlerle yaklaşıldığında şair Kamil Harezmi'nin Nevy'nin gazeline muhammes yazarların arasında özel bir yeri olduğunu düşünüyoruz.

O kendi lirik kahramanının karanlığını ve zahmetini zamanın düzensizliğinde görür. Lirik kahraman her yönüyle ve tüm sosyo-sınıf özellikleriyle - yoksulluk ve muhtaçlık, keder ve ac, karıklığı ve talihsizlik şairin kalbini yaralar.

Geçmiş edebiyatımızın büyük temsilcilerinden biri olarak kabul edilen Kamil Harezmi'nin eserindeki ana ve geniş çaplı temalardan biri eğitim ve ahlak temasıdır. Kamil, geçmişte yaşayan diğer şairler gibi, çağının hassas konularının yanı sıra, sanat faaliyetinin çeşitli yerlerinde eğitim ve ahlak konularına, nasihat ve hikmete özel önem vermiştir. Gazel mısralarında ve önemli muhammeslerinde topluma hizmet için faydalı bir rehber olarak sunduğu eğitici ve ahlaki düşüncesi, toplum halkının birçok yaşam ve faaliyet alanını kapsıyordu.

Kanaatimizce Kamil'in, insana yakışır davranışları öğretmekle başlayan, insan maneviyatını ve dünya görüşünü yükseltme ve geliştirme, ahlâk eğitimi verme gibi sorumlu bir görevi üstlendiği eğitim ve ahlâk düşüncelerini okumak mümkündür.

Kamil Harezmi, döneminin farklı toplumsal katmanlarının yaşamına, çalışmalarına ve davranışlarına araştırma ve örnek alma gözüyle bakmış ve bundan gerekli sonuçları ve çıkarımları çıkarmıştır. Gayret, doğruluk, iyilik, nezaket, adalet ve dürüstlük, insanları koruma ve destekleme, zarar vermeme, cömertlik, gençlik, dostluk, şefkat, uyanıklık ve bilgelik, yüksek bir insan statüsünün korunması, tevazu, iffet, şeffaflık, saf sevgi, anlaşmazlıklar, samimiyet ve benzeri birçok duygu ve düşüncüyü kalemiyle kağıda dökmüş ve herkesin hayatına faydalarını vurgulamıştır. Şairin ahlâkî görüşleri gazellerine nazaran muhammeslerinde daha geniş bir şekilde ifade edildiği anlaşılmaktadır.

Kirish

O'zbek adabiyotining zabardast vakillaridan biri Komil Xorazmiy 1825-yilda Xiva shahrida tug'ilgan. Uning otasi Abdulla Oxund madrasada mudarris bo'lgan. Komil Xorazmiyning asli nomi Pahlavonniyoz bo'lib, Komil uning adabiy taxallusidir. Komil maktab va madrasalarda o'qib, zamonasiga ko'ra yaxshi tahsil oladi. Mutolaa bilan shug'ullanadi va davrining yirik shoirlari suhbatlariga qatnashishga muyassar bo'ladi, ma'lum ma'noda tajriba orttiradi. Yoshligidan o'zbek mumtoz adabiyoti va fors-tojik adabiyoti yozuvchilari ijodiga mehr qo'yadi va ularni qunt bilan o'rganadi.

Shoir merosidan bizga bir devon yetib kelgan. Bu devon Xorazmda toshbosmada ikki marta, 1909-yilda Toshkentda ham tosh bosmada nashr etilgan. Komilning devoni o'zbek adabiyotida davom etib kelgan an'ana asosida, ya'ni alifbe tartibida tuzilgan bo'lib, unda she'riyatning — g'azal, mustazod, muxammas, murabba', musaddas, musamman, tarji'band, masnaviy shaklidagi hamma janrlarida yozilgan turlari bor. Shuningdek, bu devonga Komilning fors-tojik tilida yozgan g'azal, muxammaslari ham kirgan. Bu toshbosma devonlaridan tashqari O'zbekiston Fanlar Akademiyasi Sharqshunoslik institutining qo'lyozmalar fondida Komilning turli davrda, turli kotiblar tomonidan ko'chirilgan qo'lyozma devonlari ham bor. Bu kichkina to'plamni tuzishda yuqorida aytilgan devonlardagi materiallar asosga olindi.

Ayniqsa, “muxammas janri XIX asrning ikkinchi yarmida o'zbek adabiyotida, xususan, Xorazm adabiyotida o'z taraqqiyotining yuqori bosqichiga ko'tarildi, deyish mumkin”¹. Bu davrning zabardast vakili Ogahiy ijodining o'zida 72 ta muxammas mavjudligining o'zi badiiy

¹ Ismoilova G. Feruz davri adabiy muhiti. F.f.d...dissertatsiya. – T., 1995. – B. 62.

ijodda janrning qay darajada ommalashganini ko'rsatib turibdi². Ustoz shoirlar g'azallariga taxmis bitish an'ana tusiga kirgan ushbu adabiy muhitda, hatto faqatgina muxammaslardan iborat o'nlab qo'lyozma bayozlar yuzaga keldi. Komil devoni manbalari va bayozlar ustida olib borilgan izlanishlar natijasida shoirning 36 ta muxammasi mavjudligi aniqlandi³. Devon manbalarida 33 ta muxammas o'rin olgan bo'lib, Komil Ogahiyga 8 ta, Navoiyga 6 ta, Feruzga 4 ta, Rojiyga 3 ta, Komil Xorazmiyga 2 ta, Xojaga 2 ta, Amiriy, Bedil, Nishotiy, G'oziy g'azallariga bittadan taxmis bog'lagan. Qolgan to'rttasi tab'i xud muxammaslardir. Ayrim nusxalarda ularning soni farqlanadi. Masalan, 1035 raqamli qo'lyozmada 30 ta, ilk toshbosmada 31 ta, ikkinchi toshbosmada 32, Toshkent toshbosmasida esa 24 muxammas keltirilgan. Devondan tashqari manbalarda esa shoirning yana uch taxmisi mavjud.

Asosiy qism

Komil Xorazmiy devonida uning 33 ta muxammasi bor. Ular mustaqil shaklda 4 ta, tazmin 29 ta bo'lib, shakl va mazmun jihatdan uzviy bog'langan. G'azal misralariga qaraganda muxammas misralarda fikr va g'oyalarni ifodalash imkoniyati kengroq bo'lgani uchun Komil o'z fikr va mulohazalarini u yoki bu mavzuga oid barcha jihatlari bilan muxammas tarzida bayon etishga harakat qilgan. Komil o'zining eng mashhur tab'i xud muxammasida sof insoniy muhabbat mavzusini qalamga oladi. Shoir go'zal fasohati, nozik qochirimlarni keltirish orqali o'quvchini hayratga soladi, uni o'zining nafis tuyg'ulariga oshno qiladi.

*Qaysi falak burjining mehri puranvorisan,
Qaysi sadaf durjining gavhari shahvorisan,
Kaysi Xo'tan ohusi nofai totorisan,
Qaysi chamanzorning lolai gulnorisan,
So'yla menga, ey sanam, kimni sevar yorisan.
Qomatinga bandadur bog' aro sarvi ravn,
La'li labing rashkidin g'uncha erur bag'ri qon,
Chunki chaman sahnida bo'lsa yuzing gulfishon,
Nolasin aylar fuzun bulbuli bexonumon,
So'yla menga, ey sanam, kimni sevar yorisan⁴.*

² Ogahiy. Devon. Asarlar. 6 jildlik. 2- jild. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972. – B.89-226.

³ Nuriddinov Sh. F.f.d...dissertatsiya. – Qarshi., 2022. – B. 83.

⁴ Komil Xorazmiy. Tanlangan she'rlar. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy.–Toshkent: Badiiy adabiyot, 1961. – B. 42.

Shoir muxammaslari orasida Alisher Navoiyning “Do‘stlar, olam elig‘a yoru hamdam bo‘lmangiz” misrasi bilan boshlanuvchi g‘azaliga bog‘langani alohida ajralib turadi. G‘azal Navoiyning o‘z zamonasi va zamon ahliga munosabatini ifoda etib, ijtimoiy mavzuda yozilgan. G‘oyaviy mazmuni lirik qahramonning ruhiyatini, “olam eli” ya‘ni dunyo ahli bilan bog‘liq kayfiyatini sharh etish jarayonida yuzaga kelgan. G‘azal shoirning do‘stlariga chuqur ichki dard va iltijo bilan murojaatidan boshlanadi. Komil Xorazmiy ham Navoiy fikrlarini izchil davom ettiradi va to‘ldiradi:

*Zinhor el ixtiloti birla xurram bo‘lmangiz,
Mehnati har dam fuzunu rohati kam bo‘lmangiz,
Men kabi bori nadomatdin qadi xam bo‘lmangiz,
Do‘stlar, olam elig‘a yoru hamdam bo‘lmangiz,
Yor ila hamdam demaykim, oshino ham bo‘lmangiz⁵.*

Ya‘ni el bilan bordi-keldi qilib, aralashib zinhor xursand bo‘lib o‘tirmang, mehnatni ko‘p qilib, rohati kam bo‘lmang deb yozadi. Taxmisning uchinchi misrasida shu ishlarni qilib, men kabi afsus va nadomat qilib, qaddingiz egilmasin deydi.

*Olam ahlidin vafo osorini qilmang gumon,
Naqd umrim sarf etib qildim alarni imtihon,
Uzlat istab ahli olamdin qoching boricha jon,
Oshnolig‘ aylabon, o‘z joningizg‘a har zamon,
Boisi yuz ming balou mehnatu g‘am bo‘lmangiz.*

Navoiy matlada ilgari surgan hayotiy fikrini keying baytlarda davom ettiradi. Fikr asoslanib, kuchayib boradi. “Oshnolik” – murakkab savdo. Oshnosiz yashash – yolg‘izlik, alam, iztirob, mazmunsiz hayot. Oshno orttirish-chi? Har kim bilan oshno tutinish mustahkam do‘stlik va totuv hayotni ta‘minlaydimi? Afsuski, oshnogarchilik oson emas, hayotda oshnagarchilikning turli ko‘rinishlari va oqibatlarini boshdan kechirish mumkin. Kim va qanday odam bilan do‘stlashish, muhabbat bog‘lash, ayniqsa, ma‘naviy zabunlik davrlarida, favqulodda nozik insonshunoslik didini taqozo etadi. Komil Xorazmiy ham ushbu fikrlarni izchil davom ettirib, olam ahlidan vafo kutmang, vafo osorga aylanib o‘tmishda qolib ketgan, hatto gumon ham qilmang deydi. Butun umrimni sarf aylab ularni imtihon etdim ya‘ni sinadim, jon boricha olamdan uzlatga qochish kerak deb ta‘kidlaydi.

⁵ Ko‘rsatilgan manba. – B. 44.

Keyingi bandda Navoiy bu olam parivashlariga ham mehr qo'yib bolmasligi, chunki parivashlar firibiga uchrash, domiga ilinish, ishq o'tida devonavor o'rtanib, olamga afsona bo'lish oshiqlar qismatida bor. Aslida bu faxr etsa arziydigan ish, ammo Navoiy bunday qismat hammaga ham ravo emas demoqchi bo'ladi.

*Ruhparvar lablaridin istabon no'shi hayot,
Urdim o'z jonimg'a o'z ilkim bila nishi mamot,
Va'dasida yo'qturur hargiz vafo birla sabot,
Yeb parivashlar firibin, so'ngra topmay iltifot,
Men kabi devonau rasvoi olam bo'lmangiz.*

Xorazmiy ham bu fikrni qo'llab-quvvatlaydi va o'z dilidagini shunday bayon qiladi: parivashning hayotbaxsh lablaridan obihayot istadim, ammo o'z jonimga o'z qo'llarim bilan o'lim nishini sanchdim, ularning va'dasida hargiz vafo va sabot yo'qdir deydi.

*Yerdin gar marhamat yetsin va gar ranju alam,
Oshiqi sodiq tutar oni hamisha mug'tanam,
Ko'rmagumdur vaslidan anduhi hijronini kam,
Vasli aysh obod qilsun xalqni, ey dardu g'am,
Siz buzug' ko'nglumdin o'zga yerga mahram bo'lmangiz.*

Yuqoridagi bandda Navoiy o'zgalarga visol, ayshu obodlik tilaydi, shu bilan birga, visol ahliidan haddan tashqari g'ururlanib ketmasliklari, mashuqa hajri dardidan, g'amnok oshiq qayg'usidan xursand bo'lmasliklarini istaydi. Komil Xorazmiy bu bandda yerdin agar marhamat yetsa va yoki ranju alam topsa, sodiq oshiq uni hamisha omonat tutadi. Visoldan hijron anduhini also kam ko'rmaydi deydi.

*Garchi bu dam xotirimdur dardu mehnat ma'dani,
Jismi zorim yuz tuman anduhu kulfat maskani,
Sizni ham mandek qilur ul dilrabolar purfani,
Ey visol ahli, ul oying dardi hajridin mani,
Ko'b ko'rub g'amnok asru shodu xurram bo'lmangiz.*

Sadoqat haqida qayg'uga ko'milgan Navoiy lirik chekinish qilib xarobat ahli, ya'ni ma'naviy maslakdoshlariga murojaat qiladi. Bunda insonda vafodorlik imkoni yo'q ekan, u bilan

hamjins, hamjamiyat bo'lish noqulayligi mubolag'ali ifodalangan. Shunga munosib ravishda Xorazmiy "har kimga molu jonimni fido qildim, yaxshiligimga ming yomonlik bilan javob qaytardilar, olam ahlidan vafo kutib jafoga chekib qolmang" deydi:

*Ohkim, har kimga molu jonimi qildim fido,
Qildilar yaxshilig'img'a ming yomonlig' borho,
Ahli olamdin vafo aylab tama', chekmang jafoga,
Ey xarobot ahli, yo'q insonda imkoni vafo,
Mastlig'din dev o'lung, zinhor odam bo'lmangiz.*

Maqtada visol ahli bilan bo'lib o'tgan musohaba, munozaraga yakun yasaladi. Navoiy ularni chin oshiqlikka chorlaydi. Komil Xorazmiyning ham so'nggi bandda insonparvarlik, ezgulikka xayrixohlik nuqtayi nazari yaqqol ko'rinadi. Bu nuqtayi nazar shoir zamonasi ahlidan keladigan jabru jafoga, ozor, noxush hodisalarni qoralashi, ulardan batamom voz kechishi aks etadi. Muxammasda inson ma'naviy qiyofasidagi notugallikdan taassuf, ilohiy bir yetuklik, barkamollikka tashnalik, talpinish orzu-armonlari ham yaqqol namoyon bo'ladi.

*Garchi Komil bo'ldi furqatdin alil, ey ahli vasl,
Hajr o'tig'a tushti andoqkim xalil, ey ahli vasl,
Lek topti yor vaslig'a dalil, ey ahli vasl,
Gar Navoiy hajr aro bo'ldi zalil, ey ahli vasl,
Emdi yaavbat sizgadur, muncha muazzam bo'lmangiz*

Shoir tilida zamon va dunyo tushunchasi, ijtimoiy muhit ma'nosida qo'llangan. Shoirning "men"i ma'lum darajada ijtimoiy tip timsoli ekanligi ham ma'lum. Binobarin, Komil to'plamidagi lirik "men"ga zamon munosabati masalasi mohiyatan inson va jamiyat masalasiga bag'ishlangan. Uning lirik "men" azobi, shubhasiz, faqat shoirga tegishli. O'z davri odamlarining ijtimoiy muhit tazyiqi tufayli kechgan mashaqqatlarining tipik ko'rinishidir. U inson uchun zamon ijtimoiy muhitining tartibsizligi va nomuvofiqligini, ijtimoiy shaxs uchun jamiyat halokatini ochib beradi. Shoirning qayg'usi umumiy iztirobga misol. Shoir o'zining shaxsiy taqdiri butun xalqning fojiali taqdiri bilan bog'liqligini ko'rsatadi. Komilning zamondan shikoyatining ijtimoiy mazmuni shoir ijodidagi zamonaviy san'atshunoslik tanqidi mavzuyi, ilm-fan va adabiyot ahlining xo'rlanishi haqidagi shikoyatlar bayoni orqali yanada yaqqol namoyon bo'ladi. Bu mavzuning ma'ruzasi bilan shaxs va jamiyat masalasi shoir va jamiyat masalasiga almashtiriladi. Bu mavzu biz uchun shoirning davrdan bezovtalanishining asosiy sabablaridan

biridir. Komil Xorazmiy o'zining Komil Xorazmiy g'azali asosida yaratilgan muxammasida shunday yozadi:

*Dardoki, yo 'q jahon elida sharmsorlig',
Ko 'rganlar, izzatimni, manga berdi xorlig',
Erkan abas zamon elidin do 'stdorlig',
Yaxshi kunimda har kishikim berdn yorlig',
Do 'ngach zamona, ayladi dushmanshiorlig'.*

*Ulkim edi vujudi vafo ma 'dani, bukun
Dushmang 'a lufu, zulm mangodur fani bukun,
Derkim raqib sonida ko 'rmon sani bukun,
Atfol etakg 'a tosh yig 'ingkim mani bukun,
Devonalikg 'a yetkuradur beqarorlig' ⁶.*

Adabiyotlar

1. Ismoilova G. Feruz davri adabiy muhiti. F.f.d...dissertatsiya. – T., 1995. – B. 62.
2. Ogahiy. Devon. Asarlar. 6 jildlik. 2- jild. – Toshkent: Adabiyot va san'at, 1972. – B.89-226.
3. Nuriddinov Sh. F.f.d. dissertatsiya. – Qarshi., 2022. – B. 83.
4. Komil Xorazmiy. Tanlangan she'rlar. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1961. – B. 42-44-46.

⁶ Komil Xorazmiy. Tanlangan she'rlar. Nashrga tayyorlovchi: R.Majidiy. – Toshkent: Badiiy adabiyot, 1961. – B. 46

FROM SHORT NARRATIVES TO CRITICAL THINKING: DEVELOPING EFL LEARNERS' CRITICAL THINKING SKILLS THROUGH NATIONAL FAIRY TALES IN READING CLASSES

*KISA ANLATIMLARDAN ELEŞTİREL DÜŞÜNMEYE: OKUMA DERSLERİNDE ULUSAL
MASALLAR YOLUYLA YABANCI DİL OLARAK İNGİLİZCE ÖĞRENCİLERİNİN ELEŞTİREL
DÜŞÜNME BECERİLERİNİN GELİŞTİRİLMESİ*

Toji SAMANDAROV*

Zarnigor NE`MATOVA**

Abstract

This study sought to determine the efficacy of reading brief narratives in the development of EFL learners' Critical Thinking (CT) skills, given the pervasiveness of narratives and stories in nearly every aspect of human existence and the critical role CT plays in pointing students in the direction of success in both educational and non-educational contexts. In order to do this, the study included 59 undergraduate EFL students specializing in English translation. 54 participants were ultimately chosen, with 27 individuals placed in each of the two experimental and control groups—the narrative and non-narrative groups—after taking into account the participants' homogeneity in language competency and CT skills. As elicitation tasks, short narrative and non-narrative (explanatory) texts were given to the narrative and non-narrative groups, respectively.

For both groups, communicative reading methods were included into the course design through the use of a learner-oriented approach. The California Critical Thinking Skills Test (CCTST) showed that the narrative group outperformed the non-narrative group in terms of pretest and posttest statistical findings, which were influenced by 12 treatment sessions. Discussions have been held on potential pedagogical implications of the findings for language learning and teaching, as well as explanations for the variation in participants' CT skills.

Keywords: *Critical thinking skills, Narrative texts (fairy tales), Non-narrative texts, EFL learners, Learner-oriented approach, reading class*

1. Critical Thinking

Scholars from various national and cultural backgrounds have long debated the pervasive effects of CT on social and personal life throughout humankind's long journey from the oldest

* University Of Business And Science LLC, tojiddinsamandarov@gmail.com

** University Of Business And Science LLC, znematova21@gmail.com

human civilizations to modern civilized societies (Paul, Elder, & Bartell 1997; Descartes, 2006). It seems that CT has always been absolutely necessary in the context of human existence. However, in today's world, the extraordinary speed of scientific and technological advancements has made CT a more vital necessity for the younger generation, which requires a higher level of education than the older generation did. This is because, according to the rapidly evolving contemporary scenario, both the educational and non-educational aspects of the world have grown more complex and sophisticated.

Everyone may access a vast amount of information on the internet in a matter of minutes, leading to a "paralysis of analysis" as we consider how best to choose the material from the ever-expanding databases already in place (Davidson, 1996 quoted in Halpern, 2003).

Critical thinking and critical thinkers have been identified and represented in a variety of studies that highlight the significance of CT (Brookfield, 1987; Facione, 2013; Ferrett, 1997; Halpern, 2003; Kurfiss, 1988; and Smith, 2002, to name just a few). According to Wade (2008), the major goal of education is to teach pupils how to think critically when faced with issues, difficulties, tasks, and dilemmas.

According to Facione and Facione (1994), it appears that in today's environment, learning how to think and learn how to study is vital. "Fact-loading memorizers who cannot analyze information, draw out the implications, evaluate the cogency of arguments, and explain how they arrived at their results will not survive in the competitive economic and political arenas of this or the next century," contend Facione and Facione (1994, p. 3) with elegance. It appears that a new line of inquiry is the practical integration of CT aims in educational environments in general and in foreign/second language teaching and learning in particular.

2. Critical Thinking in EFL/ESL Environments

Because of the abundance of resources and interactive teaching methods, educational environments in general and second/foreign language programs in particular seem to be highly suitable for teaching critical thinking skills. The development of self-awareness, which enables EFL learners to identify the preexisting links between emotions and thoughts, can be facilitated by critical thinking skills. Thought and emotion appear to be separate entities at first, in-depth examination reveals some types of interdependence between them. The emotional aspect of language learning is crucial to the process; according to Paul & Elder (2002), cited in Jose (2013), "learners may bring learned indifference, irrational fears, acquired hostility, and inflexible ideas into the classroom so their learning is limited to the surface."

Teachers of second or foreign languages can facilitate their pupils' understanding of themselves and their environment by emphasizing self-awareness. "Teachers can help students be aware of their perceptions, assumptions, prejudices, and values, and can help students break old habits to construct a new point of view," according to Üstünlüoğlu (2004, p. 3). L2 learners may find it easier to maintain a good attitude toward others who share their culture and to develop an interest in learning about the cultural facets of the L2 community and developing empathy for the native language group if they have developed their awareness.

Apart from the ability to draw conclusions, which is useful in both reading comprehension and critical thinking, the capacity to evaluate things also plays a significant role in both domains. The act of formulating hypotheses and assessing the available data in the text facilitates a positive cognitive process that leads to the understanding of meaning and the growth of knowledge (Baretta, Tomitch, MacNair, Lim, & Waldie, 2009). According to Grab (2009), reading comprehension is the capacity of the reader to integrate new information with what they already know, to understand and assess written texts according to their intended purpose of reading, to evaluate and interpret the author's points of view, and to synthesize information from a variety of sources.

Two crucial components of critical thinking, inductive and deductive reasoning, provide the two fundamental frameworks for generalization and are essential to the acquisition of both first and second languages. Deductive reasoning enables us to deduce particular cases from a basic principle, whereas inductive reasoning generates broad laws, rules, or conclusions based on individual occurrences. When learners must deduce specific rules and meaning from all the available data during first- or second-language acquisition (FLA) or SLA in natural and untaught environments, the inductive process aids in helping them learn those rules implicitly without the need for explicit expression.

Deductive reasoning gives students clear access to norms and meaning when it comes to language acquisition in a classroom setting, but it also necessitates paying close attention to their examples (Brown, 2014). Now, the question that may come into mind is: Is a competent L2 learner necessarily a critical thinker, or is a critical thinker necessarily a competent L2 learner?

3. Narratives (fairy tales) , non-narratives and Critical Thinking Skills

Iakovos (2011) contends that the capacity for critical thought does not appear to be structured and developed organically, despite Bean (1996) having recognized it as a teachable talent. Literature, "properly reunified with rhetoric and composition," is the only academic field that can come near to embracing the whole spectrum of mental qualities now thought to define critical thinking, according to Lazere (1987, p. 3). He argues that literature can engage students in mature moral reasoning by using literal and figurative language along with complex syntax and structure. This will help them become aware of potential ambiguities in the world and the relationships between different points of view and different aspects of form and meaning.

4. The Current Study

Objective

As seen, regardless of almost rich literature on the advantages of using narratives in EFL/ESL contexts, the effects of this trend on the development of L2 learners' CT skills have not been touched upon as it deserves. It was thus that the present study was designed to investigate the effect of using short narratives in EFL contexts, as tasks of elicitation, on EFL learners' CT skills. In this respect, the research attempted to answer the following questions:

- Does the use of short narratives, as tasks of elicitation, have any significant effect on EFL learners' CT skills?
- Does the use of short non-narratives, as tasks of elicitation, have any significant effect on EFL learners' CT skills?

To provide the research questions with an objective answers, the following null hypotheses were formulated to be tested out:

- The use of short narratives, as tasks of elicitation, has no significant effect on EFL learners' CT skills.
- The use of short non-narratives, as tasks of elicitation, has no significant effect on EFL learners' CT skills.

5. Method

5.1 Participants

For the purpose of the study, 59 undergraduate Persian speaking EFL learners (male and female), aged 19-23, and majoring in English translation at Arak University, Iran, were asked for participation. Their homogeneity in language proficiency and CT skills was measured through the Oxford Placement Test (OPT) and the California Critical Thinking Skills Test (CCTST), respectively. Taking into consideration the OPT results, there appeared no extreme

points and outliers. Concerning CCTST results, 54 participants whose scores ranged from 8 to 15, approximately one standard deviation (2.88) on either side of mean score (11.67) were selected and put into two intact experimental and control groups (hereafter, Narrative and Non-narrative groups in that order). There were 27 participants in each group.

5.2 Instrumentation

California Critical Thinking Skills Test (CCTST), Form B, was used as both pretest and post-test. The test encompasses 34 multiple-choice items, each item follows by four or five alternatives which allow a test taker to assess the core critical thinking skills regarded to be essential elements in association with baccalaureate general education including *Evaluation, Analysis, Inference, Deductive Reasoning, and Inductive Reasoning*. No discipline-specific knowledge is required to do the test.

6. Data Analysis and Results

A paired-samples t-test was performed to measure the possible change in the learners' CCTST with its subscales scores (Evaluation, Analysis, Inference, Deductive, and Inductive Reasoning) from the pretest to the post-test in Narrative group. Based on Tables 2 and 3, there exists a statistically significant difference (increase) in CCTST mean scores from the pretest (M=11.37, SD=2.16) to the post-test (M=13.48, SD=2.91), $t(26) = -4.25, p = .00$.

7. Conclusions and Implications

This study was an attempt to investigate possible effects of using short narratives in EFL contexts, as tasks of elicitation, on EFL learners' CT skills. Regarding the statistical outcomes, narrative texts compared to non-narrative ones enjoy high priority to enhance development in EFL learners' CT skills. Moreover, statistical results show that under the influence of using narratives, critical thinking's sub-skills including Inductive Reasoning, Deductive Reasoning, Analysis, and Evaluation indicate statistically noticeable enhancement. The final goal of the study was to build links between the research findings and real EFL educational contexts and put them into practice with the aim of making improvement in L2 learning and teaching conditions. Prevailing EFL educational system in Iran is traditional and teacher centered approaches based on didactic instruction. Didactic instruction can be harmful to students' learning process because students stop thinking critically and do not engage actively in class activities. They merely serve as receivers for whatever information the teacher presents. In addition, the traditional education system purposely introduces certain set of values into students, in which they are prompted to seek correct answers and predetermined interpretations.

Being immersed in certain ideologies, students are unlikely to become critical and reflective thinkers (Scheffler, 1973; Malone, 2008). Given the discussed benefits of critical thinking skills in L2 learning contexts, the results of this study may act as an inspirational source for Iranian educational policy makers in association with foreign language learning and teaching programs, syllabus designers, and EFL teachers to deal with the issue not only from a narrative-oriented point of view and provide EFL learners with appropriate narrative texts as applicable content, but also from a learner oriented approach to help them develop their critical thinking abilities within and probably without the context of second/foreign language. Likewise, the finding of the research might raise general awareness among EFL teachers regarding the significance of CT in EFL classes. Our understanding of the components of CT skills, as language teachers, may, to a large extent, lead to a better understanding of eclectic nature of language teaching that there is no single theory or approach which will provide a magic pedagogical formula to cover all learners' needs in all contexts. In this way, better understanding of CT skills may leave a positive effect on L2 teachers' choices of their teaching methodologies and help them take into consideration the value of different models, theories and research findings as well.

References

1. Ahmadian, M., & Pashangzadeh, A. (2013). A Study of the Effect of Using Narratives on Iranian EFL Learners' Reading Comprehension Ability.
2. Facione, P. A. (2013). *Critical Thinking: What It is and Why it Counts*. Insight Assessment, 1-28.
3. Ferrett, S. K. (1997). *Peak Performance: Success in College and Beyond* (2nd ed.). New York: McGraw-Hill.
4. Fludernik, M. (2009). An introduction to narratology. (P. Häusler-Greenfield, & M. Fludernik, Trans.) Routledge. Ghasemi, P., & Hajizadeh, R. (2011). Teaching L2 Reading Comprehension through Short Story. *International Proceedings of Economics Development & Research*, 26, 69-
5. Green, M. C., & Brock, T. C. (2000). The Role of Transportation in the Persuasiveness of Public Narratives. *Journal of Personality and Social Psychology*, 79(5), 701-721. <http://dx.doi.org/10.1037/0022-3514.79.5.701>
6. Green, M. C., & Brock, T. C. (2002). In the mind's eye: Transportation-imagery model of narrative persuasion. In M. C. Green, J. J. Strange, & T. C. Brock (Eds.), *Narrative Impact:*

Social and Cognitive Foundations (pp. 315-341). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.

7. Grellet, F. (1981). *Developing Reading Skills*. Cambridge: Cambridge University Press.
8. Halpern, D. (2003). *Thought and knowledge: An Introduction to Critical Thinking* (4 ed.). Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
9. Hardy, B. (1978). Narrative as a primary act of mind. In M. Meek, A. Warlow, & G. Barton (Eds.), *The Cool Web: The Pattern of Children's Reading*. New York: Atheneum.
10. Harrison, C. (2004). *Understanding Reading Development*. London: SAGE Publications.
11. Hawkins, K. T. (2012). *Thinking and Reading Among College Undergraduates: An Examination of the Relationship between Critical Thinking Skills and Voluntary Reading*. (Unpublished doctoral dissertation). University of Tennessee, Knoxville, USA.
12. Iakovos, T. (2011). Critical and Creative Thinking in the English Language Classroom. *International Journal of Humanities and Social Science*, 1(8), 82-86. Jose, J. (2013). Unconventional Materials for Promoting Autonomous Learning Promoting Autonomous Learning. *ELT Voices – India*, 3(6), 96-113.

CHINGIZ AYTMATOV IJODIDA XALQ PEDAGOGIKASIGA OID QARASHLAR

CENGİZ AYTMATOV'UN ESERLERİNDE HALK PEDAGOJİSİ ÜZERİNE
DEĞERLENDİRMELER

On The Pedagogy of The People In The Work Of Chingiz Aytmatov Considerations Regarding

Valijon QODIROV*

Annotatsiya

Maqolada qirg'iz adibi Chingiz Aytmatov ijodi misolida badiiy asarlardagi farzand tarbiyasida oilaning roli, ota-ona mas'uliyati masalalarining badiiy talqini yoritilgan. Muammoning xalq pedagogikasiga aloqador jihatlari to'g'risida so'z yuritilgan. Xususan, oila boshlig'i bo'lmish otaning oqilligi, xalqning asriy tajribalari, etnopedagogika an'analari rioya qilishi o'g'illar tarbiyasida ko'zlangan maqsadlar erishuviga omil bo'lishi "Erta kelgan turnalar" qissasida yorqin ifodalangan. "Asrga tatigulik kun" romanida Abutolib Quttiboyev hamda Edigey Bo'ronning do'sti Kazangap xonadonlari misolida bola tarbiyasiga turlicha yondashuv kuzatiladi. Unda turkiylarning asriy an'anasiga sodiqlik hamda sovet voqeligiga ergashib oila ta'siridan uzoqlashgan, undan begonalashtiruvchi internat (yotoq-maktab) muhiti quyoslanib, keskin farqlanuvchi, bir-biriga ters natijalarga olib kelgani yoritib berilgan. Xalq pedagogikasi oiladagi sog'lom muhit, ma'naviy barkamol avlod, turkiy birlik ruhidagi o'zlikni anglash, baynalminal tarbiya asosi ekanligiga kitobxon iqrar bo'ladi. Sotsiologik adabiyotlarda qayd etilgan zamonaviy oilaning iqtisodiy, kommunikativ, tarbiyaviy, reproduktiv, rekreativ, felitsitologik, regulativ kabi funksiyalari roman qahramonlari oilasida farzand tarbiyasiga nechog'liq tatbiq etilgani borasidagi tahlillar ham keltirilgan.

***Kalit so'zlar:** farzand tarbiyasi, axloqiy g'oyalar, ota-ona ibrati, pedagogik yondashuv, xalq pedagogikasi, ma'naviy barkamol avlod, turkiy birlik ruhi, oila funksiyalari.*

Abstract

The article describes the artistic interpretation of the role of the family in the upbringing of children, the issues of parental responsibility in the works of the Kyrgyz writer Chingiz Aytmatov. Aspects of the problems related to ethnic pedagogy have been discussed in the paper. In particular, the intelligence of the father who is the head of the family, the age-old experiences of the people, the observance of ethno-pedagogical traditions

* Andijon davlat instituti professori, pedagogika fanlari doktori.
Prof. Dr., Andican Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi, vqodirov@mail.ru

are the factors in the achievement of the goals set in the education of sons, which are vividly expressed in the story "The Early Cranes". In the novel "The Day Worth A Century", a different approach to child education is observed in the example of Abutolib Kuttiboyev and Edigey Boron's friend Kazangap. It is elucidated that the Turks' loyalty to the centuries-old traditions and the Soviet reality, separated from the influence of the family, alienated from it, led to sharply different and contradictory results. The reader will admit that folk pedagogy is the basis of a healthy environment in the family, a spiritually mature generation, self-awareness in the spirit of Turkish unity, and international education. The work analyzes the economic, communicative, educational, reproductive, recreational, felicytological, and regulatory functions of the modern family, noted in the sociological literature. They are applied to the upbringing of children in the families of the heroes of the novel.

Key words: *child education, moral ideas, parental example, pedagogical approach, folk pedagogy, morally perfect generation, the spirit of Turkish unity, family functions.*

Genişletilmiş Özet

Bir kişinin davranış, ahlak ve konuşma tarzlarındaki nitelik veya kusurların çoğu, aile eğitiminin ürünüdür. Özbeklerde "Kuş yuvasında gördüğünü yapar" atasözü vardır. Cengiz Aytmatov'un eserlerinde bu atasözünün özüne uyan pek çok sahne vardır. Bunlarda baba-çocuk, anne-çocuk ve abla-kız kardeş ilişkileri, aile ortamı ve eğitimin özüne göre anlatılır ve yorumlanır.

"Erken Gelen Turnalar" hikâyesinde Sultanmurat'ın evindeki aile bireylerinin samimi ilişkileri ve sevgisi herkese örnek teşkil eder. Oğulların babalarına olan sonsuz sevgisi heyecan verici bir şekilde anlatılmaktadır. Halk pedagojisinde kural olarak kabul edilen sevilme için sevgi vermek gerekir söylemi hayat sahnelerinden örneklere dayanmaktadır. Çocukların baba sevgisi, Doğu insanının sınırsız fedakarlığının, sevgisinin ve akılcı bir terbiyenin ürünüdür. Sultanmurat'ın babası çocuklarına yaşlarına göre davranır, onlara yaşlarına, zekalarına ve güçlerine uygun şeyler öğretir. Baba şehre geldiğinde büyük oğlu Sultanmurat'ı oyun oynamaya götürür. Düşününce bu onun aynı zamanda babalık görevidir. Yolda bir yürüyüş sırasında baba, oğluna günlük yaşamı öğretir. Arabaya bağlı atların nasıl sürülmesi gerektiğini, atların erdemlerinin, davranışlarının, eksikliklerinin birer birer neler olduğunu anlatır. Bir baba, zamanı geldiğinde oğluna öğretmezse, başka kim ona zaman ayıracak şeklindeki bir sorumluluğu her zaman hissetmiştir. Ayrıca dayılarının verdiği eşek sebebiyle kardeşler arasındaki anlaşmazlığı akıllıca çözer ve bununla baba, tek bir hareketle iki eğitim hedefine ulaşır: birincisi, kardeşler arasındaki farklılıkları gereksiz sözlere gerek kalmadan ustaca düzeltir ve ikincisi, en büyük oğlu Sultanmurat'ın bir ağabey olarak kusurunu ona anlatmış olur. Bu resim, Bekbay'ın ailenin reisi olarak, çocuklarının kaderini ve karşılıklı ilişkilerini şekillendirme sorumluluğunu derinden

hisseden bir baba olarak gayet akıllıca bir yol izlemesi onu etnopedagojinin ayrılmaz bir parçası olan geleneksel aile psikolojisini derinden bilen bilge bir adam olarak kişileştirmektedir.

Bekbay'ın kardeş Özbek halkına duyduğu büyük saygı ve bu duyguyu oğullarına miras bırakma isteği özellikle dikkat çekicidir. Onun bu açıklaması, toplumdaki farklı sınıflar, milliyetler ve topluluklar arasındaki ilişkinin büyük bir eğitim ve öğretim değeri olduğuna işaret ediyor. Yüzyıllardır aynı topraklarda yaşayan, aynı nehirde su içen, ortak örf ve adetlere sahip halkların birbirlerine karşı bu tür sıcak ve samimi tavırları, şüphesiz genç neslin dünya görüşüne ve manevi dünyasına damga vuracaktır. Burada, Cengiz Aytmatov, bir toplumda bir arada yaşayan toplulukların uyumu ve karşılıklı saygısının, sadece milletler arası dayanışma gibi ülkenin iç politikasıyla açıklanan sosyal bir durum değil, aynı zamanda ülke nüfusunun, özellikle de ülkenin geleceği olan çocuklarda küçük yaştan itibaren hoşgörü oluşturur, onları ulusal farklılıklara dayalı ayrımcılık ruhundan uzak tutar, insanlara milliyetine göre değil ahlaki düzeyine göre davranmaya alıştıırır.

Halk pedagojisinde örnek olmak eğitimin önde gelen ilkelerinden biridir. Karı-koca arasındaki samimi karşılıklı sevgi ilişkisi ve bu ilişkinin çocukları üzerindeki derin olumlu etkisi, "Gün Olur Asra Bedel" romanında Ebutalib Kuttibayev'in ailesi örneğiyle çok güzel bir şekilde resmedilmiştir. Romanda Ebutalib'in çocuklarını yetiştirme konusundaki faaliyetlerini gözlemlersek açıkça tanımlanmış iki hedef ayırt edilebilir. Birincisi bugünün eğitimi, ikincisi yarının eğitimi. Günümüz eğitimi için şunları tesis ediyor: 1) Aile içinde karşılıklı sevgi ve samimi ilişki; 2) Herhangi bir zor durumda iyimser bir ruh; 3) Pedagojik deneyime dayalı olarak çocuklara eğitim verilmesi; 4) Komşu çocuklara da eğitim verilmesi. Komşu Edigey'in çocuklarını eğitmek her şeyden önce bir öğretmen olarak göreviydi, ikincisi bir komşuluk yükümlülüğüydü ve üçüncüsü kendi çocukları için de gerekliydi. Çünkü çocuk, kendisiyle oynayan, birlikte büyüyen diğer çocukların bilgisinden, yetiştirilme tarzından ve seviyesinden bir ölçüde etkilenir.

Yarının eğitimi için ise Ebutalib şunları yapar:

1. Yaşadıklarını, savaşta gördüklerini yazar.
2. Halk masallarını, efsanelerini, şarkılarını yazıp çocuklarına bırakmak ister.

Birincisi çocuklarına kaderlerini anlatmak, onları hayatın önündeki zorluklara ve sorunlara hazırlamak, yapamadıklarını yapmaya teşvik etmek, ikincisi ise çocuklarının gelecekteki manevi imajı, torunlar, torunların çocukları, bir bütün olarak ulusun gelecek nesli, onların manevi imajı için idi.

Kuttibayev'lerin aksine Kazangan'ın oğlunu büyütme konusunda farklı bir yaklaşımı var. Oğlu Sabitcan'ı evinden uzakta bir yatılı okula verir. Hem kendisi hem de eşi Bükey, eğitim yükümlülüklerini ellerinden geldiğince yerine getiriyorlar. İşlerinin yoğunluğundan vakit

buldukça bazen yolcu treniyle, bazen de deveyle oğullarını görmeye giderler. Çocuğun eğitimi ve yetiştirilmesi için başka bir biçim ve araç bulamamışlardır. Bu yüzden yatılı okula güvenirler ve çocuğunu oraya gönderdiler. Ancak aileden uzaklaşma, ebeveyn sevgisinden ayrılma çocuğu etkiler ve yavaş yavaş mankurtlaşır.

Modern ailenin temel işlevleri literatürde tanımlanmış ve sınıflandırılmıştır. İnsani gelişmenin mevcut aşamasında, modern ailenin ekonomik, iletişimsel, eğitimsel, üreme, eğlence, feliositolojik, yönetim, yani düzenleyici gibi yedi işlevi belirtilmektedir. Cengiz Aytmatov'un eserlerinde ailenin bu işlevlerinin halk pedagojisi açısından yorumlandığı görülmektedir.

Yazarın eserlerinde, bir insanı eğitmek için onu tanımak gerektiği gerçeğinin ifadesi merkezi bir yer tuttuğu gözlemlenmektedir.

Kirish

Bola tarbiyasida oilaning ahamiyatini boshqa hech narsa bilan tenglashtirib bo'lmaydi. Shuning uchun qadimdan barcha xalqlar oilada farzand tarbiyasiga katta e'tibor qaratishgan. "... asrlar davomida minglab avlodlarni tarbiyalash jarayonida yuzaga kelgan ilg'or axloqiy g'oyalar va tajribani o'zida umumlashtirgani uchun faqat tarixiy-madaniy qadriyat sifatidagina emas, balki zamonaviy ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishda ham muhim ahamiyatga ega..." (Qodirov, Xasanov, 2021: 11502) xalq pedagogikasi – etnopedagogikaning aksar jihatlari bevosita oila qadriyatlari bilan bog'liqligini hech kim inkor etmaydi. Oila pedagogikasiga oid asarlarngi yuzaga kelishi ham shu bilan izohlanadi. Bu asarlarda oilaviy tarbiya mavjud ijtimoiy voqelik bilan uzviy bog'liqligi ta'kidlanadi. Abdulla Avloniy "Turkiy Guliston yoxud axloq" asarida yozadi: "Tarbiyani kimlar qilur? Qayda qilinur? degan savol keladur. Bu savolga birinchi – uy tarbiyasi. Bu ona vazifasidur. Ikkinchi – maktab va madrasa tarbiyasi. Bu ota, muallim, mudarris va hukumat tarbiyasidur" (Avloniy, 1992: 13).

T.M.Afanasyevaning "Oila" nomli kitobida ham mazkur fikrning tasdig'ini o'qish mumkin: "... tajribada ota-onalar muhabbati ularning o'z farzandlari bilan doimiy ravishda muloqotda bo'lishlari kichkintoylar uchun xuddi suv bilan havodagi zarur ekanligiga ishonch hosil qiladilar. Bolaning garmonik tarbiyasini oilaviy tarbiyasiz amalga oshirib bo'lmaydi. Oila tarbiyasi ijtimoiy tarbiya bilan birga qo'shib olib borilishi va u bilan mustahkamlanishi lozim, tarbiyaning bu shaklini bir-biriga qarama-qarshi qo'yish aslo mumkin emas" (Afanasyev, 1986: 229).

Asosiy qism

Insonning yurish-turishi, axloqi, nutq odobiga oid fazilatlar yoki nuqsonlarining aksariyati oila tarbiyasi mahsulidir. Xalq orasida “Qush uyasida ko‘rganini qiladi” degan maqol bor. “Hikmatnoma” kitobida ushbu maqol shunday izohlanadi: “Varianti qush uyasida nimani ko‘rsa, uchganda shuni qiladi. Bu maqolalar bilan bolalarning qanday qilib o‘tib, voyaga yetishi, fe‘l-atvorining qanday bo‘lishi, shakllanishi birinchi galda ota-onaning qanday tarbiyalashga, ota-ona ularning oldida o‘zini qanday tutishiga, ibrat ko‘rsatishiga, ijobiy yo salbiy ta‘sir etishiga bevosita bog‘liq deyilmoqchi. Chingiz Aytmatovning asarlarida yuqoridagi fikrlar mohiyatiga hamohang lavhalar talaygina. Ularda ota-bola, ona-bola, opa-singil munosabatlari oilaviy muhiti va tarbiya mohiyatidan kelib chiqib tarbiyalashi tasvirlangan, sharhlangan.

“Erta kelgan turnalar” qissasida Sultonmurotlar uyidagi oila a‘zolarining o‘zaro samimiy munosabatlari, bir-birlariga mehr-oqibatlarini barchaga ibrat darajasida. O‘g‘illarning otalariga cheksiz muhabbati hayajonli tarzda tasvirlangan. Kichik o‘g‘li Ajimurotning otasiga mehrini quyidagicha ko‘rsatadi: “Goho otasi uydaligida Ajimurotning dastidan uning oldiga borolmaysan ham. Otasining yelkasidan tushmaydi. Go‘yo yolg‘iz uning o‘zi-yu, boshqalar hisobda yo‘q. Ikkita singillari, ular hali kichkina edi o‘sha paytlar, hatto o‘shalar ham yig‘i-sig‘i bilan arang ota mehriga muyassar bo‘lishardi. Namuncha bu kichigi otasiga yopishmasa deb qo‘shnilar ham hayron edilar” (Aytmatov, 1988: 8).

Katta o‘g‘il Sultonmurotning ota diydoriga intizorlik ifodasi: “Agar otasi urushdan eson-omon qaytib kelsa, mayli, uniki, faqat Ajimurotniki bo‘la qolsin. Mayli, u Ajimurotni qo‘llaridan, yelkasidan tushirmasin. Faqat kelsa bo‘ldi. Ishqilib, nima bo‘lsa ham u bilan eson-omon yuz ko‘rishsin. Unga, Sultonmurotga, ana shu baxtning o‘zi yetarli. Otasi qaytsa bo‘lgani”.

Xalqimizda mehr ko‘rish uchun mehr berish kerak degan naql bor. Farzandlarning bu mehri Sharq kishilariga xos farzandga cheksiz fidoiylik mehrning, oqilona tarbiyaning javobi edi. Sultonmurotning otasi farzandlariga ularning yoshiga qarab muomala qiladi, yoshiga mos, aqli va kuchi yetadigan narsalarni o‘rgatadi. U shaharga tushganda katta o‘g‘li Sultonmurotni o‘ynatib kelgani olib ketadi. Bundoq o‘ylab qaraganda bu ham uning otalik burchi. Yo‘ldagi sayr asnosida ota o‘g‘liga kundalik hayot bilan bogliq ta‘lim berib ketadi: aravaga qo‘shilgan otlarni qanday haydash kerak, otlarning qanday fazilati, fe‘l-atvori, kamchiliklarini bir-bir uqtirib ketadi. Buni ota o‘g‘liga o‘rni kelganda o‘rgatmasa, boshqa kim alohida vaqt ajratib tushuntiradi?

Yana bir lavha. Ajimurot tog‘alari bergan xo‘tikni o‘ziniki qilib olganligi uchun akasi Sultonmurot undan ichida arazlab yuradi. Asov toychoq buqa va eshaklarni qo‘lga o‘rgatishga ovulda ustasifarang bo‘lishiga qaramay, Sultonmurot o‘tib-ulg‘aygan bu eshakni ukasiga atayin o‘rgatib bermaydi. Otasi aka-uka o‘rtasidagi bu ichki nizoni oqilona hal etadi. Avvalo shoshilmaydi, qulay fursat kutadi. Fursat kelganda ham, ya‘ni katta o‘g‘lini shaharga o‘ynatgani

olib borishdan oldin o'g'liga buyruq berib zo'rlab qildirmaydi bu ishni. Ota qanday yo'l tutganiga e'tibor bering.

– Xo'sh, Ajike, – choy h'oplab turib kichik og'liga yuzlandi, Qorayolingni hali ham minishga o'rgatmadingmi?

– Yo'q, ota, – shikoyat boshladi Ajimurot. – U juda asov chiqib qoldi. Orqamdan xuddi kuchukday ergashib yuradi. Ammo hech mindirmaydi ustiga, darrov otib yuboradi, shataloq otadi.

– Uni minishga o'rgatish uchun senga hech kim yordam qilmayaptimi? – maslahat solganday bo'ldi otasi go'yo o'zini ish bilan band qilib ko'rsatganday.

– Men uni o'rgatib beraman, Ajike, – shaylanib turganday javob qildi Sultonmurot. – Albatta, o'zim o'rgatib beraman.

– Ur-ey! – degancha o'rnidan irg'ib turdi ukasi. – Ketskik!

Ota bir ishora bilan ikki tarbiyaviy maqsadga erishdi: birinchidan, aka-uka orasini ustalik bilan ortiqcha gap-so'zlarisiz oqilona isloh etdi, ikkinchidan, katta o'g'li Sultonmurotning aka sifatidagi aybini tushuntira oldi. Sultonmurotning o'zi buni tan olib quyidagicha eslaydi: “Eh, ukasini ranjitib qanday noma'qulchilik qilgan ekan-a. Faqat otasi ishora qilgandan keyingina tushunib yetdi. U mana shunaqa tentaknamo edi, ko'chalari oldida yarashmagan qiliqlarni qilib yurardi. Mana, endi shaharga boradigan bo'lganida, ukasi buni bilmaydi, vijdoni shunday qiynaldiki, hatto shu zahoti uning oldiga borib kechirim so'rashga, nima desa shuni bajarishga tayyor edi”.

Sultonmurot endi jon deb ukasining Qorayol eshagini jilovlab berishga bel bog'laydi. Bunda otaning ozi ham ishtirok etib kuzatib turadi.

Eshakni qo'lga o'rgatish quyidagicha maroqli yakun topadi:

– Endi minib ol, – ukasini chaqirdi Sultonmurot, – chu de, hammasi joyida!

Yuzlari faxrdan yongan Ajimurot tovonni bilan Qorayolni tepib uyoq-buyoqqa choptirib boshladi. Uning qanday abjir akasi borligini hamma ko'rib tursa-yu, maqtanmay bo'ladimi!”

Bu yerda Bekboyning oila boshlig'i sifatida, o'g'illari taqdiri, o'zaro munosabatini shakllantirish mas'uliyatini chuqur his etgan ota sifatida g'oyat oqilona yo'l tutgani uning etnopedagogikaning uzviy bir qismi bo'lmish an'anvaiy oila psixologiyasini teran biluvchi donishmand kishi o'laroq gavdalandiradi. “Oila - har bir shaxsda bolaligidan boshlab shakllanadigan insoniy fazilatlar, ezgu istaklar, qadriyatlar kamol topadigan, ming yillar davomida shakllangan o'zbek xalqining ma'naviy merosi ravnaqini ta'minlovchi tarbiya maskanidir. Farzand tarbiyasi mas'ullikni talab etadi. Milliy mas'uliyat insonning har bir amali, faoliyatini to'liq tasavvur qilgan holda, uning o'zi va millati uchun nima naf keltirishini anglay olish qobiliyatidir. Bola shaxsini shakllantirishida, unga tarbiya berishda ota-onadagi mavjud

psixologik va pedagogik bilimlar, ularning oiladagi va ijtimoiy hayotdagi obro'si juda muhim hisoblanadi. Oilada ota-onaning, shu oiladagi kattalarning yurish-turishidan tortib, so'z madaniyati, kiyinish, insonlar bilan muomalasi, hatto atrof-muhitga munosabati va shu singari oddiy bulib ko'rinadigan holatlar ham bola tarbiyasiga katta ta'sir qiladi" (Mirzarahimova, 2020: 149).

Haqiqatan ham aksar hollarda oddiy ko'ringan holat, kelishmovchiliklarga ko'z yumushi, ba'zan ota-onalarning farzandlari ortasidagi munosabatlarga noto'g'ri yondashuv yoki e'tiborsizlik tobora adovatga, bemehrlikka, oqibatsizlikka olib keladi. Yuqoridagi lavhalarda ko'rilgan otaning mohirona pedagogik yondashuvi natijasida aka-ukalar orasida mehr-oqibat mustahkamlandi, o'zaro kelishmovchilik bartaraf etildi. Keyinchalik ular sirdosh ham bo'lib qoldilar: Sultonmurot kongil qo'ygan qizi Mirzagulga sevgi izhor qilib yozgan xatini ukasidan berib yuboradi va u orqali javob kutadi. Shuningdek, Bekboy (Sultonmurotning otasi) boshqa millatlarga hurmat bilan qarashga, ularning milliy fazilatlarini ardoqlashga farzandlarini o'rgatadi: "Avvaliga otasining shu yerlik o'zbek oshnalari bilan salom-alik qilishdi. "Assalomu alaykum, mana bu mening katta o'g'lim! – tanishtirdi Bekboy uni. O'zbeklar o'rnidan turishi va qo'llarini ko'ksiga qo'yib, Sultonmurotga yuzlanishdi.

– Dilkash xalq, – dedi otasi unga. – O'zbeklar sening katta-kichikligingga qarashmaydi, doim izzat qilishadi..."

Bekboyning mana shu gapi jamiyatdagi turli tabaqa, millat va elatlar orasidagi munosabat ham juda katta ma'rifiy, tarbiyaviy ahamiyatga ega ekanligiga ishora qiladi. Asrlar davomida bir zaminda yashab, bir dayodan suv ichib, urf-odat va an'analarda umumiylik yuzaga kelgan xalqlarning bir-birlariga mana shunday iliq samimiy munosabati hech shubhasiz o'sib kelayotgan yosh avlodning dunyoqarashi, ma'naviy olamida iz qoldirmay qolmaydi. Bu o'rinda Ch.Aytmatov bir jamiyatda yashab birgalikda umrguzaronlik qilayotgan millatlarning totuvligi, o'zaro hurmati faqatgina millatlar o'rtasidagi hamjihatlik kabi mamlakat ichki siyosati bilan izohlanadigan ijtimoiy holat bo'libgina qolmay, ayni paytda mamlakat aholisi, ayniqsa, yurtning ertasi bo'lmish bolalarda kichik yoshdan tolerantlikni shakllantiradi, milliy o'zgachalikka ko'ra ayirmachilik kayfiyatidan uzoq qiladi, odamlarga millatidan emas, balki ma'naviy darajasidan kelib chiqib baho berib, yondashib ish ko'rishga odatlantiradi.

Qissada keng berilmasa-da, ota va onaning bir-biriga mehri yuksakligi, har ishda bir-biriga mahram ekanligi munosabatlarning tagzaminidan chiqib turadi. Er va xotinning o'zaro muhabbati samimiy munosabati bu munosabatning farzandlariga chuqur ijobiy ta'siri "Asrga tatigulik kun" romanida Abutolib Quttiboyev oilasi misolida juda yaxshi yoritib berilgan. Zarifa eri Abutolib uchun uncha-muncha asabi va sog'ligi mustahkam er kishilar ham chiday olmaydigan bo'ronli bekatidagi, aniqrog'i, kimsasiz Sario'zak dashtidagi sermashaqqat hayotga

bardosh beradi. Bu borada V.I.Kochetkovaning quyidagi fikri e'tiborga molik: "Ota-onaning bir-biriga muhabbati bolaga ta'sir ko'rsatadigan asosiy omilga aylanishi mumkin. E'tibor bering-a, gap faqat bolalarga bo'lgan mehr-muhabbatlaridan tashqari ayni ota-onalarning bir-biriga bo'lgan muhabbatlari xususida bormoqda. Yosh kelin kuyovlar oilaviy hayoti boshlangan dastlabki paytlarda juda ko'p xatoga yo'l qo'yiladi. Biroq o'sha xatolarning zarari ularning o'zaro muhabbatlari, shaxsiy his-tuyg'ulariga e'tiborsizlikdan keladigan zarardan ko'ra ko'p bo'lmaydi. Ota-ona bir-birini yaxshi ko'rar ekan, ularning bu muhabbatidan o'zlaridan ko'ra farzandlari ko'proq bahramand bo'ladilar. Mana shu muhabbat bo'lmasa, kishining ko'ziga dunyo tor ko'rinadi hamda hech qanday pedagogik chora-tadbirlar uning bolaga ko'rsatadigan ta'sirining o'rnini bosa olmaydi" (Afanasyev, 1986: 229).

Aynan shu fikrning tasdig'ini romanda Abutolib va Zarifa hayotlari misolida topish mumkin. Yozuvchi ularning bir-biriga naqadar suyanchiq bo'lganligini quyidagicha ixcham ifoda etadi: "Ikkalasi jabr-u jafolarga bardosh bergan holda turmush ma'nosini bir-birlariga mehribonlik qilishda, ardoqlashdan, totuvlikda va bu g'amxo'rlikda ko'rdilar. Ular ana shu birgina tuyg'u bilan yashab, shu tufayli bir-birlariga va farzandlarini hayot quyunlaridan himoya qilib, jon saqlab kelgan edilar".

Abutolib hayotda har qancha adolatsizlik uchragan bo'lmasin, tushkunlikka, umidsizlikka botmaydi. Kimlar uning holatida barcha narsadan ko'ngli sovub, hatto farzandlari tarbiyasiga bog'liq ishlarga qo'li bormay qoladi. Lekin u farzandlari tarbiyasini, ertangi kun istiqbolini, aqlan, ruhan va ma'nan yetuk bo'lib kamol topishlarini o'zining yagona maqsadi deb biladi.

Romanda Abutolibning farzandlari tarbiyasidagi faoliyatini kuzatsak, unda aniq belgilangan ikki maqsadni ajratish mumkin. Birinchisi – bugungi kun tarbiyasi, ikkinchisi – ertangi kun uchun tarbiya. U bugungi kun tarbiyasi uchun quyidagilarni yo'lga qo'yadi:

- 1) oilada o'zaro mehr samimiy munosabatni;
- 2) har qanday qiyin sharoit va holatda ham ko'tarinki ruhni;
- 3) pedagogik tajribasidan kelib chiqib farzandlarni o'qitishni;
- 4) qo'shni bolalarga ham ta'lim berishni.

Qo'shni Edigey bolalarini o'qitish avvalo o'qituvchilik burchi, ikkinchidan, qo'shnichilik majburiyati bo'lsa, uchunchidan, farzandlari uchun ham zarur edi. Chunki bolaga u bilan o'ynayotgan, birga o'sayotgan boshqa bolalarning bilimi, tarbiyasi, saviyasi ma'lum darajada ta'sir ko'rsatadi. O'zi maqsadni quyidagicha izohlaydi: "Edigey, bolalarimga qo'shib sening qizlaringni ham o'qitsam-chi, – deb taklif qilib qoldi. – Axir hozirgacha bular bilan shunchaki bekorchilikdan ish olib borayotganim yo'q. Bir-birovlariga o'rganib qolishdi, birga o'ynashyapti. Kunduzi sizlarnikida, kechqurun bizlarnikida bo'lishsin. Bu nima uchun aytayapman? El-u xalqdan uzoqda yashayapmiz, zerikarli albatta. Shuning uchun ham ularning ko'zini ochishi

kerak. Hozirgi mushtdek bolalar ilgarigi azamat yigitlarning bilganicha bilishlari kerak. Bo'lmasa rostakam savodli bo'lolmay qolishadi". Abutolib pedagog sifatida yakka o'qitilgan bola bilan jamoa bilan tahsil olgan o'quvchining ta'lim va tarbiyadagi farqi, ta'lim jarayonidagi ishtiroki hamda ularning natijasi, samarasi o'zgacha bo'lishini yaxshi biladi. "...jamoada o'zaro psixologik ta'sir qonuniyati amal qiladi, buning natijasida yuzaga kelgan kayfiyat o'zining kuchini orttira borib, odamdan odamga tezda yuqishi mumkin. Kollektivni "olovlantirish" ayrim shaxsga nisbatan qiyinroq kechadi, ammo keyin esa tuyg'ular juda yorqin yolqinlanishi mumkin. Bolalar yolg'izlikdagidan ko'ra birgalikda hodisalarni yorqin va chuqur his etadilar (Лутощкин: 1978: 33).

Ertangi kun tarbiyasi uchun Abutolib quyidagilarni amalga oshiradi:

1. O'zining boshidan o'tgan, urushda ko'rgan xotiralarni yozib boradi.
2. Xalq ertak, afsona, qo'shiqlarini yozib olib, farzandlariga qoldirmoqchi bo'ladi.

Birinchisi farzandlariga o'z qismatini tushuntirish, ularni oldinda kutayotgan hayot sinovlariga, mashaqqatlariga tayyorlash, o'zi erisholmagan, uddasidan chiqolmagan narsalarga undash uchun bolsa, ikkinchisi farzandlarining ertangi ma'naviy qiyofasi, nevaralari, chevaralari, umuman millatning kelajak avlodi uchun, ularning ma'naviy qiyofasi uchun edi.

Quttiboyevlardan farqli o'laroq Kazangan o'g'li tarbiyasiga boshqacha yondashadi. O'g'li Sobitjonni uydan uzoqda yotib o'qiydigan internatda o'qitadi. U ham, xotini Bukey ham ta'lim borasida o'z burchlarini aqllari yetganicha ado qiladilar. Ishdan qo'llari boshladi deguncha goh yolovchi poyezda, goh tuyada o'g'illarini ko'rgani borishadi. Bolaga ta'lim va tarbiya berishning boshqa shaklini, vositasini topolmaganlar. Shuning uchun ishonib internatga berishgan. Lekin oiladan uzoqlik, ota-ona mehridan ayriliq bolaga o'z ta'sirini ko'rsata boshlaydi. Ota-onadan uzoq bo'lishning bolaga ta'siri haqida pedagogik tadqiqotlarda shunday yoziladi: "Agar ota-onalar bo'lmasa, bu vazifani eng mohir, eng professional o'qituvchilar ham uddalay olmaydilar. Hatto, aytaylik, agar bir tarbiyachi ixtiyoridagi tarbiyalanuvchilarning sonini kamaytirib, uning oiladagi o'rtacha darajaga keltirilgan taqdirda ham bu tadbir uy sharoitida olinadigan samarani bermaydi, chunki bunda ota-onalarning o'zaro shaxsiy munosabatlari taratadigan nur bu yerda harakat qilmayotgan bo'ladi. Bunday hol ota-onalarning o'zlariga ham jabr bo'ladi, ular shirin-shakar farzandlaridan ayrilib, juda ko'p narsa yo'qotadilar" (Akbarov, 2023: 93).

Ana shunday yo'qotish Kazanganlarning oilasida ham Sobitjonni internetga berishgach yuz bera boshlaydi: "Bekatomizning eng keksa ishchisi qo'shnimiz Kazanganing og'li Qumbeldagi internatda o'qiydi. O'spirin bola emasmi, biroz beboshroq chiqdi. Goho odamlarni ham aldayotganda o'xshaydi. Sentabr oldidan bolani yana o'qishga yuborish kerak bo'lib qoldi. Otasi tuyada olib bordi. Onasi, Kazanganing xotini Bukey esa yig'lab-siqtab zorlana boshladi: -

Bolam internatga bordi-yu, o'zgardi-qoldi, butun o'y-xayoli, qalbi bilan uyga bog'langan boyagi bola emas, avvalgiday ota-onaning hurmati qolmadi, - deydi”.

Internatdan so'ng institutda o'qishini davom ettirgan Sobotjonning oiladan, ota-onasidan ma'naviy-ruhiy uzoqlashishi davom etdi. Shu asnoda o'zining farzandlik burchi, tuyg'ulari hamda insoniy qiyofasidan ham yiroqlashib bordi. Ota-onasiga faqat moddiy ta'minot manbayi sifatida qaraydigan bo'ldi. Uylanib shaharda qolgach, ota-onasi bilan ko'rishish biron bir zarurat tufayligina bolib qoladi. Hatto otasining vafoti unga ortiqcha bir yuk bo'lib tuyuladi. Otasining Nayman ona qabristoniga dafn qilishlari haqidagi vasiyati ham unga hech qanday mas'uliyat yuklamaydi. O'qish yillaridagi hayot singlisi Oyzoda bilan ham qarindoshlik rishtalarini uzib yuboradi. Singlisining og'ir turmushga, uning dard-alamlariga butunlay loqayd. Ayni paytda singlisi ham unga begonaday bo'lib qolgan. Aka-singil o'rtasida mehr-oqibat o'zaro hurmat qolmagan.

Romanni o'qish davomida bu tarbiyaning salbiy oqibatlari Sobotjonning o'z oilasida ham davom etib kelayotganiga amin bo'linadi. Xotini janozaga kelmaydi, bolalarining kelishini xayoliga keltirmaydi ham.

Oyzodaning oilasidagi ahvoli yanada achinarli. Oltita bolaning ta'limi, tarbiyasi, ta'minoti o'z holiga tashlab qo'yilgan. Azaga kelgan xotin o'z dardini aytib yig'laydi maqoli Oyzodaning janozadagi o'zini tutishiga aytilganday: “Sochlari to'zg'ib, qovoqlari shishib ketgan Oyzoda marhum otasiga tavallo qilib o'zining baxti qaroligini, endi dunyoda uni hech kim bir og'iz shirin so'z bilan yupatib, peshonasini silamasligini, yoshligidan yorug'lik ko'rmaganini, eri ichkilikka berilib, bolalar qarovsiz qolib uzzukun bekatda sang'ib yurishini, bezori bo'lib ketganini, kim bilad, ehtimol, ertaga yo'lto'sar bo'lib, poyezddagilarni talab yurishi mumkinligini, kattasi hozirdanoq icha boshlaganini, militsiya kelib surishtirayotganini, hademay ishi prokuraturaga tushadi deb ogohlantirganini aytib yig'lardi”.

Ko'rinadiki, Sobotjon va Oyzodaning oilalari Quttiboyevlar xonadoniga mohiyatan butunlay zid. Ularda Quttiboyevlarda bo'lgan er-xotin o'rtasida mehr-muhabbat, o'zaro tushunish, farzandlarining milliy, ma'naviy ruhda tarbiyalanishi borasidagi masuliyati yo'q. Ular bir-birlarining shodlik va qarorlarini ichdan his qilmaydilar. Shuning uchun farzandlari ham yuqorida tasvirlangandek o'sganlar.

Shu o'rinda Ch.Aytmatov oilaning funksiyalarini teran bilishi, his qilish namoyon bo'ladi. Adabiyotlarda hozirgi zamon oilasiga xos bo'lgan asosiy funksiyalar belgilangan va tasniflangan. Bashriyat taraqqiyotining joriy bosqichida zamonaviy oilaning iqtisodiy, kommunikativ, tarbiyaviy, reproduktiv, rekreativ, felitsitologik, boshqaruv, ya'ni regulyativ singari yetti funksiyasi qayd etiladi (Abdullaeva, Yorqulov, Atabaeva, 2015: 47-48).

Dastlabkidi oilaning iqtisodga oid funksiyasi. Oila iqtisodiy holati, shakllanadigan byudjeti, olingan daromadni jo'yali sarflash, joriy xarajatlarga, ehtiyojga ko'ra pul ajratish, istiqbol rejalarga ko'ra oldindan mablag' yig'ib borish, tejab-tergab ro'zg'or yuritish oila rahbarlarining bu boradagi muayyan tajribaga, malakalarga ega bo'lishiga bog'liqdir.

Oilaning birligini ta'minlaydi omillardan biri kommunikativ funksiya bo'lib, oila a'zolarining bir-biri bilan muloqot hamda bir-birini tushunishga bo'lgan intilishi hamda ehtiyojini qondiradi.

Oilaning tarbiyaviy funksiyasi g'oyat muhim, aytish mumkinki, yetakchi ahamiyatga molik ekanligi ta'kidlanadi. Farzandlarning jismoniy, ham aqliy, ham axloqiy, shuningdek, estetik tarbiyasi oilada yo'lga qo'yiladi. Inson bolalikdan kerakli tarbiyani oiladan olar ekan, uning keyingi ta'limi, tarbiyasi samarali va natijador bo'ladi, ma'naviy yuksalishi sur'atli kichadi.

Oilaning muhim ijtimoiy funksiyalaridan boshqa biri esa uning jamiyatdagi biologik uzluksizlikni ta'minlaydigan, zurriyotlarni dunyoga keltirishni ko'zlagan reproduktiv funksiya hisoblanadi. Ushbu funksiyaning yetakchi mohiyati odam zotini davom ettirishdan iborat bo'ladi.

Rekreativ funksiyasi esa oila a'zolarining o'zaro moddiy, jismoniy, ruhiy-ma'naviy, shuningdek, psixologik ko'mak ko'rsatish, bir-biri salomatligi uchun g'amxo'rlik qilish, ularning dam olishini yo'lga qo'yish funksiyasidir.

Zamonamizda oilaning tobora oldingi planga o'tib borayotgan funksiyalaridan biri uning felitsitologik vazifasidir. Felitsitologik so'zi italyancha bo'lib, baxt degan ma'noni anglatadi, ya'ni shaxsiy baxtga yetishishda oila omili toboro hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda.

Yana bir funksiya regulyativ bo'lib, oila a'zolari orasidagi munosabatlarni boshqarish tizimini, shuningdek, biz odatdagi sifatida ko'nikib qolgan ijtimoiy nazoratni, oila boshlig'ining ustunligi va yetakchiligini nazarda tutadi. Bunda bobo-buvilar, ota-onalar, aka-opalar tarafidan bolalarni nazorat qilish, keyingi avlodni ham moddiy, ham ma'naviy jihatdan qo'llab borish nazarda tutiladi.

Oxirgi oilaning vazifasi relaksatsiyadir. "Hozirgi zamon oilasining eng asosiy funksiyalaridan yana biri relaksatsiya funksiyasidir. Bu degani oila a'zolarining jinsiy, emotsional faoliyatini, ruhiy-jismoniy quvvatini, mehnat qobiliyatini yana qayta tiklash demakdir" (Abdullaeva, Yorqulov, Atabaeva, 2015: 48).

Kazanganning oilasida o'g'liga nisbatan iqtisodiy, reproduktiv, rekreativ, funksiyalari yetakchi bo'lgan, qolgan funksiyalar bolaning kichik yosh davrida oila muhitida joriy bo'lsa-da, asta-sekin oila muhitidan yiroqlik ularni asta-sekin so'ndira borgan. Kommunikativ, tarbiyaviy, felitsitologik, boshqaruv, regulyativ vazifalarining kuchsizlanishi bola Sobitjonda o'zi

bilmagan, balki hatto istamagan holida ota-onasiga, singlisiga nisbatan mehr, yaqinlik, ular oldidagi burch, mas'uliyat hislarini ham yo'qolishiga sabab bo'ladi. Demak, Ch.Aytmatov shaxs tarbiyasidagi bo'shliqlar, boy berilgan imkoniyatlar haqida bong urish bilan birga ayni paytda shu salbiy oqibatlarga olib kelgan sabablarni ham ochib beradi. Farzandi uchun, o'zidan ko'ra uning yaxshiroq yashashini istab oila bag'ridan bolani uzoqlashtirish har qancha ezgu maqsadni ko'zlasa ham, aks natija berishi bu qahramonlar misolida yaqqol ko'rsatib beriladi. Mashhur rus pedagogi K.D.Ushinskiyning "Agar pedagogika insonni har tomonlama tarbiyalashni xohlasa, u holda u avvalo uni har tomonlama bilishi керак" (Ушинский, 1973: 45), degan purma'no aforizmini bu yerda keltirish o'rinli ko'rinadi. Bu so'zlari bilan u har bir pedagog, har bir ota-onani muntazam ravishda o'z o'quvchisi, o'z tarbiyalanuvchisi, o'z farzandini muntazam o'rganib borish zaruratiga ishora qiladi. Lekin bu o'rganish bolalarning faqat ayni yashab turgan zamoni uchun emas, balki uning kechagi kunini ham o'rganish, ayni paytda, eng asosiysi, bugungi joriy tarbiya, yondashuv holati davom etsa, ertaga qanday ma'naviy, aqliy yoki jismoniy natijaga olib kelishini ham tadqiq etishni taqozo qiladi.

Adabiyotlar

- Abdullaeva D., Yorqulov R., Atabaeva N. (2015). *Oila psixologiyasi*. Toshkent: Tafakkur bo'stoni.
- Afanasyev, T. M. (1986). *Oila*. Toshkent: O'qituvchi.
- Akbarov O.E. (2023). *Chingiz Aytmatov ijodida pedagogik qarashlar*. Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. Namangan.
- Avloniy, Abdulla. (1992) *Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ*. Toshkent: O'qituvchi.
- Aytmatov, Ch. (1988). *Erta kelgan turnalar*. Toshkent: Yosh gvardiya nashriyoti.
- Mirzarahimova, G. (2020). "Oilada ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik muammolari". *Oriental Art and Culture Scientific-Methodical Journal* - (2) I/2020.
- Qodirov V., Xasanov Sh. (2021). "Creative And Rule-Based Games As A Factor In Developing Children's Ability To Think Independently". *Psychology And Education*, 58(2):11501-11506.
- Лутошкин А.Н. (1978). *Эмоциональная жизнь детского коллектива*. Москва.
- Ушинский, К.Д. (1973). *Избранные труды*. Москва: "Просвещение".

A`ZAM O`KTAMNING “XABAR” QISSASIDA MILLIY RUH MASALASI

AZAM ÖKTEM'İN “HABER” ADLI UZUN HİKÂYESİNDE MİLLİ RUH MESELESİ

The Issue of The National Soul in A`zam O`ktam's Long Story Called "Xabar"

Xurshida NISHONOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'tgan asrda Qo'qon va Xonovot ahli hayotida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy hayot voqealari aks etgan A`zam O`ktamning “Xabar” qissasining umumiy aspektidagi tahlili, qahramonlarining psixologiyasi, hamda asarga “Qur`on”ning ta`siri xususida fikr yuritiladi. Maqolada asardagi e`tiqod va nafs, ozodlik va mute`lik, haqiqat va tiriklik, millat va imon o`rtasidagi harakatdan, ziddiyatlar tahlilga tortilgan. Asarda asosiy detal – Qo'qon, maqsad uning fojeasini tasvirlash asnosida Akramning fojeasi, inson fojeasi, imon fojeasi tarzida ko'rsatib beriladi.

***Kalit so'zlar:** makon va zamon, qissachilik, obrazlar tizimi, mushtarak an`ana, janr, muallif ideali.*

Abstract

This article provides a general analysis of Azam Oktam's story “Khabar”, which reflects the socio-political events that took place in the lives of the inhabitants of Kokan and Khanovot in the last century, the psychology of its heroes, the influence of the “Koran” on creativity. The article analyzes conflicts between faith and oneself and freedom, truth and life, nation and faith in creativity. In the work, the main detail is Kokan, the purpose of describing his tragedy is shown in the form of Akram's tragedy, human tragedy, tragedy of faith.

***Keywords:** Space and time, narrative, figurative system, general tradition, genre, author's ideal.*

Genişletilmiş Özet

1995 yılında Azam Öktem'in "Haber" adlı uzun öyküsü *Şark Yulduzu* dergisinin 1-2 (birleşik) sayısında yayımlandı. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Esere epigraf olarak Rauf Parfi'nin "O tarafta neler kaldı, bu tarafta beni ne bekler" mısraları seçilmiştir. Ayrıca insanın yaratılışının geçmiş, bugünü ve gelecek olarak adlandırılan zaman aralığındaki kısmına da atıf bulunmaktadır. Bu işaret aynı zamanda eserin ana karakteri olan Ekrem'in kaderinin geçmiş, bugün ve gelecek açısından ortaya çıkarılmasının da temelini oluşturuyor. Hikâyenin aksiyon merkezi Hanavat köyüdür. Köylülerin savaş yıllarında hayatlarının, geçimlerinin, zorluklarının, düşüncelerinin ve psikolojilerinin mühürlendiği, sürekli değerler mücadelesinin anlatıldığı bu hikâyede ana karakter

* Namangan davlat universiteti, erkin tadqiqotchi.
Araştırmacı, *Nemengan Devlet Üniversitesi*, namangan87@mail.ru

Ekrem olsa da, her kahramanın kendine has karakteri, davranışı, zihinsel durum ve özellikleri, iman yolundaki olgunluğu vardır ve eylemleriyle tamamı ana karakterin imajını ortaya çıkarmaya hizmet etmektedir. Hikâyede Hanavat halkının trajik sonu Hokand trajedisi temelinde yansıtılmaktadır. Azam Öktem, Sovyetler siyasetinin oluşum sürecini kahramanların endişe, korku ve güvensizlik üzerinden yorumlamaktadır.

“Haber”in her kahramanının ruhunda ve hayatında dönemin bir imzası vardır. Bu durum bir bakıma insanlar arasındaki sözde "kalp-nefis-zaman" çatışmasına da bağlıdır. Yazar, bu çatışmaları 20. yüzyılın ortalarında özgürlük, inanç ve gurur uğruna savaşa giren milletin temsilcilerinin zihniyeti üzerinden sunmaktadır. Eserde değerler, ölüm, vatan, iman, aşk, inanç gibi çeşitli kavramların geçim ateşinin etkisi altında nasıl değiştiği ustalıkla dile getirilmektedir.

20. yüzyılın ilk çeyreğinde çalkantılı karmaşık olaylar, değişimler ve tehlikelerle dolu olayları anlatan "Haber" adlı kısa öyküsünde, Sovyet yönetiminin girişi, sadece göstermelik yapılan seçimler, zenginler, basmacılar ve son olarak, Ekrem gibi pâklık uğruna canlarını yakan, dini sapkınlık ve hurafelerden arınmış olarak gören gençlerin gayret ve çabaları anlatılmaktadır. "Haber"de Ekrem, Tefikbek, Nuriddin Qadı gibi farklı kategorilerdeki insanların görünüşünü, iç ve dış dünyasını gözlemlemek mümkündür. Eserde olaylar yoğun, çok kısa ve öz bir şekilde anlatılmıştır. "Haber" hikâyesinin sonunda Ekrem'in Tefikbek'e bir mektup yazar ve ülkenin Sovyetlerin eline geçtiğini anlatılır. Hikâye başlığının "Haber" olmasının bir sebebi de budur. İkincisi, aynı mektupta Kur'an-ı Kerim'in Nebe ("Haber") suresinin güzel bir tercümesi bulunmaktadır. Surenin anlamı bir bakıma kıssanın içeriğine de sindirilmiştir. Müellif "Haber"de sadece Nebe'nin tercümesini vererek başkalarının hayranlığını kazanmaya ve takdir edilmeye çalışmamış, eserin özünde kendisinin arzu ettiği, imanını, ilmini ve nefisini sınavan kahraman Ekrem'i, kendi estetik idealini zamanın problemlerinde ortaya çıkarmasını istemiştir. Kendinden memnun olmayan, dürüst ve salih bir insan imajını somutlaştırmaya çalışmış ve başarmıştır.

Yazarın eserinin analiz etme sırasında Ekrem'in Azam Öktem'in kendisi olduğuna ikna olduk. Denilebilir ki, Kur'an-ı Kerim ayetlerini yorumlamakta kararlı, iman ve itikat kriterlerine kayıtsız şartsız uyan gerçek bir Müslüman'ın nitelikleri onda vardır. Bu nedenle bu görüntü inandırıcıdır ve yazarın kendisine aittir.

Makalede eserde görülen iman ile arzu, hürriyet ile kölelik, hakikat ile hayat, millet ile iman arasındaki ilişkiler analiz dilmektedir. Eserde ana detay Hokand olup, oradaki trajediyi anlatmanın amacı Ekrem'in trajedisi, insanlık trajedisi, inanç trajedisi şeklinde gösterilmektedir.

Bugungi kun o'zbek nasriga xos alohida jihatlar, janr xususiyatlarini tadqiqiga juda ko'p adabiyotshunoslar qo'l urgan. Yozma adabiyot paydo bo'lganidan boshlab, ayni biz nafas olib turgan zamon va makon chegarasigacha inson tomonidan yaratilgan badiiyat durdonalari so'z ahli tomonidan e`tirof etiladi. Boshqalarning fikri qanday bilmadimu, ammo mening nazdimda, adabiyotshunoslar, o'quvchilar tanqidi nigohidan chetda qolgan degan asar haqida ham albatta munosabat bor, biroq munosabat hamisha ham yozuv bilan ifodalanmasligi mumkin. Shuning uchun ham badiiy asarning o'rganilganlik darajasi haqidagi oxirgi gap aytilmasligi mumkin.

1995 yil "Sharq yulduzi" jurnalining 1-2 (qo'shma) sonida A`zam O`ktamning "Xabar" qissasi chop etilgan edi. Bu asar haqida o'sha davrda fikr va mulohazalar, muhohasalar bo'lgani aniq. faqat yozma qayd etilmagani uchun bu bu xususda so'nggi to'xtamga kela olmaymiz. Erkin Ochilov, Bahodir Karimovlarning maqolalarida ijodkor nasriga xos qarashlarni hisobga olganda A`zam O`ktam nasriga xos xususiyatlar o'z tadqiqiqni kutayotgan muammolar sirasiga kiradi.

A`zam O`ktam she`rlarining oshig`i sifatida estetik idealining tadqiqiga bir necha bor qo'l urganimga qaramay "Xabar" qissasi haqida so'z aytishga jazm qila olmay yurdim. Faqat endigina, shunda ham adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan emas, adabiyot ilmi ixlosmandi sifatida fikr aytishga urinmoqdaman.

Qissa e`tirofi. "Xabar" qissasi chop etilishidan avvalroq muallif doirasidagi ziyolilar tomonidan e`tirof etilgan. XX asrning so'nggi o'n yilligida "Xabar" qissasi sof ma`rifiy qissa ekani, unda qahramonlar o'zi yashayotgan davr va makon doirasidan ilgarilab ketgan, mavjud xurofiy, siyosiy qoidalarni inkor etish pozitsiyasida turgan ma`rifatli obrazlar ekanligi bot-bot eslanadi.

"... uning ijodi faqatgina she`riy asarlardan iborat emas. A`zam O`ktam ko'pgina adabiy maqolalar, "Xabar" nomli qissa yozdi. ayrim publitsistik asarlariga nizomiddin latif imzosini qo'ydi. shuningdek, tarjimonlik, muharrirlik ishlari bilan shug`ullandi"[1.7].

Qissasining yaratilish va nomlanish asosi "Qur'on"ning 30-qismidagi "Na`ba" surasi ekanligi haqida ham qarashlar bor. Adabiyotshunos olim Bahodir Karim o'zining "A`zam shoirning o`ktam ovozi" maqolasida "Xabar" qissasi haqida: "A`zam aka "Xabar" nomli qissada ("Sharq yulduzi" jurnali, 1995 yil 1-2 son) XX asrning birinchi choragidagi alg`ov-dalg`ovlarga, o'zgarish va tahlikalarga to'la davr voqealarini qalamga oladi. Sho'ro idorasining kirib kelishi, nomigagina o'tkazilgan saylovlar, boylar, bosmachilar va nihoyat, Akram kabi tozalik yo'lida jon kuydirib, dinni bid`at-xurofotdan toza ko'rish niyatidagi yigitlarning intilishlari – barcha-barchasi qissada pokiza nazardan o'tkaziladi. "Xabar"da Akram, tavfiqbek, nuriddin qozi singari turli toifa kishilarining qiyofasini, ichki va tashqi olamini bir muncha teran tasavvur etish mumkin. Asarda tig`izlik bor, voqea-hodisalar juda ixcham-muxtasar bayon etilgan. "Xabar" qissasining yakunida Akram Tavfuqbekka xat yozib el-yurt sho'rolar qo'liga o'tgani xabari beriladi. Sarlavhadagi "Xabar"ning bir sababi shu. ikkinchidan, ayni maktubda Qur`oni karimning "Na`ba`" – "Xabar" surasining sajli-

go`zal tarjimai keladi. sura mohiyati qissa mazmuniga qaysidir ma`noda bog`liq”[1.7], degan tahlillarni ilgari suradi.

Asarda yaqin o`tmishimizga doir fojeaviy vaziyatlar, turkiy ma`naviyatning e`tiqod va e`tiqodsizlik o`rtasidagi qarama qarshiliklari haqida gap boradi. Bugungi o'zbek adabiyotining faqat ziyoli qatlamigagina tanish bo'lgan A`zam O`ktamning kitoblariga kiritilmagan va qayta nashr qilinmagan bu qissa o'zbek adabiyoti uchun o'ziga xos uslub va an`analarni berish jihati bilan yangilik edi. Yozuvchi o'zi yashab turgan zamon va makondan butkul begona bo'lmagan yaqin o`tmish kishilari hayoti, xarakteri, yashash va fikrlash tarzini zamonaviy o'quvchiga etkazish yo`lidagi urinishi shu asarda bor bo'y-basti bilan ko`rinadi.

O'zbek adabiyotida qissachilik va “Xabar” qissasi. A`zam O`ktam ijodida alohida mavqega ega bo'lgan “Xabar”ga qadar o'zbek qissachiligida ko'plab asarlar yaratildi.

Shu o'rinda qissaning o'rta hajmli epik asar ekani, uning o'ziga xos asosiy belgilaridan biri adabiyot ilmida turli talqinga ega ekanini nazardan qochirmaslik kerak. *“Qissa hayotiy voqea va hodisalar qamrovi jihatdan romanga nisbatan kichik hikoyaga nisbatan kattaroq va murakkabroq bayon shakliga ega janrdir. Unda u yoki bu shaxs hayotining ma`lum bir davri xronikal bayon etiladi”*[4.234]. Qissaning o'ziga xosligini belgilovchi asosiy jihat hajm emas. Qissada qahramon hayotining bir bosqichi qalamga olinadi. qissaning markazida qahramon turishi va shu jihati bilan qahramon qissa uchun maqsadga aylanadi. Aytish mumkinki, ana shu jihati bilan qissada barcha voqealar qahramon atrofida uyushtiriladi.

Qissa zamon va makon aro ming bir rakursda namoyon bo'luvchi qahramon pozitsiyasidan oziqlanadi, o'z qiyofasini qidiradi. Bu isbot talab qilmaydigan haqiqat. negaki, har qanday qissa voqealari, detal va obrazlari turli aspektida markazda turuvchi qahramon qiyofasini ochishga xizmat qiladi.

Demak yuqoridagi nazariy qarashlardan kelib chiqib aytish mumkinki, A`zam O`ktam “Xabar” asari orqali o'zigacha bo'lgan an`analarning davomchisi sifatida badiiyatga o'z xissasini qo'shgan nosir sifatida ko'zga tashlanadi.

Asar voqealari. Shaxs ruhiyatida bir ko'rinish bor, u ko'pincha boshqalarni muhokama qiladi, ular tushgan vaziyatga ko'proq nazar tashlab, o'z olamini unutadi. Yoki uning aksi, o'z olami bilan o'ralashib, odamlarni unutadi. o'z orzu istaklari yo'lida kerak bo'lsa borini, jonini fido qiladi. Unga taqdir izmidan, yo u bilan hamnafas zamondoshlar kasridan, yohud boshqa bir omil tufayli intilayotgan orzusi bilan yo'li ayri tushar ekan iztirob chekishi, armon iskanjasida yashashi, yohud o'zgalarning shu holatga tushishidan taskin topishi mubolag`ali hodisa emas.

«Inson ichki olam iztiroblarining eng ko'p foizi mavhum va notabiiy tuyg`ularning ko'z ilg`amas to'rlari bilan bog`liq bo'ladi. turmush tashvishlariga bandi odam avlodi aksariyat bunday holatlar mohiyatini anglashga, tushunib etishga urinmaydi ham. Balki ko'pchilik bu harakatdan samara yo'qligini anglaganlari bois ham urinishmas»[6.214].

A`zam O`ktam ijodiga taalluqli bo`lgan “Xabar” qissasida inson ichki «men»ida sodir bo`luvchi o`ta murakkab jarayonlar tasvirini kuzatish mumkin. Shuni ta`kidlash kerak-ki, adib ijodiy yo`nalishini belgilovchi qissasida, aslida, bir-biridan uncha yiroq bo`lmagan, o`zaro mutanosib shaxslarning ochiq ayta olmaydigan va inkor etish ham mumkin bo`lmagan tuyg`ulari, sezimlari va ular o`rtasiga taqdirning qo`ygan to`g`oni ustiga qurilgan badiiy bitik. Qissa tili o`z qahramoni yoshidan farqlanmaydigan sodda va ravon bo`lishiga qaramasdan azaliy baxs-munozarali mavzular haqida mushohada yuritadi, kishini o`z girdobiga tortadi. insonning o`ta tubanligi, donoligi, g`aribli u qilishi mumkin bo`lgan ayrim hatti-harakatlar tagzimiriga nazar tashlaydi.

Moziyga nazar solsangiz dunyo ibtidosidan buguniga qadar yaratilgan asarlarda urush mavzusi ko`p talqin etilgan. «*XVII asr Ovro`posini chulg`agan 30 yillik urush dahshatlarini boshdan o`tkazgan nemis adibi Martin Opis (1597-1639) insoniyat nega urushsiz yashay olmaydi, degan savolga javobni o`z ichki dunyosidan, tabiatidan axtargan edi*»[6.217]. Shu ma`noda «Xabar» qissasining o`zi bir dunyo. Qahramonlari esa dunyo ichidagi dunyo singari murakkab. Yaqin o`tmishning fojeali, qonga g`arqob davrlarining tasvirlagan adib odam tabiatidagi salbiy va ijobiy sifatlarni uyg`unlikda bera olgan.

Asar uch qismdan iborat. asarga epigraf sifatida Rauf Parfining “*u tomonda nimalar qoldi, bu tomonda ne kutar meni*”[11.37] misralari tanlangan. O`tmish, bugun va kelajak deb atalmish vaqt oralig`idagi inson yaratig`i qismatiga ishora ham bordek. Bu ishora asarning bosh qahramoni Akramning qismatini o`tmish, bugun, kelajak aspektida ochib berilishining asosi hamdir.

Qissaning harakat markazi bu Xonovot qishlog`i. Qishloq ahlining urush yillaridagi hayoti, turmushi, og`ir-engili, o`y-fikrlari, psixologiyasi qadriyatlar uchun muttasil intilishi muxrangan bu qissada Akram bosh qahramon sifatida olingan bo`lsa-da, ammo har bir qahramon o`zining hatti harakati, ruhiy kamoloti, e`tiqod yo`lidagi qilmishlari bilan bosh obraz qiyofasini ochishga xizmat qiladi. Shu bilan birga har bir qahramonning o`z o`tmishi, buguni va kelajagi alohida mazmunga, mantiqiy asosga ega. Bu ma`lum an`analarga zid ravishdagi qissaning o`ziga xosligini tayin etadi. Biz anglab etmagan ba`zi qonuniyatlarga binoan qissa qahramonlarining hammasi atrofdagi bo`lib o`tayotgan hodisotga teng sherik – sababchi. Obrazlarning har biri o`z falsafasiga, fojeasiga, bir so`z bilan aytganda, yashash tarziga ega. Birorta qahramonning taqdiri o`z nihoyasiga etmay, ora yo`lda qolgan emas. Har bir lavha, har bir timsolning muayyan ibtido hamda mantiqiy intihoga ega ekanligi yozuvchining mahoratidan dalolat.

Qissada qo`qon fojeasi Xonovot ahlining ayanchli yakuni aks etadi.

Birinchi manzarada qishloqning oldi erlari mardikorlikka ketadi. Ularning ongini bir xayol band qilgan, «*uyga qaytish*». **Ikkinchi manzarada** mardikorlikdan qaytgan xalqning shuurida jamiyat qonuniyatlari adolatsizlikka qurilgan-u, adolatsizlarni jazolash haqsizlikka qarshi turish imoni but odamning burchi.

Asarning bosh qahramoni Akram. Voqea Akramning mardikorlikdan qaytishi bilan boshlanadi. yangiqo'rg`onga ketayotgan aravada bosh qahramon Toshkentdan kelayotgan chapanisifat Tavfuq va murosago'y Egambergan bilan tanishadi.

Akramning qaytganiga maxalla imomidan bo'lak hamma sevinadi. Jamoada masjidida xufton namozidan keyin, Akramning o'ychil bo'lib qolgani, avvalgidek hamma narsaga jon koyitmayotgani imomni biroz bo'lsada, hotirjam qilib qo'yadi. Huftondan keyingi qiroatni Akramga buyuradi. Akram qiroatni boshlaganda, imomning rangi o'chadi: imomning holatini "bu kasofat hali qavmning boshini aylantirmasa edi, minba`d unga Qur`on o'qitmayman", tarzidagi o'y orqali o'quvchiga etkazilgan.

A`zam O`ktam sho'rolar siyosatining shakllanish jarayonini qahramonlardagi havotir, hadik, g`ayrishuuriy qo'rquv orqali talqin etgan.

Asardagi Akram, qozidada(nuriddin qozi) va Tavfuqbekning Xonovot deb atalimish makondagi hayot tarzi asnosida voqealar shakllangan vaqt tasviri yanada oydinlashadi. Kuzatuvchi nigohi shu uchta obraz qismatiga tushadi. Aslida butun Xonovotliklarning alohida yashash tarzi bor. shu bilan birga bir xil yashash tarziga ko'nikkan. ularni g`am birlashtirgan, g`am ko'nikishga majbur qilgan. Qissada alohida psixologik tasvirlar ko'rinmaydi, obrazlar xarakteriga ma`lum ma`noda baho ham berilgan emas, aksincha, qahramonlarning qandaydir vaziyatda yuzaga keladigan ruhiy holatini bayon qilish orqali baho beriladi. Shuning uchun ham qissada aks ettirilgan fojiviy nafas o'quvchiga tez etib boradi. Sababi bu erda nafs fojeasi birinchi o'rinda turadi, shu bilan urush dahshatida sinalayotgan inson obrazi ham namoyon bo'ladi.

Asardagi obrazlar tabiatan sodda. Ushbu jihatni e`tiborga olmasdan turib, obrazlar mohiyatiga etib borish mushkul, to'g`rirog`i mumkin emas. R.Rollan «munofiqlar doimiy quldir», degan iborani ishlatadi. Bu fikr sharq dunyoqarashiga ham qaysidir ma`noda tegishli. Soddalik va munofiqlik fazilatining bir o'rinda odam botinida mavjudligi ham bor narsa. Aynan shu tasvir badiiy asar qimmatini oshiruvchi omillardan biri. Bunday sifat «xabar»dagi personajlarda o'z aksini topgan. Inchunun, Akram ham bu kabi ta`rif chegarasidan tashqarida emas. Muallif Maxsum, Qozidada, xudoybErgan, Tavfuq kabi obrazlar talqinidan farqli o'laroq Akram obraziga notabiiy xarakteriga ega. Bu o'quvchini qahramonga bir tomonlama yondoshishini cheklab, chuqurroq mulohaza qilishga undaydi. Ayni paytda Akramga baho berishdan oldin uni har bir ruhiy vaziyatda sinchiklab tekshirish, mushohada etish lozim.

Akram o'zida nimalarni namoyon etadi?

Eng avvalo egoizm – xudbinlik. So'ngra ishonchsizlik. u faqat o'zi uchun yashaydi, ammo millat va xalq uchun yashayotgandek tutadi. Uning ayoli va o'g`li bilan bog`liq qarashlar, qaynotasining istehzoli kesatiqlarida xudbinona qiyofasi yanada ravshanlashadi. U atrofidagi insonlar, ahvolidan ko'ra mo'minlik tarzi haqida fikr qiladi. Nima uchun yashayotgani, nimani o'ylayotgani, hayotga nima bog`lab turganini anglashga urinadi. Masalan, quyidagi bir jumla bilan

yozuvchi Akramga xos xislatni beradi: “O`qilishi lozim bo`lgan kalimalardan so`ng duo qilishga chog`lanib turgan Akram birdaniga o`zbekcha gapirib yubordi:

- Ulug` Ollohning so`zi haq, - dedi u biroq xayajonlanib yutinib qo`yarkan. – Biz Qur`on oyatlarini o`qiyimiz, biroq aksar hollarda ma`nosini bilmaymiz. Hozir biz o`qigan sura`i sharifa Zilzila deb ataladi. – keyin u surani oyatma oyat tafsir qildi. Oxirgi ikkitasin esa qaytarib o`qidi va tarjimasini takrorladi. – Bas, kim zarracha yaxshilik qilgan bo`lsa, o`shani ko`radi kim zarracha yomonlik qilgan bo`lsa o`shaniyam ko`radi...[11.114] Akram qilayotgan ishlarini, har bir harakatini majburan bajarayotgandek ichida o`zi tanimaydigan boshqa bir Akram ixtiyoriga sig`ingandek va unga mahkumday. U o`zining inonch-ixtiyoriga, dunyodagi ezgu mezonlarga qarshi ish ko`rmaydi, o`zi anglab etgan haqiqatni aytishda unga amal qilishdan charchamaydi. Do`stlariga chin do`stlik bilan mehr qo`yadi, bu do`stlikka ishonadi. Vaqt o`tgach, uning do`stlari Akramga pand beradi, jon jigari umidning o`limiga sabab bo`ladi.

Bu obraz o`ziga xos ta`sir natijasida yuzaga kelgan deb bo`lmaydi. Muallif ijodini tahlil qilish jarayonida shunga amin bo`ldikki, Akram bu – A`zam O`ktamning o`zi. Qur`oni karim oyatlarini sharhlashga bel bog`lagan, iymon va e`tiqod mezonlariga so`zsiz itoat ilgan chin muslim sifatlari mavjud deyish mumkin. Shuning uchun ham bu obraz ishonarli va muallifning o`ziniki.

Xonovotliklar hayotidagi ahvol mardikorlikdan so`ng ham zohiran o`zgarmadi, ammo qadriyatdan nafs ustun kelib personajlar botinida mudrab yotgan kurashuvchanlik, qalb va nafs o`rtasidagi nifoq va jamiyatda yuz berayotgan o`zgarishlar qarshisida ilojsizlik har bir obrazda o`ziga xos munosabat bilan voqelanadi. Akram avom oldida ilmi oqil, o`zini siyosat deb bilgan Qozidada nazdida dushman, o`z meni oldida gunohkorlik xissida qovrilib yashayotgan inson sifatida gavdalanadi. Yozuvchining yutug`i shundaki, har bir qahramoni muallif tilidan emas, jamiyat va undagi kishilar nuqtai nazaridan ta`riflanib, turli aspektda gavdalanirib berilgan.

Asar nega «xabar» deb nomlangan? Asarda nazar tutilgani urushdan ogohlantirish uchun Akram tomonidan umid orqali berib yuborilgan xabarmi, yoki yozuvchi tomonidan “Qur`on”ning o`zbekchalashtirilgan “Na`ba”, ya`ni “Xabar” surasimi? Yozuvchining qalbi, ruhiyati, ijodiy izlanish jarayonining yorqin ifodasi bo`lgan «Xabar»da davr manzaralari – yo`qotish bilan bog`liq. Bu birinchidan, erkning yo`qotilishi, ikkinchidan, e`tiqodning yo`qotilishi, uchinchidan, umidning yo`qotilishi... Xurolot sabab Qozidada, Maxsum, maxalla imomi bilan bog`liq o`rinlarda jamiyatdagi kishilarda erkning yo`qolishi, shaxsga sig`inish va uni ulug`lash tasvirlari bayon etilsa, Xudaybergan, Tavfuq va saylov bilan bog`liq kechimda e`tiqod tanazzuli birlamchi o`ringa ko`tariladi. Erk ham, e`tiqod ham yo`q bo`lgan makon va zamonda insonni hamisha umid asraydi, yozuvchi o`z otasining do`stlari qo`lidan o`lim topgan Akramning o`g`li umid timsoliga ham juda katta ma`no va mazmun yashirgani bejizga emas, albatta.

Jamiyatdagi odamlarning qismati qorong`ulikka aylanib, bir-biriga zug`um o`tkaza boshlagan, yovuzlashgan bir vaziyatda ezgu hislatlar yovuz kuchlar oldida himoya qobig`ini

yo'qotadi. Odamlar ma`lum mudat moddiyatni ko'zlash natijasida o'zi va atrofidagi odamlarga nisbatan e`tiborini pasaytiradi. egasi tomonidan qarovsiz qoldirilgan har qanday obyekt begonalar tomonidan o'zlashtiriladi. Qo'qon, Xonovot ruslar tomonidan bosib olinishi, katta-yu kichik, erkag-u ayol yoppasiga qirg`inbarot qilinishi millat tanazzulining boshlanishi ekani ko'rsatib beriladi. Bunday millat xavfni sezmaydi. Uning bu vaziyatga tushishini atrofdagilar ko'rib-bilib turadi. Qutqarishni, hech bo'lmasa, ogohlantirishni xohlaydi-yu qo'lidan hech narsa kelmaydi.

Muallif Akram hayotini uning qavmi, vatani yo'lidagi harakatlari orqali millat hayotini tasvirlashga urinadi.

Akram millat, e`tiqod va vijdoni oldida o'zini burchli hisoblaydi. Aynan shu fikr Akramni “Xabar” tarjimasiga yo'llaydi.

Ikkinchidan: Chin insoniy falsafa:

Abu Hurayra (r.a.) dan rivoyat qilinadi.

Bir kishi rasululloh s.a.v.ning huzurlariga kelib,

«Ey Allohning rasuli! Aytingchi, bir odam molimni olmoqchi bo'lib kelsa,» dedi.

«Unga molingni berma», dedilar.

«U men bilan urishsa-chi?», dedi.

«Sen shahidsan» dedilar.

«Men uni qatl qilsam-chi?» dedi.

«U do'zaxidir», dedilar.

Muslim rivoyat qilgan.[5.145]

Bundan ko'rinib turibdi-ki, islomda molning himoyasiga shunchalar qattiq talab etilar ekan, millati, o'zi tug`ilib katta bo'lgan makon ximoyasi uchun jon olib-jon berish esa eng oliy fazilat, sunnat darajasiga ko'tarilgani sir emas. Akram obrazi shu ma`noda badiiy qimmatga ega.

Akram qismat oldida ojiz. ammo u tushkunlikka tushmaydi, e`tiqodda sobit qoladi.

“Xabar”ning har bir qahramoni ruhida, hayotida davrning imzosi bor. Bu jihat ma`lum ma`noda insonlarning o'zaro “qalb-nafs-zamon” deb atalmish ziddiyatiga bog`liq. Bu ziddiyatlar muallif XX asr o'rtalarida erk uchun, e`tiqod uchun, g`urur uchun, urushga otlangan va ular ortidan mung`ayib qolgan millat vakillarining ruhiyati orqali beradi. Turli qadriyatlar, o`lim, vatan, e`tiqod, muhabbat, e`tiqod kabi tushunchalarning tirikchilik degan otash ta`sirida qanchalik o'zgarishi asarda mohirona ifodalangan. Shuningdek o'quvchi asar ta`sirida inson va hayot haqida yangicha xulosalar kashf etish mumkin.

“Xabar” qissasi va “Na`ba” surasi. O'zbek adabiyoti taraqqiyotida mumtoz badiiyat namunalariga murojaat qilish va folklordan namuna sifatida foydalanish an`ana tusiga kirgan. bu G`arbda klassitsizm istilohi bilan nomlangan bo'lsa, O'rta Osiyo mumtoz adabiyot deb ataldi. X asrga kelib o'zbek adabiyoti hadis va Qur`on oyatlaridan ilhom manbai sifatida foydalana boshlandi. *“Qur`oniy mavzularning jahon, xususan, o'zbek adabiyotiga singib ketishini o'rganish faqat diniy*

nuqtai nazardangina ibratli bo'lib qolmay, balki sharq adabiyotining, xususan o'zbek adabiyotining ham biz uchun mavhum qirralarini oydinlashtirib, hozirgi o'zbek adabiyotining shajaraviy, moziydan uzilmas aloqalarini tiklashga ham madad beradi. chunki shoirlarimiz Xoja Ahmad Yassaviydan Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Mashrab, So'fi Olloyorgacha va boshqa ko'plab qalam ahli ijodida Qur`onning katta ta`siri bor”[4.45]

Qur`oni karim o'zining XIV asrlik tarixi davomida qanchadan-qancha mamlakatlar va allomalar taqdirida tutgan o'rni, badiiy ta`sir sarchashmalari va nufuzi tufayli chuqur ilmiy, diniy tahlil va tadqiqotlarda poydevor vazifasini o'tadi. Qur`on islom dinini qabul qilgan xalqlar adabiyotiga singib, mahalliy diniy va adabiy aqida-yu an`analar, urf-odatlar to'qimasi asosida o'zbek adabiyoti ilmining shoh asarlari yaratilishiga sabab bo'ldi.

Arab va noarab (asosan forsiy va turkiyzabon) adabiy oqimlarining to'qnashuvi ta`siri jarayonida musulmon adabiyotlari aro mushtaraklik vujudga keladi va jahon adabiyoti matnida o'ziga xos va g`arb adabiyotiga ham ta`sir o'tkazdi.

Arab, fors va turkiy tillarda yaratilgan islom adabiyotining usunlik jihatlarini qidirish mantiqsiz, shuning uchun bir tilda yaratilgan milliy adabiyot o'ziga xos qirralarga molik bo'lib, muayyan davrda yuksalishi davlat tili maqomiga ko'tarilishiga ham bog`liq bo'lgan. Ammo bu adabiyotlar uchun umumislom bo'lmish Qur`oni karim tilida ijod etish va Qur`on mavzularidan keng foydalanish xosdir. musulmon adiblari qay millat vakili bo'lishidan qat`iy nazar, avvalo, yagona ummat a`zolari sanaladi. Shu nuqtai nazardan ularning ijodida milliy xususiyatlar Qur`onda o'z ifodasini topgan umumislom va umuminsoniy xarakterlar bilan chambarchas bog`liq holda namoyon bo'ladi. X asrda arab xalifaligi hududlarida yaratilgan turli tildagi adabiyotlarda milliy ohanglar kuchayishi tabiiy hol edi. Ammo mazkur davlatlar islom bayrog`ini tuban tutmaganligi va diniy e`tiqod xalq[3.65] orasiga singib bo'lgani tufayli islom yo'nalishi sayozlashmadi, aksincha to'siqlarni engib, kuchayib bordi.

X asar adabiyotiga kelib, Qur`oniy mavzularni badiiy adabiyotga olib kirish an`ana tarziga kirgan bo'lsa, oradan rosa o'n asr o'tib, A`zam O`ktam o'zining “Xabar” qissasida bu an`anani boshqacha ko'rinishda yangiladi. Qissaning so'ngida berilgan xat asarning butun mazmunini ochib bergan. “Assalomu alaykum, qadrlı Tavfuqbek. bu xatni olib borguvchi – mening o'g`lim. Ehtimol tanirsiz ham. Kecha to'rtinchilar Xonavotga qarab yurdi, deb eshitib qoldim. Bolalardan shubhalanishmas deb, ularni ilgariroq jo'natdim. agar kuchingiz etishiga ishonmasangiz, qishloqdan keting – xalq javr ko'rmasin. Sizdan iltimos, odamlarga ayting – bir joyga yig`ilishmasin. Botirning do'stlaridan biri menga aytdiki, Qozi to'rtinchilarning idorasiga borganmish. Shuni hisobga oling. ertaga o'zim ham etib boraman. Bir paytlar: “Qur`on oyatlarini o'z tilimizda o'qiydigan kunlar kelarmikan?”- derdingiz. Xudodan madad tilab, qo'limdan kelgancha “Na`ba” – “Xabar” surasini o'zbekchalashtirdim”. mazmunidagi xat va Qur`oni karimdagi “Na`ba” surasi tarjiması yozuvchining o'zigacha bo'lgan an`analardan foydalanib, yangi bir yo'nalishni boshlab berganini

ko'rsatadi. Tarjimada asliyatning go'zal sa`j qofiyasini ifodalashga imkon bo'lgan. Qur`onning ohanraboligi va qiroat qilganda odamni sehrab qo'yish qobiliyati sa`j bilan bog`liq. Arab alifbosidan bexabar o'quvchi uchun oyatlarni o'zimizga tanish harflar yordamida ifodalash kifoya qiladi. A`zam O`ktamgacha va undan keyin Qur`oni karimning tarjimasiga qo'l urgan ilm ahli bor. ular ba`zan mazmuniga, ba`zan so'zma so'z tarjimaga e`tibor qaratishganining guvohi bo'lsak, A`zam O`ktam tarjimasida sa`j imkoniyatlaridan keng foydalanilganiga shohid bo'lamiz.

“Na`ba” – “muhim xabar” degani bo'lib, suraning ichida kelgan shu so'z unga nom bo'lgan. boshlanish so'zini e`tibor qilib, bu surai karimani “amma” surasi ham deyiladi[2.87]. bu surada qiyomat kunining haq kun ekanligi, unga ishonganlarning so'ngi xayrli bo'lishi, ishonmaganlarning oqibati yomon ekani haqida ilohiy mujda beriladi.

Na`ba surasi (arabcha: سورة النبا, nomining ma`nosi — *xabar*) — Qur`onning 78-surasi. Makkaiy suralardan biri, 40 oyatdan iborat. Bu sura Qur`onning 582–583-sahifasida va 30-juz`ida joylashgan.

Bugungi kunda suraning Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, hamda Shayh Abdulaziz Mansur tomonidan tafsir va tarjima qilingan variantlari bor.(Shuni ham ta`kidlash lozimki, ilk bora Shayh Abdulaziz Mansur tomonidan tarjima qilingan Qur`oni karimning ma`nolar tarjimasiga A`zam O`ktam muharrirlik qilgan.)

Bismillahir rohmahir rohiym.

(Mushriklar) bir-birlari bilan nima haqida savol-javob qilishmoqdalar.[1.624.582] Ushbu oyati karima “na`ba”dagi 1-oyatning to'g`ridan to'g`ri, ya`ni so'zma so'z tarjimasini bo'lib, mutarjim, sa`jli oyat o'rnini to'ldirish uchun mushriklar so'zini qo'llaydi. Tarjimon tomonidan ushbu so'z qo'llanilgani uchun so'z qavs ichida beriladi.

Yana bir tarjimada ushbu oyatni “nima haqida so'rashadi?”[2.87] tarzida beriladi. Bu tarjima Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf hazratlariga tegishli bo'lib, oyati karimaning mazmunini umumlashtirib beradilarki, tafsirida oyatning mazmun mohiyati, uning nozil bo'lish sabablariga muxtasar to'xtalib ketiladi. Ya`ni, anavi mushriklar bir-birlaridan nima haqida so'rashmoqda? Ushbu savol so'ralayotgan narsaning ahamiyatini oshirish uchun bilib turib qasddan so'rash uslubiga kiradi. Avval aytib o'tilganidek, Makka mushriklari o'zaro bir-birlaridan o'lgandan keyin tirilish haqida istehzo va inkor tariqasida so'rar edilar. Ana o'sha mushriklar so'rayotgan narsa ulug` va ahamiyatli narsa ekanini anglatish uchun ushbu uslub ishlatilmoqda. Birinchi oyatda savol berilib turib, birovning javobini kutmasdan ikkinchi oyatda javob berilmoqda[2.88].

Har ikki tarjimada asliyatdan tarjima qilingan bo'lib, qiroatxonga oyat ma`no-mazmunini tushunish, mohiyatni anglashga yo'l berilgan bo'lib, biroq Qur`onning go'zal sa`j qofiyasini ifodalashga imkon bo'lmagan. Vaholanki, Qur`onning ohanraboligi va qiroat qilganda odamni sehrab qo'yish qobiliyati sa`j bilan bog`liq. Ilk oyatlar vahiy etilib, Muhammad alayhi-s-salom qiroat qila boshlaganlarida mushrik qurayshliklar hidoyat so'zlariga quloq solmagani, va hatto

payg`ambari masxara qilganlari tarixdan ma`lum. shunda payg`ambar ularga o'zlari qiroat qilayotgan suraga o'xshashini ijod etishni taklif qiladilar. Hech bir inson bunga qurbi etmaydi. Arab alifbosidan bexabar o'quvchi uchun oyatlarni o'zimizga tanish harflar yordamida ifodalash kifoya qiladi.

A`zam O`ktam o'zining shoirona tafakkuri yordamida “Na`ba”ning sa`jli shaklini yaratishga harakat qilgan.

Bu xalq bir-biridan neni so'rashar. Bu baxs ulug` xabar xususindadir (ya`niki, bu bahs ulug` kun qiyomat kuni haqida. Bu haqida “qiyomat” surasida ham alohida ko'rsatmalar yuborilganki, shirk egalari “qiyomat kuni qachon o'zi?” – deb so'raydi. U shunday kunki, “u kunda insonga (dunyodalik chog`ida) qilib o'tgan va qoldirgan (barcha) narsalarning xabari berilur[1.577]. *Shu haqda ixtilof qilurlar hamon.* Bu kunning bo'lishi haqida shubhada bo'lgan kishilar, bu so'zlarni yolg`on deb masharalovchilar ko'p bo'lgan. *Yo'q, ular yaqinda bilurlar buni.* «Kallaa» lafzi arab tilida noto'g`ri fikrlarni shiddat bilan rad etish uchun ishlatiladi. Ushbu oyatda ham mushriklarning o'lgandan so'ng qayta tirilishiga ishonmayotganliklari masalasiga shiddat ila, «Yo'q!!!», deb rad etilmoqda. Yo'q!!! ularning bu qilmishlari noto'g`ri! Ular o'lgandan keyin tirilishni, albatta, biladilar. Bu ish ularning boshlariga, albatta, tushadi. hamma tezda bu ishni o'z ko'zi bilan ko'radi. *Yo'q, yana yo'q, juda tez bilajaklar. Yerni to'shak qilib bermadikmi biz,* «mihadan» - arab tilidan to'g`ridan to'g`ri tarjima qilinganda beshik ma`nosida keladi. Odatda beshik bu yangi tug`ilgan chaqaloqlarning orom olib uxlashi uchun juda ham ehtiyotkorlik bilan tayyorlangan buyum. Yerning shakli va shamoyili ojiz inson umr kechirishi uchun mos qilingani allohning buyukligiga dalil. *Qoziq bo'lmadimi tog`lar zaminga*(oyat so'zma-so'z tarjimada “*Tog`larni esa qoziqlar qilib qo'ymadikmi?*” tarzida kelsa, A`zam O`ktam bu oyati karima tarjimasida ritm va ohang uyg`unligini ham saqlab qolishga uringan.

Inson zoti hayotiy tajribaga suyanadi. O'zi ko'rgan va his qilgan, ilmiy isbotini topgan narsalargagina tayanadi. Tog`lar ulkan. ularning haybati hamisha insonni hayratga solib kelgan. bu biz ko'rib turgan haqiqat. yaqinda olimlarning tadqiqotlari natijasida tog`lar nechog`li ulkan bo'lmasin, zamin qa`rida ularning ko'rinishidan to'rt yarim marta katta qismi bo'lishi o'z isbotini topdi. Bejizga qoziq istilohi qo'llanmaganki, tog`lar qoziq bo'lib turmasa, yer kurrasi hozirgi holida turmasdan, nizomi buzilishini ham ulamolar isbot qildilar.

Kechani yaratdik biz libos qilib, tirikchilik vaqti aylab kunduzni. Kechani libos qilib, ya`ni barcha jonzoqlar faoliyatdan to'xtashiyu, kun boshlanishi bilan ya`ni zamin tiriklik sari, tirikchilik sari intilishi ham byuk yaratguvchining ishi. Zero har bir hodisada o'lchov-mezon va tarozu borligiga ishora borki, suraning keyingi oyatlarida ham bu narsalar birma-bir sanab o'tiladi. *Tepangizda yetti mustahkam osmon. Har doim charaqlab turguvchi chiroq. Bulutni yaratdik – yorug` yomg`irlar. Ungay don, nabotot, serdaraxt o'rmon.O'sha kun kelmagi tayin bir vaqtdir. U kun sur chalinib bo'lursizlar jam. Eshikka aylanur yorilib samo. Sarobdek suzar tog` jilib o'rnidan.*

Osiylar joyidir jahannam shaksiz, kofirlar qulashin poylab turar u. U joyda qolurlar ular ko'p uzoq. Topolmay salqinlik biror qultum suv. Faqat qaynoq suvu yiring icharlar. Muvofiq jazo shu. Nechukkim, ular noumid edilar hisob-kitobdan. puch, yolg'on derdilar oyatlarimiz. Neki bor qo'yganmiz hisoblab, yozib, toting, faqat azob bo'lgay ziyoda. Kim taqvodor najot manzili bordir, yana bog`, uzumzor, tengqur xushqadlar. Lim-lim maykosalar bordir u joyda – yolg'on, behuda so'z eshitmaslar hech. Bu rabbingiz bermish komil mukofot. Yer-u ko'k tangrisi, mehribon zot ul. Ruh va farishtalar saf tortajak kun bir so'z deyolmaslar qo'rqib ul zotdan, rahm ila izn olgan faqat rost so'zlar. U kun haqqi rostdir. Kimni xohlamish – tangriga eltguvchi yo'lni tutajak. Sizni ogoh etdik, kelgich azobdan, u kun neki qilmish ko'rur har kimsa. Kofirlar: “Koshkiydi tuproq bo'lsam...”-der.

Qur`onning matni XIV asr davomida o'zgargani yo'q, o'zgarmaydi ham. Aksincha, undagi iboralar turli tillarga singib o'tib, o'ziga xos Qur`oniy iboralar sifatida turli xalqlarning maqol va matallariga asos soldi. Bir so'z bilangina olam-olam ma`noni ifodalovchi iboralar jilolanib tarix nafasi jonlandi[3.66]. Qur`on matni o'zgarmagan, islom dinini qabul etgan xalqlar tarixi zamon zayli bilan o'zgarib borgan. Qur`on matni zamon va makonda mahalliy-tarixiy muhit ta`sir doirasiga ega bo'lib, har bir xalq taraqqiyotining muayyan davrida o'ziga tegishli xulosalar chiqargan, Qur`on oyatlarini adabiy asarlarga kiritgan. Mazkur jarayon natijasida milliy adabiyotining Qur`on matni bilan sintezi asosida badiiy va diniy-didaktik asarlar yaratilgan. Diniy, falasafiy va umuminsoniy haqiqatlarni ifodalagan qarashlar A`zam O`ktam badiiy qiyofasini belgilashda muhimdir.

Adib “Xabar” tarkibida “Na`ba” tarjimasini shunchaki berib, boshqalarni lol qolidirishga urinmadi, balki, asar mohiyatida o'zi orzu qilgan, iymoni, ilmi, o'zini taftish qiluvchi qahramon Akramni, estetik idealini davr muammolari ichida namoyon bo'lishiga erishdi. O'zidan norozi bo'lgan solih inson qiyofasani gavdalandirdi. A`zam O`ktamning yutug`i shundaki, qissa davomida Akram ruhiyatidagi ziddiyatlarni “nopok bo'lsangiz yuviningiz degan hukm faqat badanga xosmi? ko'ngil-chi? uni poklay olmadim-ku, axir”, “odamlar ko'zida kimmiz-u olloh nazdida kimmiz?”, “biz Qur`on oyatlarini o'qiyimiz, biroq aksar hollarda ma`nosini bilmaymiz”, “oyatni yodlamasin, ma`nosini bilsin, qalbiga o'z-o'zidan muhrlanib qolsin. bilmagan narsasini o'qimasin. nimani o'qisa-bilsin, bilganiga amal qilsin. biz dunyoviy bilimlarni olishimiz shart” singari qahramon ichki nutqi orqali o'quvchi anglab boradi.

Biz tarix va kelajak oralig`idagi mavjudotimiz. o'tgan kunimizga qarab ertamizga ko'z tikamiz. Barchaning borar manzili bitta. “Xabar” qissasi mazmunida ham, “na`ba” surasi mohiyatida ham bitta maqom mavjud – tanazzul. Haqiqat ko'rinib tursa ham, uni tan olish qiyin masala ekani asar orqali ochiq oydin ko'rsatib berilgan.

A`zam O`ktam ijodi haqida fikr bildirgan Bahodir Karim “XX asrning birinchi choragidagi alg`ov-dalg`ovlarga, o'zgarish va tahlikalarga to'la davr voqealarini qalamga oladi. Sho'ro idorasining kirib kelishi, nomigagina o'tkazilgan saylovlar, boylar, bosmachilar va nihoyat, Akram kabi tozalik yo'lida jon kuydirib, dinni bid`at-xurofotdan toza ko'rish niyatidagi yigitlarning

intilishlari – barcha-barchasi qissada pokiza nazardan o'tkaziladi. “Xabar”da Akram, Tavfiqbek, Nuriddin Qozi singari turli toifa kishilarining qiyofasini, ichki va tashqi olamini bir muncha teran tasavvur etish mumkin. Asarda tig`izlik bor, voqea-hodisalar juda ixcham-muxtasar bayon etilgan. “Xabar” qissasining yakunida Akram tavfuqbekka xat yozib el-yurt sho'rolar qo'liga o'tgani xabari beriladi. Sarlavhadagi “Xabar”ning bir sababi shu. ikkinchidan, ayni maktubda Qur`oni karimning “Na`ba`” – “Xabar” surasining sajli-go'zal tarjimai keladi. Sura mohiyati qissa mazmuniga qaysidir ma`noda bog`liq”[10.7].

Ko'rinadiki, “Xabar”da e`tiqod va nafs, ozodlik va mute`lik, haqiqat va tiriklik, millat va iymon o'rtasidagi harakatdan, ziddiyatdan xabar beriladi. Asarda asosiy detal – Qo'qon, maqsad uning fojeasini tasvirlash asnosida Akramning fojeasi, inson fojeasi, iymon fojeasi tarzida ko'rsatib beriladi.

Adabiyotlar

1. Qur`oni karim ma`nolarining tarjima va tafsiri/matn/ tarjima va tafsir muallifi, Shayh Abdulaziz Mansur. –T.: Sano-standart, 2021. 624-b. 582-bet
2. Shayh Muhammad Sodiq Muhaammad Yusuf, Tafsiri hilol, 30-juz., Hilol-nashr, 2011.
3. Hamidulla Karomatov. “Qur`on va o'zbek adabiyoti”, T.: O'zFA, Fan, 1993.
4. Hotamov I., Sarimsoqov B., Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug`ati, - Toshkent: O'qituvchi, 234-bet.
5. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf, «*Hadis va hayot*» 34-juz hilol-nashr, -Toshkent: 2009
6. Uzoq Jo'raqulov, Xududsiz jilva, -Toshkent: fan, 2007.
7. A`zam O`ktam, “Xabar” qissasi//sharq yulduzi jurnali, 1995 yil, 1-2 son.
8. <https://www.scienceproblems.uz/index.php/journal/article/download/738/633>
9. <http://www.inovatus.es/index.php/ejine/article/download/928/1061>
10. <https://orifto.lib.uz/kutubxona/bahodir-karim-azam-shoirning-oktam-ovozi/?imlo=k#>
11. A`zam O`ktam, “Xabar” qissasi//Sharq yulduzi jurnali, 1995 yil, 1-2 son.

**БОШЛАНГИЧ СИНФ ЎҚУВЧИЛАРИНИНГ ФИКРЛАШ
ҚОБИЛИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МУАММОЛИ ЎҚИТИШ
ТЕХНОЛОГИЯСИ ВА МУАММОЛИ ВАЗИЯТЛАРНИ ЯРАТИШ
МЕТОДЛАРИНИНГ АҲАМИЯТИ**

*İLKOKUL ÖĞRENCİLERİNİN DÜŞÜNME YETENEKLERİNİN OLUŞUMUNDA PROBLEME
DAYALI EĞİTİM TEKNOLOJİSİNİN VE PROBLEMLİ DURUMLARI OLUŞTURMA
METODONUN ÖNEMİ*

*The Importance Of Problem-Based Education Technology And The Method Of Creating
Problemic Situations In The Formation Of Primary School Students' Thinking Abilities*

Заравшан КАЛЕНДАРОВА*

Аннотация

Ушбу мақолада бошланғич таълим мазмунини ёритувчи меъёрий хужжатларда белгиланган талабларнинг бажарилиши, муаммоли топшириқ, муаммоли саволлар, муаммоли вазиятни яратиши, муаммоли ўқитиш технологияси, фикрлаш қобилиятини шакллантиришга йўналтирилган замонавий методикаларни такомиллаштириши, ижодкор ўқувчи шахсини тарбиялаш ҳамда уларда ижодий фикрлаш қобилиятини шакллантириши ва ривожлантириши, дарс жараёнидаги таълимий-тарбиявий ва ривожлантирувчи вазифалар, муаммоларни мустақил ечиши ва фаол илмий изланиши давомида эгалланган билим ва кўникмаларни ўзлаштириши, ўқувчиларда зарурий билим, кўникма ва малакалар шаклланиши, ижодий фикрлаш, мустақил ишлаш кўникмаларини ва фикрлаш қобилиятини ривожлантириши, тадқиқотчилик фаоллигини шакллантириши, билимларни муаммоли баён қилиши, муаммоли топшириқларни ҳал қилиши ва кичик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориши, ўқитиши моҳияти ва ўқитувчи томонидан ўқувчиларнинг ўқитишида муаммоли вазиятларни ташкил этиши ҳамда яхши ва ҳаётий масалалар, муаммолар ва саволларни ечиши йўли билан янги билимларни ўзлаштириши фаолиятини бошқариши, саволларни қўйиши, дарслик ва ўқув дастурларига киритилган муаммоли вазифалар моҳиятини, ўқитувчи томонидан ўқув материалини муаммоли баён этишини тушунтириши, ўқувчининг билишга қизиқишини ёки шахсий мотивациясини шакллантириши, диққат ва кузатувчанлик фаолиятини фаоллаштиришини ривожлантириши, мустақиллик, жавобгарлик, ташаббускорлик, ностандарт фикрлаш, эҳтиёткорлик, қатъиятлик кабиларни ривожлантириши, мавзу

* Кўкон университети “Таълим” кафедраси катта ўқитувчиси.
Kokand Üniversitesi Eğitim Bölümü Öğretim Üyesi, kalendarova2023@mail.ru

муаммосининг саволларини қабул қилиш ва уни тўғри ечиш йўлларини излаш, берилган савол бўйича ечимнинг турли вариантларини таклиф қилиш, берган фаразларидан бирининг тўғрилигини исботлашга ҳаракат қилиш, янги эгалланган билимлари тўғрисида хулоса ва фикрлар билдириш, ўқув-билиш компетенциялари ҳамда фикрлаш қобилияти уларнинг ҳар томонлама камол топиши кўп жиҳатдан бошлангич таълимнинг сифатига боғлиқлиги ва маънан ва жисмонан баркамол авлодни вояга етказиш борасида олиб борилаётган кенг кўламли ислоҳотлар бугун давлат сиёсати даражасига кўтарилган долзарб муаммолар ҳақида сўз борилади.

Калит сўзлар: *таълим сифати, бошлангич таълим, фикрлаш қобилияти, методлар, технология, муаммолар вазият, муаммоли таълим*

Abstract

In this article, the fulfillment of the requirements specified in the regulatory documents covering the content of primary education, problem assignment, problem questions, creation of a problem situation, problem teaching technology, improvement of modern methodologies aimed at the formation of thinking ability, education of a creative student personality and the formation and development of creative thinking ability in them, lesson educational and developmental tasks in the process, independent solving of problems and assimilation of knowledge and skills acquired during active scientific research, formation of necessary knowledge, skills and abilities in students, creative thinking, development of independent work skills and thinking ability, formation of research activity, problem statement of knowledge, solving problem assignments and carrying out small scientific and research works, the essence of teaching and the organization of problematic situations in the teaching of students by the teacher, and managing the activities of acquiring new knowledge by solving good and vital issues, problems and questions, putting questions to textbooks and curricula to explain the nature of the included problematic tasks, the problematic presentation of the educational material by the teacher, to form the student's interest in learning or personal motivation, to develop the activation of attention and observation activities, to develop such things as independence, responsibility, initiative, non-standard thinking, caution, perseverance, to accept the questions of the subject problem and to search for ways to solve it correctly, to offer different options for solving the given question, to try to prove the correctness of one of the hypotheses given, to express conclusions and opinions about the newly acquired knowledge, the comprehensive development of their educational and cognitive competences and thinking ability largely depends on the quality of primary education and the large-scale reforms that are being carried out in order to bring up mentally and physically mature generation will be discussed about the actual problems that have risen to the level of state policy today.

Key words: *quality of education, primary education, thinking ability, methods, technology, problem situation, problem education, problem questions*

Genişletilmiş Özet

İleri düzey deneyimlerden yararlanarak probleme dayalı öğretim, yöntem ve teknolojilerinin geniş çapta uygulanması, ilkokul öğrencilerinin problemleri durumların oluşturulmasına dayalı bilgi edinme kalitesinin iyileştirilmesi ve düşünme yeteneğini oluşturmayı amaçlayan modern yöntemlerin geliştirilmesi önem arz etmektedir.

Probleme dayalı öğrenme öncelikle şunları sağlar:

- öğrencinin yüksek bağımsızlığı;
- öğrencinin öğrenmeye veya kişisel motivasyona olan ilgisinin oluşması;
- öğrencinin düşünme yeteneğinin geliştirilmesi;
- dikkat ve gözlem faaliyetlerinin aktivasyonunun geliştirilmesi;
- bağımsızlığın, sorumluluğun, inisiyatifin, standart dışı düşünmenin, dikkatin vs. gelişimi.

Bu yöntemde en zor şey problem durumunu doğru bir şekilde oluşturmaktır. Birincisi, öğrencilere sunulan problemin yaşlarına uygun olması, ikincisi onları yeni bilgi aramaya teşvik etmesi, üçüncüsü durumun kendi içindeki çelişkileri yansıtması ve dördüncüsü durumun standart dışı olmasıyla ilgi uyandırmasıdır.

Problem öğretim yönteminin aşamaları şunlardır:

1. aşama	Problemi öğretmenin kendi çözer çünkü öğrenci henüz bağımsız olarak çözebilecek bilgi ve beceriye sahip değildir.
2. aşama	Öğrenciler problemin çözümüne dahil olurlar, çözümün bazı unsurlarını bağımsız olarak yerine getirirler.
3. aşama	Öğrenciler tüm görevi veya problemi öğretmenin rehberliğinde çözerler.

Problemleri durumlar oluşturma yöntemleri arasında eğitim ve yaşam durumlarının kullanılması, öğrencileri teorik olarak gerçekleri açıklamaya, analiz etmeye, genelleştirmeye ve sınıflandırmaya teşvik etmek, öğrencilere anlaşılabilir nitelikteki gerçekleri tanıtmak, bilimsel gerçekler ile öğrencilerin ön değerlendirmeleri arasındaki çatışmaları uygulamak gibiler yer alır.

İlköğretimde öğrenmenin kalitesini artırmaya yönelik problemleri durumlar oluşturulurken aşağıdaki hususlara dikkat etmek gerekir:

- problemleri durum öğrencilerin üretim faaliyetine dayanması ve problem ataması her zaman konunun bilgi, beceri ve yetenekleri düzeyiyle tutarlı olması gerekir;
- yeni bir konunun açıklanmasından önce ortaya konması gerekir;
- eğer öğrenci problemleri durumu çözemezse, ona belirli eylemleri gerçekleştirme yöntemleri gösterilmelidir;
- gerekli bilimsel bilgilerin hatırlatılması gerekir;

- ўқитишнинг режиссалигида проблем ҳолатларини ҳал қилиш билан биргеликда, ўқувчиларнинг билим ва кўникмаларини яратиб беришнинг аҳамияти олти қилинишига эришилши керек;

- ўқитишнинг режиссалигида, натижа чиқаришга ёрдамчи бўлиши керек бўлишига эришилши керек.

Илк ўқитишда ўқитишнинг режиссалигидаги бир проблем ҳолатининг аниқланиши, ўқувчиларнинг бу ҳолатни ҳал қилишига эришилшига эришилши керек. Бу ҳолатда ўқувчиларнинг проблемаларини не бўлиши ва проблемани ҳал қилишнинг режиссалиги, проблемани ҳал қилишнинг режиссалиги ва бу ҳолатда қандай қилиш кереклигини аниқланиши керек.

Натижа олти қилиниши, муаммоли ҳолатларда илк ўқитишнинг режиссалигида проблемани ҳал қилиш ва ўқитиш, проблемани ҳал қилишнинг режиссалиги, ўқувчиларнинг ўқитишнинг режиссалиги билан биргеликда билим олти қилинишига эришилши керек, муаммоли ҳолатларни ҳал қилишнинг режиссалиги ва муаммоли ҳолатларни ҳал қилишнинг режиссалиги билан биргеликда билим олти қилинишига эришилши керек.

Кириш

Илғор хорижий тажрибалар асосида муаммоли ўқитиш, унинг метод ва технологияларини амалиётга кенг жорий этиш, муаммоли вазиятларни яратиш асосида бошланғич таълим ўқувчиларининг билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш ҳамда фикрлаш қобилиятини шакллантиришга йўналтирилган замонавий методикаларни такомиллаштириш муҳим ўрин тутди.

Муаммоли ўқитишнинг асосий психологик-педагогик мақсадлари ўқувчиларда фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, муаммоларни мустақил ечиш ва фаол илмий изланиш давомида эгалланган билим ва кўникмаларни ўзлаштириш, ностандарт муаммоларни кўра оладиган, кўя оладиган, ҳал эта оладиган фаол, ижодкор ўқувчи шахсини тарбиялаш ҳамда уларда ижодий фикрлаш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантиришдан иборат.

Бошланғич таълимда муаммоли ўқитишнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, бу ўқувчиларда зарурий билим, кўникма ва малакалар шаклланишига, ижодий фикрлашни, мустақил ишлаш кўникмаларини ва фикрлаш қобилиятини ривожлантиришга, тадқиқотчилик фаоллигини шакллантиришга ёрдам беради.

Муаммоли ўқитиш биринчи навбатда қуйидагиларни таъминлайди:

- ўқувчиларнинг юқори мустақиллиги;

-ўқувчиларнинг билишга қизиқишини ёки шахсий мотивациясини шакллантириш;

- ўқувчининг фикрлаш қобилиятини ривожлантириш;
- диққат ва кузатувчанлик фаолиятини фаоллаштиришни ривожлантириш;
- мустақиллик, жавобгарлик, ташаббускорлик, ностандарт фикрлаш, эҳтиёткорлик, қатъиятлик қабиларни ривожлантириш.

Бу методда энг қийини – муаммоли вазиятни тўғри яратишдир. Биринчидан, ўқувчиларга таклиф этиладиган муаммо, уларнинг ёшига мос келиши, иккинчидан, янги билимларни излашга ундаши, учинчидан, вазият ўзида зиддиятларни акс эттириши, тўртинчидан, вазият ўзининг ностандартлиги билан қизиқиш уйғотиши лозим.

Муаммоли таълим методида ўқувчининг фикрлаш фаолиятида муаммоли вазиятлар вужудга келади ва улар ўқувчини объектив равишда изланишга ва мантиқий тўғри илмий хулосалар чиқаришга даъват этади. Муаммоли таълим турларига билимларни муаммоли баён қилиш, муаммоли топшириқларни ҳал қилиш ва кичик илмий-тадқиқот ишларини олиб бориш киради.

Муаммоли таълимнинг илк ғоялари америкалик психолог ва ўқитувчи Ж.Дьюи томонидан асосланган бўлиб, ўқиш, ҳисоблаш, ёзиш бўйича дарслар болаларнинг физиологик балоғатига қараб, ўз-ўзидан пайдо бўлган эҳтиёжларига мувофиқ ўтказилган. Ж.Дьюи муаммоли таълим асоси сифатида ижтимоий, конструктив, бадиий ифодавий ва илмий-тадқиқот йўналишларини кўрсатиб ўтган. Муаллиф кўрсатилган йўналишларда таълимни ташкил этиш учун - сўз, санъат асарлари, техник қурилмалар, ўйинлар, меҳнат воситаларидан фойдаланган. Ўқитишнинг муаммоли усулини урта босқичга бўлиш мақсадга мувофиқ (1-жадвал):

1-жадвал

Ўқитишнинг муаммоли усули босқичлари

1-босқич	Қўйилган муаммони ўқитувчининг ўзи ҳал этади, чунки, мустақил равишда ҳал этиш учун ўқувчида ҳали билим ҳам, малака ҳам йўқ.
2-босқич	Муаммони ҳал этишга ўқувчилар жалб этилади, улар ечимнинг баъзи элементларини мустақил равишда бажаради.
3-босқич	Бутун вазифа ёки муаммони ўқитувчи раҳбарлигида ўқувчилар ҳал этади.

Бу жараёнда ўқувчининг фаолияти қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

- мавзу муаммосининг саволларини қабул қилиш ва уни тўғри ечиш йўллариини излаш;
- берилган савол бўйича ечимнинг турли вариантларини таклиф қилиш;
- берган фаразларидан бирининг тўғрилигини исботлашга ҳаракат қилиш; янги эгалланган билимлари тўғрисида хулоса ва фикрлар билдириш;

- берилган таклиф, ечимлар ва хулосаларни такрорлаш орқали билимларини мустаҳкамлаш;

- ўқитилаётган фаннинг назарий билимларини амалиётда қўллашга йўналтирилган топшириқларни бажариш.

Адабиётлар тахлили ва методологияси

Ўтган асрнинг 60-йилларида эса муаммоли таълим С.Л.Рубинштейн [37], М.И.Махмутов [132], И.Я.Лернер [133] каби тадқиқотчиларнинг қарашлари негизида янада ривожланган. С.Л.Рубинштейннинг “Тафаккур муаммоли вазиятдан бошланади” деган ғояси муаммоли таълимнинг психологик асоси сифатида қабул қилинган.

Муаммоли ўқитиш моҳияти ўқитувчи томонидан ўқувчиларни ўқитишда муаммоли вазиятларни ташкил этиш ҳамда яхши ва ҳаётий масалалар, муаммолар ва саволларни ечиш йўли билан янги билимларни ўзлаштириш фаолиятини бошқаришдан иборат. Ушбу технологиянинг асосий мақсади ўқувчининг фикрлаш қобилиятини шакллантиришдир. Бунда муаммоли вазият яратилади ҳамда бу вазиятдан чиқиш учун оптимал ечимлар изланади, ўқувчилар дарсга фаол киришади. Улар тайёр билимларни олмайди, балки ўзларининг тажриба ва малакаларига қараб янги муаммолар ечимини ечиш йўллари топади. Яна бир асосий нарса, муаммоли вазият ўқувчиларни ўз билимларининг етишмаслигини англашга, янги билим ва кўникмаларни излашга руҳлантиради. Излаш эса фикрлаш қобилиятини ривожлантиришнинг энг асосий шарти ҳисобланади. Бундан ташқари бу ўз навбатида дарсда ўқишга мотивацияни уйғотади.

Т.В.Кудрявцев [134]нинг фикрича, муаммоли ўқитиш моҳияти – ўқувчиларнинг шундай ўқув-билув фаолиятини ташкил этишдан иборатки, бунда у мақсадга йўналтирилган изланувчанлик характериға эға бўлади. Бу саволларни қўйиш, дарслик ва ўқув дастурларига киритилган муаммоли вазифалар моҳиятини, ўқитувчи томонидан ўқув материални муаммоли баён этишни тушунтиришдан бошланади. Ўқувчилар ўқув фаолиятининг изланувчанлик характери улар мустақил ишларининг ҳар хил турларидан фойдаланиш билан муаммоларни ҳал этиш жараёнида очиб берилади.

Муаммоли вазият ниманидир англаш учун ўқувчига мавжуд билимлар етарли бўлмаса; янги талаблар билан ўқувчиларда мавжуд билимлар ўртасида номувофиқлик аниқланса (эски билимлар билан янги фактлар ўртасида, паст ва юқори билим даражалари ўртасида, турмуш ва илмий билимлар ўртасида); илгари ўзлаштирилган билимларни янги амалий шароитларда фойдаланиш зарурияти, вазифаларни ечишнинг назарий имкониятлари билан танланган усулни амалий амалға ошириш мумкин бўлмаслиги

ўртасида зиддиятлар ҳамда ўқув топшириқларини бажаришда амалий эришилган натижалар билан ўқувчиларда уни назарий асослашга билимлар етишмаслиги ўртасида зиддиятлар бўлган ҳолатларда юзага келади.

Муаммоли вазият – номаълум мазмуни бўйича, муаммолилик даражаси бўйича, ахборотларни мослаштириш кўриниши бўйича ва бошқа методик хусусиятлари бўйича турлича бўлиши мумкин [135]. Муаммоли вазиятнинг асосий элементларига саволлар, вазифалар, кўргазмалилик ва топшириқлар киради. Савол - биринчи даражали аҳамиятга эга, яъни ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини стимуллаштиради ва йўналтиради.

Вазифа – ўқувчиларнинг билиш фаоллигини оширишда энг муҳим факт ҳисобланади.

Кўргазмалилик – янги абстракт тушунча ва тасаввурлар мазмунини умумлашган ҳолда кўришни назарда тутати ҳамда илмий тушунчаларни шакллантиришни енгиллаштиради.

Бир хил ёшдаги ўқувчиларнинг жисмоний ва ақлий хусусиятларига кўра тушуниши, фикрлаши, ишни бажариш қобилияти турлича бўлади. Шунинг учун муаммоли вазиятни яратишдан аввал, ўқувчини руҳий жиҳатдан пухта тайёрлаш зарур. Психологларнинг фикрига кўра фикрлаш доимо муаммо ёки саволдан, ажабланиш ёки тушуна олмасликдан, қарама-қаршиликдан бошланади [37].

Муҳокама

Ўқувчиларнинг муаммоли вазиятни тушунишлари, уларнинг келиб чиқиши сабаблари ҳамда нималарга боғлиқлигини идрок қилишлари натижасида шаклланади. Бу ўз навбатида ўқувчига мустақил равишда муаммони ифодалай олиш имкониятини беради. Инсон тафаккури муаммоли вазиятларни яратиш, муаммони қўйиш ва уни ечишдек қобилиятга эга бўлганлиги сабабли, улар томонидан илмий-техникавий кашфиётлар амалга оширилади. Таълим жараёнига муаммоли ўқитишни жорий этиш ўқувчиларга тайёр билимларни ўзлаштиришдан аста-секин мустақил фаолиятга ўтиш имкониятини беради.

Муаммоли таълим илмий-услубий жиҳатдан учта кўринишга эга.

1. Муаммоли вазиятни вужудга келтириш.
2. Муаммонинг қўйилиши.
3. Муаммонинг ечимини топиш.

А.М.Матюшкин муаммоли вазиятни яратишнинг олти қоидадини кўрсатиб беради (2-жадвал) [75]:

Муаммоли вазиятни яратиш қоидалари

Биринчи қоида	Муаммоли вазиятни яратиш учун ўқувчилар олдига янги билимларни очиш ва малакаларни эгаллашни талаб этувчи амалий ёки назарий топшириқларни кўйиш.
Иккинчи қоида	Топшириқлар ўқувчиларнинг интеллектуал имкониятларига мос келиши. Муаммоли топшириқнинг мураккаблик даражаси материалнинг янгилик даражаси, ўқитиш ва уни умумлаштириш даражасига боғлиқ.
Учинчи қоида	Муаммоли топшириқни ўзлаштириладиган материални тушунтиришга қадар бериш.
Тўртинчи қоида	Ўзлаштириш, саволни шакллантириш, амалий топшириқлар каби муаммоли топшириқ бўлиши.
Бешинчи қоида	Битта ва шунга ўхшаш муаммоли вазиятни турли топшириқ типлари келтириб чиқаради.
Олтинчи қоида	Мураккаб муаммоли вазиятни ҳал этишда ўқитувчи ёрдамга келади.

Муаммоли ўқитиш технологияси шу билан характерланадики, бунда ўқитувчи муаммони кўяди, уни шакллантиради, охириги натижани кўрсатади, ўқувчини мустақил изланишга йўналтиради [136, -Б.149].

Натижалар

Таҳлил қилингандан кейин, муаммоларни шакллантириш, вазифаларни ўзгартириш, солиштириш, ўхшашларини излаш қабиларга ўтиш бўлади. Қилинган ишлар натижасида ўқувчилар муаммоларни ечиш вариантларини илгари суришади. Сўнгра танланган вариант текширилади, нотўғри хулосалар ўчирилади, асослилари аниқлаштирилади ва ривожлантирилади [137, -Б.58]. Ўқув муаммосини ечиш ўқувчиларнинг эмоционал доирасига ижобий таъсир кўрсатади, уларнинг коммуникатив қобилиятларини ривожлантириш ҳамда уларнинг индивидуал ва ижодий фикрлашини ривожлантириш учун мақбул шароитни яратади. Бундан ташқари, муаммоларни кўра олиш, саволлар бериш, гипотезаларни илгари суриш, тушунчаларга аниқлик бериш, кузатиш ва тажрибалар ўтказиш, хулосалар қилиш, материални классификациялаш ва тизимлаштириш, матн билан ишлаш, ўз ғояларини исботлаш ва ҳимоя қилиш – мустақил билиш фаолияти қобилияти, тез ўзгарувчан дунёда муваффақиятга эришиш каби таълим натижаларига эришига олиб келади.

Муаммоли вазиятларни яратиш методларига ўқув ва ҳаётий вазиятлардан фойдаланиш, ўқувчиларни ҳодиса ёки фактларни назарий тушунтириш, таҳлил қилиш, умумлаштириш, классификациялашга ундаш, тушунарсиз характер касб этувчи фактлар билан ўқувчиларни таништириш, илмий фактлар ўртасидаги зиддиятларни ҳамда ўқувчиларда олдиндан мавжуд билимларни янги шароитларда қўллаш киради.

Муаммоли вазиятларни яратишнинг методик усулларига қуйидагилар киради:

- ўқитувчининг ўқувчини зиддиятларга олиб кириши ҳамда уларга уни ечиш усулини ўзлари топишини таклиф этиши;
- зиддиятларни амалий фаолият билан дуч келтириши;
- битта саволга турли нуктаи-назардан қарашни баён этиши;
- турли вазиятда ҳодисаларни кўриб чиқишни таклиф этиши (масалан, командир, юрист, молиячи, ўқитувчи);
- ўқувчиларни таққослаш, умумлаштириш, хулосалар чиқариш, фактларни солиштиришга қизиқиш уйғотиши;
- аниқ саволларни қўйиши (умумлаштиришга, асослашга, мантиқий муҳокамага); муаммоли назарий ва амалий топшириқларни аниқлаши (масалан, тадқиқотчилик);
- муаммоли масалаларни шакллантириши (масалан, дастлабки ёки етишмайдиган маълумотлар, ноаниқ саволнинг қўйилиши).

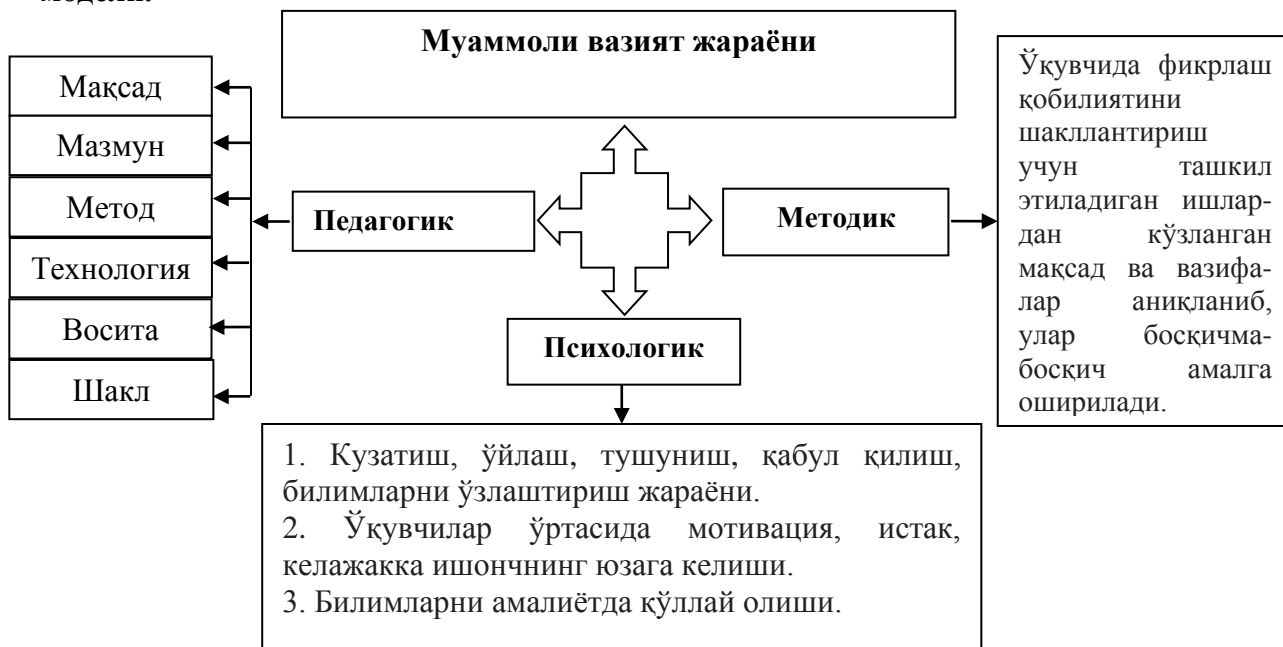
Бошланғич таълимда муаммоли вазиятларни яратишнинг тизимли модели қуйидаги 2.1-расмда ўз аксини топган:

Моделдан кўринадики, бошланғич таълимда муаммоли вазиятларни яратишда педагогик, методик ва психологик жараёнлар асосий ўринни эгаллаб, бу жараённи улар асосида ташкил этиш ва ўтказиш ўқувчиларнинг мустақиллик, ижодкорлик, ташаббускорлик ва тадбиркорлик ҳамда фикрлаш қобилиятини шакллантиришда муҳим ҳисобланади.

Муаммоли вазиятни яратиш методлари классификацияси, у ўқиш жараёнида юзага келувчи қарама-қаршиликлар характерига асосланган. У ўз ичига: назарий тушунтиришларни талаб этувчи ҳодиса ва фактларга ўқувчиларнинг дуч келиши, ўқувчиларнинг амалий топшириқларни бажаришда юзага келувчи ўқув ва ҳаётий вазиятлардан фойдаланиши, ҳодисаларни тушунтириш ёки уни амалий қўллаш йўлларини излаш учун муаммоли ўқув топшириқларини йўлга қўйиши, ўқувчиларда ҳодиса ва фактларни таҳлил қилишга хоҳиш уйғотиш, фаразларни илгари суриш, хулосаларни шакллантириш ҳамда уларни тажрибавий текшириш, факт, ҳодиса, қоида, ҳаракатларни

таққослаш, солиштиришга, янги фактларни дастлабки умумлаштиришга хоҳиш уйғотиш ҳамда предметлараро алоқаларни ташкил этишни олади.

2.1-расм. Бошланғич таълимда муаммоли вазиятларни яратишнинг тизимли модели.

Энди муаммоли вазиятларни яратиш методига оид мисолларни кўриб чиқайлик.

1-усул. Муаммоли вазиятни зиддиятли факт, фикрларни тақдим этиш билан яратилади. Бунда зиддиятларни тушуниш реплика орқали амалга оширилади: Сизни нима хайратлантирди?, Нима қизикарли нарсани сездингиз?, Қандай зиддиятлар бор?. Муаммоларни шакллантиришга ундаш репликалардан икkitасидан бирини танлаб олиш билан амалга оширилади.

2-усул. Ўқувчиларининг фикрлари билан дуч келувчи муаммоли вазият янги материал учун саволлар ёки амалий топшириқлар билан яратилади. Зиддиятларни тушуниш реплика орқали амалга оширилади: Савол биттамиди?, Фикрлар нечта? ёки Топшириқлар биттамиди?, Сиз уни қандай бажардингиз?. Сўнгра умумий матн: Нимага ундай бўлди?, Биз яна нимани билмаймиз?. Муаммоларни шакллантиришга ундаш танлаб олинган репликаларининг бири билан амалга оширилади.

3-усул. Ўқувчиларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурлари билан илмий фактлар ўртасидаги зиддиятли муаммоли вазият икки босқичда яратилади. Биринчисида, ўқитувчи хатоли саволлар ёки амалий топшириқлар билан ўқувчиларнинг турмуш ҳақидаги тасаввурларини аниқлайди. Иккинчисида, эълон қилиш, тажриба, ҳисоблаш ёки кўргазмали орқали илмий факт тақдим этади. Зиддиятларни тушуниш реплика орқали амалга оширилади: Сиз дастлаб нимани ўйлаган эдингиз?, Ҳақиқатда нима бўлди?. Муаммоларни

шакллантиришга ундаш танлаб олинган репликаларининг бири билан амалга оширилади [138].

Муаммоли вазият методи - ўқувчини муаммоли вазиятга тўқнаш келишини таъминлаш асосида, уларнинг билиш фаолиятини фаоллаштиришга асосланадиган йўл. Бу метод ўқувчида муаммоли вазиятларнинг сабабини ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимларини топиш бўйича кўникма ва малакаларни шакллантиришга қаратилган метод.

Муаммоли вазият методини қўллашда ўқитувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди ва муаммони баён қилади. Уни ўтказиш методикаси қуйидагича:

1. Ўқувчига муаммо, топшириқ ёки чалкаш масала қўйилади ва саволлар берилади. Масалан. Нима деб ўйлайсиз?. Фикрингиз қанақа?. Сизнингча қандай?. Бу каби саволлар ўқувчи ўз нуқтаи-назарини шакллантиришга йўналтирилган бўлади.

2. Ўқувчига ўз нуқтаи-назари, фикрини ишлаб чиқиш учун имконият ва фурсат берилади.

3. Ўқувчи ўз фикрини асослайди, бунда унинг нуқтаи-назарини аниқлаб олиш учун саволлар берилади. Масалан. Нега бундай деб ўйлайсиз?. Нималар асосида бундай хулосага келдингиз?

4. Ўқитувчи кўриб чиқилаётган масала юзасидан бошқа фикрда бўлган ўқувчига сўзлаш имкониятини беради. Саволларни беради. Масалан. Кимда бошқа фикр бор, нега?. Ким айтилган фикрни маъқулламайди, нега?

5. Ўқитувчи ўқувчи билан биргаликда турли нуқтаи-назарларни муҳокама қилиш воситасида барча фикрларни таҳлил қилиб чиқади. Саволлар беради. Масалан. Нега бошқа ўқувчининг нуқтаи-назарини маъқулламайсиз?. Ўз нуқтаи-назарингизни тасдиқловчи асослар келтира оласизми?

6. Муаммони топшириқ, масала, чалкаш масала бўйича қабул қилинган қарорга ўқувчи томонидан ўз нуқтаи-назарини қабул қилиши ёки қайта баҳоланиши билан эришилади. Саволлар берилади. Масалан. Сизнингча, кимнинг нуқтаи-назари энг маъқул?. Юзага келган вазиятдан қайси йўл билан чиқиш маъқулроқ? Бундан кўриниб турибдики, мазкур методлар юқори натижа бериши шубҳасиз бўлиб, аммо бунинг жиддий шартлари ҳам мавжуд. Булар ўқитувчининг касбий маҳоратига, билими ва фикрлаш қобилиятига, юқори мулоқот маданиятига эга бўлиши кабилардан иборат.

Муаммоли вазиятлардан ўқув жараёнининг барча босқичларида: янги мавзу баёни, мустаҳкамлаш ва билимларни назорат қилишда самарали фойдаланиш мумкин.

Муаммоли вазиятлар тизими муваффақиятли яратилган ҳолларда мазкур мавзунини муаммоли дарс шаклида ўтиш тавсия этилади. Муаммоли вазиятни таҳлил қилиш асосида муаммоли вазифага айланади. Муаммоли вазифа қуйидаги саволларни қўйишни назарда тутлади: Юзага келган зиддиятларни қандай ҳал этиш мумкин?, Уни нима билан тушунтирамиз?.

Муаммоли вазифалар учта функцияни бажаради.

1. Улар янги билимларни ўзлаштириш жараёнининг бошланғич звеносини ҳисобланади.

2. Ўзлаштириш учун яхши шароитни таъминлайди.

3. Ўқитиш натижаларини даражасини аниқлаш учун асосий назорат воситаларини ўз ичига олади. Лекин, муаммоли вазифаларни муаммоли вазият билан чалкаштириб юбормаслик керак. Муаммоли вазифа муаммоли вазиятга фақат юқоридаги қоидаларни ҳисобга олган ҳолда олиб келади. Муаммоли дарсда янги ўрганилаётган қонун қоидага оид фактлар тўплаш, уларни таққослаш ва таҳлил қилиш, билимларни ўрганиш ва мустаҳкамлаш параллел равишда олиб борилади.

Муаммоли вазиятларни муаммоли мавзулар режасини тузиш, асосий ғояларни аниқлаш, ўқувчилар кўзи олдида нуфузли инсонларнинг аниқ айтганларини танлаш, мавзу бўйича ижодий ишларни ёзиш, схема, расм, чизмаларни кўрсатиш, кўрсатишдан олдин саволлар қўйиш, ўлчаш, тажриба, кузатиш ўтказиш, назарий тушунтиришни талаб этувчи ҳаётий воқеалар, фактлар, предметлар билан ўқувчилар дуч келишларини таҳлил қилиш, амалий ишларни ҳаётий вазиятларни яратиш билан ташкил этиш, муаммоли саволни илгари суриш мақсадида ўқувчиларни ҳаётий воқеаларни таҳлил қилишга ундаш, муаммоли вазиятларни яратиш мақсадида гипотезаларни шакллантириш ва тадқиқотни ташкил этиш ҳамда ўқувчиларни янги фактларни дастлабки умумлаштиришга ундаш каби усуллар билан яратиш ҳам мумкин.

Муаммоли вазиятларни ҳал этишда ўқитувчи ўқувчилар фаолиятини фикр юритишнинг мантиқий операциялари - таққослаш, таҳлил, синтез, классификация, умумлаштириш, тизимлаштириш, индукция, дедукция, абстракциялаш, фикрлаш кабиларга йўналтиради. Ўқувчиларнинг фикрлаш қобилиятини ривожлантириш, уларда тўғри фикрлашни шакллантириш учун фикрлашнинг алгоритмик усулини таклиф қилиш керак.

Таълим жараёнида муаммоли вазиятларнинг бир неча турлари ажратиб кўрсатилади.

1. Ўқувчилар ўз олдидарида турган масаланинг ечимини топа олмайди, муаммоли савол юзага келганда унга ўз вақтида жавоб бера олмайди, янги мавзунини тушунишда анча қийинчиликларга дуч келади.

2. Улар олдин эгаллаган билимларини янги шароит ва вазият юзага келганда қўллай олмайди.

3. Уларнинг муаммони назарий йўл билан ҳал этиши ва бу танланган усулни амалга ошириши ўртасида қарама-қаршиликлар вужудга келади.

4. Ўқувчилар амалда бажарган топшириқ натижалари билан ўзларининг назарий жиҳатдан тушуниб етишлари ўртасида билимларининг етишмаслиги ҳам муаммоли вазиятлар юзага келишига олиб келади.

Муаммоли ўқитиш жараёнини яратиш учун мос равишдаги муаммоли вазиятларни олдиндан кўзда тутилган ва тизимли яратиш талаб қилинади. Муаммоли вазият қачонки, муаммоли топшириқ (ўқув топшириғи, саволлар, амалий топшириқ) ўқувчининг интеллектуал имкониятларига мос келса, юзага келган муаммоли зиддиятларни ҳал қилиш ва муаммоли вазиятдан чиқишга ундасагина дидактик аҳамиятга эга бўлади. Дарс жараёнида муаммоли вазиятларни ҳал этишда аниқ вазиятларни таҳлил қилиш, баҳолаш ва кейинчалик қарор қабул қилишга эътибор бериш лозим. Ўқувчининг фикрлаш қобилиятини фаоллаштиришнинг энг яхши усули асосида муаммоли вазиятлар, уларни ҳал қилиш йўллари эритувчи дарсни ташкил этишдир.

Муаммоли вазиятларни ҳал қилиш босқичлари куйидагилардан иборат:

1. Муаммоли вазиятни яратиш.
2. Вазиятни таҳлил қилиш асосида муаммони қўйиш.
3. Фаразларни илгари суриш.
4. Ечимни текшириш.

Тайёрлов босқичида: ўқитувчи мақсадни белгилаб, керакли вазиятни режасини ишлаб чиқади, яъни:

- бериладиган вазифалар ўқитадиган фани назарий курсининг мантиқан давом эттириши ва ўқувчининг келгусидаги касбий эҳтиёжига мувофиқ бўлиши керак;

- қўйилаётган муаммо мураккаблиги ўқувчиларнинг имкониятлари даражасида бўлишини ҳисобга олиши керак, яъни ўқувчи бир томондан қўйилган вазифани бажара оладиган бўлсин, иккинчи томондан уни бажариш иштиёқи ҳамда муваффақият ҳисси пайдо бўлсин;

- ўқувчиларга ушбу фандан қўйилган муаммолар устида ишлаш бўйича йўл-йўриқлар берилиши керак.

Танишув босқичида: ўқувчи муаммони жонли муҳокама қилишга жалб этилади. Ўқитувчи ўқувчининг маълум соҳадаги билим, фикрлаш қобилиятини ҳисобга олган ҳолда бажариладиган ишнинг умумий изоҳини белгилайди. Якка тартибда ёки бутун гуруҳни қўйилаётган фанга оид муаммонинг мазмуни билан таништиради.

Таҳлил ва якуний қарор қабул қилиш босқичида: муаммоли вазиятни таҳлил қилиш гуруҳий иш бўлгани учун, муаммо очик баҳс-мунозара шаклида ҳал этилгани маъқул. Муҳими, ўқувчидаги билимни ўзлаштириш сифатини ошириш ва муаммони ҳал этиш бўйича бошқаларнинг берган таклифига ҳолисона баҳо беришдан иборат. Барча таҳлиллардан сўнг якуний хулоса чиқарилади. Ўқитиладиган фандан ўқув жараёнини ташкил этиш, ўқувчида репродуктив фикрлашни эмас, балки уларнинг ижодий ва мустақил фикрлаш қобилиятини шакллантиради. Ана шундай муаммоли дарсларни ташкил этиш ва ўтказиш бошланғич таълимда жуда муҳим ҳисобланади.

Хулоса

Ўқув ва бошқа ишлар жараёнида ўқувчида кўп муаммоли вазият юзага келади. Лекин ўқувчи унинг бирини қабул қилади, бошқасини эса йўқ. Бу қийинчилик муаммо бўлади. Муаммоли ўз ичига ўқувчилар учун янги тушунча ва фактлар, ҳаракат усулларини олади. Агар улар бўлмаса, демак бу вазифа муаммоли эмас. Юзага келган муаммолар асосида маълум ва номаълум ўртасидаги зиддият ётади. Жавобни топиш оралик (савол ва жавоб ўртасидаги) билиш ва амалий операциялар ёрдамида бўлиши мумкин. Муаммоли топшириқларни ечиш билан ўқувчи, уни ечиш учун керак бўлган билимларни эгаллайди.

Бошланғич таълимда ўқувчилар томонидан ўқитиладиган фанлардан билимларни ўзлаштириш сифатини ошириш мақсадига йўналтирилган муаммоли вазиятларни яратишда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

-муаммоли вазият ўқувчиларни ишлаб чиқариш фаолиятига асосланган ҳамда муаммоли топшириқ доимо фандан ўзлаштирган билим, кўникма ва малакалар даражасига мос бўлиши;

- янги мавзунини тушунтиришдан олдин қўйилиши;

- агар ўқувчи муаммоли вазиятни ҳал эта олмаса, унга айрим амалларни бажаришдаги иш усулларини кўрсатиш;

- зарур бўлган фан билимларини эслатиш;

- фанга оид билимларни ўзлаштириш сифатининг ошиши ўқитувчи раҳбарлиги остида муаммоли вазиятларни ҳал этиш йўли билан амалга оширилиши;

- у ўқув жараёнида, хулоса чиқаришга ёрдам берувчи йўлловчи саволлар беришни ҳам назарда тутиши лозим.

Бошланғич таълимда ўқитиладиган фанларда муаммоли вазиятни ўрганиш мазкур фан мавзуларига оид материалларни таҳлил қилишда ўқувчилар шу вазиятга ўзлари киришишлари, уни тушуниши ва баҳолай олишлари муҳим. Ушбу ҳолатда ўқувчилар қандай муаммолар борлиги ва қўйилаётган муаммонинг моҳияти нимада эканини аниқлаши лозим, муаммони ҳал этишдаги ўзларининг роли ва бунда ўзларини қандай тутишлари кераклигини белгилаши керак.

Хулоса қилиб айтганимизда, замонавий шароитда бошланғич таълим амалиётида муаммоли таълим, муаммоли ўқитиш, муаммоли вазиятларнинг қўлланилиши ўқитиш жараёнини самарали кечишини таъминлаш билан бирга ўқувчиларда барча ўқитиладиган фанлардан билимларни ўзлаштириш сифатини оширади, мустақил, танқидий ва ижодий фикрлаш қобилиятини ҳамда уларнинг мавжуд билимларини бойитиш билан бирга амалий кўникма, малакаларини янада ривожлантиришга хизмат қилади.

Адабиётлар

1. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик-ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак. Т.: “Ўзбекистон” -2017 йил.14 январь.104 бет.
2. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Т.: “Ўзбекистон” 2016
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва лоижаноб халқимиз билан бирга кураамиз. Т.: “Ўзбекистон”2017 486 бет.
4. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш- юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. Т.: “Ўзбекистон” 7 декабрь 2016 йил. ЎзРес конституцияси қабул қилинганининг 24 йиллигига бағишланган тантанали маросимидаги маърузаси.
5. Борзова В.А. Развитие творческих способностей у детей. – Самара: Самар. Дом печати, 1994.
6. Система “Триз-Шанс” Педагогика+Триз: Сборник. Выпуск 1. – Гомель: ИПП “Сож”, 1996.
7. Зак А.З. Развитие интеллектуальных способностей у детей 9 лет. – М: Новая школа, 1996.
8. Система “Триз-Шанс” Педагогика+Триз: Сборник. Выпуск 2. – Гомель: ИПП “Сож”, 1997.

9. Нурмухаметова А.Б. Играя, развиваем. Развивая, обучаем. – Набережные Челны. Институт непрерывного педагогического образования, 1997.
10. Симаковский А.Э. Развитие творческого мышления детей. – Ярославль: “Академия развития”, 1997.
11. Винокурова Н.К. Развитие творческих способностей учащихся. – М: Образовательный центр “Педагогический поиск”, 1999.
12. Гин С.И. Мир фантазии. – М: Вита-Пресс, 2001.
13. Гин С.И. Мир логики. – М: Вита-Пресс, 2001.
14. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми. Под ред. И.В.Дубровиной. – М: Издательский центр “Академия”, 2001.
15. Савкуева В.Ю. Решение творческих задач как условие развития креативности мышления. // “Начальная школа плюс До и После”, 2004, №7, с.31.
16. Ишмухамедов Р., Юлдашев М. Таълим ва тарбияда инновацион педагогик технологиялар.-Т.: “Ниҳол нашрети, 2013 йил 278 бет.
17. Жуманазаров С.С., Хайдаров Б., Ли Д., Қаюмов Ш. “Компьютер саводхонлиги асослари”. –Т.:2014 й. 98 бет
18. Мавлянов А. ва б.қ.лар. “Илғор педагогик технология бўйича ўқув дарсини лойиҳалаш”. Замонавий таълим. 2016. №2. Б.25-29.
19. М.Э.Жумаев, М.Ю.Юлдашева, Б.У.Мингбаева, Г.А.Маматова “Бошланғич таълимни ўқитишда замонавий ёндашувлар ва инновациялар” методик услубий кўлланма – Т.: 2017 й.
20. Ходжиева Ф.О. Ўқувчиларни ижодий фикрлашга ўргатиш ва унинг муҳим жиҳатлари. Замонавий таълим / современное образование. –Т.: 2017. –Б. 6
21. Абдураимова Г. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини технология фанини ўқитишга методик тайёргарлигини такомиллаштириш. Бошланғич таълимда интеграциявий-инновацион ёндашувлар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. Тошкент. –Ўқитувчи. ТДПУ. -2019. –Б. 7-10.
22. G. Eshchanova (2023). Sociology Of Preschool Education: Distinctive Characteristics. Science and innovation, 2 (B3), 2023. 333-337. doi: 10.5281/zenodo.7764475.

MUMTOZ BADIY MATNLARDA LINGVOMADANIY KONSEPTLARNING PAREMIOLOGIK VOSITALAR ORQALI VOQELANISHI

*DİL-KÜLTÜR KAVRAMLARININ KLASİK EDEBİ METİNLERDE PAREMIYOLOJİK
ARAÇLAR YOLUYLA UYGULANMASI*

*Application Of Language-Culture Concepts In Classical Literary Texts Through
Paremiological Tools*

Zulfiya MARUFOVA*

Annotatsiya

Ushbu maqolada madaniyatning tilda aks etishi, muayyan xalqning milliy-etnik xususiyatlari, madaniy va estetik qarashlari uning badiiy adabiyotida namoyon bo'lishi yoritiladi. Har bir xalq lingvomadaniyatining o'ziga xosligi, ularda xalq tarixi, etnopsixologiyasi, emotsional-estetik xususiyatlari, axloqiy sifatlari o'z ifodasini topadi. Xususan, o'zbek mumtoz matnlarida paremiologik birliklar – maqollar, matallar, frazeologik va turg'un iboralar, shuningdek, xalq urf-odati va qadriyatlari bilan bog'liq birliklarning poetik maqsadga yo'naltirilgan talqini xususida so'z boradi. Navoiy, Lutfiy, Atoyi, Sakkokiy kabi shoirlar ijodidan olingan namunalar misolida ularning leksik-semantik xususiyatlari tahlilga tortiladi. Mehmondo'stlik, poklik, odob-axloq singari milliy-madaniy qadriyatlarni ifodalovchi, shuningdek, tush ta'biri, xalq urf-odatlari bilan bog'liq paremiologik birliklarning "ishq", "go'zallik" konseptlarini verballashtirishdagi ahamiyati konseptual-semantik, assotsiativ-verbal metodlar orqali yoritib beriladi. "Baxt", "ishq", "poklik", "go'zallik" kabi lingvomadaniy konseptlarda xalqning milliy-etnik xususiyatlari, milliy madaniyati, emotsional-estetik baho mezonlari o'z aksini topishi ilmiy asoslanadi.

Kalit so'zlar: *lingvomadaniyat, milliy madaniyat, paremiologik birliklar, maqollar, urf-odatlar, estetik baho, etalon, poklik, axloqiy qadriyatlar, go'zallik.*

Abstract

In this article, the reflection of culture in language, the national-ethnic characteristics of a certain nation, cultural and aesthetic views are reflected in its fiction. The uniqueness of the linguistic culture of each nation, its folk history, ethnopsychology, emotional-aesthetic features, and moral qualities are expressed in them. In particular, the Uzbek classical

* O'zbekiston san'at va madaniyat instituti dotsent v.b., filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
Doç. Dr., Özbekistan Sanat ve Medeniyet Enstitüsü, zulfiyaxon2018@gmail.com

texts talk about paremiological units - proverbs, proverbs, phraseological and fixed expressions, as well as the interpretation of units related to folk customs and values. Their lexical-semantic features are analyzed on the example of the works of poets such as Navoi, Lutfiy, Atoy, Sakkokiy. The importance of paremiological units representing national-cultural values such as hospitality, purity, manners, as well as dream interpretation and folk customs in verbalizing the concepts of "love", "beauty" is highlighted through conceptual-semantic, associative-verbal methods. It is scientifically based that the national-ethnic characteristics of the people, national culture, and emotional-aesthetic evaluation criteria are reflected in linguistic and cultural concepts such as "happiness", "love", "purity", "beauty".

Key words: *linguistic culture, national culture, paremiological units, proverbs, traditions, aesthetic assessment, standard, purity, moral values, beauty.*

Genişletilmiş Özet

Bir milletin kültürü diline yansır. Bu noktada milli-kültürel değer sisteminin ve halkın manevi zenginliğinin nesilden nesile aktarılmasında kurgu edebiyatın önemi büyüktür. Özbek klasik edebiyatında özellikle 15. yüzyıl şairlerinin eserlerinde Özbek halkına özgü gelenek ve değerler paremiolojik birimler aracılığıyla ifade edilerek şiirsel bir hedefe yönlendirilmektedir.

Özbek halkının eşsiz değerlerinden biri de misafirperverliktir. Misafire en leziz yemekler ikram edilir ve her dileği yerine getirilir. Bu özellik, "Misafir evin zinetidir", "Misafir baban gibi büyüktür", "Misafir aziz, ev sahibi leziz", "Misafir Tanrı'nın konuğudur", "Misafirin yeri gözlerin üstüdür" gibi atasözleri ortaya çıkmış ve insanların dil dünyasına da yansımıştır.

Gedayî'nin aşağıdaki gazelinde "Yar la'li'nin (dudağının) hayalinin gönlüne misafir olduğu ve misafir ruhunu tattığı, aşık misafirin istediğini vermeye hazır olduğu" ifade edilmektedir.

Can üçün la'ling hayali tüşti könglüm evine

Tartayın canımni çün kıldı anı mihman tama' (Gedayî, "Hasta könglümge").

Demek la'l ("yarin dudağı") üzerindeki hayal bu misafirdir, yiyecek ("tama'sı") ise candır. Aşığın gönlüne sevgilinin dudaklarının hayali düştü ve can istedi. Geleneğe göre misafirin isteği yerine getirilmelidir. Aşık canını vermeye hazırdır.

Manzum metinlerde ilahi aşk temasının önde gelen unsurlarından biri iffettir. Müslüman dünyasında temizliğe önem veriliyor. Sabahları yüzünü yıkamadan birisiyle konuşmak, yüzüne bakmak kabalıktır. Atayî'nin

Köz yüzümni yaşım bile yuvay sizni köerde

Kim, *pâk sanemge nazar-ı pâk kerektür* ("Aşık kişing") beytinde "pâk olan bir şeye pâk bir bakış ile bakmak" yani *pâklık*, *saygı*, *değer verme* gibi değerlerin yansımalarını görmek mümkündür. Şair, saneme bakmadan önce gözyaşlarıyla yüzünü yıkamaktan bahsederken, Allah'ın güzelliğine ulaşmak için riyazat yapmayı, günahlardan kurtulmayı, arınmayı kastetmektedir. Basit bir milli kültürel gelenek aracılığıyla son derece ilgi çekici bir batınî manayı ifade eder.

"Bir gün tuzunu yediği yere kırk gün selam ver" şeklindeki milli değer de klasik eserlerde ifade edilmektedir. Örneğin:

Şol halavet-kim tapıptur tuzluk ernindin bu can

Ger unutsam hakkını közümmi ol ak (Gedayî, "Ta felek saldı meni").

Aşık "Ruhum senin güzel dudaklarında zevk buldu, eğer bunun hakkını unutursam, gözlerime ak düşün, görmez olsun" diye yemin eder. Nevâyî'nin eserlerinin açıklamalı sözlüğünde *tüzlük* kelimesinin ikinci anlamı olarak "hoş, doğru, dürüst" kelimeleri sıralanıyor. *Tüzlük* kelimesinin temeli olan *tüz* rengiyle öne çıkan beyaz renk, zihinde çağrışımsal bir bağlantı oluşturarak okuyucuda zevk uyandırır.

Aşağıdaki örnek Lütfi'nin "pâklık" değerine benzersiz bir yaklaşımını göstermektedir:

Yer üzre etek südrep ötüpsiz anıng için

Tofrak ile her yerde reva boldı taharet (Lutfiy, "Ey gamze bile...").

Müslüman kişi namaz kılmadan önce abdest alır. Suyun bulunmadığı durumlarda abdest yerine teyemmüm toprakla yapılır. Lütfi'nin betine göre: "Sevgilinin eteklerinin sürüldüğü toprak, çok temiz taharetli olur. Çünkü o temiz ve ilahi mahiyete sahiptir."

Çeşitli bayramlarda yoksullara ve çocuklara bayramlıklar, hediyeler vermek kadim milli değerlerimizden biridir. Atayî, "İydlik" radifli gazelinde bu gelenek üzerinden subjektif amacını şöyle ifade eder:

Ey saba, keltür oşal gülgün kabadın ıydlik

Lale yüzlük serv boyluk dilrebadın ıydliq ("Ey saba").

Aşık sabaya yalvarıyor ve "gülgün kaba" güzelinden bayramlık getirmesini istiyor. Bu bayramlık bir müjde olabileceği gibi hoş bir koku da olabilir.

Rüya yorumuna ilişkin araçlar da edebi literatürde öznel amacı ortaya çıkarmak için aktif olarak kullanılmaktadır.

Uykuçi bahtım kapa çinini daim tüş körer

Vah ki ta'bir içre bardur tüşte saç körgen bela (Lütfî, "Ey ezeldin canıma").

Birçok milletin dilinde ve kültüründe siyah renk, tatsızlık, mutsuzluk, yas anlamına gelir. Şiirde âşığın aklı gece gündüz yar ile meşgul olduğundan yarın siyah saçları da rüyasına dahil olur. Bu nedenle aşık, bunu bela ve talihsizlik olarak yorumlar. "Çin" kelimesi klasik Doğu edebiyatında "saç" anlamında kullanılmaktadır. Renk ve miktar (siyah ve çok) sembolleri dikkate alınır.

"Bir insanın kim olduğunu davranışlarından anlarsın" şeklindeki ahlaki değer ifadesini şu beyitte görmek mümkündür:

Laf urur zülfüng bile müşk aslıda bardur hata

Her kişining aslını bilse bolur ahlakdın (Lütfî, "Dilber-a, sındurma ahd...").

Şair, miskin siyahlığı ve kokusuyla kendisini yarın saçına benzetmesini ahlaksızlık olarak nitelendiriyor.

Sekkakî bir başka gazelinde toplumsal usullerle ilgili geleneği şiirsel bir imgeye dönüştürerek güzel bir durumu açıklar:

Eltti agzıngdın ogurlap piste tarlıknı anga

Tuz suvın kuydılar ança, andın ikrar eyledi ("Gül yüzüngni").

Yani *fıstık darlığı (küçüklüğü) sevgilinin ağzından çaldığı için onun üzerine tuzlu su döktüler ve o da suçunu itiraf etti*. Doğu güzellik kriterlerinde küçük bir ağza oldukça değer verilmektedir. Şairler ağız tasvirinde sıklıkla fıstık fitonimini kullanırlar. Eski zamanlarda hırsızları kırbaçlayıp yaralarına tuz serperek suçlarını itiraf etmesi sağlanırdı. Şair, tuzlu su serpilmiş fıstıkların kavurma işlemi sırasında ağzının yumuşak açılması olayını bir "itiraf" olarak değerlendiriyor.

Kültürdilbilimi, dili kültürel bir olgu olarak inceler. Bunda halkın paremiolojik birimleri, kültürel ve manevi mirası büyük rol oynamaktadır. Kısacası dil kültürle yakından ilişkilidir ve insanların kültürel yaşamı dile yansır. Yukarıda Klasik edebiyat ürünlerinden verilen örnekler bunun eskiden günümüze kadar değişmediğini göstermektedir.

Kirish

Millatning madaniyati uning tilida aks etadi. Shu o'ringda badiiy adabiyotning milliy-madaniy qadriyatlar tizimini, xalqning ma'naviy boyligini avlodan-avlodga yetkazishdagi

ahamiyatini ta'kidlash joiz. Badiiy matnlarda til egalari mansub bo'lgan xalqning urf-odati, qadriyatlari, madaniyati poetik maqsadga xizmat qilish asnosida xalqqa xos milliylik, o'ziga xoslikni namoyon qilib turadi. Bu qarashlar millatning lingvomadaniy konseptlarida o'z ifodasini topadi. Har bir lingvomadaniy konsept, eng avvalo, inson tafakkurida mavjud bo'ladi, u o'zida kognitiv-ratsional va emotsional-psixologik mazmuni birlashtiradi. G.Hamidovanning fikricha, "lirik turning asosiy g'oyasi bevosita shoir tomonidan bayon etilmasdan, faqat ana shu she'rning yadrosiga biriktirilgan konseptlar sistemasi orqali inson hayot yo'lining aniq tomonlari vositasida kitobxonga yetkaziladi" [Hamidova, 2020, 353]. "Baxt", "ishq", "poklik", "go'zallik" kabi lingvomadaniy konseptlarda xalqning milliy-etnik xususiyatlari, milliy madaniyati, emotsional-estetik baho mezonlari anglashilib turadi.

Asosiy qism

O'zbek mumtoz adabiyotida, xususan, XV asr she'riyati vakillari ijodida o'zbek xalqiga xos urf-odatlar, qadriyatlarning paremiologik birliklar vositasida ifoda topishi, shuningdek ularning poetik maqsadga yo'naltirilganligi e'tiborga molik. O'zbek xalqining mehmondo'stligi zing ko'zga tashlanib turuvchi milliy xususiyatlardan sanaladi. Mehmon oldiga eng taniq taomlar qo'yiladi. Mazkur etnik xususiyat xalqning lisoniy olamida ham aks etib, "Mehmon — uyning ziynati", "Mehmon — otangdek ulug'", "Mehmon — aziz, mezbon — laziz", "Mehmon — atoyi xudo", "Mehmon joyi ko'z ustida" kabi maqollar dunyoga kelgan. Bu qarashlar she'riyat olamida shoirning poetik maqsadiga mahorat bilan singdirilishi natijasida go'zal tasvirlar yuzaga kelgan.

Gadoiyning quyidagi g'azalida "Yor la'li(labi)ning xayoli ko'ngliga mehmon bo'lgani va u mehmon jon ta'ma qilgani, oshiq mehmon istagan narsani berishga tayyorligi" bayon etiladi.

Jon uchun la'ling xayoli tushti ko'nglum evina,

Tortayin jonimni chun, qildi ani mehmon tama' (Gadoiy, "Xasta ko'nglumga").

Demak, la'l ("yor labi") xayoli – mehmon, taomi ("tama'si") – jon. Odatga ko'ra, mehmon talabi bajo keltirilishi kerak. (Bu qadriyat zamonaviy adabiyot vakillari asarlarida ham aks etgan. Masalan, Turob To'laning "Do'nan" hikoyasida buning yorqin misolini ko'rishimiz mumkin. Unda hikoya qahramonining sevimli toychog'ini uyga kelgan mehmon yoqtirib qolgani uchun unga tortiq qilib berib yuborishadi).

Navoiy g'azalida ushbu qadriyatning quyidagicha ifodasini ko'ramiz:

Ko'ngluma kelsa xayoling, chiqar o'trusig'a jon,

El chiqar, uyga kirar vaqtda mehmon o'tru.

Ya'ni, ko'nglimga xayoling kelganida jonim chiqadi, xuddi mehmon kelganida mezbun uning qarshisiga chiqqani kabi. Mehmonning darajasi shu qadar balandki, mezbun albatta turib, uning qarshisiga chiqadi. Majoziy ma'noda yor xayoli oshiqni jon berar darajada hayajonga solishi anglashiladi. *Mezbun* va *mehmon* leksemalarini semantik maydon asosida tahlilga tortilsa, *mezbun* – *oshiq ko'ngli*, *mehmon-yor xayoli* sifatida umumiy semalar ostida birlashadi. Ya'ni, *mezbun* va *oshiq ko'ngli* leksemalarini *ega*, *sohib*, *hayajonlanmoq*, *quvonmoq*, *fidoyilik* semalari uyg'unlashtirsa, *mehmon* va *yorning xayoli* uchun *tashrif*, *qadrli*, *aziz* kabi semalar umumiylik hosil qiladi.

Poetik matnlarda ilohiy ishq mavzusidagi yetakchi unsurlardan biri poklikdir. Musurmon dunyosida poklikka e'tibor katta. Ertalab yuzni yuvmasdan birov bilan gaplashish, yuziga qarash odobsizlik hisoblanadi. Atoyining

Ko'z-yuzimni yoshim bila yuvay sizni ko'rarda,

Kim, pok sanamga nazari pok keraktur (“*Oshiq kishiing*”) baytida “pokiza narsaga pok nazar bilan qarash”, ya'ni *poklik*, *hurmat*, *qadr-qimmat* singari qadriyatlar namoyishini ko'ramiz. Shoir sanamga qarashdan oldin ko'z yoshi bilan yuzni yuvish haqida so'zlarkan, olloh jamoliga yetish uchun riyozat chekish, gunohlardan forig' bo'lish, poklanishni nazarda tutadi. Oddiy milliy-madaniy odat orqali ajoyib botiniy ma'no ifodasini beradi. Poklik qadriyati Atoyning boshqa baytida shunday namoyon bo'ladi:

Ul ilikkim, suvdin ortiqtur, yuvmas oni suda,

Balki suvni pok bo'lsun deb iliki birla yuvur (“*Ul sanamkim...*”).

Ya'ni: “*Suv yaqosida o'tirgan sanam shu qadar pokki, u suvda qo'lini yuvmayapti, balki suvni qo'li bilan poklayapti*”. Suv – barcha kirlarni poklovchi manba, vosita. Ammo sanamning qo'li suvni ham poklayapti.

“Bir kun tuz totgan yerga qirq kun salom berish” haqidagi milliy qadriyat ham o'zbek adabiyoti namunalari o'z ifodasini topgan. Chunonchi:

Shul halovatkim topibtur tuzluq ernindin bu jon,

Gar unutsam haqqini qilsun ko'zumni ul oq (Gadoiy, “*To falak soldi meni*”).

Navoiy asarlari izohli lug'atida *tuzluq* so'zining 2-ma'nosi sifatida “yoqimli, to'g'ri, halol” so'zlari keltirilgan [Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati, 1983, 253]. Gadoiy misralarida shu ma'no nazarda tutiladi, oshiq “Jonim yoqimli lablaringdan halovat topdi, agar buning haqqini unutsam, ko'zimga oq tushsin”, deya qasam ichadi. *Tuzluq* so'zining asosidagi *tuz* rangi bilan ko'zga tushadigan oq rang ongda assotsiatsiyativ bog'lanish hosil qilib, o'quvchida zavq uyg'otadi.

Har bir xalqning o'z dini, ibodat obyektini, lingvomadaniyatida o'ziga xos teologik, mifologik timsollar, urf-odat va an'analar tizimi shakllangan. Musulmon mamlakatlarida

namoz o'qish uchun boshni yerga qo'yib ibodat qilinishi poetik matnlarda turlicha maqsadlar ro'yobiga xizmat qilgan. Quyidagi baytda yorning qutlug' oyog'i tekkan yerga elning sajda qilishi ma'shuqani ilohiy timsol darajasiga ko'taradi:

Qutlug' ayoging yerga tegibdur, oning uchun

El urga qo'yub bosh, qilur barcha ibodat (Lutfiy, "Zulfuni ko'rub").

Shoir sanamni benuqson, komil ilohiy xilqat darajasiga ko'taradi. Demakki, uning oyog'i tekkan yer ibodat qilishga loyiq darajada muqaddas.

Quyidagi misolda Lutfiyning "poklik" qadriyatiga yana bir yondashuvini ko'rish mumkin:

Yer uzra etak sudrab o'tubsiz oning uchun

Tufroq ila har yerda ravo bo'ldi tahorat (Lutfiy, "Ey g'amza bila...").

Musurmon odam namoz o'qishdan oldin poklanadi, ya'ni tahorat oladi. Suv bo'lmagan sharoitda tahorat o'rniga tuproq bilan tayammum qilinadi. Lutfiy baytiga ko'ra: "Yor etagini sudrab o'tgan yer tuprog'i tahoratli bo'ladi, chunki u juda pok va ilohiy xilqat".

Shoirning boshqa g'azalida yuqoridagi fikrning mantiqiy davomi sifatida quyidagi baytlar ham bor:

Arz qilma gullaringni bizga onsiz ey bahor,

Qaysi gulning etagi oxir aningdek pok erur? (Lutfiy, "Yoz fasli")

misralarida yorsiz bahor gullarining ham qadri yo'q. Chunki ularning etagi pok emas. Nega aynan etak? Chunki etak uzun ko'ylakning yerga tegib turuvchi qismi bo'lib, kir bo'lish ehtimoli yuqoriroq. Ma'shuqa libosining etagi shu qadar pok va u tekkan joylariniyam poklab o'tadi.

Hayit bayramlarida miskinlarga, bolalarga hayitlik, sovg'alar berish azaliy milliy qadriyatlarimizdan. Atoyi "Iydliq" radifli g'azalida bu odat orqali o'zining subyektiv maqsadini bayon qiladi:

Ey sabo, keltur o'shal gulgun qabodan iydlig,

Lola yuzluk, sarv bo'yuk dilrabodin iydlig ("Ey sabo").

Baytda "gulgun qabo", "lola yuzluk, sarv bo'yuk dilrabo" - hayitlik berishga qodir davlatmand, oshiq esa ehtiyojmand miskin sifatida gavdalanadi. Ammo miskinning tilagi mol-dunyo emas. Sabo nima keltirishi mumkin? Albatta yoqimli ifor yoki xush xabar. Bunda "gulgun qabo", "lola yuzluk, sarv bo'yuk dilrabo" metaforik antroponimlari hayitlik tilanayotgan miskin oshiq obraziga kontrast qo'yiladi. Har ikkisini *xushxabar, iydlig, muruvvat, intizorlik, ehtiyoj* leksemalaridagi umumiy semalar bog'lab turadi.

Badiiy-estetik maqsadni yuzaga chiqarishda tush ta'biri bilan bog'liq qarashlar ham faol qo'llaniladi. A.Ulug'ov fikricha, "badiiy asarlarda inson hayotini har tomonlama yoritish,

uning obrazini to‘laqonli ko‘rsatish maqsadida qahramonlarning tushlari bayoniga muayyan o‘rin beriladi. Folklor namunalarida ham, yozma mumtoz asarlarda ham insonning tushi uning ichki kechinmalari, maqsad-intilishi, duch kelgan muammolari bilan bevosita bog‘liq holda kechishiga e‘tibor qaratiladi. Chunki tush har bir kishi hayotining uzviy qismi sanaladi”[Umarova, 2021, 111].

Uyquchi baxtim qapo chinini doim tush ko‘rar,

Vahki, ta‘bir ichra bordur tushta soch ko‘rgon balo (Lutfiy, “Ey azaldin jonima”).

Ko‘pgina xalqlar lingvomadaniyatida qora rang noxushlik, baxtsizlik, motam timsolida sifatida tushuniladi. B.A.Bazimaning qayd etishicha, qora rang *baxtsizlik, qayg‘u, motam va o‘limni* anglatadi. S.O‘tanova ham bu rangning *motam, cheksizlik, qo‘rquv, o‘lim, mavhumlik* ramzi ekanligini qayd etadi [Umarova, 2021, 111]. Soch sharq milliy tafakkurida qora rang bilan assotsiativ bog‘lanadi. Lutfiy baytida oshiqning xayoli tunu kun yor bilan band bo‘lganligi uchun uning tushiga ham yorning qora sochlari kiradi. Shu sababli oshiq uning ta‘birini baloga, baxtsizlikka yo‘yadi.

Tush va uning ta‘biri bilan bog‘liq Atoyining quyidagi baytida har ikki misrani “sehr-jodu” so‘zi bog‘lab turadi:

Ko‘zlarini tush ko‘rib, so‘rsam muabbir der menga:

“Bu tushing ta‘birini so‘r sohiri Kashmirdin!” (“To musavvir bo‘ldi”).

Mumtoz she‘riyatda shoirlar ko‘z timsoliga ko‘p murojaat etishadi. Bu tasvirlarda ko‘zning turfa qirralari namoyon etiladi, ko‘zga xos jodu va sohir (sehrli) sirlari ochilib, ta‘sirchanlik oshiriladi. Ko‘pincha “*Jodu va sohir* so‘zlari Kashmir nomi bilan yonma-yon keladi hamda “Kashmir jodusi”, “joduyi Kashmir”, “sohiri Kashmir” iboralari ko‘rinishida uchraydi. Kashmir va kashmiri (sehrgar, afsungar, jodugar, hiylagar, makkor) atamalari jodu va sehrni anglatganidek, ushbu so‘zlar zamirida Kashmir va kashmiri (Kashmirdan, kashmirlik) ma‘nolari yashirindir”[Norqulova, 2021, 512]. Rivoyatlarga ko‘ra, Kashmir degan joyni Sulaymon payg‘ambar barpo qilgan bo‘lib, u yerning ayollari ko‘zlarining tim qora va maftunkor, sehrlovchi ekanligi bilan mashhur bo‘lgan. Ular sho‘x-shaddod, raqs tushishga usta, yana folbinlik va bashoratchilik ham qilganlar. Bu naqlar arab va fors-tojik nazmiga singib borgan va ko‘z go‘zalligining andozasiga aylangan. Yuqoridagi baytda tushning ta‘birini sohiri Kashmirdan so‘ralishiga ular o‘rtasidagi tushunchalar bog‘liqligi sabab bo‘lgan.

Munajjim qoshu ko‘zung ko‘rgach aytur

Kim, ushbu oy boshinda fitnalar bor (Lutfiy, “Sening usruk ko‘zungga”).

Baytdan ikki mazmun anglashiladi: 1. “Munajjim qoshu ko‘zingga qarab, bu oy boshida fitnalar bo‘lishini aytdi”; 2. Qosh oy bilan shakl belgisi orqali, ko‘z esa “fitna” xususiyat

belgisi orqali umumiylik kasb etib, “hiloday qosh oldida fitnakor ko‘z borligi” ta’kidlanadi. Tush va uning ta’biri bilan bog‘liq qarashlar ko‘plab xalqlar lingvomadaniyatida o‘ziga xos ramzlar va timsollar tizimining yuzaga kelishiga asos bo‘lgan.

“Odamning kimligini xulqiga qarab bilsa bo‘ladi” tarzidagi axloqiy qadriyat ifodasini quyidagi baytda ko‘rish mumkin:

Lof urur zulfung bila mushk aslida bordur xato,

Xar kishining aslini bilsa bulur axloqdin (Lutfiy, “*Dilbaro, sindurma ahdu...*”).

Mazmuni: “*Mushk yorning sochi bilan lof urishi xatodir, negaki kimsaning aslini uning axloqidan bilsa bo‘ladi*”. Baytda axloqiy qadriyat namoyishini ko‘rish mumkin. Shu o‘rinda mushk bilan soch *qoralik* va *xushbo‘ylik* belgilari bilan bir semantik maydonga kiradi. Shoir nazdida mushkning o‘z sifatlari bilan emas, yor zulfining sifatlari bilan lof urishi axloqsizlikdir. Demak, soch mushkdan ham qoraroq va xushbo‘yroq.

Natijalar va muhokama

Islom mamlakatlarida “zakot berish” ibodati mavjud bo‘lib, uning mohiyati poetik maqsad talabi bilan she’riy matnlarda ham aks etgan. Masalan:

Husning zakotin bergali bir qulin izlasang,

Sakkokidek bu dunyoda bir benavo qani? (Sakkokiy, “*Sentek jahonda*”)

Zakot so‘zi lug‘atda “poklik” va “o‘shish” degan ma’nolarni anglatadi. Zakot bergan kishining moli poklanadi. Mulkdor kishilar muayyan miqdorda boyligidan zakot berib turishi islomdagi asosiy farzlardan biri. *Sakkokiy she’rida ma’shuqa husni mol-davlatga qiyoslanadi, undan zakot berish lozim va oshiq o‘zini bunga muhtoj qul sifatida namoyon etadi. Husn zakoti, albatta, oshiq uchun visol, yor marhamati bo‘ladi.*

Xalqimizga xos xayr-saxovat, boy odamning kambag‘allarga ehson qilishi, ochni to‘ydirishi kabi milliy urf-odat va qadriyatlarimiz ifodasi hamma zamonlarda ham badiiy adabiyotda o‘z aksini topib kelgan. Lirik matnlarda ularning oshiqona talqinini ko‘rish mumkin.

To‘yguncha qo‘y yuzung sori Lutfiyni boqqali,

Ne‘matni boy kishi ayamas, chunki ochtin (Lutfiy, “*Sayd etti dilbarim*”).

YA’ni yor yuzi – oshiq uchun tansiq ne‘mat. *Oshiq + yor yuzi va och odam + ne‘mat(taom)* konstruksiyasini umumlashtiruvchi “*istak*”, “*nafs*” “*qoniqish*” semalari bu fikrga asos bo‘ladi.

Lutfiy quyidagi baytda *qo‘li ochiq* turg‘un birikmasini o‘z va ko‘chma ma’noda qo‘llab, go‘zal ifoda yaratgan:

Kumush bilaklaringizni yeng ichra yoshurmang,

Kishining ilgi ochuq bo‘lsa, benazir bo‘lur (Lutfiy, “*Zamona ahli*”).

Baytdan ikki xil mazmuni tushunish mumkin: 1) oppoq bilaklarni yeng ichiga yashirmang, ular ochiq tursa, chiroyli ko‘rinadi; 2) oshig‘ingizga iltifot qiling, odamning qo‘li ochiq (saxovatli) bo‘lsa, benazir bo‘ladi. Insoniy qadriyat ikkinchi ma‘no (tagma‘no)da aks etadi. Bu mavzudagi misollarni ko‘plab keltirish mumkin.

Ne bo‘lg‘ay agar Lutfiyi bechorani ko‘rsang,

Kim xayr ishidur xastaga kim kilsa iyodat (Lutfiy, “Zulfuni ko‘rub”).

Sakkokiy yana bir g‘azalida ijtimoiy tartib-qoidalar bilan bog‘liq odatni poetikaga ko‘chirib, chiroyli holatni beradi:

Eltti og‘zingdin o‘g‘urlab pista torliqni anga,

Tuz suvin quydilar oncha, ondin iqror ayladi (“Gul yuzungni”).

Ya‘ni: *pista torlik(kichkinalik)ni yor og‘zidan o‘g‘irlagani uchun unga tuzli suv quydilar va u aybiga iqror bo‘ldi.* Sharqona go‘zallik mezonlarida og‘iz kichikligi yuqori baholanadi. Shoirlar yor og‘zining ta‘rifida ko‘picha pista fitonimini qo‘llaydilar. Qadimda o‘g‘rilarni qamchilab, jarohatiga tuz sepish jazosini qo‘llash orqali aybiga iqror qilingan. Shoir pistani tuzli suv sepib qovurish jarayonida yumuq og‘zi ochilib ketish hodisasini “iqrorlik” sifatida baholaydi.

Xulosalar

Lingvokulturologiya tilni madaniy fenomen sifatida o‘rganadi. “Bu esa olamni milliy til oynasi ortidan ko‘rish demakdir. Ushbu jarayonda til alohida milliy ichki dunyosi ifodasi sifatida ko‘zga tashlanadi. Madaniy kadriyatlar o‘zida universal va individual, dominant va qo‘shimcha fikrlarni ajratishi mumkin bo‘lgan tizimni namoyon kiladi. Ular o‘z aksini tilda topadi, aniqrogi so‘zlar sintaktik birliklarda, frazeologizmlarda, paremeologik fondlarda va pretsendent matnlarda ko‘rinadi” [Saidova M., Qo‘ziyev, 2017, 124]. Xulosa qilib aytganda, til madaniyat bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, xalqning madaniy hayoti tilda aks etadi.

Adabiyotlar

1. Atoyi. Devon / Nashrga tayyorlovchi, so‘zboshi, lug‘at va izohlar muallifi: Sayfiddin Sayfulloh. – Toshkent: Fan, 2008. – B.320.
2. Gadoiy. Devon / Nashrga tayyorlovchi va so‘z boshi muallifi Erkin Ahmadxo‘jayev. – Toshkent: Adabiyot va san‘at nashriyoti, 1973. – 148b.
3. Lutfiy. Devon. – Toshkent: Fafyp Fulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. – 352b.
4. Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. 4 jildlik. 3-jild. – Toshkent: Fan, 1983. – B.253.

5. Norqulova Sh. Jodu va sohir ko‘zlar // Jamiyat va innovasiyalar – Obshestvo i innovasii – 2021-Society and innovations Journal home page: <https://inscience.uz/index.php/socinov/index>
6. Saidova M., Qo‘ziyev U. LingvokulturologiY. – Namangan, 2017. – B.73.124
7. Sakkokiy. Tanlangan asarlar. Ikkinchi nashri / Nashrga tayyorlovchi: Qavomiddin Munirov. – Toshkent: Davlat badiiy adabiyot nashriyoti, 1960. – 84b.
8. Umarova N.R. Alisher Navoiy asarlarining lisoniy-konseptual tadqiqi: Filol. fanl. d-ri (DSc) ... diss. – Farg‘ona, 2021.
9. Hamidova G. M. Yusuf she‘riyatida lingvomadaniy koseptning ifodalanishi // Onlayn xalqaro ilmiy-amaliy konferensiY. – Andijon, 2020. <http://conference.adu.uz>. – B.353.
10. http://navoi.natlib.uz:8101/uzb/xazoyin_ul_maoniy_beshinchi_tom/gazallar/gazallar_501_650/

“MALLA SAVDOGAR” DOSTONIDA DARVOZABONLAR VA DARVOZA RAMZI

"MALLA SEVDAGER" DESTANINDA KAPI MUHAFAZASI VE KAPI SEMBOLÜ

Gate Guards and Gate Symbol in "Malla Savdogar" Episode

Zuxra ACHILOVA*

Annotatsiya

Asrlar oshib yashab kelayotgan o'zbek xalqi og'zaki ijodining yirik janri bo'lmish dostonlar millat tafakkurini ma'naviy bedor tutishi, ruhiyatiga tirgak bo'lishi uchun xizmat qilgan. Maqolada amalda tadqiq etilayotgan umumturkiy meros hisoblangan "Go'ro'g'li" dostoni turkumiga kiruvchi "Malla savdogar" dostonining syujetlari genesis tarixi bilan bog'liqligi, kuylovchi baxsining badiiy mahorati va dostonida genesis tasvirlarini mantiqiy yo'g'ira olishi, ilmiy izlanmalarga undaydi. Dostonda kechayotgan voqealar rivojida har bir syujet rakurs kabi taassurot uyg'otishi va syujet tasvirlari alohida genesis tushunchalarini hosil qiladi. Baxshi Jo'ra Eshmirzayev kuylagan "Malla savdogar" dostoni variantida "Darvozabon"lar va "darvoza" ramzi genesisida darvozabonlar qiyofasi va shu qiyofa orqali ularning siyratini namoyon bo'lishini yoritishda sharqona qiyofa chizgilarining ishoratlariga tayaniladi. Maqola bayonida dostondagi Ahmad vazirning darvozaboni qiyofasida yomonlik, Avazxon darvozaboni qiyofasida shafqat ifodasi aks etishi hamda "darvoza" ramzi o'tkinchi dunyoning hayotiy falsafasi ochib berilgan.

Kalit so'zlar: folklorshunolslik, doston, Odam Ato va Momo Havvo, Umar Hayyom darvoza.

Abstract

Epics, a major genre of oral creativity of the Uzbek people that have been living for centuries, have served to spiritually awaken the nation's thinking and become a pillar of its spirit. The article examines the connection between the plots of the "Malla Merchant" epic, which is part of the "Gorogli" epic series, which is considered a national heritage, with the history of genesis, the artistic skill of the singer Bakhsh, and the logical interpretation of the images of genesis in the epic, to scientific research. encourages. In the development of the events in the epic, each plot gives the impression of a perspective, and plot images form separate concepts of genesis. Bakhshi Jora Eshmirzayev, in the version of the epic "Malla zaudagar", relies on the hints of oriental figures in the genesis of the "gatekeepers" and the "gate" symbol, in order to illuminate the image of the gatekeepers and the manifestation of their character through this image. In

* Qarshi davlat universitetining o'zbek tili adabiyoti kafedrasida mustaqil tadqiqotchisi
Karşı Devlet Üniversitesi, Özbekistan. zuxra_shahrisabziya75@gmail.com

the description of the article, the image of Ahmed Wazir's gatekeeper in the epic shows evil, the image of Avaz Khan's gatekeeper shows compassion, and the life philosophy of the transitory world symbolized by the "gate" is revealed.

Keywords: *folklore studies, epic, Adam and Eve, Omar Khayyam, gate.*

Genişletilmiş Özet

Türk halkının ortak mirası olarak kabul edilen Göroglı destanının birçok dizisinin bulunmaktadır. Destanda karakterlere soykütüksel deneyimler kazandıran kişilerin büyük yüreğinin ve sanatsal enerjisinin gücünü hissetmen mümkündür. Özbekistan'ın güney bölgesi Kaşkaderya ve Surhanderya'daki ozanlar (bahşılar) tarafından söylenip cilalanan dizideki *Malla Sevdager (Kumral Tüccar)* destanı, destanın okuyucusuna veya dinleyicisine sadece ulusal estetiğin zevkini vermekle kalmıyor, aynı zamanda destanda milli düşünceler de aktarılıyor. Okuyucu ve dinleyicinin aklına ve kalbine Türk cömertliği, ruhuna güzel vasıflar aşıyor.

Malla Sevdager (Kumral Tüccar) destanının her versiyonunda birbirini tekrar etmeyen olay örgülerinin anlatımında olayların doğuşuna rastlanır. Her sanatsal olayın doğuşu, sanatçıları “perspektif” tarzda araştırmaya sevk eder. Çalışma için Cora Eşmirzayev'in seslendirdiği *Malla Sevdager* destanının versiyonu seçilmiştir. Destanın olay örgüsünde Nazır Ahmed ve Avaz Hanlarının kapı bekçilerinin görüntüleri, resim sanatının "perspektif" tarzındaki söz satırlarında gözlenmiştir. Makalede, Ahmed Vezir ve Avaz Han'ın kapı bekçilerinin portresi ve karakteri ortaya koyarken *Kıyafetü'l-Beşer* adlı kitapta yer alan insan yüzüne yansıyan iç karakterin ifadelerinin yanı sıra, *Kıyas-ı Rabguzî*'deki Âdem ile Havva'nın, Hz. Nuh aleyhisselam'ın kıssaları üzerinden, yerel türküler aracılığıyla, kapı bekçilerinin zihniyeti, fizyolojik doğuşu ve kapı bekçilerinin kalplerinde iyi ve kötü ruh halinin tezahürü yoluyla anlatılmıştır. Ayrıca makalede "kapıcı" simgesi Doğunun düşünür şairlerinden olan şair Ömer Hayyam'ın felsefi görüşleriyle zenginleştirilmiştir.

Malla Sevdager (Kumral Tüccar) destanının versiyonlarının bilimsel çalışma süreci, folklor ürünlerinin güzel örneklerinden biri olduğunu; her versiyonun konusu, doğuşu ve şiirselliği, ozanların becerilerini yansıttığını ortaya çıkarmaktadır. Genel olarak *Malla Sevdager (Kumral Tüccar)* destanının varyantları, olayların ve sembollerin doğası, çeşitli semboller, detaylar, hayvan ve tabiat tasvirleri vs. ile mükemmel bilimsel sınıflandırmalara teşvik etmektedir.

Kirish

Umumturkiy hisoblangan yirik dostonlardan biri “Go‘ro‘g‘li” turkumiga kiruvchi “Malla savdogar” dostoni O‘zbekistonning janubiy vohasi ya’niki Qashqadaryo va Surxandaryo baxshilari repertuarining variantlik jihatidan bir-biridan farqlanuvchiligi, genezisi, syujeti, badiiy –tasviriy vositalarini baxshiyona qo‘llanilishi kabilarni ilmiy izlanmaga undaydi. Syujetlarda kechayotgan voqelardagi qahramonlar, detal, ramzlar, jonzotlar, xayoliy notopologik joylar ta’rifi, tabiat chizgilari va hokazolar doston mohiyatini yoritishda xizmat qilganini guvohi bo‘lasiz. Syujetlar genezis jihatidan har bir Baxshi kuylanayotgan doston syujetidagi genesiz bilan bog‘liq voqealarni rakur uslubida ham o‘rganish mumkindek taassurot uyg‘otadi. Rakur tushunchasi fransuzcha “raccourcir” so‘zidan olingan bo‘lib, “qisqartirmoq” ma’nosini beradi. Ya’ni tasviriy san’atda turli narsalarni perspektiv qisqartirib aks ettirish demakdir (URL 1). Bu tushunchaga tayangan holda maqolada dostonidagi genezis voqelikdan biri Ahmad vazir va Avaxxonni darvozabonlari, “darvoza” ramzi rakurs rejasida yoritishga harakat qilindi.

Asosiy qism

Dono ajdodlarimiz asrlar osha odamlar fe’l-atvori, gavda tuzilishiga qarab xulosa chiqarishgan. Tajribalar yig‘ilib xalq uchun “Qiyofat ul-bashar” (“Odamzod qiyofasi”), “Ilmi qiyofa” (“Qiyofadan aniqlash”), “Ilmi farosat” (“Farosat bilan ishlash ilmi”) kabi kitoblar yuzaga kelgan (Hasaniy, 1991: 3).

“Ilmi qiyofani egallagan mohir kishi har kimda yomon sifatlarga dalil bo‘ladigan alomatlarni ko‘proq ko‘rsa va yaxshi sifatga dalil bo‘ladigan alomatlarni kamroq ko‘rsa, bunday kishi haqida “yomon” deb xulosa chiqarishi, yaxshi sifatga dalolat qiladigan sifatlarni ko‘proq ko‘rsa “yaxshi” deb hukm qilishi, yaxshi va yomon sifatlari barobar bo‘lsa, yaxshi-yomonlikda o‘rtacha ekan, deb aytmog‘i lozim” deyilgan kitob xotimasida (Hasaniy, 1991: 5).

Sharqda qiyofa ilmi bilan shug‘ullanish va bu ilm man‘i etilmaganini Muhammad alayhissalom hadislarini bilan asoslaydilar. Ulardan biri: “Utlub ul-xayra min hison il-vujuh” bo‘lib, bu hadis epigraf sifatida kitobning bosh varag‘iga yozilgan. Uning mazmuni: “Sizlar yaxshilikni chiroyli yuzlilardan qidiringlar”, deganidir. Haqiqatan ham, bu hadis kishining tashqi qiyofasi uning ichki olamidan xabar berishga yaqqol dalildir (Hasaniy, 1991: 5).

Qadim zamonlarda hakimlarning biri o‘z zamonidagi odamlarning yomonligidan ko‘ngli og‘ribdi va bu donolik sohibi bo‘lgan zot shahardan chiqib ketib, tog‘ning ustiga chiqib yashay boshlabdi. Ammo eshigi oldiga bir mohir rassomni tayin qilib qo‘yibdi. Shahar xalqidan kimki bu faylasuf olimni ziyorat qilish uchun kelsa, mazkur rassom u kishining suratini qog‘ozga chizib, hakimga olib kirib ko‘rsatar ekan. Hakim suratni “Ilmi qiyofa” bo‘yicha diqqat bilan kuzatib, agar qiyofasida yaxshi kishining belgilarini topsa, ichkariga ruxsat berar va u bilan

suhbat qilgan ekan. Bordi-yu, basharasidan xiyonatkorlik belgisi namoyon bo‘lsa, darvozadan qaytarib yuborarkan.

Kunlardan bir kun bir kishi uni ziyorat qilish uchun keldi. Rassom o‘z odati bo‘yicha u kishini rasmini chizib, hakimga kiritdi. Hakim rasimni diqqat bilan kuzatib, bu kishining yomon va ko‘ngli qora ekanligidan xabar topib, ichkariga kirishga ruxsat bermay, darvozadan qaytarib yuborishga ishorat qildi. Bu kishi esa hakimga: “Ey hakim, sen qiyofamga qarab, mening yomon fe‘lli kishi ekanimdan xabar topding. Ha, bu rost haqiqatdir. Lekin men riyozat va mehnat sababli barcha yomon xislatlardan o‘zimni tozalab, eng yaxshi sifatlar bilan bezanganman. Mendan birorta zarar yuz beradi, deb o‘ylama va fayz taratuvchi suhbatingdan mahrum qilib qaytarma!” degan xabarni kiritdi. Shundan so‘ng hakim o‘z huzuriga yo‘l berdi.

Hakimg‘a ani xush payomi yetti,*

Talab aylab keturub suhbat etti.

U hakim bilan o‘zaro suhbatlashib, so‘ng manzilga qaytdi.

Demak, bu ilmning foydasi har ikki tomonga ham ta‘sir etadi. Birinchi faydasi shuki, bu ilmning yo‘llanmasi bilan kishi o‘zining aybu nuqsonlaridan ogoh bo‘lib, yomon xislatlaridan qutuladi. Ikkinchi foydasi shuki, boshqa kishilarning ayblaridan xabar topib, ularning ziyon-zahmatdan salomat bo‘ladi (Hasaniy, 1991: 8-9).

Bundan anglash mumkinki, o‘tmishda so‘z bilan zahmat etadigan ijodkorlar ahlin yaratayotgan asarlarida odam qiyofasini va ichki dunyosini yoritishda qiyofaga qarab aniqlash ilmini ham chuqur bilishgan.

Baxshilar tomonidan kuylab kelinayotgan dostonlardagi timsollar qiyofasida ham shu ilmni nafasi sezilib turadi.

Jumladan, Malla savdogar dostonidagi Ahmad savdogarning qiyofasida odam fe‘l-atvorini baxshi so‘z bilan musavvirona chiza olgan. Chizganda ham tasvir olami tasavvuringizni “odam va darvoza”, “odam va dunyo” tushunchalari bo‘yicha fikrlashga undaydi.

Filbonga oshna bo‘lsang, darvozani katta qil maqoli bor. Darvoza hovliga olib kiruvchi eshikdir. Doston syujetida Ahmad vazir darvozaboni va Avazxon darvozaboni timsollari ikki xil ishoratlar gavdalanadi. Darvozabonlar qiyofasida umr xaritasini uqmoq mumkin. Bu uqmoqlik ezigulik va yovuzlik manzilini darvozasidir. Yoxud taqvo va nafs manzilini darvozasi sifatida tadqiq etsa bo‘lar.

Ahmad Vazirning Darvozaboni

Dostonda Ahmad vazirning qiyofasi shunday ta‘riflanadi: “Yoshi Ahmaddan to‘qqiz yosh katta edi. Ana bobosi joyidan turib darvozani ochdi.

...Mehmon boboning jasadiga qardi. Qarasa, qora novcha, shilding poycha, saraton bo‘lsa, dehqonlardan tortib olib yer edi tarvuzcha bilan sapcha. Tura kelib turgunday bo‘lsa, ikki putining orasidan, katta darvoza ekan, deb qorong‘i kechalarda, qator-qator tuya o‘tib ketardi. yuztuban bo‘lib yotsa orqasida ikki suru, uch suru qo‘yni cho‘ponlar o‘tlatib-o‘tlatib kelib, yaxshi qo‘ton ekan, deborqasida bir kecha yotib o‘tib ketgan. Mo‘ylovlari o‘sib ketgan, ustingi labidan o‘tib, yuizini bosib ketgan. Qo‘ltig‘idan chiqqan tukini cho‘pon bachalar tayoqlikka kesib ketgan (Mirzayev, Husainova, 1989: 304-205).

Ana bobo qiyofadidagi holat, eski rivoyatlardan birini yodga tushiradi.

Roviylar aytmishlarki Odam Ato va Momo Havvo jannatda taqiqlangan o‘simlikni yeb, qorinlari og‘rib qolibdi. Jannatni pok tutish mukinligi sabab,

qorin ichlaridan kelgan og‘riq (najas)ni qo‘ltiqlari, avratlari va badanlariga surtishgan ekan. Jannatdagi taqqlangan o‘simlik esa bug‘doy ekan. Shundan buyon ularni gunohlarini eslatib turuvchi bug‘doytus tuklar ularning avlodlariga o‘tgan ekan (*mahalliy keksalar matali*)

Ahmad vazirning darvozaboni tuzilishidagi tukdor ko‘rinish odamzot farzandining nafs makriga itoat etgan bandani eslatadi. Yana bir jihati Ana bobo qiyofasida “darvoza” majozida eski dunyo sinoatida turfa qisimatlarning tasvirilarini ko‘rgandek bo‘lasiz. Keksalar tili bilan aytganda “Dunyo darvozasidan kelib-ketgan qancha” ya‘niki bu dunyoda inson bolasi muqim emasligiga ishoratdir.

Qisasi Rabg‘uziy kitobida ham “Hazrat Nuh alayhissalom voqealari” da Nuh alayhissalom 950 yil umr ko‘gani, Alloh taolo undan” – Ey Nuh, shuncha umr ko‘rib, dunyoni nechuk bilding? – deya so‘raydi. Nuh: “– Dunyoni ikki eshikli uy deb bildim, bir eshikdan kirib, ikkinchi eshikdan chiqdim” – deb javob bergan ekan (Rabg‘uziy, 2018: 41).

Dunyo jon qushini kaftiga qundirib, istagan nag‘masiga o‘ynatishi forsiy donishmand shoir Umar Hayyom ruboyisida shunday sharhlangan:

Bizlar qo‘g‘irchog‘u, falak qo‘g‘irchoqboz,

Bu so‘zim chin so‘zdir, emasdir majoz.

Yo‘qlik sandig‘iga bir-bir tushamiz,

Vujud palosiga o‘ynagach bir oz (Hayyom, 1973: 162).

Avaxxonning Darvozaboni

Malla savdogar dostonida Ahmad vazir xatxabarchi qiz bilan bo‘lib o‘tgan mojaroni ya‘niki o‘z nafsining ayblarini yopish maqasdida Go‘ro‘gli huzuriga borib, Avaxxon va mehmon bilan bog‘liq tuhmatni uyushtiradi. Gurug‘lini qahrini keltirib, uning izni bilan

Avazxonni uyiga borib, uning ayoli Juzumko‘zni, farzandlari Gulnor va Nuralixonni qul bozorga olib ketish chog‘idagi syujet lahzasida bir timsol gavdalandirilgan.

“Ana endi Nuralixon zor-zor yig‘lab, darvozasiga yetishdi. Avazning darvozabon bobosi bor edi. Bularning ahvoliga qarab: – Ahmad vazir, hayf senga. Bu bir lodonlarning hech gunohi yo‘q. Avazni xotir qilmasang ham, Go‘ro‘g‘lini hurmat qilsang kerak edi – dedi. Ahmad: – Ey, turkman elay, darvozabonni handaqa yiqitib tashla, qirq paxsa oq devorni ustidan bostirib tashla! – dedi. Qirq yigit devorga ketmon qo‘yib, boboning ustiga bostirdi (Mirzayev, Husainova, 1989: 327).

Avazxonning darvozabon bobosi timsolida shu oilaga kuyunchaklik, sadoqat, shafqat, yomonlikdan hahzar qilgan odam gavdalanadi. Begunohlar uvolidan qo‘rqmagan Ahmad vazirni insofqa chaqiradi. Ammo oqibatsiz Ahmad vazirni buyrug‘i bilan shotirlari boboni ko‘cha devor tuprog‘iga bostirib ketishadi.

Dostonda Avazxonni darvozabon bobosi bilan bog‘liq yana bir lahzali voqea bor.

“Olti oydan beriga ko‘p kesakning ostida yotgan darvozabon bobosi G‘irotning sasini eshitib, a‘zoyi badaniga kuch paydo bo‘lib, ko‘p kesakni ag‘darib tashlab, rost bo‘lib joyidan turdi.”

Darvozabon boboni devor tuproqlari ostida olti oyga yaqin yotishi guoyoki, haqiqatni yuzaga chiqaruvchi bir vaziyat tasvirlangandek.

Oq ayil, oltin to‘qangdan,

Oq sovut, marvar yoqangdan,

Shuncha azobni ko‘rding

Azozil Ahmad tog‘angdan.

Qirq olti sardor yig‘ilib,

Ikki ko‘zingni nurini,

Zor yig‘latib Juzumko‘z parini

Qo‘sh kokilidan bilakka o‘rab,

Gulnor bilan Nuralini

Oyoq ostiga boyladi

Ahvolotim shuldir Avaz,

Gapira bersam alam ko‘p (Mirzayev, Husainova, 1989: 361).

deya “Sulton suyagini xorlamas” naqliga amal qilmagan Ahmad vazirni kirdikorlaridan Avazxonni xabardor etadi. Juzumko‘zni, Gulnorni, Nuralixonni topib kelishga da‘vat etadi.

Darvozabon bobo Avazxong qondosh bo‘lmasda odamiylik ramzi sifatida doston o‘qirmaniga ibrat vazifasini o‘taydi.

Natija va muhokama

Tadqiq ob’yekti sifatida olingan Jo ‘ra Eshmirzayev variantidagi “Malla savdogar” dostonidagi syujet qatlamlariga alohida izlanmalar qilish mumkinligi, shunindek, darvozabon obrazlari orqali insonning yaralish jihatidagi genezis qarashlar, inson yuz qiyofasi va ichki olami nimalarga ishora etishi, “Odam” atalmish sayyohning dunyo “ darvoza”si o‘tkinchi ekanligi, amalida yaxshilik va yomonlikning aks etishi rakurs qarashida talqin etildi.

Xulosa

Jo ‘ra Eshmirzayev tomonidan kuylangan “Malla savdogar” dostonida ruy berishi lozim bo‘lgan voqealar tizgini syujetlarni genezis ildizlari bilan bog‘liqligi, qahramonlarning suvrati va siyratini badiiy vositalar asosidagi tasvirlari, etnik xarakter, mintalitetga xos qadriyatlar, milliy shuur evrilishlari, qalb sohibi insoning tuyg‘ularida “ Hazrati Odam”ga xos tarbiyaviy ishoratlarni berguvchi adabiyotni ko‘ramiz.

Takidlash joizki, “Globallashuv” jadallashib borayotgan zamin sayyorasida, milliy qatlamlarni yashab qolishida xoh og‘zaki xoh yozma bo‘lsin, adabiyot millat ruhini tirik tirtgagi sifatida ahamiyatga molik bo‘lib qolaveradi.

Adabiyotlar

- Hasaniy, M. (1991). *Qiyofat ul-bashar*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Nashriyot-batbaa birlashmasi.
- Mirzayev, Z., Husainova Z. (1989). *Malla savdogar dostoni*. (Baxshi Jo‘ra Eshmirzayev kuylagan variant) Yozib oluvchi: Mansur Afzalov. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san‘at nashriyoti.
- Rabg‘uziy, N. (2018). *Qissasi Rabg‘uziy*. Toshkent: Yoshlar nashriyoti uyi.
- Hayyom, U. (1973). *Ruboyilar*. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san‘at nashriyoti.

ANDIJON VILOYATIDA TO'Y MAROSIMI FOLKLORI JANRLAR TARKIBI VA LOKAL XUSUSIYATLARI

ANDICAN BÖLGESİNDEKİ DÜĞÜN FOLKLORUNUN TÜRLERİ VE YEREL ÖZELLİKLERİ

Zuxraxan KASIMOVA*

Annotatsiya

Maqolada Andijon viloyati to'y marosimi folklori janrlarining o'ziga xos xususiyatlari o'rganilgan. Xususan, unda nikoh to'yi marosimi folklori janrlari bo'lgan yor-yor, kelin salom, shamborak kabi qo'shiqlar hamda "Kuyov o'tirsin", "Kelin o'tirsin", "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi" kabi marosimlarda aytiladigan aytimlarning lokal xususiyatlari va badiiyati yoritilgan. Shuningdek, maqolada faqatgina Andijon to'y marosimi folklori uchungina xos bo'lgan shamborak janri va aytimlar haqida ham ma'lumot berilgan. Ushbu verbal komponentlarning o'ziga xos tabiati va genezisi masalalariga ham maqolada to'xtalangan.

Andijon nikoh to'yi marosimi o'tkazilish tartibiga ko'ra uch bosqichdan: to'yga tayyorgarlik ko'rish davri, to'yning o'tkazilishi davri, nikoh to'yidan keyingi davrdan iborat ekanligi haqida fikr yuritilgan.

Birinci bosqichga mansub udumlar "Patir sindirdi" (Non sindirdi), "Eshik ochdi", "Maslahat oshi", "Sabzi archdi", "Fotiha to'yi", "Mazar yedi" kabilar kirsam, ikkinchi bosqich folklor janrlariga yor-yor, shamborak, kelin salom kabi qo'shiqlar va uchinchi bosqichga mansub marosim folkloriga "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi" kabilar xususida to'xtalib o'tilgan.

Andijon viloyati nikoh to'yi marosimi folklorining o'ziga xos mavzu ko'lami, kompozitsiyasi va go'zal badiiyatiga ega bo'lgan verbal komponentlari: yor-yor, kelin salom, shamborak, aytim va olqishlarda mazkur areal aholisining turmush tarzi, dunyoqarashi, ruhiy olami va his-tuyg'ulari aks etganligi haqida, Andijon nikoh to'yi marosimining "Patir sindirdi" "Eshik ochdi", "Kuyov o'tirmayabdi", "Kelin o'tirmayapti", "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi" udumlari aytim va olqishlarida xalqimizning qut-baraka, serfarzandlik, baxtli hayot tilash bilan bog'liq qarashlari, "qiz berkitdi", "o't yoqdi" "isiriq tutatish", "yo'l to'sdi" udumlarida kelin va kuyovni yovuz kuchlar va yovuz niyatlardan himoya qilish bilan bog'liq magik va mifologik tasavvurlari haqida fikr yuritilgan.

Andijon nikoh to'yi marosimi folklorining semantik tabiatini belgilovchi asosiy xossalari - turli variantlarga ega bo'lgan yor-yor, kelin salom, shamborak kabi janrlarning ijro etilishi, ushbu janrlarning hududiy lokal xususiyatlarga egaligi, ushbu verbal komponentlarning nikoh to'yi marosimi, rasm-rusmlari mohiyatini o'zida aks etishi, ularning maishiy yo'nalganligi, o'ziga xos badiiy ifoda usuliga ega ekanligi bayon etilgan.

* o'qituvchi, Andijon Davlat universiteti
Andican Devlet Üniversitesi Öğretim Üyesi

Andijon nikoh to'yi marosimi janrlari faqatgina shu etnomadaniy zaminga xos bo'lgan lokal belgilariga ega ekanligi, bunday lokal xususiyatlar yor-yor, kelin salom, shamborak kabi to'y qo'shiqlarining ijro usullarida, "Eshik ochdi", "Patir sindirdi", "Chimildiq qayridi" kabi udum va marosimlarning o'tkazilish tartibida hududga xos belgilarning ifodalanishi aks etgan.

Kalit so'zlar: marosim folklori, to'y marosimi, janrlar tarkibi, lokal xususiyatlar, badiiy xususiyatlari, tarixiy-folkloriy jarayon, verbal component, yor-yor, kelin salom, shamborak, "Non sindirdi", "Eshik ochdi", "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi", aytimlar, olqishlar, duolar.

Genişletilmiş Özet

Makalede Andican bölgesindeki düğün töreniyle ilgili folklor türlerinin kendine özgü özellikleri incelenmektedir. Özellikle *yor-yor*, *kelin salom* ve *shamborak* gibi düğün töreni folklor şarkılarının yanı sıra "*Kuyov o'tirsin*", "*Kelin o'tirsin*", "*Yuz ochdi*", "*Chimildik*" gibi geleneklerde kullanılan deyişlerin yerel özellikleri ve sanatı vurgulanmaktadır. Ayrıca makalede sadece Andican düğün folkloruna özgü olan *şamborak* türü ve sözler hakkında da bilgi verilmektedir. Makalede bu sözel bileşenlerin spesifik doğası ve oluşumu da tartışılmaktadır.

Andican düğün töreninin usule göre üç aşamadan oluştuğu düşünülmektedir: düğüne hazırlık dönemi, düğün dönemi ve düğün sonrası dönem.

Birinci aşamaya ait gelenekler arasında "*Patir Sindirdi*" (veya *Nan sindirdi*), "*Eşik Achdi*", "*Maslahat Oshi*", "*Sabzi Archdi*", "*Fatiha Toyi*", "*Mazar Yedi*" gibileri gösterilebilir. İkinci folklor türlerine "*Yor-yor*", "*Kelin salom*" gibi şarkılar girmektedir. "*Yuz ochdi*" ve "*Chimildik kayridi*" gibi üçüncü aşamaya ait tören folkloru da mevcut olup çalışmada bunlar ele alınmıştır.

Andican bölgesinin düğün töreni folklorunun kendine has kapsamı, kompozisyonu ve güzel sanatı olan sözel bileşenleri: *yor-yor*, *kelin salom*, *shamborak* gibilerde kullanılan sözler ve deyişler, bu bölgede yaşayanların yaşam tarzını, dünya görüşünü, manevi dünyasını ve duygularını yansıtır. Andican düğün töreninde "*Patir sindirdi*", "*Eshik ochdi*", "*Kuyov o'tirmayapti*", "*Kelin o'tirmayapti*", "*Yuz ochdi*", "*Chimildik kayridi*" geleneklerinde kullanılan deyişler ve sözler halkın bereket, çok çocukluluk, mutlu bir hayat dilekleriyle ilgili bakış ve inançlarına, "*qiz berkitdi*", "*o't yoqdi*", "*isiriq tutatish*", "*yo'l to'sdi*" gibi adetlerde ise, gelin ve damadın kötü güçlerden ve kötü niyetlerden korunmasına dair büyü ve mitolojik fikirlerin yansıtıldığına dikkat çekilmektedir.

Andican düğün töreni folklorunun anlamsal doğasını belirleyen temel özellikleri, *yor-yor*, *kelin salom*, *shamborak* gibi türlerin farklı varyantlarla icrası, bu türlerin bölgesel yerel özelliklerine sahip olması, onlardaki sözel bileşenlerin ve deyişlerin, düğün töreninin özünü

yansitmasi, aile ichi bir yonelime ve kendine ozgu bir sanatsal ifade yontemine sahip oldugu uzerinde durulmaktadir. Andican dugun toreninde kullanan turler, sadece bu etno-kulturel bolgeye ozgu yerel ozelliklere sahiptir; bu tur yerel ozellikler, *yor-yor*, *kelin salom*, *shamborak*, *"Eshik ochdi"*, *"Chimildik kayridi"*, *"Patir sindirdi"* gibi dugun sharkilarinin ve geleneklerinin icra yontemlerinde bulunduqu, bu bolgedeki torenlerin bolgesel duzenindeki sembollerin anlatimini yansittigi kaydedilmektedir.

Kirish

To'y marosimi folklori oilaviy-maishiy marosimlar folklori tarkibiga kiradi. To'y marosimi folklori esa nikoh to'yi marosimi va sunnat (xatna) to'yi marosimidan iborat. Nikoh to'yi marosimi janrlar tarkibiga jar, yor-yor, o'lan, lapar, kelin salom, kuyov salom qo'shiqlari hamda to'y aytimlari, olqishlari kiradi. To'y marosimi folklorining ushbu verbal komponentlari konativ, emotiv, fatik, denotativ, informativ [10] vazifa bajarishi bilan ajralib turadi. Biz ushbu maqola-mizda Andijon viloyati nikoh to'yi marosimi folkloriga xos bo'lgan janrlarni, aytim hamda olqishlarni o'rganishni maqsad qildik.

Asosiy qism

O'zbek xalq to'y marosimi folklori janrlari, udumlari M.Alaviya [1], B.Sarimsoqov [10], M.Jo'raev [5], S.Davlatov [3], N.Quronboeva [20], O.Ismonova [6], L.Xudoyqulova [17], F.Hayitova [17], M.Murodova kabi olimlar tomonidan o'rganilgan. Biroq Farg'ona vodiysi to'y marosimi folklorining janrlar tarkibi va lokal xususiyatlari maxsus tadqiq etilmagan. M.Murodova o'zbek to'y marosimi folklorini janrlar silsilasi va hududiy-lokal xususiyatlariga ko'ra sakkizta etnofolkloriy areallarga bo'lib o'rganadi [B.24]. Farg'ona vodiysi to'y marosimi folklori etnofolkloriy areali tarkibiga kiruvchi Andijon viloyati to'y marosimi folklori barcha o'zbek to'y marosimi bilan mushtarak jihatlariga ega. Shuningdek, Andijon viloyati to'y marosimi folklori o'tkazilish tartibi, rasm-rusm va urf-odatlarini, janrlar tarkibi, udumlari, to'y marosimi aytimlari, olqishlari aholining etnik jihatdan turli xilligi hamda tarixiy-folkloriy jarayon davomidagi madaniy ta'sir natijasida shakllangan lokal xususiyatlari bilan boshqa etnofolkloriy areallardan farqlanadi.

Andijon to'y marosimi folklori janrlari qadimdan shakllangan bo'lib, tarixiy-folkloriy jarayonning keyingi davrlarida o'zgarib, hozirgi kunga qadar yetib kelgan an'anaviy folklor namunasi hisoblanadi. Shuningdek, ularning tarkibida postfolklor holatida hozirgi kungacha yetib kelgan janrlar va aytimlar ham mavjud. Biz ular asosida Andijon viloyati nikoh to'yi

marosimi folklori janrlar tarkibi, tarixiy-tadrijiy rivoji haqida ma'lumotlarga ega bo'lishimiz va xulosalar chiqarishimiz mumkin.

Natijalar va muhokama

Andijon nikoh to'yi marosimi folklori XIX–XX asrlarda o'ziga xos tarixiy-folkloriy jarayonlarni boshidan kechirdi. An'anaviy folklor shaklida yetib kelgan yor-yor, kelin salom, shamborak kabi janrlar, aytim va olqishlar tarixiy-folkloriy jarayonlarning susayishi natijasida bir oz muddat passiv shaklda yashab keldi yoki Andijon to'y marosimi folkloridagi ayrim verbal' komponentlar unutildi. Tarixiy-folkloriy jarayonlarning susayishiga esa Sho'rolar mafkurasi siyosati, axborot-kommunikatsiya vositalarining taraqqiy etishi kabi omillar sabab bo'ldi. O'zbekiston mustaqillikka erishgach, milliy urf-odatlarni qilishga erkin yo'l ochildi. Nomoddiy madaniy merosni saqlash, yosh avlodda milliy o'zlikni anglash hissini shakllantirishga davlat miqyosida e'tibor qaratildi. Natijada to'y marosimi folklorida passiv shaklda yashab kelayotgan janrlar, aytim va olqishlar yana faol qo'llana boshladi.

Andijon nikoh to'yi marosimi o'tkazilish tartibiga ko'ra uch bosqichdan: to'yga tayyorgarlik ko'rish davri, to'yning o'tkazilishi davri, nikoh to'yidan keyingi davrdan iborat.

Birinchi bosqichga mansub udumlar "Patir sindirdi" (Non sindirdi), "Eshik ochdi", "Maslahat oshi", "Sabzi archdi", "Fotiha to'yi", "Mazar yedi" kabilar kiradi. Birinchi bosqichdagi udumlar etnografik xarakterda bo'lib, uning verbal' komponentlari unutilgan, ularning orasida ayrim aytim va olqishlar saqlanib qolgan xolos.

Ikkinchi bosqichga mansub folklor janrlariga yor-yor, shamborak, kelin salom kabi qo'shiqlar kiradi.

Yor-yor nikoh to'yi marosimining asosiy janrlaridan biri bo'lib, u kelinni uyidan olib chiqib ketayotganda hamda kuyovning uyiga olib kirilayotgan paytda kelinning yangalari va dugonalari tomonidan ijro etiladi. Unda kelinga taskin berish, uni yupatish, boshqa sharoitda yashash uchun moslashtirish kabi maqsadlarda aytilgan kechinmalar tasviri beriladi:

*Hay-hay o'lan,
Jon o'lano,
O'lanchi qiz, yor-yora
o'lanchi qiz
Va'dasida turmagan-o,
Yolg'onchi qiz, yor-yora,
yolg'onchi qiz.*

*Yig'lama qiz, yig'lama-yo,
To'y seniki, yor-yora
to'y seniki
Ostonasi tillodan-ey,
Uy seniki, yor-yora
uy seniki [19]*

Yor-yor so'zi takroriga asoslangan to'rt misrali bandlardan tashkil topgan qo'shiqda lirik sub'ektning kelinga baxt tilash, taskin berish kabi kechinmalari o'xshatish, parallelizm, ritorik so'roq kabi tasvir vositalari asosida ifodalangan:

*Taxta-taxta ko'prikdag-o
Taxtli bo'lsin,
yor-yoro, taxtli bo'lsin,
Payg'ambarning qizidek-o
Baxtli bo'lsin,
Yor-yoro, baxtli bo'lsin.*

*Payg'ambarning qizini-yo
Kim ko'rgan bor
Yor-yoro kim ko'rgan bor
Ota bilan onagayo
Kim to'ygan bor,
Yor-yoro kim to'ygan bor [19]*

Shuningdek, yor-yor qo'shiqlarida kelinning kelajak taqdiridan qayg'urish, xavotirlanish kabi kechinmalar "s" tovushi alliteratsiyasiga asoslangan bandlarda, opa tilidan beriladi:

*Shildir-shildir qamishga-yo
Sirg'am tushdi, yor-yoro sirg'am tushdi
Sinalmagan yigitga-yo
Singlim tushdi, yor-yoro, singlim tushdi

Qo'limdagi qo'sh uzug-o qayishadi,
yor-yoro qayishadi
Singlim uchun qovurg'am-ey qayishadi,
yor-yoro, qayishadi [19]*

Yuqoridagi yor-yor bandlarida qamish, sirg'a, qo'sh uzuk, qovurg'a detallari ramziy ma'no tashiydi. Unda qamish va qo'sh uzuk, lirik qahramonning singlisi taqdiri haqida qayg'urishi, hadigini aniq ifodalash imkonini bermoqda. Ilk to'rtlikning ikki misrasida qamish va sirg'a, pastki misralarda yigit va singil obrazlari parallel qo'yish orqali qiyoslangan. Qamishlar orasiga tushgan sirg'a topilishi gumon bo'lganidek, sinalmagan yigitga turmushga chiqqan singilning taqdiri ham qanday bo'lishi noma'lum. Opaning ana shu xavotirlari keyingi bandda qo'sh uzuk va qovurg'aning egilishini parallel qo'yish orqali yuzaga chiqariladi.

Yor-yor qo'shig'ining keyingi bandlarida esa kelinning ta'rif-tavsifi va madhi tabiat hodisalari va tasviri bilan parallel qo'yish usulini qo'llash orqali beriladi:

Osmondagi yulduzni-yo

Sakkiz denglar, yor-yora sakkiz denglar

Sakkiz qizning sardori-e

Keldi denglar, yor-yora keldi denglar [2]

Yor-yorda osmondagi sakkiz yulduzning sardori va yerdagi sakkiz qizning sardori o'xshatish orqali parallel qo'yilgan va kelinning tavsifini go'zal shaklda berishga imkon bergan.

Quyidagi yor-yor qo'shig'i bandlarida esa *sep* so'zi tajnisi (omonim so'zlar: sepmoq –fe'l s.t, sep – ot s.t.) orqali kelinning sepi tavsifi beriladi:

Aravaning tagiga-yo

Sepdim o'sma, yor-yora sepdim o'sma

Mening singlim seplari-yo

Bari tillo, yor-yora bari tillo [2]

Yuqoridagi yor-yor qo'shig'i a-b, a-b shaklida qofiyalangan va sokin kuylanish yo'li bilan ajralib turadi. Yor-yorlar o'zining obrazli ifodalari, go'zal ritmi bilan so'z san'atining betakror janridir.

Andijon nikoh to'yi folklori janrlaridan yana biri shamborak bo'lib, u Andijon viloyatining Marhamat, Asaka tumanlarida ijro etiladi xolos. Shamborak qo'shig'i ko'proq erkaklar tomonidan ijro etiladi. Andijon viloyatining Marhamat tumanida yashovchi 72 yashar Mannonov Mahmudjonning aytishicha, kuyov kelinni olib kelish uchun uning uyiga borgan paytda kuyov jo'ralari shamborak qo'shig'ini aytganlar.

Bu janr istiloh sifatida ilk bora qo'llanayotganligi uchun uning tarixiy asoslariga kengroq to'xtalsak. Avvalo, shamborak so'zini izohlasak. Shamborak, Andijon viloyati Marhamat tumanida yashovchi tarixchi olim Mahmud Hasaniyning aytishicha, "shahvar muborak" so'zining vaqtlar o'tishi bilan og'zaki nutqda o'zgarishga uchragan ko'rinishi hisoblanadi.

Shahvar so'zi esa tojik tilida kuyov (er) degan ma'noni, muborak esa qutlash, tabriklash ma'nosini anglatadi.

Shamborak istiloh sifatida kuyov kelinni olib kelish uchun uning uyiga borayotgan paytda kuyov jo'ralari tomonidan kuylanadigan qo'shiqning nomini bildiradi. Shamborakni nikoh to'yi marosimining mustaqil janri deb ayta olamiz. Rus olimi V.Ya.Propp folklor janrlari to'rt omilga: poetikasi (yaxlit adabiy tizim), maishiy mohiyatga yo'nalganligi (maxsus vazifadorligi), ijro shakliga egaligi, musiqaga munosabatiga [9] asoslanishi kerakligini aytib o'tadi. Shamborak qo'shig'ida V.Ya.Propp ta'kidlagan har to'rt omil mujassam. Folklordagi janr nazariyasiga oid fikrlarga asoslanadigan bo'lsak, shamborakning asosiy janr xususiyatlari quyidagilar:

1. Shamborak yaxlit adabiy tizim sifatida shakllangan, she'riy tuzilishga ega va poetik xususiyatlarni o'zida namoyon qiladi.

2. Shamborak kelin va kuyovga ezgulik tilash, yangi hayot ostonasida turgan yoshlarning ko'nglini ko'tarish, bir oila bo'lishiga yordam berish kabi vazifadorlikka asoslanuvchi maishiy mohiyatga yo'naltirilgan.

3. Shamborak o'ziga xos ijro shakliga va ijro o'rniga ega. U jamoaviy shaklda nikoh to'yi marosimining ikkinchi bosqichida (kelinning uyiga borganda) ijro etiladi.

4. Ushbu qo'shiqkelinni olib kelish uchun borgan kuyov jo'ralar tomonidan musiqaga solib ijro etiladi.

Bu janrning tarixiy asoslari haqida hozircha hech qayerda ma'lumotlarni uchratmadik. Shamborakning genezisi va tarixiy asoslarini o'rganish kelgusida amalga oshirilishi kerak bo'lgan dolzarb vazifalardandir. Biz esa Andijon viloyatining Marhamat tumaniga uyushtirgan folklor ekspeditsiyamizda qo'lga kiritgan ma'lumotlarimiz bilan cheklanamiz. Tarixchi olim Mahmud Hasaniyning bergan ma'lumotlariga ko'ra, Qo'qon xoni Amir Olimxon davrida Tojikiston hududidan bir guruh o'zbek urug'lari Farg'ona va Marhamatga ko'chirib keltirilgan ekan. Ular to'y marosimida shamborak qo'shig'ini ijro etishgan ekan va bu qo'shiq mazkur hudud aholisi tomonidan hozirgacha ijro etib kelinmoqda. Shamborak so'zining tojik tilidan olingan "shahvar muborak" so'zidan olinganligiga e'tibor qaratsak, ushbu qo'shiq madaniy ta'sir natijasida shakllangan bo'ladi.

Ikkinchi e'tibor beradigan jihat esa Marhamat tumanida azaldan Buxoro madrasalarida fors-tojik, arab tilini biladigan ziyoli, ma'rifatli insonlar ko'p yashagan. Biz folklor ekspeditsiyasi materiallarini to'plash jarayonida bu hududdan yozib olingan folklor materiallarining aksariyatida yozma adabiyotga xos unsurlar: vazn va obrazlar tizimidagi sinkretiklikning guvohi bo'ldik. Shunday ekan, etnik aholi folklorida fors-tojik tilidagi so'zlar va

so'z birikmalarining bo'lishi ehtimoli yuqori. Shamborak ham ana shu tarixiy-folkloriy jarayon mahsuli sifatida paydo bo'lgan bo'lishi mumkin.

Kuyov muborak bo'lsin, deya qutlov bilan kirib borayotgan kuyov jo'ralar tomonidan aytiladigan bu qo'shiqning tematik mundarijasi ramz va metaforalar asosidagi kelin va kuyov ta'rifi, ularga ezgu tilaklar tilashdan iborat:

*Shamborak, borak, borak,
shamborak, borak, borak*

*Kichkina ayvonchaga
suvni sepib, joyni solib
Bir qator turna kelar,
gul shoxiga qo'ndirgani
Qip-qizil cho'g'dek bo'lib,
chiqdi juvon kuydirgani*

*Shamborak, borak, borak,
shamborak, borak, borak [2].*

Mazkur qo'shiqda kuyov muborak bo'lishi ta'rifiga e'tibor qaratilib, naqarotda qayta-qayta ta'kidlanadi. Ushbu qo'shiq o'zbek xalq she'riyati poetik tuzilishiga xos bo'lgan yetti (3+4) va sakkiz (4+4) bo'g'inli misralardan iborat bandlar tuzilishi asosiga qurilgan. Qo'shiqning har bir bandi turli xil qofiyalanish tartibiga ega (b-a-v-a, b-a-b-a kabi). Qo'shiqning ilk bandida "bir qator turna" (birikma ko'rinishidagi o'zak ramz), gul (leksik o'zak ramz) ramzlari qo'llangan. Folklorshunos Sh.Turdimov bu haqda "... lirik qo'shiqlarda qo'llaniluvchi poetik ramzning ikki muhim tipini ajratib ko'rsatish mumkin: 1. O'zak ramzlar. 2. Vaziyat ramzlar", -deydi [15]. Folklordagi lirik qo'shiqlarda turna xabarchi (ezgu) ramzi sifatida keladi. Shamborak qo'shig'ining ilk bandida kichkinaga ayvonchaga suvlar sepilib, joy tayyorlanayotganiga sabab kelin kelishiga tayyorgarlik ko'rishdir. Bu xabarni esa "bir qator turna" – kuyov jo'ralari xabar qilib qizning uyiga kirib kelmoqda. Bir qator turna kuyovni "gul" – qizga (kelin, ma'shuqa) yetishtirish uchun olib kelmoqda. Garchi qo'shiq matnida bulbul ramzi kelmagan bo'lsa-da, gul va bulbul ramzining doimo yonma-yon kelishini inobatga olsak, gul ramzi bulbul obrazining ham mavjudligini anglatadi. Bir qator turnani esa qip-qizil cho'g'dek bir juvon, ya'ni kelinning yangalari, ayol qarindoshlari kutib olmoqda. Bu o'rinda ham "qip-qizil" leksik ramzi o'zak ramz bo'lib, ayol ma'nosini anglatadi. Assotsiatsiyalar yordamida qizilning orttirma darajada (qip-qizil) qo'llanishidan bu o'zak ramzning turmush qurgan, baxtdan porlagan

ma'nolarini ilg'ab olamiz. (Haqiqatdan ham, to'y marosimida kuyov yoki kelinni farzand ko'rgan, bir marta turmush qurgan ayollar kutib olishi irimi mavjud. Ularning yoniga farzand ko'rmagan, baxti ochilmagan ayollar yaqinlashtirilmaydi.)

*Turnaning borar joyi,
taxti Sulaymon tog'idir.
Qizil gul o'sar joyi,
jannati Eram bog'idir.*

*Shamborak, borak, borak,
shamborak, borak, borak [2]*

Shamborak qo'shig'ining keyingi misralarida yana turna, Sulaymon tog'i, qizil gul, Eram bog'i ramzlari vositasida kuyov jo'ralar kuyov bilan birgalikda kelinni hayotda suyanchiq bo'ladigan joyga, oila qo'rg'oniga olib borish uchun kelganligi haqidagi xabar anglatilgan. Qo'shiq bandidagi tog' suyanchiq, qizil gul kelin (ma'shuqa), bog' oila qo'rg'oni ma'nolarini anglatmoqda. Shuningdek, tog' ramzi Sulaymon (payg'ambarlardan biri), bog' esa Eram (xalq dostonlaridagi mifologik makon) talmehi bilan birga qo'llangan bo'lib, ular kuyov va kelinning ta'rifi, madhiga xizmat qilmoqda.

*Men g'ozimni qushga solsam,
kimlar qo'shibdi qarg'aga
Bilqisi yor nasib etsin
taqdiri azal barchaga*

*Shamborak, borak, borak,
shamborak, borak, borak*

*Gulmidi qayrilgani,
g'unchamidi ochilgani
Va'dalar yolg'on emas,
o'lmay turib ayrilgani*

*Shamborak, borak, borak,
shamborak, borak, borak [2].*

Qo'shiqning keyingi bandidagi g'oz ikki taraf o'rtasidagi elchi (sovchi, ezgu xabarchi) ma'nosini anglatadi. "Hakka, qarg'a kabi qushlar xalq nazdida bexosiyat jonzotlar sanaladi. Hakka Xorazmda noxush xabarchi ramzida baholanadi" [11]. Ya'ni badda men g'oz – elchi (sovchi)lar orqali xush xabarlarini yubordim, kimlardir uni qarg'a – yomon gaplar, tuxmat va bo'xtonlar qiluvchi inson deb o'ylabdi, degan ma'no yuzaga chiqaradi. Ilk banddagi g'oz, qush va qarg'a ramzlari vositasida sovchilik jarayonidagi tushunmovchiliklar, gul, g'uncha ramzlari vositasida esa sadoqatli bo'lish haqidagi kechinmalar, Bilqisi yor talmehi orqali esa kelinning ham aqlli va vafodor bo'lishi haqidagi lirik sub'ekt umidlari ifodalangan.

Andijon viloyatining Marhamat tumanida kuyov va uning jo'ralari kelinni kuyovning uyiga olib ketish uchun qizning uyiga kelganida ushbu qo'shiq aytilganda, kelin tomon ularga turli shirinliklar berib kutib olishgan va ular ham

Shamborak, borak, borak

Shamborak, borak, borak, deya qaytarib turishgan va aytimlarni aytib kuyov navkarlarni kutib olishgan.

Kuyov va uning jo'ralari (kuyov navkarlar) kelinning uyiga kelgan paytda, alohida uyga olib kirilgan. Shunda kuyov navkarlar "Kuyov o'tirmayapti" deb qichqirganlar. Kelin tomonidan kayvoni ayol kirib, kuyov uchun alohida gilam, to'shak soladi va unga atalgan sarpolarni beradi:

Kuyov o'tirsin-o kuyov o'tirsin,

Gilam va to'shaklarni berdik.

Qo'sha-qo'sha sarpolarni berdik,

Bog'dagi qizil gulimizni berdik [2]

"Kuyov o'tirmayapti" udumi jarayonida kuyov jo'ra kuyov uchun atalgan sarpolarni maqtash uchun "qulluq bo'lsinmi, ullu bo'lsinmi?" deya qichqirgan. Kuyov navkarlar esa:

Qulluq bo'lsin, qulluq bo'lsin,

Sarpolari qulluq bo'lsin

Kelin bola qulluq bo'lsin

Keyingi yilga ullik (o'g'illik) bo'lsin, - deya hayqirishgan. Ushbu udumda aytilgan aytim va olqishlarda kelin va kuyovga baxt, serfarzandlik tilash yetakchilik qiladi.

Kelinni kuyovning uyiga olib kelishda turli xalq qo'shiqlari ham kuylangan. Bu esa masofaning uzoqligini ko'ngil ochuvchi qo'shiqlar ijrosi orqali zavqli o'tishiga xizmat qilgan. Ayniqsa, bu jarayonda "Omon yor" qo'shiqlari ijro etilgan:

Omon yor aylasang-chi, omon yor,

Belingni bog'lasang-chi, omon yor.

Shunday baxtli zamonda, omon yor

Ochilib o'ynasang-chi, omon yor [18]

Kelin salom qo'shiqlari Andijon to'y marosimining ikkinchi bosqichida ijro etiladi. Nikoh to'yi marosimi kelinning kuyovning oilasi, qarindoshlari va qo'ni-qo'shnilariga hurmatini ifodalash maqsadida o'tkaziladigan "kelin salom" qo'shig'i ijrosi bilan boshlanadi. To'y bazmi boshlanishidan oldin sahnaga gilam solinib, gullar qo'yiladi. Kelinning ikki tomonida ikki yangasi yoki dugonasi turadi. Kelin salomni ham kelinning dugonalari (ba'zan yallachilar) ijro etadilar. Kelin salom qo'shig'i ijrosi davomida kelin egilib ta'zim qilish bilan salom beradi. Kelin salomning she'riy tuzilishi, ohangi va ijrosiga ko'ra bir necha xil variantlari bor. Kelin salomning ilk bandi kelin salomni boshlash haqidagi xabar bilan boshlanadi:

Boshladigo boshladik,

O'rtaga gilam tashladik

Qabul aylang, odamlar

Kelin salomni boshladik

Tog'u toshni xo'l qilgan,

Ikki yoshni bir qilgan,

Salom, salom, yor-yor

kelin salom yor-yor

Eshitib oling, odamlar

Avval Xudoga salom.

Chumchuqlarga don bergan,

Ummatim deb jon bergan

Salom, salom, yor-yor

kelin salom yor-yor

Eshitib oling, odamlar

Payg'ambarimizga salom [2].

Yuqoridagi kelin salom janri olti misrali bo'lib, u o'ynoqi va sho'x ohangda ijro etilishi kabi lokal xususiyatlari bilan ajralib turadi. Kelin salomning keyingi bandlarida qaynота, qaynona, kuyov va uning qarindoshlari, qo'shnilar ta'rif-tavsifi orqali ularga kelinning hurmati salom berish bilan bildiriladi.

Kelin salomning uch misrali b-b-a shaklida qofiyalanuvchi variantlari qisqaligi va bosiq ohangda ijro etilishi bilan ajralib turadi:

Makkatillo yo'lida

Joynamozi qo'lida

Buvariga salom

O'xo'-o'xo' yo'talgan,

Obdastani ko'targan

Qaynotasiga salom [2].

Kelin salom qo'shig'i matnlarida tinglovchilarga sho'x kulgu bag'ishlash maqsadida yumordan ham foydalaniladi:

Beqasam to'n yarashgan,

Kuyovlikni talashgan

Qayni ukalariga salom

Yoki

Toqqa chiqib qo'y boqqan,

Uyga kirib gap chaqqan

Qayni singillariga salom

Yoki

Atlas ko'ylak qiyqimi

Yigitlarning shilqimi

Kuyov to'raga salom [2].

O'zaro mazmuniy bog'langan bandlardan iborat bo'lgan kelin salomning so'nggi bandi uning tugashi haqidagi xabar bilan yakunlanadi:

Bo'ynimdagi marjonim,

Uzilib tamom bo'ldi

Shuning bilan, azizlar

Salomim tamom bo'ldi [2].

Andijon viloyatining ayrim joylarida kelin salom qo'shiqlari "Yuzochdi" marosimida ham ijro qilinadi. Andijon viloyati to'y marosimida ijro qilinuvchi kelin salom qo'shiqlari o'zaro mazmuniy bog'langan bandlardan tuzilishi, ijro usuli, ohangi va ijrochilar tarkibi, yumorga boylik, badiiy jihatdan originallik kabi lokal xususiyatlarga ega.

Andijon viloyatining Qo'rg'ontepa tumanida istiqomat qiluvchi 68 yoshli Yulduzxon Po'latovanning aytishiga qaraganda, kelinni kuyovning uyiga olib kelib, chimildiqqa kirgizilgandan so'ng kelinning yangalari "kelin o'tirmayapti" deb qichqiradilar. Shunda qaynonasi kirib:

*O'tirsin kelin, o'tirsin,
Shu uydagi barcha narsani berdim,
Hovli joyimni berdim,
Qoziqdagi molimni berdim,
O'choqboshi, tandirboshini berdim,
Eshikdagi supurgini ham berdim.
Shu uydagi barcha narsa enchi [2] – deydi.*

"Kelin o'tirmayapti" marosimi va unda ijro etiladigan aytimlar bu xonadondagi narsalarning kelimga ham tegishli ekanligi, ya'ni kelinning ham oilaning teng huquqli a'zosi ekanligini qaynona tilidan aytirish orqali tasdiqlatish vazifasini bajaradi. Shuningdek, bu aytimlar kelinning ham vazifalarini hamda oila qo'rg'oni, uning sha'nini saqlash kabi burchlarini anglatish vazifasini o'taydi.

Andijon nikoh to'yi marosimining uchinchi bosqichiga mansub marosim folkloriga "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi" kabilar kiradi. "Yuzochdi" marosimi to'yning ertasi kuni o'tkaziladi. Unda kelinning onasi va ayol qarindoshlari kelinning uyiga boradilar. Bokira va oqila qiz tarbiyalaganlari uchun ular mehmon qilinadi va kelinning qarindoshlarini kuyov oilasi, qo'shnilari, qarindoshlari bilan tanishtiriladi. Bu marosimda Andijonda "Yog' soldi" marosimi ham deb ataladi. Sababi bu marosimda qaynота (qaynота vafot etgan bo'lsa kuyovning yoshi katta amakisi yoki tog'asi) kelinning qo'liga (xonaning o'rtasiga supra yozilib) yog', un soladi. Bu jarayonda:

*Qozoningiz yog'ga to'lsin,
Suprangiz unga to'lsin,*

Etagingiz bolaga to'lsin, – deya aytimlar aytiladi. Bu marosim yosh oilaga qut-baraka, rizqi mo'llik, serfarzandlik tilash maqsadida o'tkaziladi. Qaynота chiqib ketgandan so'ng, kelinning yuziga yopilgan ro'molni 3-4 yoshdagi bola sindirilgan olma yoki o'rik shoxi bilan oladi. Bu jarayonda bola ko'targan ayol kelimga: "serfarzand bo'lsin, tolei ulug' bo'lsin, baxtli bo'lsin", - deya olqish aytib turadi.

"Yuz ochdi" marosimidan so'ng uch kun o'tgach, "Chimildiq qayridi" udumi o'tkazilgan. Bu udumga ko'ra, kelinning qarindoshlaridan biri (xolasi, ammasi) kuyovning uyiga

chuchvara qilib kelgan. Bu taomdan oila a'zolari yegan va qo'ni-qo'shnilarga ham tarqatilgan. Bu udumda kayvoni ayol:

Kelinimiz chuchvaradek bolalab ketsin,

Quroqdek shu oilaga birikib ketsin, – degan aytim aytiladi.

Andijon viloyatining Jalalquduq tumanida yashovchi 72 yoshli Donoxon Mirzaevaning ma'lumotiga ko'ra, "Chimildiq qayridi" udumida chimildiqning bir chekkasi qayrilib, ochib qo'yilgan va isiriq tutatib quyidagi aytim aytilgan:

Ismon isiriq,

Xazor isiriq

Ko'zlanganning ko'ziga

Qaytib borgin o'ziga [2]

Shuningdek, kayvoni ayol tomonidan quyidagi aytim ham aytilgan:

Qirq yigitga bosh bo'lar

Yigit bersin beshikka

Oylar to'lsin beshikka

Baxtlar bersin eshikka

Yetti o'g'il, yetti qiz

Nasib qilsin kelinga

Tillo bo'lsin ostona

Ona bo'lsin qaynona

Ikkita bo'ldi otasi

Duogo'y qaynotasi [2].

Andijon viloyatining Marhamat tumanida (Gulobod ko'cha 176-uy) yashovchi 57 yoshli Shokirjon Qorievdan yozib olingan yuqoridagi olqish xarakteridagi aytimda ham kelinga baxtli hayot, serfarzandlik tilash motivlari yetakchilik qiladi.

Xulosa

Andijon viloyati nikoh to'yi folklorining yor-yor, kelin salom, shamborak kabi janrlari hamda "Kuyov o'tirmayapti", "Kelin o'tirmayapti", "Chimildiq qayridi" udumlari aytim va olqishlari to'liqroq saqlanib qolgan. Andijon viloyati nikoh to'yi marosimi folklorining o'ziga xos mavzu ko'lami, kompozitsiyasi va go'zal badiiyatiga ham ega bo'lgan verbal komponentlari: yor-yor, kelin salom, shamborak, aytim va olqishlarda mazkur areal aholisining

turmush tarzi, dunyoqarashi, ruhiy olami va his-tuyg'ulari aks etgan. Andijon nikoh to'yi marosiminin "Patir sindirdi" "Eshik ochdi", "Kuyov o'tirmayabdi", "Kelin o'tirmayapti", "Yuz ochdi", "Chimildiq qayridi" udumlari aytim va olqishlarida xalqimizning qut-baraka, serfarzandlik, baxtli hayot tilash bilan bog'liq qarashlari, "qiz berkitdi", "o't yoqdi" "isiriq tutatish", "yo'l to'sdi" udumlarida kelin va kuyovni yovuz kuchlar va yovuz niyatlardan himoya qilish bilan bog'liq magik va mifologik tasavvurlari o'z ifodasini topgan.

Andijon nikoh to'yi marosimi folklorining semantik tabiatini belgilovchi asosiy xossalarga turli variantlarga ega bo'lgan yor-yor, kelin salom, shamborak kabi janrlarning ijro etilishi, ushbu janrlarning xududiy lokal xususiyatlarga egaligi, ushbu verbal komponentlarning nikoh to'yi marosimi, rasm-rusmlari mohiyatini o'zida aks ettirishi, ularning maishiy yo'nalganligi, o'ziga xos badiiy ifoda usuliga egaligi kabilar kiradi. Andijon nikoh to'yi marosimi janrlari faqatgina shu etnomadaniy zaminga xos bo'lgan lokal belgilariga ham ega. Bunday lokal xususiyatlar yor-yor, kelin salom, shamborak kabi to'y qo'shiqlarining ijro usullarida, "Eshik ochdi", "Patir sindirdi", "Chimildiq qayridi" kabi udum va marosimlarning o'tkazilish tartibida hududga xos belgilarning ifodalanishida o'z aksini topgan.

Adabiyotlar

1. Alaviya M. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – Toshkent: Fan, 1974.
2. Andijon davlat universiteti Folklor ekspeditsiyasi materiallari arxivi.
3. Davlatov S. Qashqadaryo vohasi o'zbek to'y marosimlari folklori: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 1996.
4. Jumanazarov U. To'y marosim folklorida olqish janri / O'zbek folklorshunosligi masalalari. – Toshkent: Fan, 2010. – B.100–107;
5. Jo'raev M. "Kelin tushdi" marosimi. – Toshkent: Respublika xalq ijodiyoti markazi, 2002.
6. Ismonova O. O'zbek to'y marosim folklorida "kelin salom" janri (genezisi, o'ziga xos xususiyatlari va poetikasi): Filol. fan. nomz... diss. – Toshkent, 1999.
7. Musaqulov A. O'zbek xalq lirikasi. – Toshkent: Fan, 2010.
8. Murodova Matluba Shukurovna. O'zbek nikoh to'yi folklorining janrlar tarkibi va badiiyati (O'rta Zarafshon vohasi materiallari asosida). Filol. fanlari bo'yicha falsafa (PhD) doktori ... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – B. 15.
9. Propp V.Ya. Printsipy klassifikatsii folklornykh janrov / Folklor i deystvitel'nost'. – Moskva: Nauka, 1876. – S.36.
10. Sarimsoqov B. O'zbek marosim folklori. – Toshkent: Fan, 1986. – B.20.

11. Sabirova Nasiba Ergashevna. Xorazm xalq lirik qo'shiqlarida poetik ramzlar tizimi va ularning badiiy-estetik vazifalari. Filol. fanlari bo'yicha falsafa (PhD) doktori ... diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – B. 21.
12. Safarov O. “Kelin o'tirsin” va “Kuyov o'tirsin” marosimi qo'shiqlari (Buxoro nikoh to'ylari misolida) // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1989. – №5. – B.35–36;
13. Safarov O. “Kuyov eltish” va “Kelin eltish” udumlari va janrlari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1991. – №6. – B.35–36.
14. Tosheva G. O'zbek-tojik to'y marosimi folklori aloqalarining yo'nalish va printsiplari // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1993. – №4. – B.39–42.
15. Turdimov Sh. O'zbek xalq qo'shiqlarida ramz. – Toshkent: Fan, 2020.
16. Xolova X. “Ishimma” qo'shig'iga doir ayrim qaydlar // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1998. – №5. – B.51–53.
17. Xudoyqulova L. Surxondaryo to'y marosimi qo'shiqlari: Filol. fan. nomz. ... diss. – Toshkent, 2011. – B. 86–87.
18. Chamanda gul ochilibdi. To'plab nashrga tayyorlovchilar: S.Mirzaeva, Z.Eshanova. – Andijon: Step by step print, 2017.
19. O'zbekim yor-yorlari. To'plovchi va nashr etuvchi: S. Mirzaeva. Andijon, 2009
20. Quronboeva N.R. Xorazm to'y qo'shiqlari: Filol. fan. nomz... diss. avtoref. – Toshkent, 1998;
21. Hayitova F. To'y qo'shiqlarida duo mazmunining ifodalanishi // O'zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 1997. –№4. – B.64–65.